СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

ИЗВОРИ СРПСКОГ ПРАВА VI

АЛЕКСАНДАР В. СОЛОВЈЕВ

ЗАКОНИК ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА 1349. И 1354. ГОДИНЕ

БЕОГРАД

1980

АЛЕКСАНДАР В. СОЛОВЈЕВ

ЗАКОНИК ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

CLASSE DES SCIENCES SOCIALES

LES SOURCES DE DROIT SERBE VI

ALEKSANDAR V. SOLOVJEV

LE CODE DE L'EMPEREUR STEPHAN DOUCHAN DE 1349 ET 1354

Présenté à la VIIe séance de la Classe des sciences sociales le 7 juin 1977, se référant au rapport des membres de l'Académie *Mehmed Begović* et *Radomir Lukić*.

Rédacteur

MEHMED BEGOVIĆ
membre de l'Académie

BELGRADE
1980

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

ИЗВОРИ СРПСКОГ ПРАВА VI

АЛЕКСАНДАР В. СОЛОВЈЕВ

ЗАКОНИК ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА 1349. И 1354. ГОДИНЕ

Примљено на VII скупу Одељења друштвених наука од 7. јуна 1977, на основу реферата академика *Мехмеда Беговића* и *Радомира Лукића*.

Уредник

академик МЕХМЕД БЕГОВИЋ

БЕОГРАД
1980

Издаје
Српска академија наука и уметности

Лектори: *Милица Царцарачевић*
и Слободан Реметић

Коректор: *Слободанка Предојевић*

Тираж: 1.000 примерака

Техничка опрема и штампа
ШИРО „Србија"
Београд, Мије Ковачевића 5

Технички уредник: *Јелка Поморишац*

Штампање завршено
априла 1980. године

САДРЖАЈ

НАПОМЕНА УРЕДНИКА

Српска академија наука и уметности примила је почетком 1971. године од А. В. Соловјева рукопис под насловом *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*. Тај рукопис износи 454 странице куцаног текста. Соловјев је ускоро преминуо, па Академија није успела да са њим постигне никакав договор о начину коришћења рукописа. Посредством покојног академика Милана Бартоша постигнут је споразум са ауторовим наследницима о откупу рукописа уз цену која је тада одговарала пуном износу ауторског хонорара за штампана дела у издањима Академије.

Академијин Одбор за изворе српског права доставио је рукопис на прегледање и оцену својим члановима академицима Милану Бартошу, Мехмеду Беговићу и Радомиру Лукићу. На основу њиховог мишљења Одбор је на својој седници од 6. априла 1971. године закључио да би било корисно да се наведени рукопис објави у издању Академије. Њихово мишљење заснивало се на неколико важних чињеница и околности. Монографија о Душановом законику уклапала се у замашни пројекат на којему Одбор ради већ од 1964. године са циљем да изда комплетне текстове и припреми критичко издање овог нашег правног споменика. Сам Соловјев, велики познавалац друштвених услова и права средњовековне Србије, а посебно законодавног рада цара Душана, радио је на овом делу пуне четири деценије. Овај његов рад представља у извесном смислу његово синтетично дело о Душановом законику. У њему је аутор дао целовите резултате својих дуготрајних истраживања и своја пречишћена мишљења о свим основним проблемима Законика, почев од питања настанка и проналаска појединих његових преписа, затим описа и датирања рукописа, њихове хронолошке и редакцијске класификације, до историјско-правног тумачења и подробних анализа како чланова Законика у целини тако и његових појединачних појмова и назива. На основу предлога Одбора Одељење друштвених наука Академије уврстило је овај рад у свој издавачки план и објављује га у серији *Извори српског права*.

Рукопис А. Соловјева није одговарао свим условима који се траже за Академијина издања. У њему су нарочито биле празнине и недо-

следности у навођењу научне литературе, цитата и сл. Због тога је Одбор доставио рукопис свом члану др Томици Никчевићу да изврши стручну редакцију и рукопис приреди за штампу. Никчевић је врло пажљиво и савесно приступио овом одговорном и тешком послу задржавши у целини ауторов основни текст рукописа.

Објављујући овај рад А. Соловјева, Одбор за изворе српског права је уверен да научној јавности пружа још један значајан прилог изучавању и правној анализи овог нашег јединственог средњовековног споменика.

О самом делу, као и о животу и раду његовог аутора, заслужног истраживача правне историје наших народа, Александру Васиљевичу Соловјеву, говори писац предговора овом издању.

Мехмед Беговић

ПРЕДГОВОР

Александар Васиљевич Соловјев (1890—1971) поникао је и развијао се као правни историчар на богатој традицији славистичких наука којој је остао привржен и досљедан током читавог свог живота и плодног научног рада. Он потиче из реда посљедњих генерација руске класичне школе словенских права чији су програм и основни методолошки правац, установљени четрдесетих година прошлога вијека на неколико универзитета, довели до пуног преображаја и до плодотворних резултата историјскоправне науке. Научна ширина и озбиљност ове школе заснивала се прије свега на самом предметно-садржајном схватању и програмирању славистичких дисциплина, али не мање и на њиховом узајамном повезивању и прожимању, и то почев од основних подухвата за прикупљање и изучавање старих словенских извора и књижевних остварења па до свестрано уобличеног програма изучавања класичних, словенских и других живих језика и филологије. Особит полет добила је ова школа повезивањем и сарадњом са другим европским славистичким центрима и развитком компаративно-историјских истраживања у којима су видно мјесто и по броју радова и по њиховој темељитости заузимали историјски споменици и стара средњовјековна култура југословенских народа. У научном развитку А. В. Соловјева и његовом упознавању правне историје југословенских народа значајну улогу одиграле су и неке посебне околности о којима се на овом мјесту морамо осврнути макар и у најопштијим цртама. Правни, а затим и Филолошки факултет Соловјев је завршио на Варшавском универзитету на којему је већ почетком XIX вијека почело стварање славистичких дисциплина и на којему се већ тридесетих година тога вијека јављају значајна издања српских средњовјековних споменика и расправа из области српске средњовјековне правне историје. Послије првих открића и објављивања текстова Законика цара Стефана Душана из 1349. и 1354. године и пионирских радова Ф. Палацког и П. Ј. Шафарика о рукописима и текстовима овога правног споменика, у Варшави су се појавила и прва систематизована дјела о средњовјековним законским споменицима и правном систему феудалне српске државе. Најприје се на основу Шафарикових текстова

и коментара Душанова законика јавио В. А. Маћејовски са својом историјом словенских законодавстава (Historya prawodawstw slawian-skih. T. I—IV. W. 1832—1835), а за њим и А. Кухарски са збирком старих словенских правних споменика (Antiquissima monumenta iuris slovenici. W. 1838) са текстом и коментарима Душанова законика и Шафариковим биљешкама о правним појмовима и институцијама српске државе и права. Ту пионирску и за оно вријеме свакако богату традицију Варшавски универзитет је током читавог XIX вијека наставио и послије неких радикалнијих реформи руских универзитетских програма и под руководством низа пољских и руских професора његовао и продубљивао све до краја првог свјетског рата, односно октобарских догађаја 1917. године у Русији. Сам, пак, Соловјев имао је прилику да у духу те богате традиције студира и стекне прва академска звања магистра правних наука и доцента универзитета под непосредним руководством свог професора Федора Федоровича Зигеља, иначе једног од најпознатијих аутора радова о Душанову законодавству и издавача текстова Душанова законика, чије су расправе о Душанову законику и српском феудалном праву и до данас остали у ред непревазиђених дјела ове врсте (Законникъ Стефана Душана. С. Петербургъ 1870). На истом универзитету Соловјев је био у прилици да се упозна са широким и ерудитивним лекцијама и радовима Теодора Тарановског, који ће током двадесетих и тридесетих година овога вијека, као професор београдског Правног факултета, развити дисциплину словенских упоредних права и историје српског средњовјековног права до нивоа свјетске науке (Увод у историју словенских права. Београд 1936; Српско право у немањићкој држави, I—IV. Београд 1931—1935). Тарановски ће ускоро по свом доласку у Београд и прихватити младог Соловјева на истом факултету на којему је и докторирао 1928. године.

Са друге, пак, стране ницала је и развијала се историјскоправна наука и у југословенским земљама у којима је нарочито током друге половине XIX вијека правној и политичкој историји посвећивана посебна пажња и придаван особит значај. Већ од оснивања Друштва србске словесности, у Београду се почело радити на прикупљању и објављивању средњовјековних извора, а затим је у издањима Српског ученог друштва и Академије наука дошло до покретања низа периодичних публикација са утврђеним плановима и програмима објављивања извора средњовјековне правне и политичке историје. Огроман значај за развитак историјских наука одиграла су и хрватска издања у којима су објављиване читаве серије споменика југословенских народа. На темељу такве релативно богате грађе појавило се у југословенским земљама неколико истакнутих слависта, оснивача историје националних и словенских права, међу којима свакако пионирска заслуга припада Николи Крстићу, Драгиши Мијушковићу и Валтазару Богишићу, чијим радовима правна историја и код нас прераста у самосталну наставну и научну дисциплину. Нарочит допринос развитку и осамостаљењу ове науке дао је затим својим дугогодишњим плодним радом и бројним приносима Стојан Новаковић, који је за неколико деценија свог научног рада објавио бројна дјела и расправе из области српске

средњовјековне прошлости и самим тим засновао и владајући метод српске историографије до краја првог свјетског рата. На таквим традицијама и на таквом научном насљеђу отпочео је по завршетку првог свјетског рата међуратни период рада и развитка Правног факултета у Београду, којему је својим плодним и полетним радом у знатној мјери допринео и А. В. Соловјев својим радовима нарочито из области историје словенских права и српске средњовјековне правне историје. На Правном факултету у Београду провео је Соловјев од 1920. до 1946. године и предавао историју словенских права за коју је и написао уџбеник (Предавања из историје словенских права. Београд 1932). Од 1947. до 1951. године био је професор Правног факултета у Сарајеву.

Захваљујући свом широком и темељитом образовању, Соловјев је већ првих година по доласку у Југославију могао да настави свој научноистраживачки рад и да већ 1924. године отпочне са публиковањем својих првих радова из правне историје југословенских народа. Од тада до краја свога живота Соловјев је објавио бројне и разноврсне радове којима се сврстао у ред веома плодних и истакнутих истраживача, нарочито из области правне историје српских земаља средњега вијека.

Преласком у Југославију Соловјев је имао могућност да своје широко стечено образовање продубљује интензивним радом на истраживању и проучавању југословенских старина, на чему је неуморно радио до избијања априлског рата 1941. године, радећи у богатим и до тада недовољно проученим архивским центрима и хранилиштима наших средњовјековних старина и новијих извора (Хиландар, Сплит, Задар, Дубровник, Цавтат, Котор, Цетиње и др.). Нарочит подстицај за такав интензиван истраживачки рад добио је Соловјев од стране Српске академије наука тридесетих година када је и постао члан неколико Академијиних одбора (Византолошког одбора и Одбора за правне науке), у којима му је било повјерено прикупљање и редакцијска припрема српских старина и правних извора. Управо на том плану испољила се сва она широка, темељита и комплетна истраживачка стручност А. В. Соловјева, која се уз то срећно уклопила у замашне и студиозне планове и научне програме Српске академије и Београдског универзитета и њихова настојања да народну прошлост освијетле богатством нових и критички приређених историјских извора. У оквиру тих програма Соловјеву је, посебно или заједно са другим сарадницима, повјерен био читав низ послова на припремању појединих серија грађе и правних извора. Сам, пак, тај рад био је веома широк и разноврстан, како по врсти извора, њиховом поријеклу и тематици, тако и по њиховом хронолошком распону.

У научноистраживачком раду А. В. Соловјева посебно мјесто заузимају његови напори на прикупљању и објављивању средњовјековних извора. Соловјев је појединачно или у мањим збиркама објавио текстове или, у неким случајевима, пропратио својим коментарима знатан број повеља српских владара, између којих прво повељу краља Милутина барској породици Жаретића (*Архив за арбанашку старину, језик и етнографију*, књ. III, 1925) и Хиландарску повељу великог

жупана Стефана Првовенчаног из 1200—1202. године (*Прилози за КЈИФ*, књ. V, св. 1—2, 1925), а затим и читав низ млађих споменика ове врсте (повељу цара Уроша у Хиландарском архиву, *Богословље*, II, 1927; повељу краља Душана манастиру св. Николе у Врањи, *Прилози за КЈИФ*, књ. VII, 1927; повељу краља Душана лимском манастиру, *Богословље*, IV, 4, 1929; повељу манастира Св. Николе Мрачког *Прилози за КЈИФ*, књ. IX, 1—2, 1929; непознату повељу деспота Стефана манастиру Ватопеду, *ЈИЧ*, I, 1935; манастирске повеље старих српских владара, *Хришћанско дело*, 3, 1938; властеоске повеље босанских владара, *Историско-правни зборник*, I, 1949 и др.). Посебан, међутим, допринос нашој правној историографији пружио је Соловјев двјема збиркама повеља. У његовој збирци Одабрани споменици српског права од XII до XV века (Београд 1926) објављен је избор најзначајнијих повеља и других правних аката овога раздобља на старосрпском и латинском језику (укупно 145), издатих од стране српских владара. Ова збирка намијењена је студентима Правног факултета, али је својим карактером и прецизном транскрипцијом и до данас остала веома коришћена и цијењена у науци. Изванредан значај за науку представља збирка грчких повеља српских владара, коју је Соловјев припремио и објавио са драгоцјеном уводном студијом заједно са В. Мошином (Грчке повеље српских владара. *Зборник за ИЈК*, сер. VI, књ. I. Београд 1936). На основу свог дугогодишњег искуства у раду на нашим старинама Соловјев је у посебној, веома корисној и запаженој расправи указао и на научну неопходност и начин издавања српских средњовјековних извора (О потреби издавања српског дипломатора, Историјски часопис, књ. I, 1954).

Осим на издавању повеља, Соловјев је неуморно радио на прикупљању, објављивању и обради и других правних извора и законских споменика. Овај његов рад могао би се сврстати у двије основне групе, и то 1) српске законске компилације и 2) правни споменици и извори српског народа. У првој групи радова А. Соловјев је објавио текстуелна издања или, пак, прокоментарисао неколико црквених и световних кодекса преузетих из византијског права, међу којима нарочито треба истаћи радове ,,Градски закон'' у средњевјековној Србији (*Архив за ПДН*, књ. XVI/XXXIII, 1928), Светосавски номоканон и његови нови преписи (*Братство*, XXVI, 1932), Српске законске компилације XVII века (*Глас СКА*, књ. 80, 1933), Српска црквена правила из XIV века (*Гласник СкНД*, књ. XIV, 1935), Кончански практик (*Зборник радова Византолошког института САН*, књ. XLIV, 3, 1955) и др. Систематску анализу Синтагме Матије Властара и Јустинијанових закона Соловјев је извршио у својој расправи Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка (Скопље 1928), а дијелом и у својој пречишћеној расправи Душанов законик г. 1349. и 1354 (Београд 1929).

Знатан број радова Соловјев је посветио публиковању и коментарисању млађих правних извора и законских споменика југословенских народа, насталих у раздобљу XV—XIX вијека. У ову групу спадају неколико његових радова из области српске правне историје, као што су нпр. Једно суђење из доба кнеза Лазара (*Архив за ПДН*, књ.

XXXV, 1929), Синђелије рашког митрополита Силвестра писане после 1560. године (*Гласник СкНД*, књ. XIV, 1935), Новобрдски записи из почетка XVI века (*ЈИЧ*, III, 1937), Гост Радин и његов тестаменат (*Преглед*, 2, 1947) итд. Два своја рада Соловјев је посветио приватноправним исправама Омиша и Пољица (Приватно-правни уговори Пољичке жупе, *Архив за ПДН*, књ. XI V, 1934 и Богишићева збирка омишких исправа XVI—XVII века, *Споменик СКА*, XCIII, књ. 72, 1940). Неколико веома значајних радова Соловјева посвећени су правним изворима и историји зетско-црногорског права. У посебним радовима Соловјев је објавио веома значајну и занимљиву судску пресуду из Зете из 1445. године (*Архив за ПДН*, књ. XXIII/XI, 1931), попис црногорских племена из 1592. (*Споменик СКА*, L XXVIII, књ. 61, 1935) и проглас далматинског провидура поводом појаве Шћепана Малог у Црној Гори (*Прилози за КЈИФ*, књ. XV, 1935). У неколико својих посебних мањих збирки Соловјев је објавио текстове црногорско-приморских правних извора и споменика, и то серију приватноправних исправа Паштровића (Паштровске исправе XVI и XVII века, *Споменик СКА*, LXXXIV, књ. 66, 1936) и збирку правних извора Грбља (Грбаљска жупа и Грбаљски статут, *Годишњица Николе Чупића*, књ. XI, 1931 и Књига привилегија грбаљске жупе 1647—1676 са Душановим закоником, *Споменик СКА*, L XXXVII, књ. 68, 1938). Користећи значајан и доста богат фонд оставштине В. Богишића, Соловјев је пронашао и објавио нацрте закона за Херцеговину, пројектоване за вријеме херцеговачког устанка и великог рата 1875—1878. године (Богишићев нацрт закона за херцеговачке усташе, *Споменик СКА*, XCL, књ. 70, 1939).

Истраживањима у Дубровачком архиву Српска академија је приступила тридесетих година и посветила им особит значај. Она су вршена у складу са јасно утврђеним и разрађеним планом зашто је покренута и посебна колекција *Извори за историју јужних Словена* (Fontes rerum Slavorum Meridionalium) у оквиру едиције *Зборника за историју, језик и књижевност српског народа*. Редакцију колекције водио је академик Јован Радонић, а истраживања су била повјерена истакнутим стручњацима, међу којима је био и А. Соловјев (Јорјо Тадић, Грегор Чремошник, Владимир Мошин, Михаило Петерковић). Првенствени и главни циљ ове колекције био је да се објави богата грађа на грчком, латинском и италијанском језику за период XIII—XV вијека. Соловјеву је била повјерена припрема пете и шесте серије у којој су, према плану Академије, требало да буду објављени правни споменици. Соловјев је за пету серију припремио и објавио дубровачке књиге реформација (Liber omnium reformationes), веома значајне правне акте административно-управних органа које су првом половином XIV вијека (1335) добиле снагу закона за Дубровачку Републику. У истој књизи ове серије Соловјев је објавио и дубровачке Ordines Stagni и тиме омогућио научној јавности да се упозна са изванредно значајним споменицима и правним изворима ове наше древне републике. У шестој серији ове колекције објављене су, како смо већ напоменули, грчке

повеље српских владара у заједничкој припреми А. Соловјева и В. Мошина, о којима је већ било ријечи. коментарисању правних извора,

Поред радова на издавању и Соловјев је објавио бројне чланке, расправе и прилоге у којима је допринио разјашњавању многобројних проблема средњовјековног државног и правног система наших народа. Посебну групу таквих радова чине његови прилози у којима је обрађивао сталешка питања феудалног система. Особиту пажњу Соловјев је у том смислу поклонио питањима социјалног и правног положаја себара, односно разних себарских слојева — сељака, занатлија, отрока и др. Оно што представља посебну карактеристику тих његових радова јесте, уопштено речено, напор аутора да објашњења неких појединости о социјалним карактеристикама сељака у нашим земљама и на Балкану прикаже упоредним методом, те да тим путем пружи више свијетла на неке веома важне детаље феудалних категорија друштва (Правни положај сељака на Балкану у средњем веку, *Правда*, бр. 11291, 1936; Сокалници и отроци у упоредно-историјској светлости, *Гласник СкНД*, књ. XIX, 1938; Правни положај српског сељака и занатлије у средњем веку, *Просветни гласник*, 59, 3—4, 1943; Правни положај сељака у средњевековној Босни, *Преглед*, VI, 2, 1947; Село и сељак у прошлости, зборник „*Наше село*” итд.). Веома интересантан и за науку значајан рад дао је Соловјев и о организацији сеоских племићких општина, њиховом правном систему и органима власти у неким крајевима наше земље — Пољицима, Паштровићима, Драганићима, Туропољу (Сељаци-племићи у историји југословенског права, *Архив за ПДН*, књ. XXXI/XI I, 5, 1935). Са посебним освртом Соловјев је обрадио и неколико значајних појединости о проблему јавних права себарског слоја (Себров збор, *Архив за ПДН*, књ. XVII, 1928).

Знатан број радова Соловјев је посветио проблемима карактера и система српске средњовјековне државе и њеног административно-територијалног уређења (Два прилога проучавању Душанове државе, *Гласник СкНД*, књ. II, 1927; Појам државе у средњевековној Србији, *Годишњица НЧ*, књ. XI II, 1933; Једна српска жупа за време царства, *Гласник СкНД*, књ. III, 1, 1927). У неколико својих расправа Соловјев је обрадио низ питања из области судства и судских институција (Једно суђење из доба кнеза Лазара, *Архив за ПДН*, књ. XXXV, 1929; Судије и суд по градовима Душанове државе, *Гласник СкНД*, књ. VII—VIII, 1929/30; Жене као поротници у Душановом законику, *Архив за ПДН*, књ. XXXVIII/LV, 1939; „Издава” по средњевековном српском праву, *Архив за ПДН*, књ. III, 1938). Из домена правне историје Соловјев је објавио неколико радова, од којих нарочито треба истаћи његову расправу из области облигационих уговора (Уговор о куповини и продаји у средњовековној Србији, *Архив за ПДН*, књ. XV/XXXII, 1927).

Посебна карактеристика већине ових радова А. Соловјева састоји се у примјени историјско-компаративног метода истраживања и објашњавања државно-правних и социјално-класних институција средњовјековног српског и југословенског феудализма, како је то већ речено

и за неке његове друге радове. У том смислу Соловјев је трајно остао привржен методу класичне школе словенских права. Отуда је видљиво и веома изражено настојање Соловјева да што непосредније и аргументованије оцијени и улогу византијског права на развитак нашег права. Том питању Соловјев је посветио и неколико посебних радова, којима су допуњени и у извјесној мјери систематизовани његови ставови изражени у већини ситнијих прилога („Градски закон” у средњевековној Србији, *Архив за ПДН*, књ. XVI/XXXIII, 1928; Значај византијског права на Балкану, *Годишњица НЧ*, књ. XXXVII, 1928; Le droit byzantin dans la codification d'Etienne Douchan, Revue hist. de droit, VII, 1928; Срби и византијско право у Скопљу почетком XIII века, *Гласник СкНД*, књ. XV—XVI, 9, 1936). Утицај и значај византијског права на српско средњовјековно право Соловјев је са посебном подробношћу разрадио у својој расправи *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, а затим и у својој уводној студији са В. Мошином уз збирку грчких повеља српских владара. Систематски преглед Синтагме Матије Властара и Јустинијанових закона и њихов утицај на Душанов законик разрадио је у расправи Законодавство Стефана Душана са свом подробношћу и ту изложио рецепцију византијског права према правним областима и правним институцијама.

Утицај византијског права Соловјев је углавном анализирао са два основна становишта, и то, прво, са становишта формално-правног карактера српских правних и законских аката и, друго, са становишта садржаја материјалног права. На основу тих полазишта Соловјев је у знатној мјери освијетлио овај несумњиво значајни научни проблем наше и словенске правне историографије. Великим дијелом он је исправио или употпунио установљена мишљења неких претходних истраживача наше и стране науке и тако проширио научна сазнања, иначе веома противуречна и контрадикторна у историографији. Тим својим радовима Соловјев је у правом смислу ријечи допринио изучавању и саме византолошке науке, посебно изучавању византијске дипломатике, која се, с обзиром на њен значај, још увијек не може сматрати довољно испитаном у свјетској науци.

Истичући значај и допринос А. В. Соловјева у проучавању ових питања, мора се ипак нагласити да је он претежно остао на позицијама правног формализма и непродубљеног буржоаског социолошког метода. Отуда, поред несумњивих и важних резултата, у радовима А. Соловјева, као мање-више и свих његових узора и истакнутих претходника, остаје несумњива и примјетна извјесна немоћ да рашчисти многобројне противуречности у разјашњавању ових и сличних проблема, очигледно објашњивих једино путем уочавања класних система и обиљежја византијског, с једне, и српског феудализма, с друге стране. Његови напори остали су, у већој или мањој мјери, усмјерени на то да се докажу „сличности” или „разлике” правне форме, сличности или разлике материјалног садржаја саме законске норме у византијском и српском, односно југословенском, односно словенском праву, дакле без понирања у дату историјску класну структуру друштва и историјски развитак класних односа, односно у непосредну зависност и

међусобну условљеност класних и државно-правних категорија и институција.

У плодном и разноврсном научноистраживачком раду А. В. Соловјева свакако најзначајније мјесто заузима његово интересовање на проучавању Законика цара Стефана Душана из 1349. и 1354. године. Прве своје радове о Законику Соловјев је, како сам напомиње, започео 1924. године, а почео их објављивати 1928. године, када су изашли из штампе његов рад Неколико нових преписа Душанова законодавства (*Летопис Матице српске*, књ. 318, 1, 1928) и већ помињана опширна студија под насловом Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка (Скопље 1928). Са тим својим радовима Соловјев је први пут приступио веома важним и компликованим палеографским и историјским анализама Душанова законодавства, а посебно рукописа Душанова законика на чему ће у даљем току свога живота и рада непрестано радити и доприносити свестраном изучавању овога значајног споменика, и то не само палеографским описима и анализама него и проналажењем нових рукописа. (в. рад Неизданные списки законодательства царя Душана, *Slavia*, VIII, 1929). Управо су то и били они проблеми који су чинили животну преокупацију овог неуморног ствараоца, који је у пуном смислу симболично и завршио свој живот пишући и дотјерујући посљедње редове свог животног дјела, баш ове студије о Душановом законику намијењене Српској академији наука и уметности.

Своја истраживања и научна разматрања о Душановом законику Соловјев је усмјерио углавном у два основна правца, и то 1) у правцу палеографских анализа и редакцијско-хронолошких класификација рукописа (преписа) Душанова законика и 2) у правцу историјско-правних проучавања и коментара институција, одредаба и појмова самога законика. У том смислу научна истраживања Соловјева кретала су се већ утврђеном стазом коју су низ деценија трасирали његови истакнути претходници и учитељи. Оно, пак, што у резултатима представља његов значајан допринос је, прије свега, комплетна и зналачка историографска рекапитулација и крајње потпун, систематизован критичко-научни осврт на изречене судове и закључке и исто толико изражено богатство детаљисаних, минуциозних анализа, којима је успио да заснује и нове властите, озбиљно аргументоване закључке о низу спорних или мање обрађених научних проблема.

Палеографским анализама и историографској разради рукописа Душанова законика Соловјев је, као што је већ речено, први пут приступио у свом раду *Неколико нових преписа Душанова законодавства* у којему је објавио описе и друге историографске податке Хиландарског, Барањског, Студеничког и Грбаљског рукописа. Исте године изашла је из штампе и његова студија *Законодавство Стефана Душана*, у којој је рукописима посветио двије посебне главе и обрадио 20 рукописа, управо цјелокупан број преписа који су у то вријеме пронађени и познати. Поред уобичајених података о мјесту и времену проналажења, обиму рукописа и њиховим садржајима, Соловјев је изнио своје мишљење и претпоставке о непознатом оригиналу законика, да би већ у

тој студији поставио и своју прву класификацију рукописа. За полазну основу своје класификације Соловјев је узео издање Стојана Новаковића из 1898. године као посљедње систематизовано дјело те врсте у науци, с тим што је претходна издања, почев од Шафариковог, а затим нарочито Зигеља и Флоринског, разматрао у текстуелним критичким освртима и у напоменама. Служећи се дјелимично властитим анализама, а знатним дијелом описима који су за већину рукописа већ били саопштени од стране других истраживача, Соловјев је поставио своју хронолошку и редакцијску класификацију рукописа у којој је већ тада успио да неке рукописе оцијени правилније и да их постави на одређеније мјесто према њиховим својствима која су откривале савременије археографске анализе. То је већ био значајан допринос науци. Међутим, сама чињеница да је до описа већине рукописа долазио посредним путем и да се за неке рукописе, који му нијесу били доступни, морао служити старијим а не модернијим анализама, у његовој првој класификацији је остало и таквих судова које је и сам у каснијим освртима на ова питања морао ревидирати. Те своје коректуре Соловјев је дјелимично извршио и у овом свом посљедњем раду, мада не и са дубоким увјерењем да ова посљедња класификација мора представљати дефинитивно разрјешавање овога питања. Колико су његове класификације и сама научно-аналитичка аргументација оправдане и тачне, данас је немогуће поуздано рећи, али је неопходно нагласити да ће савременија средства и брижљивија анализирања рукописа највјероватније морати унијети извјесне измјене. То се уосталом већ и доказало дјелимичним резултатима који су објављени у Академијином издању прве књиге зборника рукописа законика по питању описа и класификације Атонског рукописа (Законик цара Стефана Душана, књ. I, Струшки и Атонски рукопис. Изд. САНУ. Београд 1975).

Нарочиту пажњу науке заслужују напори А. В. Соловјева на рашчишћавању питања редакцијске класификације преписа Душанова законика и њиховог односа према непознатом оригиналу. Основне поставке о овим питањима Соловјев је изложио у свом првом већем раду о Душанову законику (Законодавство Стефана Душана), а затим у својој пречишћеној расправи Душанов законик г. 1349. и 1354 (Београд 1929). У разматрању ових питања Соловјев је у потпуности прихватио поступак и метод Флоринског и Новаковића, али је својим прецизним анализама и узимањем у обзир низа детаља управо дошао до сасвим нових, у основи потпуно супротних закључака. Соловјев је развио тезу постепености и фаза систематизације, која је по његовом мишљењу морала бити извршена у три основне етапе прерада Законика, уобличене у типовима струшко-призренске, бистричке и атонске редакције. Он је, додуше, прихватио становиште о старости струшко-призренске редакције, али је, за разлику од Новаковића, поставио сасвим друкчију тврдњу о њеном изворнику и ова два рукописа, у погледу настанка, одвојио од напосредне везе са оригиналом Законика, везујући их за одговарајуће прототипове. Узимајући струшку као прву, Соловјев је другу фазу редакцијских прерада Душанова законика везао за бистричку верзију, која, како је с правом установио, садржи

далеко више измјена од струшке, али и далеко мање од сљедеће, треће, фазе везане за атонску редакцију. Тиме је у науку унесена нова еволутивна теза редакцијских прерада Законика сасвим дефинисана и аргументована баш у овом његовом посљедњем раду.

За разлику од великог броја својих претходника, Соловјев је одбацио сваку могућност произвољности редакцијских конструкција и измјене у преписима Душанова законика објаснио као дјело званичног поступка законодавне власти. У погледу најстаријих, почетних измјена, примијењених у струшко-призренској редакцији Законика, Соловјев је поставио тезу да су могле настати још за вријеме владавине самога творца, цара Душана, у дворској царској канцеларији, и то највјероватније ускоро по доношењу самога Законика. Касније фазе у преправкама Законика Соловјев је такође везао за службене потребе српске државе за вријеме Царства и на тај начин негирао тезу Стојана Новаковића о прерадама Законика за вријеме и потребе Деспотовине. Суштину својих становишта Соловјев је задржао и у основним концепцијама изложио и у овом раду, додајући, како ће то бити видљиво читаоцу, само неколико нових детаља и аргумената.

Немогуће је у овом кратком предговору улазити у детаљније разматрање ових питања, која сама по себи представљају посебан и изванредно значајан проблем наше историјскоправне науке. Оно што се са сигурношћу може рећи и у оваквој прилици јесте чињеница да је Соловјев својим закључцима проширио оквире изучавања овога питања и бар начелно га повезао са друштвеним и политичко-правним условима и потребама. Но, како за његове претходнике, тако и за њега остају очигледне ограничености у погледу метода и приступа, а тиме и самих научних резултата. Соловјев је, као и сви његови претходници, у разматрању ових питања претежно полазио од неколико несумњиво индикативних, у извјесној мјери и карактеристичних елемената рукописа Душанова законика, као што су, да напоменемо само најизразитије, питање директног и индиректног стила употребе царске титуле, формулација, система, редослиједа и броја чланова Законика, његових наслова, глоса итд. Тиме је не безначајно питање композиционо-правних елемената рукописа и прерада Душанова законика остало одвојено од историјске друштвено-садржајне стварности и историјско конкретних класних категорија. Соловјев је с правом гледао разлоге таквих прерада у неопходности примјене законика у судској пракси, али се на томе углавном и зауставља. Измјене у Законику, поготово ако се оне схвате као непосредна творевина и потреба званичних органа законодавне власти, морале су имати и свој непосредни друштвени, класни разлог, који би било могуће, а у методолошком смислу и неопходно установити само непосредним анализама сталешко-класних промјена и њиховог утицаја на еволуцију законодавно-правних категорија и одредаба. Сувишно је, додуше, напомињати и доказивати колико су због помањкања историјских извора још увијек ограничене могућности за такве подробније анализе и значајнија уопштавања, поготово ако се ова питања узимају у оквиру једног кратког периода постојања државне власти од доношења Законика 1349. и 1354. године. Али

нимало није тешко доказати да се такав метод не може искључити и да за његову примјену постоје бар основни непосредни, а у нешто већем броју и посредни подаци.

Историјскоправне коментаре Душанова законика Соловјев је давао у већем броју својих прилога и чланака о којима смо већ нешто говорили. Прва, међутим, систематска разматрања Законика у том правцу Соловјев је дао у своја два рана рада, у студијама *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, и у прečишћеном издању студије *Законик Стефана Душана*. У тим својим радовима Соловјев је објашњавао садржај Душанова законика претежно кроз анализу правних категорија и правних области (грађанско-правне одредбе, кривичне одредбе, судски поступак и организација судова итд.) с основним циљем да упоређењем Душанова законика са компилацијама византијских кодекса (Крмчијом, Синтагмом Матије Властара, Јустинијановим законима) утврди степен рецепције византијског права с једне и оригиналност норми српског позитивног средњовјековног права с друге стране. Сасвим друкчији приступ је, како се то да видјети, примијенио Соловјев у овом раду у којему у први план поставља непосредне коментаре чланова, појмова и термина Душанова законика, и то оним истим редослиједом како су они мање-више постављени у самим преписима текста Законика. Тиме је, одступајући од раније властите систематизације, Соловјев зашао нешто више у непосреднија и конкретнија историјско-правна коментарисања, чиме се нарочито и одликује ова расправа. Оно што је у овој студији нарочито значајно јесте чињеница да је такав приступ омогућио аутору да се исцрпније и свеобухватније послужи цјелокупним правним насљеђем српског средњовјековног законодавства и да одредбе, појмове и институције Душанова законика упореди и са садржајима других законодавних аката, у првом реду српских повеља. Соловјев је у знатној мјери успио да таквим својим коментарима у извјесном степену прикаже развитак средњовјековне законодавне дјелатности. Ту особину ове расправе читалац ће лако уочити и моћи оцијенити сав њен значај, научну вриједност и оправданост. Уопште посматрајући, управо та страна наше правне прошлости остала је најмање разрађена у нашој правној историографији, у којој се далеко више полазило од схватања устаљености феудалног правног система, бар његовог развијеног периода, а сасвим недовољно пажње посвећивало изучавању и објашњавању историјског развитка, промјена и суштинске еволуције сталешких и класних институција, управо ономе што би се једноставно могло формулисати историјом правних институција. У том смислу Соловјев је знатно проширио устаљени метод наше старе историографије и покушао да историјско-конкретним приступом прикаже правни развитак кроз дужи друштвено-историјски и политички период, па чак и преко касније примјене Душанова законика, односно српског средњовјековног законодавства на нашим етничким територијама, дијелом и преко обичајног права патријархалних самоуправа у нашим крајевима. Са те стране ова књига Соловјева и представља највећи домет наше грађанске историографије, те је и Академија, поред њених других свој-

става, без двоумљења уврстила у ред својих издања. Управо због компаративно-историјског метода и извјесног социолошког приступа питањима књига се и објављује у вријеме свестрано разрађеног Академијиног плана на објављивању текстова и историографском изучавању овога правног споменика, постављеног у облику посебног пројекта за припрему и издавање зборника рукописа Законика цара Стефана Душана, чија се прва књига и појавила 1975. године у Академијином издању.

Читалац ће имати прилику да се упозна са свим квалитетима ове књиге, коју осим наведеног, одликује и исцрпна употреба и критички осврт на сву значајнију богату научну и озбиљнију стручну литературу из области средњовјековне правне историје, те нам у овом ограниченом простору и није потребно износити све такве подробности. Сматрамо, међутим, дужношћу да нашу научну јавност обавијестимо о неким појединостима везаним за пријем рукописа и његову припрему за штампу.

Српска академија наука и уметности примила је рукопис истих дана када је аутор и преминуо у Женеви. Највећи дио рукописа био је написан још давно, на трошној хартији, а само је извјесне одломке и допуне аутор дорадио посљедњих годину-двије дана, највјероватније пошто је у Академијином Одбору за изворе српског права изражено интересовање за објављивање таквог дјела. Послије рецензирања рукописа, академик Милан Бартош, академик Мехмед Беговић и академик Радомир Лукић установили су да рукопис није потпуно припремљен за штампу (непотпуно и углавном непрецизно навођење научне литературе, недостатак регистра и сл.), па је Одбор повјерио аутору ових редака стручну редакцију дјела и његову дефинитивну припрему за штампу. У припреми рукописа настојали смо да у потпуности задржимо текст аутора, те у том смислу нијесу чињене никакве преправке. Морали смо, међутим, извршити досљедну интервенцију у погледу транскрипције старосрпског текста. Аутор је све текстове, термине и изразе из старосрпских извора наводио без превода, али у транскрипцији на савремени наш правопис, како су то понекад радили и други наши правни историчари. Сматрали смо да у оваквим радовима аутентичност језика и правописа наших средњовјековних извора имају посебан значај за науку, па смо у свим таквим случајевима вратили старо транскрибовање, и то онако како је оно примијењено у збиркама гдје су извори и објављени. Такође велики посао требало је обавити око провјере и исправки цитата, сређивања напомена, провјере и попуне научне литературе и извора којима се аутор служио, а које је редовно наводио у крајње сажетим и непотпуним библиографским ознакама.

др Томица Никчевић

БИБЛИОГРАФИЈА ИЗАБРАНИХ РАДОВА А. В. СОЛОВЈЕВА

1. Materinski jezik dubrovačke vlastele u vrijeme pada republike. *Dubrovački list*, I, 35. Dubrovnik 1924.
2. Ekonomska i brojna snaga dubrovačke vlastele u XV veku. *Dubrovački list*, I, 35. Dubrovnik 1924.
3. Повеље краља Милутина барској породици Жаретића. *Архив за арбанашку старину, језик и етнографију*, књ. III. Београд 1925.
4. Владыка-поетъ Петръ Петровичъ Нѣгошъ. *Новое время*. Београд 1925.
5. Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200—1202. *Прилози за КЈИФ*, књ. V, св. 1-2. Београд 1925. (Посебно: Београд 1925).
6. Бьци у Душановој повељи г. 1355. *Прилози за КЈИФ*, VI. Београд 1926.
7. Одабрани споменици српског права од XII до XV века. Београд 1926.
8. Једна српска жупа за време царства. *Гласник СкНД*, књ. III. Скопље 1927 (1928).
9. Повеље цара Уроша у Хиландарском архиву. *Богословље*, II. Београд 1927.
10. Два прилога проучавању Душанове државе. *Гласник СкНД.*, књ. II, Скопље 1927.
11. Уговор о куповини и продаји у средњевековној Србији. *Архив за ПДН*, књ. XV (XXXII). Београд 1927.
12. Печати на Душановим повељама. *Гласник СкНД*, књ. II. Скопље 1927.
13. Повеља краља Душана манастиру св. Николе у Врању. *Прилози за КЈИФ*, књ. VII. Београд 1927.

14. Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка. *Књиге СкНД*, књ. II. Скопље 1928.
15. Неколико нових преписа Душанова законодавства. *Летопис Матице српске*, књ. 318, 1. *Прилози Летопису*, I, 5. Нови Сад 1928.
16. „Градски закон" у средњевековној Србији. *Архив за ПДН*, књ. XVI (XXXIII). Београд 1928.
17. Le droit byzantin dans la codification d'Etienne Douchan. *Revue historique de droit*, VII. Paris 1928.
18. Значај византијског права на Балкану. *Годишњица Николе Чупића*, књ. XXXVII. Београд 1928.
19. Себров збор. *Архив за ПДН*, књ. XVII. Београд 1928 (Посебно: Београд 1928).
20. Душанов законик г. 1349. и 1354. Београд 1929.
21. Неизданые списки законодательства царя Душана. *Slavia*, VIII. Praha 1929.
22. Једно суђење из доба кнеза Лазара. *Архив за ПДН*, књ. XXXV. Београд 1929.
23. Кад је Дечански проглашен за свеца? Краља Душана повеља Лимском манастиру. *Богословље*, г. IV, св. 4. Београд 1929.
24. Повеља манастира св. Николе Мрачког. *Прилози за* КЈИФ, књ. IX, 1—2. Београд 1929.
25. Судије и суд по градовима Душанове државе. *Гласник СкНД*, књ. VII—VIII. Скопље 1929—1930.
26. Le patriciat de Ragusa au XV-e siècle. *Zbornik iz dubrovačke prošlosti Milanu Rešetaru o 70-godišnjici života*. 1931.
27. Греческие архонты въ сербскомь царствѣ XIV вѣка. *Byzantinoslavica*, II. Praha 1931.
28. Грбаљска жупа и Грбаљски статут. *Годишњица Николе Чупића*, књ. XL. Београд 1931.
29. Постанак и значај Душанова законика. Друго издање. Београд 1931.
30. Зетска пресуда из г. 1445. *Архив за ПДН*, књ. XXIII (XL). Београд 1932.
31. Један нов споменик бугарског права. *Архив за ПДН*, књ. XL. Београд 1931.
32. Светосавски Номоканон и његови нови преписи. *Братство*, XXVI. Београд 1932.
33. Пунолетство дубровачких грађана. *Прилози за КЈИФ*, књ. XII, 2—3. Београд 1932.
34. Фессалийские архонты въ XIV вѣке. *Byzantinoslavica*, IV. Praha 1932.

35. Један словенски утицај у византиском праву (То фonikon). *Архив за ПДН*, књ. XXV (XLII). Београд 1932.
36. Појам државе у средњевековној Србији. *Годишњица Николе Чупића*, књ. XLII. Београд 1933.
37. Српске законске компилације XVII века. *Глас СКА*, CL VII, књ. 80. Београд 1933.
38. Душанов законик код Паштровића. *Архив за ПДН*, књ. XLIV. Београд 1933.
39. Дубровчани у шпањолској морнарици. *Југословенски поморац*, 13. Београд 1933.
40. Које је године умро св. Сава? *Глас СКА*, CL VI, књ. 79. Београд 1933
41. Судбина једне властеоске породице из средњевековне Србије. *Старинар*, VIII—IX. Београд 1933.
42. Рукописи Душанова законика. *Политика*, 21. новембар. Београд 1933.
43. Југословенски пукови у руској војсци XVIII века. *Руско-југословенски алманах*. Београд 1934.
44. Како је шпански адмирал, босанац дон Педро Охмучевић, фалсификатор племства, и нехотице први поставио још у XVI веку идеју југословенског јединства. *Време*, 14, 4470. Београд 1934.
45. Душанов законик донесен је у Београд. *Политика*, 9. фебруар. Београд 1934.
46. Les diplomes grecs de Menoikeon attribués aux souverains byzantins et serbs. *Byzantion*, IX Bruxelle 1934.
47. Une influence slave sur le droit penal byzantin (ca G .Rouillard). Unemozyna Papропtia 1934.
48. Приватно-правни уговори Пољичке жупе. *Архив за ПДН*, књ. XL V. Београд 1934.
49. Синђелије рашког митрополита Силвестра писане после 1560. године. *Гласник СкНД*, књ. XIV. Скопље 1935.
50. Свети Сава и Руси. *Српски књижевни гласник*, књ. XL IV, 3. Нови Сад 1935.
51. Сељаци-племићи у историји југословенског права. *Архив за ПДН*, књ. XXXI (XLI). Београд 1935.
52. Непозната повеља деспота Стефана манастиру Ватопеду. *ЈИЧ*, I. Београд 1935.
53. Проглас далматинског провидура поводом Шћепана Малога *Прилози за КИЈФ*. књ. XV. Београд 1935.
54. Кажњавање неверне жене. *Архив за ПНД*, књ. XLVII Београд 1935.

55. Попис црногорских племена из године 1592. *Споменик СКА*, L XXVIII књ. 61. Београд 1935.

56. Српска црквена правила из XIV века. *Гласник СкНД*, књ. XIV Скопље 1935.

57. Срби и византиско право у Скопљу почетком XIII века. *Гласник СКНД*, књ. XV. Скопље 1936.

58. Паштровске исправе XVI—XVIII века. *Споменик СКА*, LXXXIV, књ. 66. Београд 1936.

59. Правни положај сељака на Балкану у средњем веку. *Правда*, 32, 11291. Београд 1936.

60. Aperçu historique du développement du droit dans les Balkans (jusqu'au XVe siecle). Revue internationale des etude balkanique. I, 3. Београд 1936.

61. Књига свих реформација града Дубровника. *Зборник за историју, језик и књижевност српскої народа* (Fontes rerum Slavorum Meridionalium). *Извори за историју Јужних Словена*, књ. VI, серија V, књ. I. Дубровачки закони и уредбе. Београд 1936.

62. Ordines Stagni. *Зборник за историју, језик и књижевност српскої народа* (Fontes rerum Slavorum Meridionalium). *Извори за историју Јужних Словена*, књ. V., серија V, књ. I. Дубровачки закони и уредбе. Београд 1936.

63. - и В. Мошин, Грчке повеље српских владара. *Зборник за историју, језик и књижевност српскої народа* (Fontes rerum Slavorum Meridionalium). *Извори за историју Јужних Словена*, књ. VII, серија VI, књ. . Београд 1936.

64. Пребегар у Брскову. *ЈИЧ*, III. Београд 1937.

65. V. Bogišić en Bulgarie 1877. Revue balcanic, III. 1938.

66. Le 85 anniversaire du proffesseur S. S. Bopčev. Revue balcanic, III. 1938.

67. Књига привилегија Грбаљске жупе (1647—1767) са Душановим закоником. *Споменик СКА*, L XXXVII, књ. 68. Београд 1938.

68. Сокалници и отроци у упоредно-историјској светлости. *Гласник СкНД*, књ. XIX,11. Скопље 1938.

69. „Издана" по средњевековном српском праву. *Архив за ПДН*, књ. LIII. Београд 1938.

70. Манастирске повеље старих српских владара. *Хришћанско дело*, 3. Скопље 1938.

71. Непознати кандидат за српски престо године 1774. *Споменик СКА*, XCI, књ. 70. Београд 1939.

72 Богишићев нацрт закона за херцеговачке усташе. *Споменик СКА*, XCI, књ. 70. Београд 1939.

73. Жене као поротници у Душановом законику. *Архив за ПДН*, књ. XXXVIII ((LV). Београд 1939.

74. Statuty cara Stefana Duszana. *Studia nad histor. prawa polskiego*, XVII, zesz. 2. Lwów 1939.

75. Предавања из историје словенских права. Београд 1939.

76. Богишићева збирка омишких исправа XVI—XVII века. *Споменик СКА*, XCIII, књ. 72. Београд 1940.

77. Свети Сава као законодавац. *Обнова*, 3. Београд 1943.

78. Правни положај српског сељака и занатлије у средњем веку. *Просветни іласник*, 59, св. 3-4. Београд 1943.

79. Trgovanje bosanskim robljem do godine 1661. Glasnik Državnog muzeja, I. Sarajevo 1946.

80. Гост Радин и његов тестамент. *Преілед*, 2. Сарајево 1947.

81. Студије из историје нашег народног права у XVIII веку. *Гласник Земаљскої музеја*, II. Сарајево 1947.

82. Правни положај сељака у средњевековној Босни. *Преілед*, VI. Сарајево 1947.

83. Јесу ли богумили поштовали крст? *Гласник Земаљскої музеја*, н. с., 3. Сарајево 1948.

84. Властеоске повеље босанских владара. *Историско-правни зборник*, I. Сарајево 1949.

85. Vjersko učenje bosanske crkve. Izdanje JAZU. Zagrez 1948.

86. Nestanak bogumilstva i islamizacije Bosne. *Godišnjak istoriskog dru štva B i H*, 2. Sarajevo 1949.

87. Prilog pitanju bosanske crkve. *Historijski zbornik*, 3. 1950.

88. Фундијати, Патерини и Кудугери у византиским изворима. *Зборник радова Византолошкої института САН*, XXI, књ. 1. Београд 1952.

89. Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu. *Godišnjak društva istoričara B i H*, V. Sarajevo 1953.

90. О потреби издавања српског дипломатара. *Историјски часопис*, књ I. Београд 1954.

91. Кончански практик, *Зборник радова Византолошкої института*, XLIV, књ. 3. Београд 1955.

92. Село и сељак у прошлости. Зборник „*Наше село*", б. м. , б. г.

Део I

ИСТОРИЈАТ И РУКОПИСИ ДУШАНОВА ЗАКОНИКА

ПОСТАНАК И ЗНАЧАЈ ДУШАНОВА ЗАКОНИКА

Јужна је Србија сачувала многобројне споменике средњовековне српске културе, ненадмашне старосрпске уметности. У Грачаници, у Нагоричину, у Дечанима и на другим местима — свуда видимо како је у XIV веку снажни српски народ умео да присвоји многовековно благо византијске уметности и да ту уметност надахне новим јачим стваралачким духом.

Али Јужна Србија дала је српском народу још један, можда најзначајнији споменик српске средњовековне културе. То је чувени Душанов законик, донет на Сабору у Скопљу године 1349. И он је постао у доба највећег полета српског народа, онда када је његова држава чврсто освојила читаву долину Вардара; постао је као плод стваралачког генија српског народа који се користио мудрим искуством високо развијеног римско-византијског права.

Душанов законик јавља се онда када је ојачала српска држава изишла на поприште широке међународне политике, када је њен владар од „краља Српских и Поморских земаља" постао „цар и самодржац Срба и Грка". Нова политичка формација изазвала је потребу озбиљног законодавног рада.

1. *Српско законодавство пре цара Душана*

Има врло мало података о законодавном раду српских владара пре цара Душана. Не постоји никакав самостални законик пре године 1349.

Бројни правни споменици који су се ипак сачували из доба Стефана Немање и његових наследника, могу бити подељени у три врсте.

1. Прва, то су превођени византијски правни зборници. Византијска царевина је од времена Јустинијанова (Corpus Juris Civilis, г. 519) располагала великим бројем писаних закона за све потребе црквеног и световног друштвеног реда. Српска православна црква служи се у свему византијским одредбама. У доба светог Саве јављају се преводи најважнијих византијских црквеноправних зборника. Хи-

ландарско-Студенички типик (прерађен са грчког око г. 1206) имао је да уреди живот српских манастира, Светосавски номоканон (г. 1219) — да руководи целокупним животом српске православне цркве. Као један део Номоканона, као његова глава 39а, јавља се и превод Прохирона — византијског световног законика цара Василија Македонца (г. 879), који у сажетом обиму обухвата грађанско и кривично право. Тако су „кријумчарским путем" (према изразу Ст. Новаковића) улазили у Србију и византијски световни закони, долазили у црквеним књигама као саставни део црквеног права. Ипак ови световни закони (као на пр. Прохирон) нису могли да буду много примењивани у Србији XIII века. Сувише је велик био јаз између византијског и српског економског уређења, између грчких и српских правних схватања. На пример у области кривичног права византијски систем је одавно стајао на гледишту да свако кривично дело држава мора кажњавати, обично смртном или телесном казном. Међутим старо српско право још у доба краља Милутина (податак из г. 1308) кажњава кривца само новчаном глобом, посталом из обичаја мирења вражде, и не зна за смртну казну. Српски народ је у оно доба живео углавном по своме обичајном праву, које се чувало у предању и није било записано.

2. У неким случајевима јављала се ипак потреба да поједине одредбе буду написане и од владара потврђене. Ова потреба настаје обично онда када одредбе обичајног права могу да дођу у додир или у сукоб са другим правним системом. Стога се јавља друга врста правних споменика — то су *међународни уговори*.

Трговинске и пријатељске везе Срба са приморским градовима регулисане су писменим међународним уговорима још од 1185. г., од доба Кулина бана и Стефана Немање. Трговци (Дубровчани и други) траже од тих владара заштиту својих права и економских повластица и уносе у ове уговоре исте тачке што се налазе и у уговорима XII—XIII века између Дубровчана и италијанских градова на западној обали Јадрана. У тим уговорима између „Срба и Влаха" опште одредбе средњовековног „римско-јадранског" права преовлађују над српским обичајима. Једино значајне одредбе дубровачког Статута о „станку" и о мирењу вражде приказују нам превласт обичајног права.

3. Ипак постоји још једна значајна врста правних споменика из којих се види српско право, виде се они обичаји по којима су живели Срби у унутрашњости земље. То су многобројне *манастирске повеље*. Као и свуда у Европи оног доба, тако и српско законодавство не почиње од израђених кодекса, него од указа издаваних поводом појединих случајева. Као и свуда у Европи, стварају се два повлашћена сталежа — свештенство и племство. Повластице тих сталежа дуго нису регулисане никаквим општим законом, него владар обично издаје поједином члану тих сталежа (епископу, манастиру, властелину) посебну повељу, у којој се набрајају повластице дотичног лица. Ове повластице могу да се разликују у по нечем, али су у главноме ипак сличне. Све ове повеље (привилегије) дају повлашћеним лицима потпуно право својине на земљу, нарочита права према сељацима и изузетан положај (immunitas) према државној управи и благајни. Повлашћени земљопоседник сам прикупља дације и работе од сељака и ништа (или скоро ништа) не плаћа државној благајни; обично он има право и да суди својим сељацима, што значи да он узима у своју корист и судске глобе.

Као корелат тих повластица једина је дужност племства — да служи војску, а црквеног сталежа — да се моли Богу и за здравље и срећу владара.

Нису нам сачуване повеље које су пре Душана даривање српској властели, али су многи српски манастири сачували доста повеља, које су понекад врло дугачке и сачињавају читаве законике за манастирске власти и сељаке дотичне метохије. Ове повеље пружају највише грађе за историју српских сељака и других сталежа, уопште за историју српског права пре Душанова доба.[1]

Све ове повеље имају са правног гледишта само значај појединачних указа. Оне су увек намењене само појединoм (правном или физичком) лицу, сматране су обично као нарочита „милост" владаочева, као изузетак из обичног правног реда и немају никада значај општег закона за читаву државу.

Једном речи, пре цара Душана, пре године 1349, српска држава није знала за самосталне законике у области световног права. С једне стране превођени византијски зборници (чија је законска снага сумњива, јер се они често косе са правним обичајима), с друге стране — многобројне повеље, од којих манастирске имају само значај појединих указа; и међународни уговори који доносе понекад и општеобавезне норме, али само у области међународног права.

Правни живот у самој Србији био је углавноме регулисан неписаним обичајним правом.

2. *Постанак Душанова законодавства*

Владавина Душанова је доба несумњиве хегемоније Срба на Балкану. Цар Стефан Душан има јасно одређен циљ да његова држава буде највећа на Балкану — и у војничком и у економском и у културном погледу. Он има и други одређен циљ — да његова држава буде много шира него стара племенска држава. Ипак он се не носи „југословенском идејом" уједињења српскохрватског народа, распарчаног између Рашке, Босне, Далмације и Хрватске. Ову идеју је нешто доцније прихватио босански краљ Твртко 1377. г. и његови наследници, понекад „краљеви Босни, Србљем, Далмацији и Хрватом". Ова југословенска

[1] Најбогатије са правног гледишта су повеље: Жичка 1220. г., манастира св. Ђорђа на Серави код Скопља 1300. г., манастира св. Стефана (Бањске) 1313—1316. г., Грачаничка 1321. г., Дечанска 1330. и манастира св. Арханђела код Призрена 1348. г. В. зборнике: С. Новаковић, Законски споменици српских држава. Београд 1912 (даље скраћено: Законски споменици) и А. Соловјев, Одабрани споменици српског права. Београд 1926 (даље скраћено: Одабрани споменици).

идеја није могла да успе, јер су у XIV веку верске везе (и верски антагонизми) биле много јаче од националних. У оно доба није било могуће створити једну државу од Југословена подељених између православља, католичанства и богомилства. У XIV веку (па и доцније) много је лакше било створити једну велику државу од разних народа уједињених у истој вери.

И Стефан Душан прихватио је ову идеју која је била ближа стварности у његово доба. У својој тежњи за цариградским царством он се није показао само идеалиста-фантаста (како су га понекад прекоревали), него напротив реалиста-државник који види да се на верској основи може створити једна велика муслиманска, католичка или православна држава. За време свог краљевања Стефан Душан осваја целу долину Вардара, ову земљу насељену словенским македонским народом, али прожету утицајем византијске културе. Осваја Серез и долази до зидина Солуна, тражи излаз на Јегејско море, толико потребан српској трговини. Унутрашње трзавице у византијској држави (борба између Кантакузина и Палеолога, побуна зилота у Солуну) показују Душану на трулеж некад славне царевине. Њему пада на ум да замени оба претендента на цариградском престолу, да Грке — чуваре старе културе — споји са јуначким Србима, да од Срба и Грка створи једну моћну православну царевину која би могла да одоли страшној навали ислама.

Заузевши у октобру 1345. богати Серез, краљ Стефан се прогласи за „цара и самодршца Срблъем и Грком", „basileus kai autokrator Servias kai Rhomanias". Ово није празна титула, јер је заиста Душан освојио многе грчке земље, постао „fere totius imperii Romani dominus".

Стефан Душан је свечано крунисан 16. априла 1346. у Скопљу, граду који је некада био престоница византијских „дуксова", заповедника читавог западног Балкана. Ово крунисање има високо национално обележје. Обављено је не само од српског патријарха и свештенства, него и од бугарског патријарха са свештенством и од грчких архијереја и светогорских калуђера. Они су заједно поставили Стефана Душана за „цара в всаку православну веру", тј. сваком православном народу на Балкану — Србима, Грцима, Македонцима и чак Бугарима.

Јер у идеалу свом, царска власт је нешто много веће него краљевска. Она није племенска нити народна власт, него власт са светским задацима, којој је крајњи циљ да уједини све вернике у једну државну организацију. Нешто касније, 1391. г. цариградски патријарх пише руском великом кнезу да се име византијског цара мора спомињати на јектенијама у свим руским црквама, јер је „немогуће хришћанима имати једну веру и немати једног цара", а Византија је већ била пред својим падом.

Душан тежи том идеалу. После крунисања он осваја и Албанију и Тесалију и Епир, његове чете долазе до Коринтског залива. Он је заиста постао „цар всему Дису" — византијском Западу.

У тим освајањима је нови цар поступао врло мудро и опрезно. Постављао је на чело управе и цркве своје људе — Србе (митрополита Јакова у Шерезу, цесара Прељуба у Тесалији, деспота Синишу у Епиру итд.), али је остављао свуда нетакнут хиљадугодишњи византијски

правни ред: потврђивао је повластице грчке властеле, грчких градова, грчких манастира, све оне повластице које су им подарили грчки цареви. Нови цар Стефан не мења ништа у затеченом правном стању, његове наредбе издаване су „по образу светих и православних царева", како вели у једној својој повељи. Грчки језик остаје равноправан у Душановој царевини; судови у Серезу и Мелнику воде и даље своје записнике тим језиком, чак и сам цар издаје својим новим поданицима повеље писане грчки, па их сам и потписује на грчком језику.

Велика освајања Душанова изазвала су и потребу великог законодавног рада. Јужне области његове нове царевине одавно су навикле на писано грчко право. Српске судије и епископи по грчким градовима морали су да се упознају са тим правом, да се њим и надаље праведно служе. И као први корак јавља се (вероватно у зиму 1347—48. г., за време боравка Душанова на Светој гори) српски превод најновијег и најбољег византијског правног зборника, тако зване Синтагме јеромонаха Матије Властара, написане у Солуну 1335. године. Ово је приватни зборник од великог значаја, пошто обухвата не само црквено-правну грађу Номоканона, него и византијско световно право (у главноме грађу Прохирона, попуњену царским Новелама до 1306. г. Властарева Синтагма је, можемо рећи, једна исцрпна енциклопедија византијског црквеног и световног права, сређена по словима грчке азбуке. Њен словенски превод из Душанова доба постао је брзо популаран не само у српској цркви, него и у бугарској и у румунској, а много касније — и у руској цркви.

Ипак је овај зборник био врло гломазан за свакодневну употребу, а садржао је и превише чисто црквених правила. Стога се појавило на српском језику, вероватно исте 1348. године, једно скраћење Властареве Синтагме „ради потреба царског суда" (оно не постоји на грчком језику). У томе српском скраћењу остала је само једна трећина Синтагме. Избрисана је скоро цела канонска, црквена грађа, али су остали сви световни закони византијских царева. Ова Скраћена синтагма садржи дакле све најважније законске одредбе из кривичног права, из грађанског права (стварног, облигационог, породичног, наследног), а из црквеног највише говори о брачном праву, јер је и оно потребно царским судијама. Скраћена синтагма сачувана је у много рукописних примерака (али само у Србији, непозната је била у Бугарској и у Румунији, а и у Русији). Овом Скраћеном синтагмом су се без сумње служиле Душанове судије по јужним, грчким земљама царевине.

Осим тога, служиле су се за аграрна питања тако званим „Законом Јустинијана", кратком српском компилацијом (свега у 33 члана) из старог византијског „Nomos Georgikos" (Земљорадничког законика из VII века), који је одавно важио у грчким земљама. Ова кратка компилација могла је да постане још пре цара Душана, али се у српским рукописима јавља обично после Скраћене синтагме на другом месту.

Ова два грчко-српска зборника (Скраћена синтагма и Јустинијанов закон) могла су се примењивати и у северним, српским крајевима

Душанове царевине, јер су многа њихова начела (нарочито брачног и грађанског права) одавно била позната у Србији и примењивали су их епископи по варошима, а игумани по манастирским имањима при суђењу и управљању. У току сто педесет година, које су протекле од времена светог Саве, могли су и Срби у Рашкој да навикну на многе одредбе византијског права. Ретки сачувани споменици српског приватног права показују да се на пример уговор о куповини и продаји вршио у Душаново доба потпуно по византијским правилима у једној српској вароши као што је био Призрен,[2] а још почетком XIII века у Скопљу, онда је под византијском владавином, македонска властела се обраћала грчком архиепископу, охридском Димитрију Хоматијану, да расправља њихове парнице око наследства према прописима Василика.[3]

Можемо рећи да прве године Душанова царевања означавају снажну рецепцију византијског права, тих „светих и божанствених закона православних царева" за читаву православну царевину Срба и Грка. Томе циљу служило је и увођење византијског дворског церемонијала и многобројних титула (деспота, цесара, севастократора и др.) које су се делиле и Србима и Грцима на Душановом двору.

Ипак, цар Душан се није ограничио на ову пасивну улогу преводиоца и кодификатора византијског права. Преузео је на себе и активну улогу самосталног легислатора, законодавца који издаје нове законе за своју државу.

3. *Душанов законик 1349. године*

На Спасовдан, 21. маја 1349. г., завршен је и проглашен у Скопљу самостални српски кодекс, Законик благоверног цара Стефана, обично познат као Душанов законик. Није он искључиво дело самог цара или његових саветника, него је (како се вели у његовом наслову и у једној савременој повељи) донет „на сабору од патријарха Ћир-Јанићија, свих епископа, игумана и калуђера светогорских, од цара Стефана, царице, краља Уроша и све властеле српске и грчке".

Сложене потребе сложеног српско-грчког царства покренуле су многа нова правна питања, изазвале потребу узакоњења многих правних односа о којима нема ни речи у преведеним византијским правним зборницима.

Византијски зборници (Прохирон, Властарева синтагма) највише говоре о грађанском, кривичном и црквеном праву, најмање о држав-

[2] А. Соловјев, Уговор о куповини и продаји у средњевековној Србији. *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XV (XXXII), Београд 1927, 429—448) даље скраћено: Уговор о куповини и продаји).

[3] А. Соловјев, Срби и византиско право у Скопљу почетком XIII в. *Гласник Скопског Научног друштва*, књ. XV—XVI, Скопље 1936, 29—43) даље скраћено: Срби и византиско право).

ном праву и судском поступку. Напротив, Душанов законик 1349. г. у својих 135 чланова највише се бави државним правом — односима појединих сталежа према цару и између себе. Тим односима посвећена је половина Законика, и стога имају право они научници који (и за Д. Мијушковића) сматрају Душанов законик за *устав* средњовековне српске државе. Ипак овај Законик није само устав; многи његови чланови баве се и другим питањима. Поједине одредбе говоре о судском поступку који је слабо регулисан у споменутим византијским зборницима а који се у српском суђењу доста разликовао од сложеног грчког поступка. Има у Душановом законику и доста одредаба из кривичног права, углавноме о оним питањима која се не налазе у Синтагми. Најмање се говори о грађанском праву, јер је оно било скоро исцрпљено у Синтагми. Неке одредбе овог Законика спадају у административно право, говоре о државној управи.

У својим повељама из оног доба цар Душан воли да себе упоређује са великим царем Константином (312—337), вероватно стога што је Константин био нарочито поштован као први цар у Цариграду и као први владар који је на васељенском сабору уредио хришћанску цркву и њене односе према држави. Од прилике исто је учинио цар Стефан на Сабору „све васељене" у Скопљу, на дан цара Константина и Јелене (21. маја), када је пренео у нову престоницу, у нови народ традицију старог Римског царства.

Али је Душан имао још један пример за подражавање. У предговору Властаревој синтагми прочитао је без сумње о великом Јустинијану, о томе како је цар-законодавац најпре из великог броја римских закона саставио два скраћена зборника Codex и Digesta, како је те законе превео с латинског на грчки језик, и како је после тога почео да издаје *Новеле* (нове указе) у свим областима права, у свему 168 Новела. Као што се Corpus iuris Јустинијанов састоји из Кодекса, Дигеста, Институција и Новела, тако исто и сви старији преписи Душанова законодавства садрже: Скраћену синтагму, Закон цара Јустинијана и Законик цара Стефана.

Душанов законик се *никада* не јавља сам у старијим рукописима, него увек на трећем месту, после споменутих српсковизантијских зборника. Можемо рећи да је цар Душан наставио велики рад на кодификацији права, који су започели његови земљаци — Константин из Ниша, Јустинијан из Скопља и Василије из Македоније (покретач Прохирона и Василика).

Пошто је 21. маја 1349. г. издао овај Законик цар Душан је могао помишљати да је његов законодавни рад завршен, да је он заиста поставио „истините законе православне вере, како приличи имати по светој цркви хришћанској, по земљи и по градовима". Уредивши своју царевину, он крене из Скопља на освојење Солуна, а испод зидина солунских води преговоре са Млецима (фебруар-март 1350. г.) о дефинитивном освојењу Цариграда. Стога правно уређење државе, у главноме на основу писаног грчког права, било је озбиљан и промишљен корак на путу ка освојењу целог византијског царства.

4. *Главне одредбе Душанова законика 1349. године*

У садржини Душанова законика 1349. г. можемо приметити известан систем:

а) *Права и обавезе цркве*

Први чланови (од чл. 1 до 38) сачињавају заокругљен одсек — *о цркви*. У свим државама средњег века црква је, као носилац просвете и верских идеала, заузимала нарочито повлашћен положај. Поштовање према цркви прва је дужност једног хришћанског владара који њој додељује велике економске повластице. Али и црква је њему узвраћала поткрепљујући га својим ауторитетом: читавом својом снагом она се залаже да што више издигне ауторитет владара, „од Бога постављеног, благоверног, од Бога помазаног". Ово нарочито важи за православну цркву која, на пример, у Србији проглашава за свеце низ владара Немањићке лозе (Стефана Немању, Уроша I, Драгутина, Милутина, Стефана Дечанског). У католичкој цркви овог доба видимо како се папа уздигао изнад свих владара као „намесник Христов", како понекад води борбу против непослушних, како ствара и своју световну државу. Тога нема у православној цркви. У Византији цар, као „чувар вере" има право да утиче на црквене послове, на избор патријарха, који је њему обично послушан; ту црква скоро никад не долази у сукоб са монархом. И Стефан Душан, као „православни цар", као наследник Константина Великог, брине се у свом Законику, пре свега, о православној вери (наипрьво за хрїстіан'ство — то су прве речи текста ДЗ), за њену чистоту (сим-зини образомь да се очисти хрїстіан'ство чл. 1). Сабор од 1349. г. доноси одлучне одредбе о обавезности *црквеног брака*, јер превод Синтагме не говори о томе јасно, а византијско право захтева црквено венчање још од доба Лава Мудрог (912. г.). Затим Душанов законик тачније одређује право епископа да вернике кажњава духовним казнама (чл. 4 и 5). Нарочиту пажњу обратио је Законик на борбу против католичанства и јереси, опет пошто су дотичне одредбе Синтагмине застареле и не спомињу католике. Верска нетрпељивост је битна ознака оног доба. И католичка и православна црква доста су грешиле у том правцу. Доста је споменути да баш у оним годинама римски папа неколико пута проповеда крсташки рат против неверника, у које убраја и босанске богомиле и „шизматике" (православне Србе и Влахе) и благосиља мађарског краља Лајоша да буде вођа тог „светог рата у одбрану хришћанства" (јер католици оног доба сматрају да су само они хришћани). Папа се у исто време труди да и грчког и српског владара потчини католичкој цркви. С тога Душанов законик заузима одлучан одбрамбени став против католичке пропаганде. Цар Душан опет сматра да су само православни — *хришћани*. Католицизам је за њега „латинска јерес", католици су „полуверци". Нико од православних не сме да пређе на „азиматво", треба да се опет врати у „хришћанство" или да буде кажњен (чл. 6).

Исповедање католицизма је допуштено: по градовима Душанове царевине има доста латинских епископа, попова и манастира, нарочито на Приморју. Али пропаганда је забрањена: латински поп има да буде кажњен ако је православног превео у латинску веру (чл. 8). Мешовити брак између католика и православне има да се раскине, ако супруг не пређе на православље (чл. 9); на истом гледишту стајала је и католичка црква. Јеретицима (богомилима) забрањено је да станују у царевини; ако се пронађе јеретик, кажњава се телесном казном и прогонством (чл. 10).

У својој бризи о црквеном животу Сабор од 1349. г. доноси многе одредбе о манастирима, којих нема у грчком зборнику (чл. 13—19, 23—29). Ове одредбе о начину калуђерског живота и о економским повластицама манастира допуњују дотичне главе Синтагме, а углавном се заснивају на грађи Василика, тог великог византијског Закона са почетка X века, који је важио до пропасти царства. Главне су повластице црквених имања — ослобођење од свих данака и терета према држави и искључиво право цркве да суди „црквеним људима" — насељеницима црквених имања (чл. 33). Духовни суд је потпуно независан: световне власти („козмики" грч. kozmikoi) немају права да суде у духовним парницама, док обратно црквене власти често имају право да суде и световне предмете. Ово су велика права и повластице цркве.

Као њена дужност спомиње се обавеза да се по свима манастирима бесплатно хране сиромаси (чл. 28). Црквене власти дужне су да благо поступају са својим сељацима: прети се строгом казном оним управницима црквених имања који су својим немилосрдним поступањем „прогнали меропхе црковне или Влахе" (чл. 32).

б) *Права и обавезе властеле и сељака*

Чланом 39. почиње одељак о другом повлашћеном сталежу — о *властели*. Њихова права и повластице зајемчене су законом. И Срби и Грци једнаки су пред законом: неприкосновене су и њихове баштине добијене пре Душана (чл. 39). Исто тако су баштине које је Душан подарио „тврде" као и поклони правоверних грчких царева (чл. 40). Властеоска баштина постаје наследна не само у директној линији, него и у бочној „до трећег братучеда", до осмог степена сродства, као и у Византији оног доба (чл. 41). Властелину је зајамчено потпуно баштинско право на отрок — робље (чл. 44); он може да ослободи сам своје отроке (чл. 46), а може и сам да им суди (чл. 72 и 103). Властелин има баштинско право на манастир који је сазидао на свом имању (чл. 45), коме је он „ктитор", према изразу грчког права. Властеоске баштине ослобођене су свих работа и данака држави, осим две дужности: војне обавезе и соћа (новчаног данка, чл. 42).

Ове повластице биле су и пре цара Душана познате српској и грчкој властели, али није било општих закона (ни српских ни грчких) који би о томе говорили. Сабор од 1349. г. тежи да што већи број пле-

мићких повластица претвори у општи закон, а то је у истом веку тежња и мађарског и пољског племства.

Повлашћен положај властеле види се у томе што је она много више заштићена законом у области кривичног права. Стога се у Душановом законику јављају, после наведених чланова, и многе одредбе из кривичног права и поступка, у којем се спроводи битна разлика између појединих сталежа у правној заштити њиховој. На пример, властелин који је увредио неког из нижег сталежа кажњава се само глобом од сто перпера, док човек нижег сталежа који „опсује" властелина, кажњава се не само новчаном казном него и телесном — батинама по чл. 50, „смућењем", тј. спаљивањем браде и косе на глави по чл. 55. Ове разлике изгледају као неопходна допуна Синтагми, у којој се налазе опште одредбе о кривичним делима, али нема сталешких разлика. Јер конзервативно византијско право држи се старих римских схватања о томе да су сви грађани (изузев робова) једнаки пред законом. Међутим, у ствари и феудална Византија XIV века имала је повлашћену властелу, чак с поделом на властелу и властеличиће, archontes i archontopouloi. Ова грчка као и српска властела ужива сада у Душановој држави нарочита, законом зајамчена права.

Ипак властела и властеличићи имају не само права него и дужности, које су опет тачно одређене у Законику. Ми смо већ споменули дужност ратовања и давања данка — „соћа". Верна ратна служба је нарочита дужност властеле. У случају „невере" властелин губи имање и живот (ове одредбе нема у Законику, али се она налази у баштинским повељама и у општем облику — у Синтагми). Нарочита је одговорност властелина-крајишника: његова је дужност да чува „крајиште", границу од непријатеља и хајдука, и у случају нехата он мора да накнади сву штету коју је непријатељ починио (чл. 49).

Закон поклања велику пажњу и томе да се властелин потчини суду и судским наредбама. Властелин мора неизоставно да дође на суд, иначе губи парницу (чл. 56 и 89); једино ако је дошао са војне, има право на одмор од 15 дана (чл. 61). Ако је парницу изгубио, властелин мора да стави јемце (чл. 88).

Властелин не сме никако да чини зло сељацима, да им „земљу плени или куће пожеже" (чл. 57). Работе зависних сељака (меропаха) своме господару тачно су прописане у чл. 68. Меропси су дужни да работају господару два дана недељно, да му плаћају „перперу цареву" и да раде још један дан годишње на косидби и један дан у винограду. Преко тога, „прѣзьзаконь", не сме господар ништа да тражи од сељака.

Потчињеност сељака основна је црта феудалног друштва. Они су не само потчињени господарима, него још и везани за земљу. Меропсима се изричито забрањује да се селе на друга имања, да „бѣгаю подь иногь господара", (чл. 114 и 115). Забрањује се сељацима (себрима) да се сами скупљају на зборове (чл. 69), забрањује им се да пљачкају властеоска имања која су остала без господара (чл. 58). У том члану види се одјек друштвених антагонизама оног доба.

в) Поступак и кривично право

Душанов законик се много брине о сеоским односима (који нису исцрпно регулисани у српско-грчком Јустинијановом закону). Читав низ чланова говори о сеоским парницама: око поседа земље, око међа, попаша и других предмета (чл. 74—83). Уопште, многи чланови Законика говоре о решавању парница, о судском поступку, као и о извршењу пресуда. Види се да се цар нарочито брине за што бољи суд и за што веће поштовање према суду. Justitia fundamentum regnorum, ова средњовековна изрека може се применити и на Душаново царство. Свака је самовоља забрањена (чл. 30 и 92). „Сплѣ да нѣсть никомоу ни за єдинь дльгь оу земли царскои", вели чл. 101. Насилник („наiахальць") има да буде кажњен „по законоу светыхь отьць", тј. по Скраћеној синтагми, као убица с предумишљајем. Строгим казнама прети се ономе ко би судског чиновника одбио или судију осрамотио (чл. 107 и 111). Те су мере уперене углавноме против обесне властеле која се нерадо покоравала судијама. Судија мора да буде правичан, да не тражи никаквих „оброка по сили", ипак има право да прима добровољне поклоне када путује по округу (чл. 110).

У области кривичног права Душаново законодавство потпуно је примило сурови византијски систем телесних и смртних казни. Још године 1308. устезао се краљ Милутин да уведе смртну казну за убиство, што су од њега тражили Дубровчани, пошто је српско обичајно право кажњавало кривце само глобама (враждом).[4] У Законику 1349. г. сретамо још доста често старинске глобе; али још чешће наилазимо на смртну казну (чак спаљивање за оцеубицу у чл. 96, вешање у чл. 95 и 130), на разноврсне казне сакаћењем, позајмљене из византијског права — одсецање носа у чл. 53 и 54, руку у чл. 21, 53, 54, 87, 94, 131; ушију у чл. 69; језика у чл. 21. Ојачала држава тражи да кривце што више искорени или застраши како би сачувала друштвени ред.

Ипак постоје начини да се строгост закона ублажи. Цар је извор милости: свакоме ко дође у невољи на царев двор, биће учињена милост (чл. 72). Цар може да опрости или да олакша казну — ово је старо начело римског права, изричито споменуто у Синтагми. Постоји и други начин олакшања казне — то је *право азила*. Скоро сваки кривац који затражи азил у цркви опраштен је казне. Ово византијско начело, споменуто у Синтагми, допуњено је у Законику одредбама о томе да и патријархов двор и царев двор уживају иста права. Сужањ који утече из тамнице на царев двор добија слободу (чл. 112 и 113).

г) Права градског сталежа

После овог великог одељка, у Законику налазимо још један који говори о трећем повлашћеном сталежу — грађанима. Од чл. 118. долазе

[4] А. Соловјев, To fonikon. Један словенски утицај у византиском праву. *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XXV (XLII), Београд 1932, 23—33.

одредбе о трговцима, и уопште о варошанима. Градски живот био је
доста развијен у Душановој држави. У чисто српским земљама било
је трговачких и рударских градова (Призрен, Рудник, Ново Брдо и
др.) у којима је било много страног живља — Саси-рудари, Дубров-
чани. Доста градова с претежно романским живљем било је у Зети и
на приморју (Скадар, Бар, Улцињ, Будва, Котор); они имају обично
посебне статуте. Много градова било је у новоосвојеним грчким зе-
мљама (Охрид, Јањина, Трикала, Зихна, Сер).
Византијски зборници немају посебних одредаба о положају гра-
дова. Према прописима Душанова законика трећи сталеж ужива доста
велике повластице. Њему је зајамчена потпуна слобода трговине, на-
рочито против осионе властеле (чл. 118—122). Посебним члановима
регулисана је кривична одговорност у граду и на градској земљи (чл.
125—126), као и обавеза оправљања градске тврђаве, што не спада
само у дужност грађана, него и жупе и сељаке (чл. 127).
Чл. 123. зајамчене су повластице саских градова. Према чл. 124.
„грчким градовима" призната је непоправљивост њихових старих
повластица („хрисовуља") којима су се они служили пре Сабора од
1349. г., дакле зајамчен је цео онај правни ред који је важио за време
византијског царства.
Последњи чланови Законика од 1349. г. садрже неке допунске
одредбе, између осталог о нарочитој одговорности војника и о поступку
за време рата (чл. 129—132 и 135). На сличан начин, главом о „војном
праву", завршавају се Еклога и Прохирон.

5. *Значај Душанова законика од 1349. године*

Ово су главне одредбе Душанова законика од 1349. г. који, за-
једно са превођеним и скраћеним византијским зборницима (Синтагмом
и Јустинијановим законом), представља једну доста хармоничну целину.
Византијски зборници, као што смо нагласили, обухватају претежно
материјално право (црквено, грађанско и кривично). Душанов законик
регулише *сталешке и судске* односе с јасно одређеним циљем: да се
тачно обележе права и обавезе појединих сталежа (цркве, властеле,
сељака и грађана) и да се утврди поштовање према закону у читавој
царевини Срба и Грка.
Душанов законик је, између осталог, имао за циљ и да се ново-
освојеним крајевима олакша прелаз под српску хегемонију. Показивао
им је да нови цар није никакав узурпатор него да уме да сачува и по-
штује културу својих нових поданика, да законом зајамчи сва стечена
права православне цркве, грчке властеле и грчких градова, не правећи
разлику између победилаца и побеђених. Напротив, најбоља правна
начела побеђених он је свесно калемио и преносио на српско тло. С ове
тачке гледишта Душанов законодавни рад достојан је похвале. Широко-
грудост Душанова нарочито се истиче ако правне односе у земљи упоре-
димо са приликама у јужној Грчкој истог доба која је под влашћу
франачких витезова. У XIII и XIV веку француско, каталонско и мле-

тачко племство у Атини и на Пелопонезу, Кандији и Еубеји донело је
систем *персоналних закона*. Потпуна права уживају само „Франци",
који се управљају по својим феудалним законима. Грчко право поти-
снуто је у позадину, Грци се сматрају за нижу, освојену расу. Само
поједини Грци великом муком добијају „privilegium francitatis", по-
вељу на повлашћена франачка права и постају онда пуноправни грађани.
Тога нема у Душановој држави: цар скоро и не зна за националне и
покрајинске разлике, него тежи да створи јединствен правни систем,
један „закон по всеј земљи".

6. *Душанов законик од 1354. године*

Ни после 21. маја 1349. г. цар Стефан се није зауставио у законо-
давном раду. После тог датума издаје многе повеље, издаје и поједине
законске одредбе, док 1354. г. није дошло до кодификације тих поједи-
начно издаваних наредаба. Не зна се тачно где се одржао Сабор године
6862. (тј. између 1. септембра 1353. и 31. августа 1354), можда опет у
Скопљу, можда у Серу или у неком другом граду. У сваком случају,
ово није Сабор у Серу, одржан новембра 1354, на коме је изабран па-
тријарх Сава.
Одредбе овог новог Сабора (споменутог у чл. 164) сачињавају тако-
звани II део Душанова законика — од члана 136 до краја, неких 50 или
60 чланова.[5] Ове одредбе нису онако систематски распоређене као оне
у I делу; оне су једним делом допуне појединим члановима Законика
из 1349. године, а другим делом — самосталне одредбе о новим правним
питањима која су искрсла у току пет година правничког искуства. За-
себно место у II делу Законика заузимају одредбе о борби против „гу-
сара и тата" (хајдука и лопова) и против њихових јатака. Њима се
прети најстрожим византијским казнама (чл. 143, 145—150). Читава
новела о поротном суду (чл. 151—154) доста се удаљује од византијских
начела и регулише суд по српском обичајном праву, по одредбама још
из доба „светог краља" Милутина. С друге стране, у чл. 176. цар Душан
проширује судско уређење грчких градова на све градове своје царе-
вине. Сви градови да буду „на законѣ о въсѣмь како соу били оу
прьвыхь царь"; грађани имају да се суде пред градским начелницима
и црквеним властима. Такав је био ред суђења у оно време у Серу, у
Зихни и другим грчким градовима.[6]

---

[5] Тешко је одредити којим се чланом завршава Законик 1354. године —
у разним рукописима сачуван је разни број чланова: 175, 187 итд. У издању С. Но-
ваковића (Законик Стефана Душана цара српског. Београд 1898 — даље скраћено:
Законик Стефана Душана) налази се 201 члан, али је овај број искомбинован из
разних преписа. Изгледа да су неки од последњих чланова (190—201, који се налазе
само у Раковачком препису) били донети после Душанове смрти, за време цара
Уроша или за време деспотовине.

[6] А. Соловјев, Срби и византиско право.

Општи дух тих допуна исти је као и у првом делу: брига о једнакости свих покрајина пред судом, што јача борба против злочина, и народита пажња према суду, према ауторитету судија и ауторитету закона.

Чак је начело законитости још јаче наглашено у II делу Законика него у I делу. Одмах у првим члановима новог одељка падају у очи одлучне одредбе о томе да су законски прописи обавезни за све појединце: и за властелу и за чланове царске породице и за *самог цара* (чл. 136, 137, 139, 140—142). Закон, донет на сабору, јачи је од царске наредбе, јачи је од самог цара. Цар не сме да прекрши градске повластице (чл. 137). Царска наредба која се коси са Закоником — ништавна је: судија не треба да извршује овакву наредбу коју је цар издао ,,по срџби или по љубави'' према појединцу. Уопште сваки судија мора да суди само по Законику, а не по осећању страха пред царем (чл. 172). Зависни сељак (меропах) може да тужи суду свога господара, чак и краља (Уроша) и самог цара, ако му је господар нешто учинио ,,прѣкь законь'' (чл. 139).

Ове лепе одредбе II дела Душанова законика показују високо развијену правничку свест, у духу најбољих начела римско-византијског права. Одавно је доказано да су одредбе чл. 171. и 172. позајмљене из Новела цара Манојла Комнена. Заиста, у византијском праву, иако оно понекад понавља стару реченицу: Princeps legibus solutus est (владар не подлеже закону), налази се читаво учење о томе да је ,,princeps legibus alligatus'' — владар везан законима, и да су општи закони (leges generales), које изда владар са сенатом, од веће важности него појединачни владаочеви укази (rescripta).

Тешко је рећи да ли су се ове одредбе могле примењивати у средњовековној стварности, али је достојно пажње што су из скоро бескрајног обима византијског права, често противуречног, често рђаво примењиваног у стварности, цар Душан и његови саветници умели да извуку најбоља и најлепша начела, да их присвоје и да им даду једну одлучну и кратку форму, много јаснију него развучена реторика византијских новела.

7. *Значај Душанова законодавног рада*

Душанова велика заслуга састоји се у томе што је он сталешку, феудалну државу свог времена хтео да потчини јасно одређеном идеалу *правне монархије* (monarchia legalis), у којој је општеобавезни закон јачи од самовоље појединаца, од сталешких борби и феудалних захтева, чак и од ћуди и самовоље самог владара. Овај стари идеал, пронађен у најбољим начелима римско византијског права, означио је за XIV век нешто ново и напредно. Њиме се служе против феудализма и француски краљеви XIV века, почев од Филипа Лепог, и чешки савременик Душанов Карло IV и пољски краљ Казимир Велики.

У борби против феудалне распарчаности, против обесне и осионе властеле, сви ти владари наслањају се на римско право, на школоване правнике—легисте из трећег сталежа.

Није случајност што тих година (1347) краљ Карло чешки (који у исто време постаје и цар Римског Царства) покушава да изда за Чешку законик заснован на римском праву. То је такозвана Majestas Carolina у којој се проглашава оно исто начело које смо видели у II делу Душанова законика: ,,Иако је владар ослобођен закона и не може бити суђен ни од кога, ипак је тачно да владар буде везан законима'' и на томе основу могу се против њега подизати тужбе. Силна властела чешка није пристала да одобри тај законик исувише прожет римским правом; Карло је морао да одустане од обнародовања тог дела. Али следеће 1348. год. Карло IV оснива у Прагу универзитет, јер он схвата да је проучавање канонског и римског права најјача основа за остварење правне државе, снажне монархије.

Није случајност што тих година (опет 1347) краљ Казимир издаје на сталешком Сабору у Вислици прве опште законе за целу Пољску, пре тога била је подељена на системе обичајног права појединих покрајина. Ти Вислички статути донети су у многоме против насилничке властеле, уз помоћ епископа школованих у Болоњи у духу римског права. А мало доцније, године 1364. исти Казимир Велики отвара у Кракову универзитет, где је на правном факултету основао седам катедара за проучавање Јустинијанова права и канонског права. Ојачала монархија тражи ослонац у старом систему римског права.

И Душаново законодавство од 1349. до 1354. г. припада истом правцу историјског развитка. Можемо претпоставити да би и цар Душан отворио правни факултет у Скопљу, да смрт није пресекла његов рад док је он још био у напону снаге. Додуше, цар Душан није црпео систем римског права из Болоње, из проучавања старих рукописа — него га је црпео са Истока, из византијске стварности. Цела царевина коју је створио, била је прожета тим системом римско-византијског права, који је био на снази у православној цркви и у читавој јужној половини државе.

У сложеном царству Срба и Грка, које је основао, цар Душан је хтео да оствари велики задатак: спајањем српске виталности и византијске традиције створити једну велику државу, у којој су једнаки освајачи и освојени, у којој сви, па и сам цар, поштују законе православних цркава, а и нове законе донете од владара и земаљског сабора.

Треба признати да је овај задатак био исувише тежак за оно доба. Националне и културне разлике сметале су том уједињењу. Али још више је сметала страначка борба оног доба — борба појединих великаша око власти и њихов егоизам. Док је био жив цар Душан, он је умео да обузда самовољу властеле, да је ограничи строгим законом и строгим казнама. Кад је нестало Душана, центрифугалне снаге, егоистичке тежње великаша и појединих покрајина убиле су цео утицај владара и земаљског сабора. Нестало је и Душанова царства, али Душанов законик остаје као аманет једне велике прошлости, као споменик дубоких политичких аспирација.

Глава I

ИЗДАЊА ДУШАНОВА ЗАКОНИКА

Најзначајнији споменик средњовековног српског права, Душанов законик, био је преписиван од појединих калуђера још у XVII и XVIII веку, али скривен у манастирским ћелијама или у приватним библиотекама, није био познат ни науци ни ширим круговима. О њему ништа не знају ни Мавро Орбини, ни Ђорђе Бранковић, ни Павле Ритер-Витезовић у свом рукопису „Serbia Illustrata".[7]

А кад је отац српске историографије Јован Рајић писао своју Историју, није му био познат никакав текст Душанова законика. Ипак је нешто чуо за неки кодекс Душанових закона који се тобоже чува у Дечанима. Поводом свог описа Душанове владавине он вели: „Краткое сіе описаніе сочиненно из Исторіи Бранковичевой Кн. III отъ лист. 294. до 347. и изъ дополненія Даніилова родослова отъ лист 101. до 106. со свидѣтелствы прочихъ Aукторовъ здѣ приведенныхъ. Но како видно цѣлая повѣсть сія содержитвь военная точію дѣла и походи сего Царя и разширеніе Государства Сербскаго: каково же было анутреннe и домашнее того строеніе, никто оть помянутыхъ Aукторовъ непроповуеть. Повѣтствует сяже, яко сочинилъ сей Государь и Книгу правъ, въ которой предначерталъ законы и уставы всѣмъ своего Царства Чиновомъ и Подданнымъ. Не неправилно убо догадыватися можемъ, яко и въ домашнемъ строеіи Государственныхъ дѣлъ положилъ онъ стараніе свое, когда всякого рода чини и достоинства по обычаю восточныхъ царей устроилъ, устроити подобало и правила всѣмъ чинамъ и штатамъ. Придаютъ рещи повѣдатели, яко *кодексъ* той правилъ Стефановыхъ въ Монастырѣ Дечани и до нынѣ хранимъ есть, между прочими древностями Сербскими: неимущеже на тое совершеннаго извѣщенія, оставляемъ охотникомъ на изслѣдованіе".[8] Те је речи J. Рајић написао још 1768. године, али када се његова Историја штампала

---

[7] Serbia Illustrata liber quatrus. De regno Stephani Dussani (рукопис Универзитетске библиотеке у Загребу), 61—78.

[8] И. Раичъ, Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ. Ч. II. Вь Віеннѣ 1794, 645—646 (даље скраћено: Историја).

у Бечу, њезин је издавач Стефан Новаковић додао њезиној IV свесци, као прилог, текст Душанова законика према рукопису XVIII века, који се није нашао у Дечанима, већ у приватној збирци Саве Текелије у Будимпешти.[9] Овај познији текст није објављен тачно по оригиналу, него с променама по руско-славенском, којим је дијалектом и цела Историја писана. Као што вели Стојан Новаковић, „чудновато је како је суђено било да се баш по овом, овако рђавом, препису Душанов Законик најпре штампа и у свету позна!"[10] Ипак је и то издање добро дошло: оно је дало појам о цару Душану као законодавцу, и J. Енгел је одмах искористио тај текст за своју Историју 1801. г.[11] Чудно је како знање о Душановом законику није одмах продрло у шире српске кругове. Тако је, на пример, Милован Видаковић у својој „Историји" штампаној 1835, још сажалевао, према Рајићу, што се ништа не зна о кодексу Душановом који је тобоже скривен у Дечанима, а није приметио да је текст Душанова законика објављен у IV свесци Рајићеве Историје којом се он служио.[12]

Међутим, Вук Караџић много се интересовао за старе српске споменике а и за рукописе Душанова законика. Знамо да је он 1819. г. писао Сави Текелији и молио га за бољи препис његова рукописа, јер га издање у Рајићевој Историји с правом није много задовољавало. Сава Текелија му је одговорио 28. септембра 1819. г. из Арада доста осорно: „Закони Стефанови тачно сут тако писани, јакоже печатани, сего ради излишно би било их вами посилати".[13] Нешто доцније, 29. августа 1826. г., Копитар пише Вуку у Будим да ће му Самуил Маширевић добавити Новосадску крмчију (то значи Раковачки рукопис Душанових закона) и предлаже Вуку да у Даници објави тачан препис Душанова законика према два до сада позната рукописа (aus den beiden bishen bekannten Manuscripten) — мисли на Текелијин и Раковачки рукопис. Вук је одговорио Копитару 2. септембра 1826. из Будима да ће „за србуље гледати и овђе и у Сент-Андрији", а „Душанове законе у Даници ја би могао само с Вама издати".[14]

Већ 1828. г. Ђорђе Магарашевић је, вероватно под утицајем П. J. Шафарика, објавио у Летопису Матице српске текст Душанова законика по Раковачком (Новосадском) рукопису из 1700. године.[15]

Од 1819. до 1838. г. у Новом Саду налази се, као директор гимназије, Павле Јосиф Шафарик, који је нарочито много учинио за истра-

---

[9] Исто, Ч. IV, 1795, 242—270.

[10] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, LXXXI.

[11] F. Ch. Engel, Geschichte des Ungarischen Reiches und seiner Nebenländer. T. II. Geschichte von Servien und Bosnien. Halle 1801, 293—310 (даље скраћено: Geschichte).

[12] М. Видаковић, История славено-сербскаго народа. Ч. II. Београд 1835, 30.

[13] Вук Ст. Караџић, Преписка. I—VII. Београд 1907—1924, I, 498 (даље: Вукова преписка).

[14] Исто, 289—290.

[15] Г. Магарашевичъ, Законикъ Стефана Душана отъ года 1349. *Сербска Лѣтопись*, кн. 14, Будимъ 1828, 44—62, и кн. 15, Будимъ 1828, 31—55 (даље скраћено: Законикъ Стефана Душана).

живање српских старина. Прикупио их је толико да већ 1829. г. у писмима Колару говори да ће издати „Monumenta Serbica" у две свеске ин-□°).[16] у писму Вуку Караџићу, 20 маја 1830. г., Шафарик подробно излаже свој план: издање би имало три свеске, у прву би ушле повеље, натписи и записи и Душанов законик.[17] У јануару-марту 1831. г. Шафарик објављује у бечком „Књижевном годишњаку" преглед писаних споменика старијег доба код Срба и других Југословена.[18] Ту је он под бр. 116, 117 и 118 описао три рукописа Душановог законика — Ходошки (који је добио од Самуила Маширевића), Раковачки (који се онда налазио у библиотеци Новосадске гимназије) и Текелијин. Руска Академија је позвала Шафарика у Петроград, заједно с Ханком и Челаковским и обећала да ће штампати све његове необјављене радове.[19] Шафарик се ипак није одлучио да пође у далеку Русију и од 1833. налази се у Прагу, где није никако био у стању да објави своја Monumenta.

У међувремену Шафарик је великодушно уступио своје преписе Душанова законика Вацлаву Мађејовском и Фрањи Палацком, научницима у Пољској и Чешкој где је почео покрет за проучавање словенских права. В. А. Мађејовски је искористио одредбе Душанова закона за своју упоредну историју словенских права која је почела да излази 1832. г. и одмах била преведена на немачки.[20] На тај начин је Душанов законик постао доступнији и познатији научном свету. Затим је 1837. г. Фрањо Палацки написао значајну расправу о старословенском праву у којој је изнео одредбе Душанова законика о пороти и другим процесуалним установама подробно упоређене са одредбама најстаријих чешких статута.[21]

Почетком 1838. г. дошао је у Праг млади руски научник Н. Д. Иванишев да проучава историју словенских права; он је заједно са Вацлавом Ханком почео да скупља грађу за издавање упоредног кодекса старих чешких, моравских и српских правних споменика. Шафарик му је дозволио да направи исписе из рукописа Душанова законика; али 22. марта 1838. г. пише Ханки: „Било би ми непријатно кад би Иванишев направио препис тих рукописа и објавио их у Русији.

---

[16] В. А. Францевъ, „Monumenta Illirica" П. И. Шафарика. Прага чешская 1919, 5.

[17] Вукова преписка, IV, 659.

[18] P. J. Šafarik, Uebersicht der vorzüglichsten schriftlichen Denkmäler älterer Zeiten bei den Serben und anderer Südslawen. *Wiener Jahrbücher der Litteratur*. B. 53, Januar-März. Wien 1831, 1—57 (даље скраћено: Uebersicht).

[19] В. А. Францевъ, „Monumenta Illyrica" П. И. Шафарика, 9.

[20] W. A. Maciejowski, Historija prawodawstw sławiańskich. T. I—IV. Warszawa 1832—1835 (даље скраћено: Historija).

[21] F. Palacky, Pravo staroslovanské aneb srovnanj zakonův cařa srbského Stefana Dušana s najstaršími řadu zemskymi v Čechach. Časopis Mus. Kral. Šesk., t. XI. V Praze 1837, 68—110. Српски превод: Законикъ цара србскогъ Стефана Душана Силногъ сравнѣнъ са старимъ земальскимъ уредбама у Чешкой. Съ чешкога одъ Франѣ Палацкога превео Милошъ Поповићъ. У Београду 1849. *Гласник Друштва српске словесности*, књ. II. Београд 1849, 84—155 (даље скраћено: Законикъ Стефана Душана).

Сигурно ћу још ове године дати наштампати те српске законе са преводом о трошку новог српског митрополита".[22]

Међутим Шафарик није добио очекивану помоћ од српских црквених кругова и опет је одгодио своје издање, а Иванишев уопште није остварио свој план. Њих су предухитрили пољски научници Маћејовски и Кухарски.

В. А. Маћејовски је хтео да изда све текстове словенских правних споменика које је прикупио, али је 1835. г. предао те текстове слависти Андрији Кухарском, који је од 1825. до 1929. г. путовао по словенским земљама. Кухарски је почетком 1838. г. објавио та „Antiquissima monumenta juris Slovenici".[23] Ту се налази на стр. 92—226. велико издање Душанова законика, које се састоји од: 1) текста Душанова законика по новосадском спису из 1700. г. — на левим странама ћирилицом, на десним — латиницом (стр. 92—163); 2) варијанта из Ходошког рукописа 1390. г. — на левим странама с објашњењима на руском, на десним странама — на пољском језику (стр. 162—170.), 3) немачког превода новосадског (Раковачког) текста (стр. 171—211) и 4) Шафарикових примедби уз текст, на немачком језику (стр. 212—226). На крају књиге додате су још неке примедбе В. А. Маћејовског на пољском језику, у којим он, између осталог, исправља Шафарикова тумачења појединих параграфа Душанова законика (стр. 481—484).

Ово је издање изазвало извесну срџбу Шафарика. Кухарски је објавио под својим именом текст и превод Душанова законика добивен од П. Ј. Шафарика као и текстове чешких правних зборника добивене од Ханке, а није ни Шафарику ни Ханки послао ниједан примерак свог издања. Стога Шафарик није хтео да објави приказ тог зборника.[24] Ипак је издање Кухарског било корисно јер је пружило научним круговима бољи и потпунији текст Душанова законика са зналачким Шафариковим преводом.

После тога је 1839. г. Шафарик издао у Прагу пробне листове свог несуђеног издања Monumenta Illyrica у коме је хтео да објави и Душанов законик.[25] Тек 1851. г. Шафарик је могао да само делимично оствари своју намеру и то у скромном облику својих „Památky".[26] Ту је објавио Душанов законик по Ходошком рукопису, додавши одредбе из Раковачког. У предговору набраја познате му рукописе Душанова законика чији се број попео већ на десет: сам Шафарик донео је из Фрушке горе још Шишатовачки и Раванички рукопис (из Фрушкогорских манастира Шишатовца и Врдника). Од свог синовца Јанка Шафарика добио је из Београда потпун препис Рудничког

[22] А. А. Кочубинский, П. И. Шафарикъ. *Вѣстникъ Европы* Св. Май. Москва 1906, 134—135.

[23] A. Kucharski, Antiqussima monumenta juris slovenici. Warsoviae 1838 (даље скраћено: Antiqussima monumenta).

[24] В. А. Францевъ, Польское славяновѣдѣніе конца XVIII и первой четверти XIX столетія. Прага Чешская 1906, 483—485.

[25] В. А. Францевъ, „Monumenta Illyrica" П. И. Шафарика, 15.

[26] P. J. Šafarik, Pámatky dřevnicho písemnictvi Jihoslovanův (Okázky občanského písemnictvi). V Praze 1851. 2° izd. 1871, 29—50 (даље скраћено: Pámatky).

рукописа.[27] Руски слависти Н. И. Надеждин и В. И, Григоровић дали су му податке о новим, још непознатим рукописима.

Треба нагласити да се интересовање за споменике словенских права јавило и код руских слависта који су предузели разна путовања по словенским земљама. Тако је после Н. Д. Иванишева В. И. Прајс за време путовања по Далмацији 1841. г. добио два преписа Пољичког статута, дотле непознатог у науци.[28] Истих година 1840. и 1841. професор Н. И. Надеждин предузео је велико путовање по Балкану са куратором одеског просветног округа Д. Н. Књажевићем, који је у Хрватској тражио податке о својим прецима.[29] Са тог је путовања Н. И. Надеждин донео рукопис Душанова законика нађен у манастиру Бистрици у Влашкој. Осип Бођански превео је 1846. г. Палацкову расправу о Душановом законику, додавши јој своје примедбе,[30] а исте године враћа се са свог путовања „по Европској Турској" В. И. Григоровић с драгоценим рукописним благом, прикупљеним највише по светогорским манастирима. У писму П. Ј. Шафарику из Казања, 15. новембра 1848. г., шаље му доста опсежне податке о својим рукописима, између осталог о значајним новим рукописима Душанова законика — Струшком и Атонском.[31] Треба зажалити што ни Н. И. Надеждин ни В. И. Григоровић нису објавили или обрадили значајне рукописе Душанова законика које су чували у својим збиркама.

Члан Руске академије наука А. А. Куник у свом писму Павлу Шафарику 10. новембра 1854. предлаже му да напише дело о словенским правним старинама, како би добио велику премију од Академије. У свом одговору од 23. децембра 1855. Шафарик се жали да је тешко дати тумачење тих споменика. „Интерпрет морао би да буде истовремено и филолог и правник, и то још најјачи; где имамо оваквог између Славена?". Маћејовски је, по његовом мишљењу, идиота. „Миклошић ће сада држати предавања о Душановом законику; то ће и може да буде само граматичка интерпретација".[32]

Заиста, у вези са својим предавањима, Фрањо Миклошић је 1856. објавио у Бечу текст Душанова законика из Шафарикова издања од 1851. г., он сам није ништа додао томе прештампавању; пошто је на насловној страни ставио „Прва свеска" изгледа да је у другој свесци хтео додати свој коментар, али се та друга свеска није појавила.[33]

[27] Тај препис се чува у збирци Шафарикових рукописа у Народном музеју у Прагу.

[28] Korespondenze Pavla Josifa Šafarika. Vzájemné dopisy P. J. Šafarika s ruskými učenci (1825—1861). Čast I—II. Vidal V. A. Francev. V Praze 1928. I, 825 (даље скраћено: Korespondenze).

[29] В. А. Францевъ, Югословянское путешествіе Н. И. Надеждина въ 1840—1841 гг. *Sbornik filologický*, X. Praha 1935, 112 и сл.

[30] Руски превод О. М. Бођанског: Сравнение законовъ царя Стефана Душана сербскаго съ древнеишими земскими постановлениями Чеховъ. Чтенія въ Импер. Обществѣ Истории и Древностеи Россиискихъ, Годъ I, кн. 2. Москва 1846. Материалы иностранние.

[31] P. J. Šafarik, Korespondenze, I, 263—265.

[32] Исто, I, 425.

[33] F. Miklošich, Lex Stephani Dušani. Vindobonae 1856, 1—28.

Истовремено је Никола Крстић, први професор историје права на Великој школи у Београду, својим предавањима и одличним „расматрањима о Душановом законику" започео у српској науци самосталан рад на том пољу (1854. и 1855).[34] Ова „расматрања" која је Н. Крстић затим проширио у „посматранија о старим српским правима" (1857. и 1859),[35] отварају нову епоху у проучавању Душановог законика. Високо образован Никола Крстић је са много љубави проучио Душанов законик и дао слику српског државног уређења у XIV веку.

Занесен у извесној мери романтичким словенофилством илирског покрета, Н. Крстић је хтео да нагласи демократске црте старог словенског уређења. Стога је погрешио кад негира да су отроци били робље и претерује у одређивању законодавне улоге сабора. Крстић се служио Шафариковим издањем од 1851. године.

Истовремено је А. Мајков искористио Душанов законик како би дао слику државног и друштвеног уређења средњовековне Србије у својој на широко замишљеној „Историји српског језика у вези с историјом народа".[36] Тако је Душанов законик постао познат и широким руским круговима, а Мајковљева Историја (у преводу Ђуре Даничића) постала је популарна код Срба и доживела чак два издања (1858. и 1876. г.).[37] Ј. Ђорђевић је 1859. г. у Летопису Матице српске још један пут објавио Душанов законик по Текелијином препису (заједно са такозваним Законима Константина Јустинијана).[38]

Вероватно још 1857. г. призренски учитељ Никола Мусулин донео је у Београд драгоцен рукопис Душанова законика из Призрена, најпотпунији по обиму. Предат на чување Народној библиотеци, овај рукопис привукао је пажњу познатог слависте Вл. Ламанског, који је 1862. г. свратио у Београд и преписао тај текст Душанова законика, којим је затим послужио свог ученика Ф. Зигеља.

После Ламанског млади Стојан Новаковић је преписао Призренски рукопис и наумио да га објави, што је учинио 1870. г., али у једном промашеном издању у коме је све одредбе Душанова законика испремештао у жељи да их „доведе у логички ред".[39]

Године 1872. је време озбиљног проучавања Душанова законика. Богишић је у свом одличном делу „Pisani zakoni na slovenskom Jugu"

---

[34] Н. Крстић, Разматраня о Душановомъ законику. I. О политичкомь станю и правима српски државляна у србскомъ царству. *Гласник ДСС*, св. VI. Београд 1854.

[35] Н. Крстић, Разматраня о старимь српскимъ правима. *Гласник ДСС*, књ. IX. Београд 1857, 60—126 и књ. XI. Београд 1859, 204—261.

[36] А. Майковъ, История сербскаго языка по памятникам писанимъ кирилицею въ связи с историею народа. Москва 1857.

[37] А. Мајков, Историја српскога народа. Превод Ђ. Даничића. Београд 1876, 2е издање.

[38] J. Ђорђевићъ, Законъ царева: Константина Великогъ, Юстиниана и Стефана Душана. *Србскіи Льтопись*, књ. 99. Будимъ 1859, 1—51 (даље скраћено: Законь царева).

[39] С. Новаковић, Законик Стефана Душана цара српског. У Биограду 1870 (даље скраћено: Законик, 1870).

дао доста проницљивих запажања о рукописима Душанова законика.[40] Истовремено је Федор Зигељ у Петрограду објавио једну опсежну расправу о Законику Стефана Душана којој је као прилог додао одлично издан Призренски текст с руским преводом.[41] Зигељ је почео да толико подробно проучава Душанов законик, да је поред увода, у коме говори о добу Душанову, о његовом законодавству и о рукописима Душанова законика, стигао да објави само анализу једног дела грађанског права поменутог Законика (и то само о субјектима права). Није обрадио ни државно право, ни кривично, као ни поступак. Да је хтео да настави анализу истим методом, морао би да објави хиљаду страна. Али се више није враћао овом Законику, јер је, добивши катедру у Варшави, прешао на проучавање пољског и чешког права.

После тога настаје известан застој у проучавању Душанова законика. Само је други ученик Ламанског, Т. Флорински неуморно радио на српском Средњем веку. Почео је издавањем неких Душанових грчких хрисовуља на Светој гори (1880),[42] дао је у две свеске слику односа Јужних Словена са Византијом у XIV веку и полагано спремао своје епохално дело о Душановом законодавству. Заслуга Флоринског је у томе што Душанов законик није анализирао засебно него заједно са његовим пратиоцима, Скраћеном синтагмом и тако званим Јустинијановим закоником. Мисао да су то три дела једног великог српско-византијског кодекса, обавезног за Душанову државу, већ су узгред износили Ст. Новаковић (1877) и проф. А. С. Павлов (1885), али нису је подробније образложили.

Као Павлов, тако и Флорински обраћа нарочиту пажњу на то што се Душанов законик у свим старијим преписима налази у истом друштву, после Скраћене синтагме и Јустинијанових закона. Међутим потпун српски превод Синтагме (Потпуна синтагма) јавља се увек засебно, без Душанова законика. Подробна анализа садржине стила Потпуне и Скраћене синтагме, њихово упоређење с грчким извором, убеђује Флоринског да је скраћивање Синтагме извршено у Србији с јасно одређеним циљем: да та компилација врши улогу „српског законика".[43] И Јустинијанов законик изгледа Флоринскоме као прерада извршена у време Душаново ради уношења у кодекс српских закона. А Душанов законик се јавља као допуна и Скраћене синтагме и Јустинијанова законика,[44] као српска допуна византијског законодавства. Флоринскоме изгледа вероватно да су обе српско-византијске збирке добиле санкцију на истом Сабору 1349. г., на којем је издат и Душанов

---

[40] V. Bogišić, Pisani zakoni na slovenskom jugu. I. Zagreb 1872 (даље скраћено: Pisani zakoni).

[41] Ѳ Ѳ Зигелъ, Законникъ Стефана Душана. С. Петербургъ 1872. I вип.

[42] Т. Д. Флоринский, Афонские акты и фотографические снимки съ нихъ въ собранияхъ П. И. Севастіянова. С. Петербургъ 1880.

[43] Т. Д. Флоринский, Памятники законодательнои дѣятельности Душана царя Сербовъ и Грековъ. Кіевъ 1888, 439 (даље скраћено: Памятники).

[44] Исто, 490.

законик.[45] Тако је за време Душаново по мишљењу Флоринског извршена једна велика кодификација византијског и српског права, која истиче значај Душанове личности много више него што се обично узимало.

Флорински је своје мишљење образложио многим индиректним доказима, нарочито археографском анализом свих рукописа и упоређењем садржине Скраћене и Потпуне синтагме. Ипак није изнео оно што би било најважније — упоредну анализу садржине Скраћене синтагме, Јустинијанових закона и Душановог законика.[46]

Велики значај дела Флоринског је у томе што је он у прилозима својој дисертацији изнео многобројне текстове које је марљиво преписивао у Русији и другим земљама. Објавио је:

I Душанов законик по Струшком рукопису XIV века, који он зове ,,Први Григоровићев" (Памятники, Прил,. 1—13).

II Душанов законик по Атонском препису исто из XIV века, који он зове ,,Други Григоровићев" (Прил., 14—35).

III Душанов законик по Раваничком препису XVII века (Прил., 36—51).

IV Законик Константина Јустинијана и Душанов законик по Софијском препису XVII века с варијантама из Београдског, Текелијиног и Раваничког (Прил., 52—94).

V Скраћену синтагму Матеје Властара по Ходошком препису XV века, с варијантама из Призренског, Атонског, Београдског и Карловачког текста Скраћене синтагме и из текста Потпуне синтагме по преписима: Пшинском, Церском, Карловачком и Струшком (Прил., 95—203).

VI Законик Јустинијана у старијој рецензији, по Ходошком препису XV века с варијантама из Призренског, Атонског, Шишатовачког и два Београдска рукописа (Прил., 204—211).

VII Законик Јустинијана у посебној верзији, из Раковачког преписа 1700. г. (Прил., 212—215).

VIII Седам грчких Душанових повеља из Меникејског кодекса. (Прил., 216—222).

IX Скраћена Правила Јована Посника уз Скраћену синтагму, по Ходошком рукопису (Прил., 223—225).

На тај Начин Флорински је упознао читаоца са два најстарија текста Душанова законика, Струшким и Атонским, који су се налазили у Москви. Како вели Ст. Новаковић, ,,без та два преписа, који су у Григоревићевим рукама стајали сасвим сакривени скоро 40 година, заиста није било могуће ни мислити на потпуно издање Законика, као

[45] Исто, 16: ,,. . . или на једном од следећих сабора". Ово последње мишљење никако се не слаже с тиме да је Душанов законик допуна Скраћене синтагме и Јустинијанових закона.

[46] Као историчар-филолог, а не правник, није се Флорински сматрао позваним за овакав посао.

што је, уопште, немогућно било изрећи суд о тексту пре него што се упореде и изуче сви преписи. Велика је и неоцењива заслуга професора Т. Флоринског што је те преписе објавио. Тиме је попунио главну празнину у познавању Законика, јер је изнео на видело сачуване одломке једнога од најстаријих преписа и један потпун текст преуређене верзије (Атонски), без којега се не би могао лако ухватити онај развитак који је данас у преписивању и у прерађивању Законика очевидан". Поред тога је Флорински изнео и читав низ текстова Душанова законика млађе рецензије — Раванички, Софијски и Београдски. Тиме је у проучавању Душановог законика учињен велики корак напред.

После тога је Ст. Новаковић могао да спреми своје одлично ново издање од 1898. г. којим је нечујно обележена 550-годишњица Душанова законика. За разлику од Флоринског, Ст. Новаковић није имао пред собом много рукописа: послужио се пре свега Призренским с којим се упознао још пре 30 година. У скромном издању од 1870.г. ограничио се био на његов текст и само му додао неке допунске одредбе из Београдског (Рудничког) преписа. Сада је Призренски текст, као најближи изгубљеном оригиналу, поставио за основ издања, а сваком је члану додао варијанте из објављених, а и неких необјављених рукописа.

Замишљен и остварен у широком обиму, Новаковићев рад обухвата неколико делова. У свом *приступу* подробно је изложио питања о постанку писаних закона у српском народу, о установи сабора у старој српској држави и о томе ,,како је постао и како је склопљен Законик Душанов". Затим је разгледао 20 преписа о којима је нашао податке, и претресао питање о томе ,,како стоје преписи међу собом и који су старији, који ли млађи и најмлађи". Ту је изнео своју хипотезу о томе да је Атонска версија постала за време деспота Стефана, а Раваничка за време патријарха Пајсија. У првом делу објавио је поново Призренски текст по рукопису, додавши му нумерацију која је од тог доба прихваћена у науци (од чл. 1 до 186): томе је додао три члана из Атонског и Бистричког и 12 из Раковачког рукописа, тако да се укупан број чланова Душанова законика попео на 201. Испод сваког члана навео је варијанте: из Струшког, Атонског, Раваничког и Софијског (по издању Флоринског), Ходошког и Раковачког (по Шафариковим издањима). Томе је додао варијанте из необјављеног Бистричког рукописа (чији му је препис дао Флорински) и из преписа непознатог Студеничког текста (који му је дао митрополит Хаџи Косановић). На тај начин дао је одлично издање у којем се скоро испод сваког члана ређају варијанте из осам разних текстова.

У другом делу дао је текст садашњим правописом са интересантним коментаром уз сваки члан а и слободним преводом појединих чланова (око 80). Као трећи део долазе: преглед чланака Душанова законика по садржини и по преписима и исцрпан регистар у који су унете речи не само из текста Душанова законика, већ и из коментара.

На тај начин Ст. Новаковић је дао једно узорно издање које је заслужило похвалу К. Јиречека и других стручњака и остало меро-

давно у току 50 година. Текст који је он утврдио заиста је најближи преизгубљеном оригиналу Душанова законика. Наведене варијанте гледно приказују постепене промене у том тексту, а и Новаковићев коментар био је врло користан.

Новаковићевом издању могле би се ипак поставити извесне замерке:

1) Призренски текст, преписан у XVI веку, није увек најпоузданији, што је и сам Новаковић осетио и понегде га исправљао помоћу Струшког и Атонског. Већ су Константин Јиречек[47] и Јован Радонић[48] изнели примере још неколико чланова Душанова законика, где би се текст Призренског преписа могао поправити помоћу два наведена текста.

2) Стојан Новаковић није имао довољно података о рукописима старије рецензије: на пр. о Хиландарском, који је поново пронађен тек 1925. г., о Барањском, који је нађен 1913. г., па и Бистрички није могао да искористи у пуној мери.

3) Главни Новаковићев задатак био је да успостави оригинчлан текст Душановог законика. Стога се није много обазирао на рукописе млађе рецензије, сматрао их је за калуђерску прераду и за кварење првобитног текста. Међутим, сада видимо да и они имају своју интересантну историју и да су се примењивали у суђењу.

4) У приступу је Новаковић устао против мишљења А. С. Павлова и Т. Флоринског да Скраћена синтагма, Јустинијанов законик и Душанов законик сачињавају заједно један кодекс Душанових закона и стога је у своје издање унео само Душанов законик, а није се обазирао на остала два законика.

Међутим у предговору свом издању Властареве синтагме 1907. г. Новаковић се враћа мишљењу Павлова и Флоринског, које је и сам изнео још 1877. године, и вели да су то ,,дела једног времена, једне интуиције и једних државних последица''.[49] Стога је издао Сингтаму, али је погрешио у томе што је издао потпун текст, а не скраћен који је присно везан за Душанов законик.

5) Новаковићева хипотеза о прерадама Душановог законика у доба деспота Стефана и патријарха Пајсија, створена аналогијом из историје књижевности, није била довољно образложена и захтевала је ревизију.

У предговору своме издању Синтагме изнео је Новаковић једно ново мишљење — Душановом времену припада само потпун превод

[47] C. Jireček, Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušans. *Arhiv für slavische Philologie*, *Bd*. XXII, № 2. Berlin 1900, 144—214. (даље скраћено: Das Gesetzbuch Stephan Dušans).

[48] J. Радонић, Vjestnik kr. hrvatsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva (III, 1). *Летопис Матице српске*, кн. 206. Нови Сад 1901. 109—111.

[49] С. Новаковић, Матије Властара Синтагмат. Београд 1907, III.

Синтагме; што се тиче скраћивања, оно би припадало много познијем времену. Ослонивши се на једно место из биографије деспота Стефана, које говори о деспотовој правичности, Новаковић ствара читаву слику ревизије закона од 1402. до 1427. године. Пошто су у српским државама и даље свуда били на снази као земаљски законик и Властарева синтагма и Душанов законик, у држави деспота Стефана осетила се потреба (по свој прилици около 1413. г.) да се у један зборник саставе: Синтагма и Душанов законик и да се Властар у исто време скрати. Онда је постао зборник из Скраћене синтагме, Душановог и Јустинијановог законика, у коме се и Душанов законик најчешће налази. Ипак се не може узети да је састав тога зборника био прописан.[50]

На почетку нашег рада на историји српског права, (1924) узели смо та питања поново у претрес и изнели своје мишљење у тези ,,Законодавство Стефана Душана''. Поновном анализом узајамних односа рукописа старије рецензије, којима смо могли додати Хиландарски и Барањски текст, дошли смо до закључка:

1) да је скраћивање Синтагме извршено пре издања Душанова законика,

2) да су Скраћена синтагма, Јустинијанов законик и Душанов законик три дела једног великог кодекса византијско-српског права који је важио у Душановој царевини,

3) да није било ревизије Душанова законика у време деспота Стевана, него да је постојао низ постепених покушаја систематизације Душанова законика и да су те исправке могле бити учињене још за владе Душанове,

4) да је Атонски рукопис писан око 1380. г. и да по своме распореду он није први, него последњи у тој групи постепених систематисања,

5) што се тиче млађе рецензије, ми смо покушали да је померимо из доба патријарха Пајсија у време када се на прелому XVI и XVII века јавља на Балкану акција за заједнички устанак свих хришћана против Турака.[51]

У прилогу нашој тези објавили смо преглед садржаја Скраћене синтагме по Хиландарском препису и текст Законика цара Јустинијана по Барањском и Хиландарском. Године 1929. објавили смо једно приручно издање Душанова законика за студенте.[52] Узели смо Призренски текст према Новаковићевом издању као основ али с извесним исправкама, искористивши напомене К. Јиречека и Ј. Радонића о томе како се поједина погрешна читања Призренског текста могу исправити помоћу Струшког и Атонског рукописа. То смо учинили у чл. 2, 4, 11,

[50] Исто, XXXIV—XL.

[51] А. Соловјев, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка. Скопље 1928, 36—48, 223—232 (даље скраћено: Законодавство Стефана Душана).

[52] А. Соловјев, Душанов законик г. 1349. и 1354. Београд 1929, 54 (даље скраћено: Душанов законик).

14, 18, 21, 30—34, 39, 46, 49, 52, 58, 61, 62, 65, 66, 68, 70 итд. У примедбе смо унели све знатније варијанте из старих верзија, али нисмо уносили ортографске и стилске које немају значаја за разумевање текста.

После тога, 1938. г., издали смо значајни текст Законика Константина Јустинијана и Душанова Законика по Грбаљском рукопису XVIII века.[53] Ово је интересантан примерак млађе редакције Душанова законика која је досад била код нас позната само по рђавом Текелијином тексту (и по издању Флоринског). Грбаљски је текст много краћи него Раванички, али има неколико одредаба које се у Раваничком не налазе, што доказује да је постојао протограф ове млађе рецензије, потпунији од Раваничког. Тим поводом поставили смо питање: није ли та прерада постала не под окриљем српске патријаршије у Пећи, него у световним круговима и то на Приморју или у Зети XV века? За ово мишљење, које је већ укратко изнео К. Јиречек, навели смо и доста нових разлога.

Напослетку, издање др-а Ст. Јантолека од 1948. г. припремљено за београдске студенте, не доноси ништа ново.[54] Ту је текст Душанова законика прештампан латиницом по призренском тексту из Новаковићева издања, без оних исправака које смо учинили пре двадесет година.

Приликом шестстогодишњице Душанова законика 1949. г. објавио је Владимир Мошин текст Властареве синтагме (скраћене) и Душанова законика по Студеничком препису XV века, који је из Сарајева доспео у библиотеку Југославенске академије у Загребу.[55]

Затим је издао по Загребачком (Паштровском) рукопису Јустинијанов закон и Душанов законик, који сачињавају „приморску рецензију'' Душанова законодавства,[56] а 1953. г. објавио (према препису који смо му дали на послугу) и Далматински рукопис из Богишићеве библиотеке у Цавтату.[57] Захваљујући др-у В. Мошину, проучавање ове значајне прераде Душанова законодавства учинило је значајан корак напред.

Исте је године Никола Радојчић објавио фототипско издање Призренског рукописа Душанова законика,[58] а 1958. г. издао и фото-

[53] А. Соловјев, Књига привилегија Грбаљске жупе (1647—1767) са Душановим закоником. *Споменик СКА*, књ. 87. Београд 1838, 23—59 (даље скраћено: Књига привилегија Грбаљске жупе).

[54] С. Јантолек, О Душановом законику (са текстом Закона благовернаго цара Стефана). Белешке по предавањима. Београд 1948, 29—42 (даље скраћено: О Душановом законику).

[55] V. Mošin, Vlastareva sintagma i Dušanov zakonik u Studeničkom ,,Otačniku''. *Starine* JAZ knj. 42. Zagreb 1949, 7—93.

[56] V. Mošin, Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema Zagrebačkom rukopisu. *Starine* JAZ knj. 43. Zagreb 1951, 7—27 (даље скраћено: Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva).

[57] V. Mošin, Bogišićev Dalmatinski rukopis i mlađa redakcija Dušanova zakonodavstva. *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije u Dubrovniku*, sv. I. Dubrovnik 1953, 9—58.

[58] Н. Радојчић, Душанов законик по Призренском рукопису. Београд 1953.

графије Струшког рукописа, добивене из Москве, као прилог посебној расправи о томе рукопису.[59]

Напокон, 1960. г. исти је писац издао поново текст Душанова законика према Призренском рукопису, извршивши у њему исте исправке према Струшком и Атонском рукопису, као и ми у споменутом издању од 1929. године.[60]

[59] Н. Радојчић, Струшки рукопис Душанова законика. *Јужнословенски филолог*, св. XXII. Београд 1958.

[60] Н. Радојчић, Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. Београд 1960, 43—86 (даље скраћено: Законик Стефана Душана).

Глава II

ПРЕВОДИ ДУШАНОВА ЗАКОНИКА

Откако је 1795. г. Душанов законик по Текелијином рукопису објављен као прилог IV свесци Рајићеве Историје почели су да се појављују преводи Душанова законика на различите језике.

Према том издању Фр. Хр. Енгел је први превео Душанов законик на немачки језик и већ 1801. г. објавио у својој „Историји Србије и Босне".[61] Фрањо Палацки је строго оценио тај текст рекавши: „ово није прави Душанов законик, него неуредна нека смеса, ту су и Душанов законик и Властарисов правилник. Тај текст мора бити посао каквог худог незналице, који га је још и смешним погрешкама наружио".[62] Ипак је са тог немачког Енгелева превода Законик доцније преведен на француски у делу Ами Буе-а „Европска Турска".[63]

Међутим појавише се бољи рукописи Душанова законика. Павле Шафарик је марљиво превео на немачки језик Раковачки (Новосадски) рукопис и додао му много варијанти из Ходошког. Овај је превод послао Пољаку Андреју Кухарском, који је спремао своје дело „Најстарији споменици словенског права", објављено 1838. г. у Варшави.[64] Ту су штампани: Душанов законик по Новосадском (Раковачком) рукопису 1700. г. с варијантама из Ходошког, Шафариков немачки превод и многобројне примедбе, исто на немачком језику. На тај начин словенски свет је могао да се упозна са потпунијим и бољим текстом и преводом Душанова законика него што је Енгелов.

Двадесет година доцније, В. А. Маћејовски[65] је у VI свесци своје „Историје словенских права" објавио пољски превод текста по Ходошком и Раковачком рукопису према Шафариковом издању из 1851. г.

---

[61] F. Ch. Engel, Geschichte, 293—310.

[62] Ф. Палацки, Законикъ Стефана Душана, 101.

[63] A. Boué, La Turquie d'Europe. T. IV. Paris 1840, 426—441. Можемо споменути као куриозитет да је 1889. у Бечу био објављен немачки превод француског текста А. Буе-а и у њему нов превод Душанова законика по рђавом Текелијином рукопису (A. Boué, Die Europäische Türkei. Bd. II. Wien 1889, 470—477).

[64] A. Kucharski, Antiquissima monumenta, 92—226.

[65] W. A. Maciejowski, Historya, t. VI, 2° изд., 305—385.

Сам П. Ј. Шафарик израдио је нов превод Душанова законика према истом свом издању у „Památk-ама", тј. ставио је напред 130 чланова из Ходошког рукописа и томе додао 75 чланова из Раковачког; тај је превод објавио у својој „Историји Југословенске књижевности" 1865. г. на немачком језику.[66]

Исте 1865. године архиепископ Филарет је превео на руски језик 31 члан Душанова законика и објавио у свом делу „Святые южныхъ Славянъ". Преводио је из Рајићеве Историје и то само одредбе које се односе на цркву.[67] После њега је професор Е. Голубински у свом делу „Историја православних цркава" 1871. г. превео на руски чак 61 члан Душанова законика који се тичу цркве, узевши њихов текст из потпунијег Шафарикова издања.[68]

Можемо споменути да је 1869. г. у Београду Ђорђе Пантелић почео да објављује превод Душановог законика на савремени српски језик у „Судском листу", али је превео само 19 почетних одредаба које се опет тичу цркве.[69]

У свом одличном истраживању Душанова законика 1872. г. Федор Зигељ је, уз оригиналне текстове објавио свој потпун превод Душанова законика, по Призренском рукопису, додавши му 24 члана из Раковачког.[70]

После тога је превођење Душановог законика некако застало: нису се појављивали нови преводи, чак ни на садашњи српски језик. Када је Ст. Новаковић објавио 1898. г. своје одлично издање Душанова законика[71] дао је у другом делу само транскрипцију старог текста новим Вуковим правописом, али не превод (иако су многи читаоци убеђени да је то превод). Само у коментару преводио је поједине чланове, често сувише слободно, и то око 80 њих. Две трећине укупног броја оставио је без превода.

Почетком XX века појавио се добар превод Душанова законика на румунском језику од проф. Јона Переца,[72] према Новаковићеву издању, а 1912. г. истовремено два нова превода истог Призренског текста, и то на француском језику од Павла Лебла[73] и на немачком од Јеврема

[66] P. J. Šafarik, Geschichte der südslavischen Literatur. III. Gas serbische Schriftthum. Aus dessen hand schriftlichen Nachlasse herausgegeben von J. Jireček. Prag 1865, 50—56. Geschichte der serbischen Literatur (даље скраћено: Geschichte der serbischen Literatur).

[67] Филаретъ архіепископъ черниговскіи, Святые Южныхъ Славянъ. Ч. II. Черниговъ 1865, 68—74.

[68] Е. Е. Голубинский, Краткіи очеркъ исторіи православныхъ церквей болгарской, сербской и румынской или молдо-валашской. Москва 1871, 681—689.

[69] Ђ. Пантелић, Душанов законик. Судски лист. I. Београд 1869, 22—27, 37—39.

[70] Д. Д. Зигелъ, Законникъ Стефана Душана. Приложеніе, 9—115.

[71] С. Новаковић, Законик Стефана Душана.

[72] J. Peretz, Zaconicul lui Ştefan Duşan ţarul Serbiei 1349. şi 1354. Partea I. Bucureşti 1905.

[73] P. Lebl, Le Code Douchane. Etude sur l'histoire du droit public serbe. Paris 1912, 30—69. (даље скраћено: Le Code Doušane).

Герасимовића,[74] уз њихове докторске тезе. Тако су за време балканског рата, када је интересовање за Србију много порасло на Западу, и Французи и Немци добили по један нови превод Душанова законика.

После уједињења 1918. г. почело је проучавање Душанова законика не само у Загребу него и у Љубљани. Проф. Метод Доленц објавио је 1925. г. одличан превод Душанова законика на словеначком језику.[75] У Варшави је 1934. г. доцент Станислав Боровски израдио веома пажљив превод на пољски језик, према Призренском тексту, са својим објашњењима и библиографијом.[76]

Године 1930. Кембрицско универзитетско издавачко друштво послало нам је на оцену превод Душанова законика на енглески језик рад Malkolma Burr-a, који је још за време првог светског рата боравио у Србији као енглески обавештајни официр и заволео Србе и српску историју. Иако ботаничар по струци, М. Бар је дао врло добар превод споменика према Новаковићевом издању од 1898. године. Ставио сам онда неколико примедби, углавном у погледу уводног истраживања и неких пропуста у литератури предмета, али сам препоручио да се превод објави са извесним исправкама. Нажалост Кенбриџско друштво је онда одустало од штампања. Ипак је 1949. г. М. Бар успео да објави свој превод и тиме обележи у Енглеској шестстогодишњицу Душановог законика.[77]

Године 1950. објавио је Никола Радојчић свој превод Душанова законика на српски језик. Старао се да његов превод буде што ближи оригиналу, чак да сачува исти број речи, што је често немогуће, пошто је лапидарност средњовековног језика много далеко од нашег начина изражавања.[78]

Напокон 1960. г. објавио је Н. Радојчић поново свој превод као додатак посебној расправи.[79]

Ово су сви нама познати преводи Душанова законика. Видимо да их има приличан број, чак по два превода на немачки, на француски[80] на пољски језик. Пада у очи да до сада Душанов законик није преведен ни на чешки ни на бугарски језик.

[74] J. Gerassimovitsch, Duschans Gesetzgebung. Verfassungsurkunde des serbischen Kaiserreiches. Bonn am Rhein 1912. Упореди оштру критику у приказу Марка Костренчића (*Mjesečnik Hrvatskog pravničkog društva*, sv. XXXIX. Zagreb 1913, 578—579).

[75] M. Dolenc, Dušanov zakonik. Primerjalni prikaz pravnih razmer po Dušanovem zakoniku in po istodobnem germanskom pravu s posebnim obzirom na Slovence. Ljubljana 1925, 176—200.

[76] S. Borowski, Materiały dła ćwiczeń seminaryjnych z historji praw słowiańskich. Zeszyt I. Statuty cara Stefana Duszana z lat 1349. i 1354. Warszawa 1934.

[77] M. Burr, The Code of Stephan Dušan Tsar and Autocrator of the Serbs and Greeks. *The Slavonic and East European Rewiew*, XXVIII. London 1949, 198—217, 516—539.

[78] Н. Радојчић, Душанов законик. *Научна издања Матице српске*. књ. III. Н. Сад 1950 (уп. приказ В. Мошина у *Historijskom zborniku*, knj. III Zagreb 1950, 349—364).

[79] Н. Радојчић, Законик Стефана Душана, 89—142.

[80] Исто, 38—39, спомиње још рукописни превод 115 чланова на француски језик од слависте Огиста Дозона (умро 1890) у поседу М. Ибровца.

Глава III

РУКОПИСИ ДУШАНОВА ЗАКОНИКА[81]

I РУКОПИСИ СТАРИЈЕ РЕДАКЦИЈЕ

Душанов законик није се сачувао у оригиналу и ми можемо само нагађати какав је био тај оригинал. Ст. Новаковић је с правом изнео мишљење да ,,оригинал Душанова законика морао би бити писмено или књига са златним печатом царства (хрисовуља)''.[82] Ове су речи мало нејасне, али сматрамо да Новаковић није узео реч ,,књига'' у значају повезане књиге, него у старинском значају писмена, повеље-хрисовуље. Заиста, имамо тачне податке да су у Душаново доба одлуке сабора — и то цариградских од 1341, 1347. и 1351. г. и бугарског сабора од 1350. г. биле писане на ,,саборским свитцима'' (σύνοδικοὶ τόμοι). Овакав велики свитак, од много десетина слепљених комада хартије, имао би облик једне дугачке хрисовуље, са потписима чланова сабора (на полеђини) и са висећим царским златним печатом на крају свитка. Такав свитак био би обмотан око штапића, као што се и сад види по светогорским манастирима. На таквим свицима биле су писане Милутинова повеља 1300. г. манастиру Св. Ђорђа, а вероватно и Дечанске хрисовуље, затим преписане у облику књиге. И Милутинова повеља из 1318. г. Хиландару, издата на сабору, била је писана на дугачком свитку хартије, о чему се у самом тексту вели: ,,И ꙗдѣ же понꙋждаеть ... господинь ми и дꙋховни отьць кир-Никодимь и сие вь златопечатнѣмь свиткꙋ семь вписати''

Као најближи пример можемо навести сачуван у Москви оригинал ,,Саборног Законика'' (Соборное Уложение) 1649. г. писан на дугачком свитку савијеном у коло, ширине 15 см. и 2,50 метара у пречнику. Дужина тог свитка, састављеног од 959 слепљених комада хартије, износи 308 метара. Текст од 947 параграфа писан је само на једној страни;

[81] О преписима Душанова законика писали су подробно Т. Флорински (Памятники, 172—268), С. Новаковић (Законик Стефана Душана, LX—LXXXVII) и А. Соловјев (Законодавство Стефана Душана, 16—48).

[82] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, IXI.

на полеђини налазе се 315 потписа чланова сабора и потписи царских дијака. Слично је морао изгледати и оригинал Душанова законика, само је био много краћи, јер је у своме првом делу из г. 1349, обухватао само 135 параграфа; али ако су се у оригиналу испред њега налазили много већа Синтагма Матије Властара и Законик цара Јтстинијана, онда је свитак морао бити исто онако оријашки као и онај Московског законика.[83]

Овај се оригинал могао чувати у царској архиви или у некој цркви — патријарширској у Пећи или митрополитској у Скопљу. Без сумње пропао је у време турске најезде, и нема наде да се могао сачувати у Цариграду где су биле однете неке српске повеље.

У недостатку оригинала, упућени смо на многобројне преписе Душанова законика који потичу из разних места и из разних векова и имају доста разлика између себе.

Ове разлике намећу врло важно питање: какав је био првобитни текст Душанова законика и који је од сачуваних преписа њему најближи. О томе питању први је расправљао П. Шафарик 1851. г. после њега, 1872, Богишић и Зигељ, независно један од другог, затим 1888. г. Т. Флорински и 1898. Ст. Новаковић. Године 1928. ово смо питање поново узели у претрес, и сад износимо наше резултате до којих смо дошли проучавањем још неких нових рукописа.[84]

Душанов законик сада познајемо према текстовима из 25 рукописа, од којих 15 припадају „млађој рецензији", а 10 „старијој", најважнијој за успостављање првобитног текста. Од старих на прво место треба ставити:

1. *Призренски рукопис*

Призренски рукопис, најзначајнији за проучавање Душанова законика, познат је у науци тек из 1870. г., када га је први пут објавио Ст. Новаковић. Онда је дао и подробан опис целог зборника у којем се текст Законика налази. Новаковић вели: „У нас у Биограду имају за сад у Народној библиотеци два рукописа. Један је на остави у Народној библиотеци, а сачувала га је породица попа Симе из Дворана близу Призрена, оца попа Јована из Призрена. Отуда га је овамо донео г. Никола Мусулин, учитељ смедеревски...Будући је тај рукопис овамо из Призрена донесен и тамо се сачувао, то ћемо га и ми звати *Призренским*. Исти је рукопис писан на хартији. Листови су му 22 сантиметра дугачки а 15 1/2 сант. широки. Слог писан захвата 9—10 сан. у ширину

[83] Интересантно је предање које наводи Панта Срећковић (Синан паша. Београд 1865, 3) да се у манастиру св. Марка више Призрена чувала нека велика књига од 17 ока, звана „законодавац" и да је изгорела у пожару двадесетих година XIX века. Ако узмемо реч „књига" у старом значењу хрисовуље, онда би ово могао да буде оригинал Душанова законика. У истом манастиру нађена је оригинална повеља Душанова његовој задужбини, манастиру св. Аранђела код Призрена и печат ове задужбине.

[84] О преписима Душанова законика поново је писао 1960. године Н. Радојчић (Законик Стефана Душана, 13—24) и навео 24 рукописа.

а око 15 у дужину. Рукопис има свега 165 таких листа. Велика је штета што се не зна ни кад је ни гдје је писан. На дасци друге корице стоје старинским словима прошлог вијека уписана као за поменик имена шесторице јероманаха, једнога монаха, двојице јерођакона и још шест мушких имена. Очевидно је рукопис прошлога вијека био у некаком манастиру, за који сад више ништа незнамо...Врло би вриједно било да знамо кад је писан овај рукопис. Али као што споменусмо, нема о томе никаква записа. У поређењу чланака овога рукописа са онима из Ходошкога (писанога 1390) виде се у овоме махом млађи облици и више србизама, макар да се каткад, али врло ријетко, и супротно деси; напротив, у поређењу чланака са чланцима узетим из Раковачког рукописа, у овима се види више старине. Јасан доказ да је рукопис писан прије 1700. а послије 1390. год. По свему томе рачунајући, ја бих рекао да је рукопис писан на искрај XV или барем у првој половини XVI вијека".[85]

У свом првом издању Ст. Новаковић је испреместио све чланове Душанова законика, тежећи да их „доведе у лођички ред", што му је Даничић с правом замерио.[86]

Не знамо тачно када је Никола Мусулин донео тај рукопис из Призрена:[87] у инвентарску књигу Народне библиотеке у Београду дуго није био уведен, јер је био предат „на оставу". Већ 1862. г. за време свог боравка у Београду, руски професор В. И. Ламански преписао је цео рукопис и посудио га затим свом ученику Ф. Зигељу, који је по том рукопису приредио одлично издање са факсимилом једне стране. Проф. Ламански је много прецеинио старост Призренског рукописа ставивши га у крај XIV века.[88]

Тек 1885. г. био је Призренски рукопис заведен у инвентарску књигу Народне библиотеке у Београду под бр. 399. О томе је постојао запис писан руком архимандрита Нићифора Дучића у тој књизи: „399. Номоканон, Душанов законик и одговори цариградског патријарха Генадија калуђерима Синајског манастира за нека њихова питања. Тврде корице. Нашао сам га у библиотеци без нумере. Из њега је г. Ст. Новаковић преписао Душанов законик и назвао овај Номоканон „*Призренским*". Види се да је архимандрит Н. Дучић доста нетачно побележио садржину зборника: још је Ст. Новаковић утврдио да се на почетку налази Синтагма Матије Властара, а не Номоканон, али значајно је што је он у томе рукопису приметио Генадијеве одговоре које је затим објавио у задарској „Истини" 1888. године.[89]

[85] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, XII, XV—XVI.

[86] Dj. Daničić, Zakonik Stefana Dušana cara srpskog 1349. i 1354. Izdao i objasnio Stojan Novaković. *Rad Jaz*, knj. XV Zagreb 1870 (даље скраћено: Zakonik Stefana Dušana).

[87] Вероватно је да је то било 1857. г. пошто 1858. В. А. Маћејовски пише да му је крајем године Никола Крстић саопштио да су у Србији и Далмацији пронађена три нова рукописа Душанова законика; један од њих је свакако Призренски рукопис (W. A. Maciejowski, Historya, VI, 350).

[88] Ѳ. Ѳ. Зигелъ, Законникъ Стефана Душана, 39.

[89] Н. Дучић, Посланица цариградског патријарха Генадија II Сколарија (1453—1459) синајским калуђерима. *Истина*, год. III, Задар 1888, 193—199, 253—259.

У свом издању 1898. г. Ст. Новаковић додаје неколико подробности о пореклу рукописа. Он наводи: „Позније је пок. И. Јастребов у сина попа-Симина, Стојана попа Симића Дворанца, нашао хрисовуљу краља Ст. Дечанског епископијској цркви Св. Богородице у Призрену, која је штампана у Гласнику XLIX. На том месту И. Јастребов бележи да је породица тога попа Симе вајкадашња породица поповска у селу Дворанима, близу села Мушутишта, три сата од Призрена на исток. Зна се да је та породица дала народу 21 попа". Овај је податак значајан: ако је поп Сима сачувао основну повељу Призренске епископије, врло је вероватно да је и рукопис Душанова законика припадао тој епископији.

Ст. Новаковић није ни у новом издању приметио да се при крају рукописа налази посланица патријарха Генадија и написао: „Иза Душанова законика на листу 157. почиње се „Іепископь, имено васесъмотрітель рекше" и свршава се на 165. листу, који је последњи у рукопису. Ту су правила за свештенство, писана и додана позније". Затим расправља о времену када је Призренски рукопис писан и доста опрезно говори да, пошто је његов правопис следствено изведен по правилима Константина философа, не може бити старији од прве четвртине XV века. „Али Призренски рукопис иначе показује у свем тако добар текст, и слаже се толико с преписом Струшким, очевидно најстаријим, да се мора узети да је писац Призренског преписа имао пред собом или оригинале самог Законика, или некакав рукопис једнак са Струшким, који је у старије време с оригинала преписиван". С правом је узео Призренски препис зато што је у њему највише чланака са најбоље сачуваним текстом.

После тога је Љуба Стојановић 1903. г. дао доста тачан опис Призренског рукописа и рекао: „Време постанка рукописа међу неки у крај XIV, неки у XV, и неки у почетак XVI века. По моме мишљењу рукопис никако не може бити старији од XVI века, најраније што се може метнути у прву половину његову".[90] Опет није приметио посланицу патријарха Ђенадија.

За време великог рата 1915. г. и евакуације Београда тај се рукопис некако изгубио, исто као и неколико других најдрагоценијих рукописа („Зборник попа Драгоља", „Никољско Јеванђеље" и др.). Изгледало је да је заувек нестао.

Почетком новембра 1933. г. управник Народне библиотеке у Београду Урош Џонић добио је од књижаре Густава Фока из Лајпцига наредну понуду књига на продају. У томе каталогу био је споменут и непознати рукопис Душанова законика који се продавао за 3.500 златних марака. Управник је упутио мени ту понуду на мишљење. По кратком опису који је дала књижара: „165 листова, арабеска на 4 листу, листови 157—165 писани другом руком", одмах сам закључио да је то изгубљени Призренски рукопис, јер је немогуће да би неки нови, потпуно непознати рукопис имао све исте подударне особине.

[90] Љ. Стојановић, Каталог Народне библиотеке. IV. Рукописи и старе штампане књиге. Београд 1903, 122—123.

О томе је одмах дознала „Политика" која је 12. новембра објавила чланак под насловом: „У Лајпцигу се продаје украдени рукопис Душанова законика" и јавила ствар телефоном своме дописнику у Берлину и Југословенском конзулу у Лајпцигу.[91] Већ 14. новембра објављен је у „Политици" нови чланак који је у многоме разјаснио ствар. Рукопис Душанова законика није се налазио у Лајпцигу, него у књижари Јозефа Бера у Франкфурту на Мајни, који се обратио Фоку у Лајпцигу као посреднику да потражи купца у Београду.

Чим су оба књижара дознали за сумњу да је рукопис био украден, Берова књижара предала је рукопис на чување кривичној полицији у Франкфурту на Мајни, док се ствар коначно не расправи. Према одредбама Версајског уговора, а и немачког кривичног законика, украдена ствар имала се одмах одузети од њеног притежаоца и предати властима. Књижара Јозефа Бера изјавила је даље да рукопис није њена својина, већ да га је добила у комисиону продају.[92] Даљи преговори водили су се дипломатским путем: дотични рукопис био је после три месеца послат у немачко посланство у Београду да се изврши експертиза. На дан 8. фебруара комисија коју су сачињавали проф. А. Соловјев и кустос рукописа Народне библиотеке у Београду Светозар Матић, утврдила је у немачком посланству да је то заиста Призренски рукопис. Онда се дознала и одисеја тог најлепшег споменика српског средњег века.

Пред сам пад Београда покојни Јован Томић, управник Народне библиотеке упаковао је био и спремио за повлачење један мањи део рукописа, и то најдрагоценијих. Том приликом је у једном сандуку био упакован и Душанов законик у запечаћеној лименој касети. Рукописи су били пренети у једну војну железничку композицију која је кренула у Крагујевац где се тада налазила и Врховна команда. Због ратне пометње теретна композиција није могла да крене из Крагујевца. Вагон са многим архивским документима и рукописима био је бачен на споредни колосек, где је остао неко време. На необјашњени начин, када су Немци већ били заузели Крагујевац, заостала теретна композиција воза изненада се запалила. Један немачки официр, фон Вилкенс наредио је војницима да спасавају из пламена што могу. Из вагона су извучена многа државна акта, па и Душанов законик у металној касети. Вилкенс је предао архиву војним властима које су је задржале, а рукопис коме нису знали цену, оставили су Вилкенсу за успомену. Он је дуго у свом пртљагу носио ту касету кроз све перипетије светског рата. После свршетка рата вратио се на своје имање у оном делу Источне Немачке који је припао Пољској, и постао пољски држављанин. После 15 година, нашавши се у новчаним неприликама, почео је да продаје своје ствари од вредности и сетио се старог рукописа. Нека дама, која је имала веза с антикварницама, однела је тај рукопис у књижару Јозефа Бера у Франкфурту на Мајни. Тада је за њега сазнала јавност и после експертизе, 8. фебруара 1934. г., Призренски рукопис је напокон у

[91] *Политика*. Београд, 12. новембра 1933.

[92] *Политика*, 14. новембар 1933.

истој касети предат југословенској држави.[93] Југословенске власти нису га ипак вратиле Народној библиотеци која није умела да очува своје старине, него га је предала Уметничком музеју. И добро је учинила; првих дана другог светског рата, после фашистичког бомбардовања Београда, сви су рукописи Народне библиотеке изгорели у пожару: ниједан није био склоњен на време. Само Призренски рукопис остао је читав у Уметничком музеју где се и сада налази. То је лепо повезан зборник, има 165 листова хартије, који садржи:

л. 1—3. преглед садржаја Скраћене синтагме.
л. 4—109. текст Скраћене синтагме. (на челу л. 4 — арабеска).
л. 109—111. Правила св. Јована Посника.
л. 111—112. опет одломак из Синтагме X—27: ,,О канонику''.
л. 112—127. Св. Василија питања и одговори о цркви.
л. 127—131. Цара Јустинијана закон.
л. 131—156. Душанов законик који се прекида на дну л. 156, без завршетка започетог чл. 186.*

Иза тога долази на л. 157. другом руком писан кратак текст: ,,Iепископь именова се сьмотрітель рекше...'' После тога другом руком: ,,Разсуждение вьсесветѣишаго патріарха Генадіа Схоларіа, на л. 157—165. ,,Разсуждение вьсесветѣишаго ... разрѣшение винамь некимь кь имже вь светѣи обытели светіе Гори Синанскые живущімь иноком'' (недостаје последњи лист).

Призренски рукопис има на хартији филигране: ,,кардиналски шешир'' на л. 9, 42, 75, 148. и др. То је познати знак XVI века, најближе су слике у делу Briquet бр 3409 (из г. 1519—1522), бр. 3459 (г. 1522) и бр. 3511 (из г. 1519). Можемо тврдити да је Призренски рукопис писан у доба цара Солимана, између 1520. и 1530. г. јер је италијанска хартија вероватно стизала у Призрен са задоцњењем од неколико година.[94]

Само на л. 158, 161. и 163. налазимо други знак: ,,ленгер у кругу са звездом изнад њега''. Најближе су слике код Briquet бр. 553 (из г. 1559) и бр. 563 (из г. 1567). То се потпуно слаже са опажањем Љ. Стојановића да је последњи чланак после Душанова законика, на л. 157—165, писан доцније другом руком; дакле, додат је у току 1560—1570. г. и накнадно повезан са зборником Душанових закона.

Видимо да је главна садржина Призренског зборника иста као и осталих зборника. После Скраћене синтагме са правилима Јована Посника долази Јустинијанов закон и Душанов законик, само што су овде после Синтагме унета још Правила св. Василија, која опет имају правни значај јер садрже разне епитимије за кривична дела, као и Правила Јована Посника.

[93] А. В. Соловјев, Душанов законик донесен је у Београд. Политика, 9. фебруар 1934.

* Садржаје листова овог и других рукописа уп. са његовим радом ,,Законодавство Стефана Душана.'' Т. Н.

[94] Наше мишљење дели В. Мошин, (Filigranologija kao pomoćna historijska nauka. *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, I. 1954, 26).

Велика је штета што је Душанов законик и у томе рукопису непотпун, прекида се на чл. 186, а види се да је у последњем табаку било још три листа, доцније отргнута: на њима се некад налазио крај Законика.

Сви истраживачи признају да је Призренски рукопис нарочито значајан јер је у њему сачувано највише чланова Душанова законика и јер су у њему дати у првобитном тексту и иду првобитним редом, без доцнијих покушаја систематизације.

Стога је Ст. Новаковић узео Призренски текст за основу свог издања.

Ипак треба признати да и Призренски текст није потпуно веран оригиналу. Он доноси новине којих нема у другим старим преписима: додаје наслове и бројеве појединим члановима. Додао је нумерацију која иде од 1. до 188. члана, а наслова има 179, због извесног неслагања насталог непажњом преписивача.[95] Држимо да је те бројеве и наслове додао преписивач из XVI века, пошто се из наслова види понекад недовољно разумевање садржине дотичне одредбе.[96]

Затим је на многим местима текст Душанова законика покварен непажњом преписивача који није добро разумео оригинал. Стога, када се служимо Призренским текстом, треба да га, као што је то већ приметио Јиречек, на доста места исправљамо помоћу Струшког, Атонског и др.[97] Можемо рећи да је Призренски текст доста непажљив препис XVI века с једног доброг протографа XIV века, најближег изгубљеном оригиналу Душанова законика.

2. *Струшки рукопис*

Струшки је рукопис одавно признат за најстарији и у многоме најближи првобитном тексту Душанова законика. На жалост није потпун: то су само 15 слабо очуваних листића хартије на којима се налази текст једва 102 члана Душанова законика; нема ни почетка ни краја и не зна се каквом је већем рукопису припадао.

Те је листиће нашао руски слависта Виктор Иванович Григорович за време свог значајног путовања по Балкану 1845—46. г. када је дошао у цркву Св. Ђорђа у Струзи.[98]

[95] Немају наслова чл. 22, 24, 27, 121, 123, 136, 139. Нумерација је понегде погрешна, стога бројеви иду од 1 до 188, иако уствари има 186 чланова (или 187, ако поделим чл. 14 у два, како је то у осталим рукописима).

[96] Напр., чл. 61 носи наслов ,,О пошьстви конскѣ'', иако се у њему говори о позивању војника на суд после повратка из војске; чл. 161 носи наслов ,,О поротницѣхь'', иако он говори о парничарима, а поротнике уопште не спомиње.

[97] K. Jireček, Das Gesetzbuch Stephan Dušans.

[98] В. И. Григоровичъ, Очеркъ путешествія по Европейской Турціи. Казанъ 1848. 2° изд. Москва 1877, 107, 159. У истој је цркви Григорович нашао значајан апостол писан 1277. г. за време краља Уроша I и неколико црквених књига XVI века штампаних у Млецима (V. Jagić, Odlomak srpskoslovenskog apostola Feodorova od god. 1277. *Starine JA*, knj. IX, 1877, 116—126).

Дуго није био објављиван и о њему су кружиле само непотпуне вести. Павле Ј. Шафарик је од Григоровича добио 15. новембра 1848. г. податке о том рукопису и наводи га у предговору Památk-ама 1851. г. као „Казански први" (В. И. Григорович био је онда професор славистике у Казању). Вели о њему само толико: „на хартији у осмини, у средини крњ, очевидно стар и ситно писан", погрешно га је сврстао у „други разред", у рукописе потпуније садржине. Подаци су му били толико нејасни да је поред тога рекао да је Григорович видео „још један у Струзи близу Охрида", иако је то исти.[99]

Никола Крстић говори тачније: „Г. Григорович нашао је најстарији нама до сад познати рукопис Душановог законика" и у примедби наводи: „Г. Григорович нашао је 1846. г. рукопис Душановог законика у Стружу (sic) близу Охрида (ve Struze, obliž Ohridu) у садашњој Албанији", позивајући се на Шафарика. Видимо да је Н. Крстић, иако није имао других података осим Шафарикових, тачно погодио да се у Григоровићевим рукама налазио најстарији рукопис и да је то онај исти који је био виђен у Струзи.[100]

Ипак, Стојан Новаковић није приметио Крстићеву исправку и у своме предговору издању Призренског рукописа 1870. г. понавља Шафарикову погрешку, стављајући најпре у „рукописе друге врсте" под бр. 2 „Казањски први, на хартији у осмини, у средини окрњен, врло стар и доброга текста у В. Григоровича" а затим, после тих рукописа друге врсте, наводи још Бистрички код Надеждина и други који „је видио В. Григоровић у Стругу близу Охрида".[101]

И Ф. Зигељ у својој расправи од 1872. г. опет понавља Шафарикову грешку.[102]

Међутим В. И. Григорович је из Казања прешао у Одесу и ту се упознао 1870. г. с Валтазаром Богишићем коме је нешто показао од своје љубоморно чуване богате збирке рукописа. Стога је Богишић могао да изнесе 1872. г. мало тачније податке: „3. Тако звани *Казањски други*, састоји из 15 појединијех листова искубенијех из рукописа писанога четверограним уставом, како властник његов мисли, у XIV вијеку. Хартија је његова бомбуцина, формат осмина. То 15 листа не садржи цијели законик, паче и ти листови на мјестима су тако прогњили да показују не мало и шупљотина па по тому знатнијех празнина. Проф. Григоровић у кога се тај рукопис и налази, држи да је старији од Ходошкога. У обзиру произхода наведених листа г. нам Григоровић каза, да их нађе 1845. г. у манастиру Струзи не далеко Охрида сасвим осебно али заједно сашитих. По мјесту находа пристојније би му било назвање *Стружски*".[103] Види се да је Григоровић тек делимично показао свој драгоцен рукопис Богишићу те Богишић није могао да га подробније проучи.

После смрти Григоровича његова је збирка рукописа прешла у Румјанцовски музеј у Москви, онда је А. Е. Викторов објавио збирку у којој описује и тај рукопис као бр. 29 (према општем каталогу Музеја бр. 1732). Наводи да му недостају први и последњи листови, а и неколико њих у средини, после л. 2 и 9; примећује да је по распореду чланова и по редакцији ближи Призренском него Ходошком.[104]

Истовремено је Т. Флорински (још 1878. г.) преписао у Музеју цео рукопис и анализирајући га објавио тек после 10 година у свом капиталном делу о Душановом законику. Доноси и факсимиле једног листа и сматра да рукопис спада несумњиво у XIV век. Описује га под именом „Први Григоровичев (Струшки)", сматрајући да је „много праведније очувати му име његовог чувеног сопственика". Пажљивом анализом доказује да је тај текст најближи Призренском, али да има и разлика које га понегде приближују Ходошком. Стога износи претпоставку, нису ли Призренски и Ходошки оба пореклом из једног извора који је представљен Струшким.[105]

Ст. Новаковић послужио се у свом издању од 1898. г. издањем Флоринског, стога није био у стању да пружи нека нова опажања, чак погрешно вели да се „подела чланова у свему потпуно слаже с поделом преписа Призренског", што није тачно. Заслуга је Новаковићева што је томе рукопису, који је носио у науци толико наслова, коначно утврдио назив „Струшки", полазећи од тачне претпоставке „што се и остали сви рукописи махом зову именом места где су нађени, а осим тога и зато што место где је препис нађен има некога значења за посао који ми радимо".[106]

Када смо радили нашу тезу о Душановом законику, 1928. г., нисмо имали неке нове податке о Струшком рукопису. На питање о старости тог рукописа жељени одговор добили смо тек у току штампања од кустоса Румјанцевског (сада Лењиновог) музеја, који наводимо у целини, због његовог значаја: „Струшки рукопис (бр. 1732) сачуван је у врло лошем стању. Сваки листић посебно, и сви заједно покривени су тамним мрљама — траговима влаге. На појединим (л. 3 и 4) јасно се види коњска глава с уздом, а на једном листићу задње коњске ноге. Ти су филиграни најближи бројевима 173, 174 и 2115 у зборнику Н. П. Лихачева („Палеографическое значеніе бумажных водяных знаков"). У регистру Н. П. Лихачев објашњава да су бр. 173 и 174 узети из зборника Сијенског архива, и то бр. 173 из документа од 19. јануара 1373. г., а бр. 174 из документа од 20. јан. 1373. г.; бр.

[99] P. J. Šafarik, Památky, III.

[100] Н. Крстић, Разматраня о Душановом законику, 101. Богишић каже нешто даље при крају прегледа рукописа: „Što Šafarik kazuje (u predgovoru k Listinama III) a Novaković za njim ponavlja o rukopisu Zakonika bajagi videnoga Grigorovićem u Struzi, uvjerih se iz razgovora s pošljednjim da se osniva na nedorazumijevanju. Osim rukopisa navedenoga u drugom razredu pod 3, koji je prof. Grigorovićem nabavljen u Struzi, on ne vidje nikakva druga u tome mjestu" (Pisani zakoni, 38).

[101] С. Новаковић, Законик, 1870, XII.

[102] Д. Д. Зигель, Законникъ Стефана Душана, 37—38.

[103] V. Bogišić, Pisani zakoni, 37. Богишић је погрешио што га наводи као „*Казањски други*", док му је Шафарик дао име „*Казањски први*".

[104] А. Е. Викторовъ, Собраніе рукописей В. И. Григоровича. Москва 1879, 24.

[105] Т. Д. Флоринскій, Памятники, 175—193.

[106] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, LXV—LXVI.

2115 из рукописа XIV века без тачног датума — Требника библ. Тројице-Сергијевске лавре бр. 229/998. Г. Георгијевски''.

Према тим тачним подацима можемо тврдити да је Струшки фрагмент преписан после 1373. г., између 1375. и 1380. г. јер је требало неколико година да италијанска хартија дође у Македонију.[107] У сваком случају, он је најстарији међу сачуваним, и велика је штета што је на 15 полуиструлелих листића хартије сачувана једва половина садржине Душанова законика и то:

л. 1 чл. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 (непотпун).
л. 2 чл. 11 (завршетак), 12, 13, 14, 14а, 15, 16, 17, 18, 19. . .
л. 3 чл. 62, 66, 73, 58, 59, 60, 63, 64, 67 . . .
л. 4 чл. 67 (завршетак), 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75 . . .
л. 5 чл. 75, 76, 77, 78, 79, 80 . . .
л. 6 чл. 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 86, 88, 89 . . .
л. 7 чл. 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95 . . .
л. 8 чл. 95а, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104 . . .
л. 9 чл. 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111 . . .
л. 10 чл. 122, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133 . . .
л. 11 чл. 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139 . . .
л. 12 чл. 139, 142, 143, 144, 145, 148, 149 . . .
л. 13 чл. 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155 . . .
л. 14 чл. 155, 156, 157, 158, 159, 160 . . .
л. 15 чл. 160, 161, 162, и 163 (само четири речи).

Ми смо навели нумерацију чланова према Призренском рукопису коју је Новаковић популарисао у своме издању. Одмах видимо да се распоред чланова не слаже на свим местима с оним у Призренском: на пр. после чл. 62 долазе чл. 66, затим чл. 73, после њега чл. 58—60, затим 63—64 и 67; тако и на другим местима.

Језик је тог преписа врло чист, без трагова оних словенизама који се јављају почетком XV века. Стога и Флорински и Новаковић сматрају, с пуним правом, да је текст Струшког преписа најближи изгубљеном оригиналу. Флорински је запазио још једну особину овог рукописа: у Струшком препису чешће него у другим рукописима долази облик ,,цар'ствами'' који је у другим преписима замењиван обликом ,,царь'', ,,царевь''. И ово је знак да је Струшки ближи оригиналном тексту него остали рукописи.

Ипак морамо приметити да се у распореду чланова Струшки препис не слаже свуда са Призренским у коме је вероватно сачуван оригинални распоред, без покушаја систематизације. У Струшком видимо скромне покушаје извесне систематизације који га по распореду чланова приближују преписима Бистричке верзије. Струшки ру-

[107] В. Мошин, сматра да је Струшки рукопис, према воденом знаку, ,,из око 1395. године“; уп. Н. Радојчић, Законик Стефана Душана, 14, прим. 22.

копис нема никакве нумерације чланова и врло мало наслова изнад појединих чланова (само 9 наслова — испред чл. 6, 11, 14, 58, 63, 64, 67 и 76).[108]

Међутим у Струшком рукопису недостаје датум испред чл. 136, који дели чланове другог дела Законика од првог и који се налази у свим осталим преписима старије рецензије. Ова чињеница показује да Струшки препис припада једној верзији у којој се већ заборавило на разлику између I и II дела Законика.

Дакле, Струшки препис је у многоме најближи изгубљеном оригиналу. Али он није његов тачан препис, него почетак стварања једне засебне верзије, која се у нечем подудара с Призренским, у нечем с Бистричким и Атонским.

3. *Бистрички рукопис*

Бистрички је рукопис врло значајан за проучавање Душанова законика, али њему није до сада била поклоњена она пажња коју заслужује. Изнећемо његов историјат.

Некад се чувао у манастиру Бистрици у Влашкој, али је несумњиво био писан у Србији, јер не носи никакве трагове румунизма. Руски професор Н. И. Надеждин, који је путовао по словенским и балканским земљама 1840—41. г., донео га је из Бистрице у Русију.[109] О томе је знао П. Шафарик, који 1851. г. спомиње да се један рукопис Душанова законика ,,из Бистричког манастира у Влашкој налази код Н. Надеждина у Петрограду''.[110] Када је Шафарик издао своју збирку ,,Památky'', познати слависта И. Срезњевски написао је два чланка поводом тог издања и у писму Шафарику од 21. септембра 1852. г. вели: ,,Трећи чланак морам да одгодим до повратка Н. Надеждина, да искористим његов препис Душанова законика''.[111] Видимо да је Срезњевски познавао Бистрички рукопис и хтео да се њим послужи ради допуна Шафариковом издању Душанова законика рађеном по Ходошком и Раковичком. Али тај чланак није објавио, те је Бистрички рукопис још тридесет година остао непознат у науци.

Стога и Ст. Новаковић 1870. г. и В. Богишић 1872. г. само понављају оно што је рекао Шафарик, и Богишић не зна под коју га ,,категорију уврстити, по недостатку опширнијега описа''.[112]

[108] Т. Д. Флорински бележи у свом издању само седам наслова, почев од чл. 14, али у писму од 15. новембра 1848. г. упућеном П. Ј. Шафарику, В. И. Григорович наводи још наслове испред чл. 6 „О Латинехь“ и чл. 10 „О доуховномь дльгоу“. Вероватно су ти наслови (писани црвеним мастилом) сасвим избледели између 1848. и 1888. године.
[109] В. А. Францевъ, I-Огославянское путешествие Н. И. Надеждина, 114.
[110] P. J. Šafarik, Památky, III.
[111] И. И. Срезневский, писмо П. Ј. Шафарику од 21. септембра 1852. *Извѣстия Имп. Акад. Наук*. I. С. Петербург 1852, 329—361, 343—350; в. P. J. Šafarik, Korespondenze, I, 2.
[112] V. Bogišić, Pisani zakoni, 38.

После смрти Надеждина (1856) који није тај рукопис никако искористио, заметнуо му се траг. Стога Флорински није могао да се њим послужи када је вршио своја истраживања Душанова законика.

Међутим познати љубитељ старина Е. В. Барсов, секретар Московског друштва за проучавање историје и старина, откупио је тај рукопис од једног московског антиквара и уступио га чувеном професору црквеног права А. С. Павлову. Павлов је о том рукопису одржао 1885. г. реферат у поменутом Друштву; ту је нагласио да Скраћена синтагма, Јустинијанов закон и Душанов законик сачињавају три дела једне целине кодекса византијско-српског права.[113]

А. С. Павлов је истакао да док Струшки и Ходошки рукописи немају датума, Бистрички је „први међу датираним: на њему стоји тачно -1444- година". Затим је нагласио да је тај препис ванредно чист и исправан, тако да се у њему једва могу приметити две погрешке. Најзад, он доноси два параграфа којих нема у другим преписима (ту је Павлов погрешио — само један чл. 189). Сасвим кратко описује садржину зборника.

Када је Т. Флорински спремао своје опсежно дело о Душановом законику, није знао за Бистрички рукопис. Тек по повратку из иностранства, у мају 1886. г., дознао је за њега од А. С. Павлова и добио на послугу читав препис текста. Сам оригинал (који је био онда својина Е. В. Барсова) није на жалост могао да види. Дао је опис његове садржине:

Рукопис ин-кварто, на 210 листа (не каже, да ли је у повезу).

Л. 1—5. Садржај Скраћене синтагме. После прегледа садржине реченица: „По сихь напрѣдь ищи закон благовѣрнаго и христолюбиваго цара Іоустиниіана и законь благовѣрнаго цара Стефана". Л. 6—168. Скраћена синтагма Властарева под обичним насловом: „Сьчиниєниє вьиєтіи всѣх винь свешениих и божьствьныхь правиль. Потроужденно вькоупѣ и сложенно иже вь свешенноинокох послѣднимь Матеіеім Солоуньским. Сьи законникь изврасмо изь велиіега законника, ıако вьскорѣ обрѣтати искомаıа о всакои вѣщи и винахь грѣховниихь и о соудоу царскомь".

Л. 169—172. Правила св. Јована Посника о црквеним казнама.

Л. 172—178. Закон цара Јустинијана.

Л. 178—209. Законик Душанов (у 184 члана), при крају запис црвеним мастилом: „Слава сьврьшителю Богоу вь вѣкы аминь. ≠ЅЦНЕ Гь."[114]

Испод тог записа други — црвеним мастилом: „м(ѣсе)ца феврара .кз. дьнь преставии сѣ рабь божи Херакь вечна му памет".

[113] А. С. Павловъ, Ученое сообщеніе о вновъ открытомъ списке Законника Стефана Душана XV вѣка. Протоколъ торжественнаго собранія 30. марта 1885. г. *Чтения в Имп. Общ. ист. и древн. росс.* Москва 1885, кн. IV. Протоколы, 4—6.

[114] Тако је штампао Т. Д. Флорински (Памятники). Из даљег текста видећемо да је то читање нетачно.

На празном л. 210 два доцнија записа: о смрти попа Степана и раба божијег (Павлов није могао да прочита име) и други: „Сиıа книга монастира Бистрице".

Флорински је, на основу Павловљева преписа, извршио поређење Бистричког са Ходошким и Призренским и изнео нетачан закључак: „можемо са великом вероватноћом тврдити да је Атонски препис проширена и попуњена редакција Ходошког преписа, а Бистрички је даљи развитак редакције Атонског".[115]

Ни Ст. Новаковић није имао у рукама оригинал Бистричког рукописа, него опет препис који му је Флорински дао на послугу, али који је „само кратко време при нама остао",[116] стога није извршено доследно упоређење Бистричког и Атонског рукописа. Приметио је између њих скоро потпуну сличност и изнео закључак да Бистрички и у томе следује Атонском, мада све до најситнијих разлика испитали нисмо".

Велика је штета што Бистрички текст Душанова закона до сада није објављен по оригиналу, пошто су га, као што смо видели, и Флорински и Новаковић проучавали само по препису А. С. Павлова. Ипак, према изнесеним подацима, можемо тврдити да је протограф Бистричког рукописа био ближи оригиналу Душанова законика, него протограф Атонског, и да Бистрички рукопис треба ставити на почетак оне серије постепених покушаја систематизације који су се ређали из године у годину, за време Душанове владавине и одмах после ње.

О старости Бистричког рукописа добили смо 1928. г. тачне податке од истог Г. П. Георгијевског.[117] Он вели да слова ЅЦНЕЅЬ на крају рукописа нису датум „ЅЦНЕ (6952—1444. г.), као што је мислио А. С. Павлов, него означавају у тајној буквици име ДАКВДЬ вероватно име преписивача. Ипак филиграни на хартији датирају тај рукопис тачно средином XV века: то су — кула с капијом (Briquet, № 15908, а. 1449 и № 15909, а. 1452) и маказе (ib. 3668, а. 1454). Могли бисмо рећи да је Бистрички рукопис преписан после 1454. г. негде у Србији са једног одличног протографа из средине XIV века.

Никола Радојчић је 1957. г. изнео занимљиве податке о томе како је Т. Тарановски покушао да изда Бистрички рукопис по фотографијама добивеним из Москве, али до тога издања није дошло.[118]

4. *Барањски рукопис*

Овај зборник био је доста дуго непознат у науци. Пронашао га је др Бошко Петровић у једној сеоској цркви, у селу Вилању близу Печуја и дао му наслов Барањски зборник. Како вели Д. Руварац,

[115] Т. Д. Флоринский, Памятники, 223.

[116] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, CIV.

[117] А. Соловјев, Законодавство Стефана Душана, 241.

[118] Н. Радојчић, Два намеравана издања Душанова законика. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. III. Нови Сад 1957, 8—12.

сам му писац за Душанов законик рече, да је „дао дар цркви 40 круна”.[119] Б. Петровић је подробно описао тај зборник, између других рукописа, у својој књизи „Из Старе српске књижевности”.[120]

Оно што је Б. Петровић написао остало је незапажено од историчара права. Тек 1925. г. дознао сам од проф. Тихомира Ђорђевића да се тај зборник налази у Сенти у збирци скупљача старине Јоце Вујића, који је откупио у Лајпцигу и оригиналну Душанову повељу манастира Ликусади.

У септембру 1925. г. отишао сам у Сенту и проучио тај рукопис са љубазним допуштењем његовог власника. То је повезан зборник на хартији у осмини, коме недостају неки листови на почетку, у средини и на крају рукописа. Сада има 231 лист, али их је имао најмање 257, што се види по старој пагинацији на дну листова. Из текста Душанова законика ништа није изгубљено.

По филигранима на хартији спада у 1480—1490. годину.[121]

Садржина зборника:

л. 1—116. Скраћена синтагма (без 7 почетних листова):
л. 117—120. Правила св. Јована Посника.
л. 120—125. Законик цара Јустинијана.
л. 125—152. Закон благоверног цара Стефана.
л. 152. је празан. На њему се налазе два записа:

1) истим рукописом, црвеним мастилом: „сїе напрѣд оврѣтохом послѣжде вь дроугом коматоу кныгы” и 2) рукописом XVIII века: Преосвещенѣишемү Гдну Гдну Викентию Іоановичү православнѣмь Видакь темешварски Липовски Логошки. На многая лѣта, многая лѣта, ка многая лѣта”. Викентије Јоановић Видак био је епископ темешварски од 1759. до 1774. године.

На л. 153—231. „Үставленїе светих отаца о житии всего лѣта, изложено вкратцє” и многа друга црквена правила од којих се нека налазе у Ходошком зборнику, а друга су узета из Светосавске крмчије.

Из записа на л. 152. несумњиво се види да је преписивач крајем XV века скупио у свој зборник грађу из две књиге — у једној нашао је Скраћену синтагму (са Правилима Јована Посника), Закон Јустинијанов и Душанов законик као једну целину, преписао их редом in continuo, без икаквог размака између појединих законика, зауставио

[119] Д. Руварац, (Приказ: Петровић Бошко, Из старе српске књижевности. Сремски Карловци 1913). *Бранково коло*. XI. Нови Сад 1913, 340.
[120] Б. Петровић, Из старе српске књижевности. Ср. Карловци 1913, 41—73.
[121] Кроз цео зборник пролази само један филигран који показује не „круну са крстом” како мисли Б. Петровић (Из старе српске књижевности, 43) него папинску тијару. То је познат знак италијанске хартије, који налазимо у сасвим сличном облику на хартији из г. 1479, 1495. и 1499. године (в. Н. П. Лихачев Палеографическое значение водяныхъ знаковъ. Петроград 1908. Т. II, 374). Сасвим је погрешан закључак Б. Петровића да тај знак сведочи „да је зборник писан још у независној Србији” крајем XIV или почетком XV века (Из старе српске књижевности, 46). В. Мошин ставља писање овог рукописа између г. 1515. и 1520.

се на крају Душанова законика и савесно забележио на празној страни да је оно што долази после Душанова законика, пронађено у другом „комаду”, у другој књизи.

На жалост писац није нигде забележио своје име и тешко је рећи где је препис био извршен и како је доспео у Барању. Из записа о епископу Викентију Јовановићу и по румунском запису написаном ћирилицом на последњем листу можемо закључити да се рукопис већ почетком XVIII века налазио у темишварском Банату.

Правопис није једнообразан. Иако се писац трудио да пише по правилима Константина филозофа, ипак је на многим местима (и у законском делу, и у другом делу зборника) задржао особине правописа XIV века. На пр., доста често пише ьь у 2. пад. множине и служи се наставком: ию, не їє. Из овог видимо да је преписивач имао пред собом два зборника, оба из XIV века, од којих је први већ у XIV веку обухватао Скраћену синтагму, Закон цара Јустинијана и Душанов законик заједно.

Скраћена синтагма у Барањском зборнику налази се у истом облику као и у свим старијим преписима Душанова законодавства. Пошто њој недостају првих седам листова, не знамо да ли је имала исти наслов као и Хиландарски зборник и исту напомену о заједничкој вези Скраћене синтагме, Јустинијановог закона и Душановог законика при крају прегледа садржине. И Закон Јустинијанов сасвим је сличан тексту познатом из других зборника, чак је на једном месту, у чл. 6, исправнији.

Душанов законик има у Барањском зборнику 176 чланова. По распореду чланова, насловима и тексту најближи је Бистричком препису. Оба она нису унели чл. 78, 91, 103, 104. после чл. 66 (о прѣкїи соуда), као што то чини Атонски, него су их оставили на првобитним местима. Значајно је што се у Барањском препису налази чл. 130. Душанова законика, који недостаје у Атонском, али с друге стране, Барањски је исто као и Атонски испустио чл. 121, 124. и 128. који се налазе у Бистричком.

Сада се Барањски рукопис налази у рукописној збирци Универзитетске библиотеке у Београду, под сигнатуром: Рс. 39: К. И. 16285.

5. *Атонски рукопис*

Атонски рукопис долази по старости одмах иза Струшког. И њега је В. И. Григоровић донео са свог путовања 1845. г. из Свете горе. Први податак о њему даје П. Шафарик 1851. г., који га спомиње сасвим кратко као „Казански други, сличан Раковачком, код истог Григоровића”.[122] Ст. Новаковић понавља 1870. г. „Казански други, једнак

[122] У свом писму П. Ј. Шафарику од 15. новембра 1848. г. В. И. Григорович описује овај рукопис као „кратки номоканон са Закоником Стефана Душана, на 224 л. Лекције су оне исте као у рукопису 1390. г. (тј. Ходошком)” и исписује његове наслове од којих је четири непажњом испустио (P. J. Šafařik, Korespondenze, I, 263).

с Раковачким у истога". В. Богишић даје нешто подробније податке. Он вели: „Рукопис назван Шафариком *Казањским првим* налази се у одескога професора Виктора Ивановића Григоровића. Он га тако назва по својој прилици ради тога, што његов властник живљаше у Казањи. Боље би му свакако пристојало име *Светогорски* или *Атонски*, јер га г. Григоровић, како нам сам каза, добави у светогорском манастиру Хиландару, гђе му га калуђери донесоше, али се не спомиње да ли из скита св. Тројице или из манастира св. Павла. Законик заузимље од 208—242 листа у рукопису садржећему осим тога номоканон писани на папиру у XV вијеку. У овом законику замјетисмо два три параграфа о којих се не сјећамо да смо их у досадањим издањима виђали. Цијели рукопис има 242 у 8-ни а налази се и сада у проф. В. И. Григоровића у Одеси".[123]

Тек после смрти В. И. Григоровића, када су његови рукописи прешли у Румјанцовски музеј, постао је и Атонски рукопис приступачан научницима. Т. И. Флорински га је објавио 1888. г. као „Други Григоровићев (Атонски)" и дао подробнији његов опис. Он вели: „Наш чувени путник (тј. Григоровић) добио је тај рукопис из атонског манастира Св. Павла, сада се чува у Румјанцовском музеју. Научници су већ одавно знали за тај рукопис, али није био до сада искоришћен, као ни Струшки, за проучавање и издање законика. Шафарик га у своме прегледу рукописа назива други Казањски, али не зна о њему ништа тачније: Богишић га је видео код Григоровића и први изнео о њему неке иначе врло кратке податке у свом библиографском нацрту. Тек 1879. г. појавио се у раду А. Е. Викторова исцрпан опис целог рукописа (бр. 28). Године 1888. Т. И. Флорински вели: „За време мог боравка у Москви почео сам да радим и на том драгоценом наслеђу В. И. Григоровића. Мени је изгледало као најправедније и најзгодније да и томе рукопису, исто као и првом, задржим име његовог првог власника".[124] 1) У даљем опису Флорински погрешно ставља тај рукопис у XV—XVI век. Та је погрешка завела и Ст. Новаковића, који га је познавао само по издању Флоринског и рекао: „Као и у Призренском тако и у овом рукопису правопис је још следственије изведен по правилима Константина Филозофа, те по томе ни он не може никако бити старији од прве четвртине XV века". 2) Из тога је Ст. Новаковић извео своју хипотезу о „Атонској версији", о некој преради Душанова законика за време деспота Стефана (1402—1427). Међутим то није тачно. Правопис Атонског рукописа није изведен по правилима Константина Филозофа, него чува исте народне облике што и Струшки. А што је главно, крајем 1928. г., добили смо од Г. А. Георгијевског податке о филигранима тог рукописа. Он пише: „Атонски је рукопис несумњиво из XIV века. На његовим листовима (свуда, и у Скраћеној синтагми и у Јустинијановим законима и у Душановом законику) налазе се три водена знака који у овом облику долазе само у XIV, не у XV веку. Најчешће се среће

[123] V. Bogišić, Pisani zakoni, 37.

[124] Т. Д. Флоринский, Памятники, 206—207. Флорински одлучно тврди да је рукопис добијен из манастира св. Павла.

звезда са шест зракова — Briquet, бр. 6019, а. 1337—1347 (варијанте од 1346. до 1389. г.), затим воловска глава са крстом између рогова — Лихачев, бр. 137, г. 1376. и круг са пет листића — Лихачев, бр. 213, г. 1382. „Ако узмемо последњи датум као полазну тачку, могли бисмо тврдити да је Атонски рукопис писан после 1382. г. за време кнеза Лазара. Ипак, В. Мошин, који је тај рукопис прегледао у Москви, сматра да се један воден знак (звезда) појављује и на хартији с почетка XV века, око 1418.[125]

Ово је зборник од 242 листа хартије, у повезу, добро очуван. Само је први лист изгубљен.

л. 1—3. Преглед садржине Синтагме Матије Властара.
л. 4—164. текст Скраћене синтагме.
л. 165—168. Правила св. Јована Посника.
л. 169—176. Цара Јустинијана закон.
л. 176—179. Анастасиа Антиохиског и Кирила Александриског изложение о вери.
л. 179—185. Исповѣданије вѣратцѣ како и когго ради дѣла отлѫчише се от нас Латини.
л. 185—189. Светаго Максима изложение о вѣрѣ вѣратцѣ.
л. 187—194. Писание Михаила патріарха... патріарху Антиохискому Петрѹ.
л. 194—208. Исповѣданіе писанно папы Римьскаго...
л. 208—242. Законь благовѣрнаго цара Стефана.

Ту се налазе 184 члана Душанова законика груписана према насловима по извесном систему. Тих наслова има 84.

Најзначајније је што се овде, као и у осталим рукописима старије верзије, Душанов законик налази тек при крају зборника, после Скраћене синтагме Властареве и тако званог Јустинијанова законика (скраћеног из аграрног законика — Nomos Georgikos). Што је од њих раздвојен још неким члановима о вери, (и то узетим из Потпуне синтагме Властареве), може да буде доцнија допуна, настала при преписивању зборника, почетком XV века.

6. *Хиландарски рукопис*

За време свог путовања по Светој гори 1845. г. проф. В. И. Григоровић видео је у Хиландару рукопис Душанова законика, чију је садржину забележио. Саопштио је о томе Шафарику, који 1851. г. у својој збирци Památky, наводи између „рукописа прве врсте" — „Хиландарски, на хартији на осмини, није веома стар и није цијел, јер се свршава на 108. чланку".[126]

[125] Н. Радојчић, Законик Стефана Душана, 15.

[126] С. Новаковић, Законик, 1870, XI; исто понавља и В. Богишић (Pisani zakoni, 36).

В. И. Григоровић га је описао под бр. 16 овако: „Скраћен номоканон и при крају непотпун Законик Стефана Душана. Наслови су Законика следећи: 1) о христіанствѣ и тд. до 45) о преселицах. На том члану прекида се рукопис".[127]

Т. Флорински наводи у потпуности тај опис и вели: „Већ наведени од Григоровића списак наслова доказује да се у овом рукопису наслови ређају нешто другим редом него у Ходошком,.. Треба зажалити што рукопис виђен од Григоровића до данас није подробно описан. Доста је чудновато што га не спомињу доцније учени путници, који су прегледали словенске рукописе у Хиландару, као што су Петковић, архимандрити Леонид и Н. Дучић. Је ли се он сачувао? Нестанак споменика старине из светогорских манастира доста је обична појава! У дотичном рукопису за нас су подједнако значајни и Душанов законик и „Скраћен номоканон" испред њега, под којим треба, вероватно, разумети Властареву Синтагму."[128]

И заиста, арх. Леонид у своме опису хиландарске књижице изрично вели: „Кад сам први пут прегледао хиландарску књижицу 1866. г., нисам нашао у њој рукописе споменуте Гриогровићем, на име: а) Скраћени номоканон са Закоником цара Стефана Душана при крају; б) Житије св. Панкратија на пергамену . . . куда се подевали ови скупоцени рукописи, нису ми могли казати (ни доцније 1868)."[129]

Ст. Новаковић понавља по Флоринском опис рукописа и цео списак наслова и вели: „Чудновато је да се у Хиландару за тај препис више не зна и да се некуда без трага изгубио. О њему не говори ништа ниједан од новијих походилаца, нити су што за њ сазнали Љуба Ковачевић и епископ Димитрије, који су дуже време претресали хиландарску књижницу, нити га, на послетку, помиње најновији опис и списак Саве Хиландарца."[130]

Заиста је чудновато где се тај рукопис налазио у току 80 година; али када смо у априлу 1925. г. по први пут посетили Хиландар, имали смо срећу да одмах првог дана пронађемо тај рукопис у Библиотеци под бр. 370 и да га затим препишемо и упоредимо са другим верзијама.

Ово је зборник у новијем повезу, писан рукописом XV века на хартији,[131] има 119 листова у осмини, завршетак му недостаје.

На л. 1 налази се наслов црвеним мастилом: „Сьи закон'ьык благочьстиваго и христолюбиваго господина цара Стефана", одмах испод тога преглед садржине Скраћене синтагме (л. 1—3):

л. 3^{v}—101. текст Скраћене синтагме.

л. 101^{v}—103^{v}. Правила Јована Посника.

[127] Не понављамо цео тај погрешни попис који можемо наћи у издању С. Новаковића (Законик Стефана Душана, LXXIII—LXXIV).

[128] Т. Д. Флоринскій, Памятники, 263.

[129] Архимандрит Леонид, Словено-србска књижница на Светој Гори. Атонској. *Гласник СУД*, књ. 44. Београд 1877, 255.

[130] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, LXXIV.

[131] Нажалост нисмо стигли да проучимо филигране овога рукописа.

л. 103^{v}—107^{v}. Цара Јустинијана закон.

л. 107^{v}—118^{v}. Закон благовѣрнаго цара Стефана (прекида се на крају л. 118, без завршетка, на чл. 125 Пр. „о преселицах)".

л. 119—119^{v}. један лист из неког католичког пенитенцијала писан готицом XIV—XV в. , погрешно увезан.

Видимо да је Флорински тачно погодио да је „Скраћени номоканон" на почетку зборника није ништа друго него Скраћена синтагма.

Морамо приметити да је В. И. Григоровић нетачно побележио наслове Хиландарског текста Душанова законика, од којих је навео само 45, а многе прескочио, док их стварно има 59 (сви писани црвеним мастилом).

Оно што је сачувано од Душанова законика (чл. 1—125 Призренског) подудара се потпуно са Ходошким преписом. Исти је распоред чланова, исти су наслови, исти су чланови премештени или испуштени, тако да их је остало само 108. Постоје једино незнатне стилистичке разлике у правопису и у распореду речи. У тим разликама хиландарски текст понегде се удаљава од Ходошке верзије и приближава Струшкој и Бистричкој. Па и облици појединих речи писани су више на народни начин и нису толико дотерани на црквено-словенски, колико је то учињено у Ходошком.

Можемо сматрати да је изворни зборник са којег је у XV веку био преписиван Хиландарски зборник, припадао XIV веку и био ближи Душанову добу него протограф Ходошког.

Значајан је наслов на првом листу из којег се види да су се за „Законик цара Стефана" у XV веку сматрали и Скраћена синтагма, Закон Јустинијана и прави Душанов законик.

7. *Ходошки рукопис*

Ходошки рукопис је у прво време сматран за најбољи текст Душанова законика. Његов власник, П. Ј. Шафарик држао га је за најстарији писан 1390. г. Описао га је већ 1831. г.,[132] затим је искористио његове варијанте у препису и преводу Душанова законика који је А. Кухарски објавио 1838. г. После тога узео га је за основ свог издања 1851. г. у зборнику Památky. Тај је текст прештампао Миклошић 1856. г. , а после Шафарикове смрти био је 1873. г. поново објављен у другом издању Шафариковог зборника Památky. Затим га је описивао Г. Воскресенски 1882. г. , Т. Флорински 1888. г. и М. Сперански 1894. године.

За његово име везана је једна чудна забуна за коју је крив Флорински. Он вели: „Шафарик је тај рукопис још 1831. г. , а затим и 1851, назвао Ходошким, не објаснивши из ког разлога га је тако назвао. . .

[132] П. Ј. Шафарик спомиње како га је у тражењу књига помагао ђакон Самуил Маширевић и предао му Ходошки рукопис Душанова законика (Geschichte der serbischen Literatur, 230).

У штампаном каталогу Шафарикове библиотеке рукопис је споменут под бр. 14 као Codeks miscellaneus scriptus a. 1390. in monasterio Chodoš. Али у тој је ознаци састављач каталога починио две погрешке: 1 нетачно је означио годину и 2 произвољно је одредио места где је рукопис писан. У самом рукопису нема никаквих записа који би објаснили време и место његовог писања. Само на л. 109. налази се запис познијом руком, који пружа кључ за објашњење назива Ходошког рукописа и нетачности у каталогу. Ево тог записа: „Сиа книга попа ѳеодора бившаго Белиграда Стоннаго тогда ю въдаде мне хоудошȣ мнiхȣ ѳеофанȣ Хоповцоѵ расодерȣ. ка-ручи ми ю ва граде Пещи итд. . . в лето 1688".[133] На тај начин из речи „хоудошȣ" (вероватно погрешка место „хоудомȣ мнiхȣ") постао је, као што треба мислити, чувени (пресловутый — иронија Флоринског!) манастир Ходош. На основу наведеног записа требало је рукопис назвати Хоповским. Али пошто је рукопис већ познат у науци као Ходошки, нема потребе да се тај назив замењује неким другим".

Исто мишљење понавља и Ст. Новаковић, који није видео рукопис, али поткрепљује то мишљење још ауторитетом К. Јиречека! Он пише: „Ходошки рукопис носи то своје име по једној забуни. Нити има манастира, нити каквога другог места (!) с којим би се то назвање могло у везу довести. Рукопис је, извесно, писан негде у Старој Србији, па је допао у руке попа Теодора из Столнога Београда у Угарској. Поп-Тодор га преда у Пешти „хоудомȣ мнiхȣ ѳеофанȣ Хоповцоѵ расодерȣ" године 1688 . . . Она реч хоудомȣ написана је тако да изгледа као да се од м хтело правити ш или обратно, јер су у једно састављене и црте од ш и црте од м. У томе је узрок, те је пок. Шафарик при издању законика у Památk-ама рукопис назвао *Ходошким*, помисливши при брзом читању, да је оно хоудомȣ-ходошȣ — име тога имаоца. Исти тај рукопис П. Ј. Шафарик назива Belgradensis у брошурици Monumenta Illyrica 1839. Пошто се пак данас с именом Ходошки саставио тај рукопис, ни ми га не мењамо као што то ни други нису чинили . . . Појединости о нацрту речи хоудомȣ имамо из записака г. К. Јиречека, који је био добар да нам цео опис тога рукописа на расположење стави.[134]

Ипак већ је сам К. Јиречек у својој оцени Новаковићева рада 1900. г. навео да у Арадској жупанији заиста постоји манастир Ходош (мађарско име Hodos које значи Беброво, Бобров). Тај је манастир био у XVIII веку у српским рукама, нарочито када је у „Арадској крајини" било много Срба-граничара. Доцније је прешао у румунске руке. „Шафарик је морао да добро зна, откуд потиче рукопис С. М. (Самуила Маширевића)", вели Јиречек.[135]

---

[133] Не наводимо запис у целини, већ по објављеном тексту В. Јагића (Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenskih rukopisa. *Starine JA*, knj. X. Zagreb 1878, 82).

[134] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, LXXIV—LXXV.

[135] К. Јиречек наводи (Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 203) да је на сабору у Карловцима 1726. г. учествовао архимандрит Софроније „од манастира Одоша" (в. Г. Витковић, Споменици из будимског и пештанског архива од год. 1728—1748. Друга збирка. *Гласник СУД*, књ. 4, II одељак. Београд 1873, 288). И у српско-ру-

К. Јиречек наводи и Шафариково писмо Јану Колару из Новог Сада, од 22. августа 1830. г. у коме пише да је „нашао лепих ствари — није то Остромирово јеванђеље, али дела св. Саве и др. Недавно сам нашао Законик Стефана Душана, преписан 1390. г. , тј. врло близак његовом добу — драгоцено благо, пошто је досад нам био познат само псевдо-кодекс Душанових закона, тј. погрешан кодекс склопљен од калуђера тек пре 100 година" (Шафарик мисли на Текелијин).

И ми смо 1928. г. посумњали у тачност Флоринскове хипотезе и наводећи да је манастир Ходош био задужбина Стефана Јакшића, рекли: „Без сумње одатле га је набавио П. Шафарик који му већ 1831. г. даје исти назив — Ходошки, као и 1851. године. Смешно је мислити да би чувени филолог могао допустити овакву бесмислену погрешку, када је имао рукопис 20 год. у рукама.[136]

Наша лична запажања приликом прегледа рукописа у Прагу 1929. г. потврђују то мишљење. У новији повез (из XIX века) увезана су 4 листа Шафарикових бележака; на стр. 4 стоји његовом руком: „Notae chronologicae serioris aetatis, praeter ӑı fol. 6 et д̃ı f. 5, fuere fol. 1°, a postremo compactore praefixo et nunc abiecto: сию книгѵ подаровах Исакѵ Цветковичѵ и за болшае верoятие подписую своею рукою 1736. год. 25. Ісаїа Антонович m. pr. et folio ultimo ai eodem compactore adjecto: 1742. лѣта ѵ м. . . (laceratum) сеи писменикъ къ намъ изъ монастира Ходоша въ заіамъ донешенъ. Георгие Черноевічь m. pr. (sic vide batur nomen legi debere)".

Чудно је како ни Т. Флорински ни К. Јиречек нису приметили те драгоцене Шафарикове белешке о рукопису. Сада видимо да је Шафарик добио рукопис у лошем стању, вероватно без повеза и да су постојали први и последњи лист празни и подерани, само са записима из 1736. и 1742. г. Шафарик је те листове ставио на страну када је поново дао рукопис у повез, јер је сматрао да не припадају првобитном рукопису, али је врло пажљиво преписао текст оба записа.

Видимо да је рукопис променио многе власнике: 1688. г. припадао је попу Тодору из Столног Београда, који се онда налазио у Пешти и дао (на читање?) калуђеру Теофану из Хопова. Године 1736. Исаја Антоновић (епископ арадски) поклонио је ту књигу Исаку Цветковићу.[137] Али се 1742. г. сматра као својина манастира Ходоша и вероватно је рукопис ту остао до 1830. г. када га дијакон Самуил Маширевић, верни помагач Шафариков (доцније карловачки патријарх, умро 1875. г.) на неки начин предао Шафарику.

На тај начин можемо дефинитивно да одбацимо научну легенду о Шафариковом „брзом читању" и његовој чудној погрешци која никако не доликује томе тако пажљивом и озбиљном научнику.

После овог увода можемо прећи на опис самог рукописа.

мунским споровима 1865. г. спомиње се понекад као манастир Бодрог, или Бобров (в. Т. Мандић, Успомене из нашег црквено-народног живота. *Летопис Матице српске*, књ. 200. Нови Сад 1899, 12, 32—36).

[136] А. Соловјев, Законодавство Стефана Душана, 22, прим. 2.

[137] P. J. Šafarik, Uebersicht, 38; исти, Geschichte der serbischen Literatur, 223.

Налази се у прашком Народном музеју у Прагу, у Шафариковој збирци под бр. IX г. То је повезан зборник од 188 листова; недостају му један лист на почетку, 12 у средини и неколико на завршетку. Садржи:

л. 1. изгубљен и замењен новим, писаним Шафариковом руком.
л. 2—3. преглед садржине Скраћене синтагме.
л. 3— 81. текст Скраћене синтагме.
л. 81— 83. Правила св. Јована Посника.
л. 83— 86. Цара Јустинијана закон.
л. 87— 98. Душанов законик.
л. 98—134. разна црквена правила (правила светих 7 васељенских сабора и др.) — другим мастилом и другим рукописом.
л. 134—163. чланци из медицине и астрологије.
л. 187. завршава се пасхалија годином 1390.

Дакле, тај се зборник дели на два дела: у једном су три законска зборника, као у Бистричком (Скраћена синтагма са Правилима Јована Посника, Јустинијанов законик и Душанов законик); у другом су разни чланци који за нас немају значаја и који су писани другим рукописом, можда у доцније време.

Прва два законска зборника имају исти текст, као и Бистрички препис. Што се тиче Душанова законика, он садржи овде само 130 чланова. Многи су му чланови испуштени (чл. 38, 39, 46, 48, 51, 54, 57, 60, 72, 83, 84, 106, 109, 117, 121, 123, 124, 128, 132, 142) и недостају му сви од чл. 153 до краја. Као и у Бистричком, има много наслова изнад сродних чланова (свега 72 наслова). Језик има више словенизама него језик Струшког и Атонског, делимично је дотеран по правилима Константина Филозофа.

Треба да се задржимо на питању о старости тог рукописа. Сам Шафарик, у својим рукописима белешкама повезаним на почетку рукописа, од 18. јуна 1830. г., сматра да је тај рукопис писан око 1390. г., пошто се у њему налази пасхалија за године 1390—1408. Исто је мишљење поновио у своме штампаном спису рукописа 1831. г. а по њему и Миклошић спомиње тај рукопис као „вероватно из краја XIV века".[138] Ипак је сам Шафарик мало даље опрезно рекао да по рукопису који личи на руку Крушедолске синтагме 1453. г. зборник би могао бити из средине XV века.[139] Доцније В. Јагић, спомињући тај зборник поводом „Громовника" у њему, ставља га „у прву или може бити другу половину XV века, али никако касније.[140] Јагићево мишљење прима и Флорински и вели да његове констатације о односу

[138] F. Miklošić, Lexicon linguae slovenicae veteris dialecti. Wien 1850: „uti videtur XIV s. exeunitis".
[139] P. J. Šafarik, Geschichte der serbischen Literatur, 224.
[140] V. Jagić, Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenskih rukopisa, 82.

Ходошког зборника према Атонском и Призренском „потпуно потврђују баш овакво мишљење о његовој старости.[141]

Ст. Новаковић, напротив, вели у свом издању: „Јиречек нам је јавио да се рукопис ни по чему не разликује од рукописа XVI века. Флорински узима да је без сумње знатно старији од краја XVII века".[142] Види се да је Новаковић цитирао Флоринског са стране 202, али није узео у обзир његово много тачније мишљење са стране 203.

Сасвим је погрешно оценио Ходошки зборник М. Сперански, који у своме опису вели: „Не знајући тачније и Јагићеве разлоге, ја бих га ставио чак у много доцније доба: исти водени знак на хартији (маказе) налазимо у рукопису XVII века (бр. 2. Иришки Апостол)".[143]

Без сумње филиграни најбоље могу да нам датирају старе рукописе, али је М. Сперански погрешио у томе што се знак маказа јавља на хартији из Ђенове од 1341. до XVII века, и требало је тачније одредити који се облик тог знака налази у дотичном зборнику.

У Ходошком зборнику видимо ове филигране: 1) *маказе*, на листовима 17, 19, 22, 24 итд. до листа 144 (на 25 места). Најближе су варијанте на хартији 1438, 1446 и 1449 г. (Лихачев бр. 2542, Briquet II, п. 235 и 236).

2) *три брда* (trois monts), на листовима 26, 30, 34, 36 и др. (на 9 места). Најближи су облици из 1439 и 1440. г. (Briquet III, п. 590),

3) *јеленски рогови*, само на листовима 105 и 155. то је познат знак италијанске хартије, најближе су варијанте из г. 1369. до 1385 (Briquet I, 219, Лихачев бр. 783).

Можемо тврдити да је Ходошки зборник писан око г. 1440, а да се писац послужио и са два листа много старије хартије. Видимо да је мишљење Шафариково и Јагићево било најтачније и да је цео зборник писан крајем прве половине XV века, а да је вероватно био преписан са старијег зборника из времена око 1390. године.[144]

8. *Шишатовачки рукопис*

Шишатовачки рукопис је припадао П. Ј. Шафарику, који га је некако набавио из манастира Шишатовца у Фрушкој гори: сада се налази у Народном музеју у Прагу под бр. IX F 21.

[141] Т. Д. Флоринский, Памятники, 203.
[142] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, LXXV.
[143] М. Н. Сперанский, Рукописи П. И. Шафарика (нынe Музея королевства чешскако) въ Праге. *Чтения в Имп. Общ. истор. и древн. росс.* Москва 1894, кн. 1 и отд., 54.
[144] Ходошки рукопис описао је још и А. И. Яцимирский, Описание южнославянскихъ и русскихъ рукописей заграничныхъ библиотек. Т. I. *Сборникъ О. Р. Я. Росс. Акад. Наукъ* кн. XCVIII. Петроградъ 1921, 780—788 (даље скраћено: Описание). и J. Vašica — J. Vajs, Soupis staroslovanských rukopisu Národniho Muzea v Praze. Československá Akademia Ved. Praha 1957, 212—219 (даље скраћено: Soupis).

Шафарик га још није споменуо у своjем библиографском прегледу 1831. г. пошто га је свакако добио касније. Спомиње га кратко у предговору Pamàtk-ама и вели да је „сасвим исти" као Ходошки.[145]

Доста подробно га је описао Флорински,[146] а затим М. Сперански.[147]

То је рукопис у старом повезу са ликом архангела Михаила, од 137 листова на хартији, писан полууставом. Правопис је чисто српски: јерови у средини речи скоро су сви замењени са *а*; има доста народних облика. Тиме се разликује од Ходошког, с којим се иначе слаже по распореду и броју чланова. Садржина:

л. 1.	Одломак молитве на грчком језику, погрешно уметнут при повезивању.
л. 2— 3.	Преглед садржаја Скраћене синтагме.
л. 4— 91.	Скраћена синтагма.
л. 91— 93.	Правила Јована Посника.
л. 93— 97.	Цара Јустинијана закон.
л. 97—111.	Закон цара Стефана.
л. 111—115.	Правила 7 светих сабора Јована Посника.
л. 115—118.	„От правила светих отаца вкратце изабрано" (опет црквене епитимије за световне и духовне кривице).
л. 118—120.	Указ 7 вселенским саборима
л. 120v.	запис истом руком: „Сы с͠тіи законікаь писхь вь с͠тен горе в лѣто ≠змѕ (1541) мсца іоулиа. .в. днь"
л. 120v.	празан, и још један празан лист, непагиниран.

После тога доцније другом руком:

л. 121—137.	„О степенѣхь сродства удобо разумителное собраніе от Захарін Марафара. . ."

Шишатовачки рукопис има истих 130 чланова и прекида се на истим речима „да су поротци" (чл. 152 Призренског), као и Ходошки, али није с њега директно преписан.[148] Флорински с разлогом истиче мишљење да је Шишатовачки рукопис у главном своме делу преписан са оног оригинала са којег је преписан и Ходошки, пошто је на неким

[145] Шафарик је тај рукопис назвао Chilandarensis 1541. у својим Monumenta Illyrica 1839, сматрајући да је био писан у Хиландару на Светој Гори, али у предговору своје збирке Památky назива га Шишатовачки писан 1541. г. В. Богишић додаје да „Каталог Шафарикове књижнице" каже да је рукопис дијелом год. 1541. писан био, а дијелом позније (Pisani zakoni, 36). И заиста у том каталогу стоји: „Nomokanon scriptus in monasterio Šišatovac (sic) partim a 1541, partim serius".

[146] Т. Д. Флоринский, Памятники, 223—227.

[147] М. Н. Сперанский, Рукописи П. И. Шафарика, 53—60.

[148] Наслови су исти као и у Ходошком рукопису, али их има нешто мање, 69, а не 72, јер је непажљиви преписивач испустио наслове „О прони" (испред чл. 59 Призренсјог рукописа), „О увиства" (испред чл. 59 Призренског) и „О вонце" (чл. 135 Призренског рукописа).

местима Шишатовачки тачнији од Ходошког, а и језик његов није толико дотеран на црквено-словенски калуп колико језик Ходошког.

Иначе у Шишатовачком препису има доста грешака и ситних пропуста који се објашњавају тиме што је његов писар био немаран, вероватно је журио при раду. Флорински наводи читав низ тих разлика између Ходошког и Шишатовачког текста, које су скоро све безначајне.[149]

Ст. Новаковић не каже о њему ништа ново, јер га није видео, доноси само по белешкама Константина Јиречека да је у том рукопису и језик Синтагме више посрбљен (Павль, тамʼницака, вь касаке наказ-штають и т. д.).

Пошто се Шишатовачки препис у свему слаже са Ходошким (осим у правопису), а много је немарније рађен од њега, он нема значаја за утврђивање текста Душанова законика. Једино показује да се средином XVI века Душанов законик још преписивао на Светој гори, као амнет прошлости.[150]

9. *Студенички рукопис*

Студенички (или Сарајевски) зборник припадао је некад манастиру Студеници, како се види из записа на последњем листу, писаном лепим брзописом XV века: Сию светое и душепользноюю писаниць приложи великои црквѣ Студеницѣ попь Макарие. Богь да га прости. А тко ю ке ѡ'тнимити оть велик! цркве Студенице да есть проклеть и вь си вѣкь и вь будущи амин". Како вели Ст. Новаковић, види се „да спа клетва није помогла, јер је неки ипак одузео од манастира Студенице тај поклон попа Макарија, те се неким начином докотурао до Сарајева".

Последњих година турске владавине у Босни налазио се тај рукопис код Јована Јошиловића, златара у Сарајеву; онда је сарајевски митрополит Хаџи-Сава Косановић послао Ст. Новаковићу око 1872. г. опис рукописа са преписом чланова Душанова законика. Флоринском је тај рукопис био непознат. Тек 1898. г. Ст. Новаковић је описао тај препис у своме издању и послужио се његовим текстом за варијанте.[151]

После тога видели смо тај рукопис у августу 1924. г. код Миће Јошиловића, златара на Баш-чаршији у Сарајеву, али нисмо могли да га проучимо подробно. Тек доцније, када је тај рукопис купио др.

[149] Т. Д. Флоринский, Памятники, 225—227. Можемо додати примере погрешака које Флорински није узео у обзир: чл. 1 „О рхіет(ю)нстве", чл. 17 „О галоугерех", чл. 41 „О властелех оумаршых", чл. 53 „О насилована", чл. 67 „О отроце и неропсѣсех", чл. 133 „О покнїсарех".

[150] В. још описе Вашице (Soupis, 237—239) и А. И. Јацимирског (Описание, 669—670). Водени знаци нису довољно проучени.

[151] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, LXX—LXXII. Милан Карановић вели: „По казивању месног свештеника г. Саве Савића, у цркви Ловници чуван је Законик цара Душана, који је некако доспео у посед кујунџијској породици Јошиловића у Сарајеву. Стојан Новаковић је установио да је то Студенички препис Душанова законика" (М. Карановић, Црква Ловница у Бирчу. Календар „*Народно јединство*" за 1932. годину. Сарајево 1931, 371).

Александар Пољанић, директор Земаљске банке, он нам га је љубазно ставио на располагање за време нашег кратког боравка у Сарајеву 1933. г. Онда смо утврдили по филигранима, да је то зборник из прве половине XV века.[152] Доцније, 1937. г. др. А. Пољанић поклонио је тај зборник Југославенској академији у Загребу, у чијој се збирци рукописа и сада налази.

То је повезан зборник, на хартији на већој осмини, који има сада 273 листа, али се види да је још доста листова изгубљено, нарочито с почетка и у средини. Многи су листови били испретурани при повезивању. Садржи:

л. 1—194v.	разне богоугодне приче, житија и поучне беседе, тзв. „Отачник"; недостају му цео почетак (око 16 листова) и крај.[153]
л. 195—196.	Садржај Скраћене синтагме, подељене у 57 глава.
л. 197—266.	Текст Скраћене синтагме.
л. 266v—273.	одломке Душанова законика.
л. 273v.	записе које је објавио Ст. Новаковић, стр. LXXI.

Јасно је да је Студенички зборник био склопљен од два зборника: први је зборник био богословске садржине и има своју нумерацију кватерниона од г҃ до .л҃а. (од 3 до 31), а други — чисто законске. Он има своју нумерацију кватерниона: од .а҃. до .і҃. (тј. имао је 80 листова). Значајно је што Синтагма долази у једном новом облику: није сачувала своју поделу према словима азбуке, него је доста логично подељена у 57 глава. При томе видимо да је прерађивач покушавао да групише главе према садржини: најпре брачно право, затим грађанско, поступак и кривично право. Текст Скраћене синтагме понегде се удаљава од обичног текста, стилски је прерађиван, а и попуњаван појединим одељцима из Потпуне синтагме и из Прохирона.

Нема Јустинијанова законика, али врло је вероватно да је он испао из протографа заједно с првим чланцима Душанова законика (чл. 1—11).

Душанов законик сачуван је само у одломцима: нема ни почетка ни краја, ни многих чланова из средине, само 61 члан, и то у великом нереду. Чланови се ређају овако:

л. 266v.	чл. 12, 14, 15, 16, 17, 18, 29 . . . изнад тога наслов („оть законника цара Стефана")
л. 267.	чл. 29 (наставак), 30, 31, 20, 21, 32, 33 . . .
л. 267v.	чл. 33, 50, 51, 52, 53.

[152] Знаци су: маказе (најближи облик има Briquet, № 3659, 1450. г., Србија 1428), три брода (Trois monts, Лихачев, бр. 391, 1444. г.) и ленгер (Лихачев, бр. 2915, 1423); в. наш чланак „Рукописи Душанова законика (Политика, 20. новембар 1933. и напомену у чланку нашему чланку Приватно-правни уговори XVI века из Пољичке жупе. *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XLV. Београд 1934, 398).

[153] На садашњем листу 2. и 4. налазе се погрешно увезани одломци Скраћене синтагме.

л. 268.	чл. 54, 55,[154] 65, 66, 69, 71.
л. 268v.	чл. 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80 (ту је један лист изгубљен)
л. 269.	чл. 102, 104, 107, 108, 112, 113.
л. 269v.	чл. 118, 120, 121, 122 (недовршен), 132, 134 . . .
л. 270.	чл. 134, 138, 140, 143, 144, 145 . . .
л. 270v.	чл. 145, 146, 147, 151.
л. 271 и 171v.	лист из Скраћене синтагме погрешно увезан;
л. 272.	чл. 152, 153, 154, 149, 161 . . .
л. 272v.	чл. 161, 162, 165, 166 . . .
л. 273.	чл. 166, 174, 180, 173.

Видимо да Студенички препис садржи мањи број чланова него Струшки. Један или два листа била су изгубљена пре повезивања, пошто је велика лакуна између члана 80. и 102. Али, поред тога, видимо да је преписивач из средине XV века већ имао пред собом непотпун примерак у коме су се изгубиле поједине стране; само тиме могу да се објасне потпуна одсутност првих чланова (од 1 до 11), лакуне између чл. 18. и 29, затим између 33. и 50, између чл. 113. и 118, и при крају између чл. 166. и 174. Можда је неке главе испуштао и сам преписивач.

Ипак је тај крњи текст значајан, пошто он има понекад више сличности, са Струшким и Призренским, него рукописи Бистричко-Атонске групе: понегде се опет приближава Раковачком, па га по томе, а и по начину прераде Скраћене синтагме, можемо издвојити заједно с Раковачким у „северну" посебну верзију.

Као што је утврдио В. Мошин, водени знаци на хартији упућују нас на трећи деценij XV века.[155]

Студенички рукопис објавио је В. Мошин 1949. г.[156] Наш одлични палеограф издао је не само Душанов законик него и Скраћену синтагму према том рукопису, и тиме учинио велику услугу науци. Као што он вели, „Студенички текст Синтагме без сумње је засебна верзија Скраћене синтагме Властареве . . . Али Студенички се текст у много разликује од основног текста СС: он је знатно скраћен (још је више избачено одредаба чисто црквеног права, напосе већина одлука различних црквених сабора и светих отаца). Мјесто тога додано је из Прохирона неколико одлука из грађанског права, а главно је, што је потпуно промијењен систем распореда грађе. Сасвим је одбачена подјела грађе на саставе по абецедном реду. Законске одредбе скупљене су по садржају, а читава је грађа подијељена на 57 глава по редном броју . . . Таковим распоредом грађе Студеничка верзија приближава се Раковачкој, гдје је исто тако грађа систематизирана по садржају и одбачена је подјела на абе-

[154] И само једна реченица чл. 56: „прѣстои властєлинꙋ .ѕ҃. воловь".

[155] V. Mošin, Vlastareva sintagma i Dušanov zakonik u Studeničkom „*Otečniku*", 17—19.

[156] Исто.

цедне саставе, само што у Раковачком списку налазимо 75 чланова. Ипак потање поређење садржаја Студеничког и Раковачког списка показује да су то двије варијанте исте рецензије с том разликом, што је Раковачки списак понешто промијенио ред распореда, подијелио поједине главе Студеничкога списка на засебне чланке и додао 4 члана Потпуне синтагме, који иду у црквене одредбе, а изоставила их је и Основна редакција СС и Студеничка верзија . . . Како је речено, овдје је читава грађа друкчије систематизирана ради што прегледнијега распореда. Најпре иду главе о крштењу и о враћању јеретика и отпадника у православну цркву (гл. 1—6), затим о брачном праву и кривична дјела против морала (отмица, силовање непунољетних, дозвољени и недопуштени бракови, мираз и други имовински односи између чланова породице, посињење, кумство, побратимство, растава, двоженство и троженство, прељуба, блуд с таштом, бјесомучна жена, блуд: чл. 7—25), кривична дјела против државе и владара (о досађивању цару и о велеиздајницима: чл. 26 и 27), дјела против личности и против имовине (о досађивању и отимању туђе имовине: чл. 28 и 29), свједоци и јамство (чл. 30 и 31), грађанско право (паљевина, зајам и залог, куповина и продаја, најам, остава ствари на чување: чл. 32—36), кршење клетве и изопћење из цркве (чл. 37 и 38), закон, судије, затвореници и казне (чл. 39—43), дјела против вјере (гатачи и сл. , пљачкање гробова, светотатство: чл. 44—46), крађе (чл. 47), убојство (убојство хотимично и нехотимично, несретним случајем задављено дијете, побачај и напуштање дјетета, самоубојство: чл. 48—51), а на крају црквене одредбе — забрана да се једе удављена животиња, забрана свећенству да улази у крчме, право црквеног азила, забрана посјећивања глумачких приказивања и борба са звијерима, кажњавање симоније (чл. 52—56); као посљедњи члан додане су одредбе о даровима, које су, вјеројатно, случајно испале из одјела о имовинским односима.

У тим главама обрађена је углавном готово сва свјетовна законска грађа основног текста СС, уз знатно скраћивање канонске грађе и проширење одредаба из грађанског права. Напосе су изостављене:

1) У почетним главама све одредбе о јеретицима (стјецању и губљењу права грађанства у цркви), тако да су остале само одредбе, које се тичу крштења и које су имале практично значење за свећенство.

2) Највише је изостављено одредаба, које се тичу црквене организације (што је већ било знатно скраћено и основном редакцијом СС према грађи ПС). Ту су изостављене главе: о чацима, о епископима и свећеницима који самовољно напуштају катедру, о прелазу на другу епархију, о томе, какви треба да буду црквени начелници, како треба да уче народ епископи, о праведно изопћеним епископима и свећеницима, о двоструком кажњавању црквеним казнама, о примању робова у свећенство, о зидању и освећењу цркве, о начину одстрањења епископа и свећеника, о духовнима који не желе да ступе у већи црквени степен, о манастирима и монасима, о духовницима који падну у блуд, о празницима и о томе, да је свећенику забрањено јести заједно с онима, који ступају у други брак.

Те одредбе СС иду у компетенцију виших црквених власти и нису имале практичног значења за манастирске студије те су изостављене. Овим одредбама може се прибројити и неколико изостављених одредаба из брачног права, које се односе на клир. То су у првом реду одлуке црквених сабора и светих отаца ,,о нелѣпотнѣ брачещихъ се'', затим о браковима с јеретицима, ,,о женахъ обрученныихъ'' и о духовницима, који отјерају жене ,,ѹтврьдкомь благоговѣиньства''. Поред тога изостављено је из брачног права више одредаба о ,,обручењу'' (црквеној вјеридби), колико овај обред има моралну снагу без правних последица.

Међутим како је већ речено, проширене су поједине одредбе, које се односе на грађанско право, и то на имовинске односе. То су чланови из Прохирона (према Кричију) додани: 1) уз главу ,,о заимѣхъ и залоѕѣ'' (о дужнику, који оштети закупљено непокретно имање; о одговорности јамца за неплаћене дугове; о процјени непокретног имања, које би се нудило мјесто посуђеног новца; о двострукој одговорности дужника, који пориче своју обавезу и о једнострукој одговорности, кад би признао дуг); 2) уз главу ,,окупљенију и проданију'' — дефиниција чина купње и продаје, одлуке о томе да штета или повећавање вриједности купљене ствари послије извршеног чина продаје пада само на купца, о моменту пријелаза ствари у посјед купца; о праву продаваоца земље на благо које је забуном остало закопано на проданом посједу; о двострукој одговорности онога, који би пријеваром продао роба — крадљивца или душевно болестнога; 3) у глави ,,о наимованијама'' — одлуке о неодговорности станара за пожар без његове кривице, ако је власник пристао, да може ложити у кући, и о одговорности, ако је то учинио без његова пристанка; о неодговорности изнајмљеног пастира, ако разбојници без његова саучешћа отму стадо; о одговорности пастира, кројача и бјељара тканина због несавјесности.

Поред тога додата је једна значајна глоса, и то црвеним мастилом на маргини, уз главу о свједоцима: ,,Казни же соуть лъжесвѣдѣтелюмь кь заточенію ѥзика штрѣзаниѥ''. Ова се одлука у таквом облику не налази ни у ПС нити у СС, а ни у Прохирону. Има друга одлука у глави о ,,клетвопреступљенију'', која прописује одсијецање језика за оне, који се криво закуну у цркви, чему је додато: ,,тождє и о свѣдѣтелюхь творить сє'' (гл. 37, ПС Е-састав гл. 32; СС Е-састав гл. 6). Будући да је у почетку главе о свједоцима речено (гл. 30) да се свједоци прије свједочанства морају заклети, наведена глоса уз ову главу има своју основу у цитираној одлуци Прохирона о кривоклетницима . . .

Напосљетку треба нарочито истакнути, да се у Студеничком списку налазе и неке одредбе из ПС, које су биле изостављене у основној редакцији СС. То су: 1) свршетак главе ,,о крьщаємихь оть несвещенныхь'', гдје се предлаже да се . . . безувјетно понови обред . . . 2) У гл. ,,О соудіахь изволєннихь'' враћена је одредба из ПС: ,,Нє биваєть изволѧнниі соудіа . . . ѥлико аще странѣ обє сьгласєть''. 3) У гл. ,,О иже кь црькви прибѣгающихь'' . . . враћене су 4 одредбе . . . 4) Цијела глава ,,о позорѣхь и глоумьчьскыихь играхь'' . . . 5) У гл. ,,о хиротонисоуємихь на иманихь'' одредба о таксама епископима . . . (из X-саст. гл. 28).

На тај начин видимо, да Студ. рецензија:

1) даје нову систематизацију грађе, према правним предметима и сређује их у нов ред,

2) изоставља низ одредаба из канонског права,

3) уноси низ глоса из Прохирона за грађанско право (имов. односе),

4) враћа неколико одредаба из ПС, које су иначе биле изостављене у СС,

5) поново формулира низ одредаба, уносећи каткада стварне измјене.

Све то наводи нас на закључак, да је то знатична прерада СС, да би се боље постигла сврха, коју је имало и прво скраћивање ПС: састављање прегледног приручника за свјетовни суд. Већ сам бољи распоред градива у вези с новим скраћивањем канонске грађе и проширивањем одредаба из грађанског права, сили нас на мишљење да Студ. рецензију држимо за каснији рад од основне редакције СС, која се налази заједно са ЗЈ и ДЗ. Питање о времену, кад је израђена Студ. рецензија, моћи ће се рјешавати тек након потањег поређења тога списка са Раковачком варијантом, а у вези с анализом спискова Душанова законика, који се налазе заједно с овим варијантама. При томе морат ћемо свакако држати на уму, да је Раковачки списак, макар и у рукопису из 1700. г., сачувао законодавну Душанову повељу и више других чланова, којих нема у осталим списковима, а Студенички рукопис има текст најближи најстаријим варијантама ЗД. Али засада може се поставити питање: да није Студенички рукопис, који потиче баш из друге четвртине XV столећа сачувао ону варијанту која би могла постати као плод законодавног рада деспота Стефана, те да је Новаковић имао право кад је у поменутим ријечима Стефанова житија о деспотовој бризи за правду налазио алузију на његов законодавни рад.

. . . Студенички рукопис нема потпуног текста Душанова законика, него само избор из њега, те је то и наведено у натпису изнад текста: „Оть законика цара Стефана". Његов текст почиње чланом 12. (Призренског списка) — о неподложности кривичних дјела против цркве свјетовном суду. Затим иду: чл. 14—18, 29—31, 20—21, 32—33, 50—56, 65—66, 69, 71, 73—77, 79—80; онда је изгубљен један лист, гдје су могли бити окупљени сви чланци од 81—101, или велика већина њих; онда иду чл. 102, 104, 107—108, 112—113, 118, 120—123, 132, 134, 138, 140, 143—147, 151—154, 159, 161, 162, 165—166, 174, 180 и 173. Већ сам овај ред чланова показује, да се овдје радило о једној свијесној систематизацији грађе, очевидно извршеној ради практичних потреба код суда. Стога је врло занимљива потања анализа тог споменика.

На почетку је изостављено 11 чланова: то су опће одредбе „да се очисти христианство" — о компетенцији и дужностима епископа и о борби с „латинском јереси". И прве и друге одредбе нису имале практичног значења за састављача зборника, студеничког свештеника, јер су потање обрађене у канонском праву — у Прохирону (Крмчија) а и Синтагми. Због истог разлога није унесен у избор ни чл. 13, који

говори о симонији код постављања митрополита, епископа и игумана, о чему ради чл. 56. гл. Студеничке синтагме.

На почетку „Избора" стављене су одредбе ЗД које се тичу манастира — о игуманима, и калуђерима: чл. 14—18, којима су непосредно припојени чл. 29—31, а они се такођер односе на калуђере и попове. (Овдје је изостављен само један 19 чл., гдје се говори о затварању у тамницу калуђера, који би скинуо мантију).

Затим су изостављени чл. 22—28, који говоре о црквама (о људима властеоским по црквеним селима, о ослобођењу цркава од „попова", о кажњавању црквеног „људовца", о непосредној подложности цркава цару, патријарху и логотету, о економском имунитету свих цркава, о независности царских цркава од „великих" цркава и о дужности, да цркве хране убоге).

На то се настављају чл. 20 и 21, који говоре о кажњавању за спаљивање мртваца и за продавање хришћанина иноверцима . . ."[157]

Од око двесто чланова Душанова законика Студенички рукопис сад их има у овом препису свега 62 (од којих је један непотпун), али један лист је несумњиво нестао (између чл. 80 и 102), што значи да их је било око стотине, тј. половина.

Ст. Новаковић није имао пред собом овако поређане чланове, како их је В. Мошин из рђаво увезаног рукописа распоредио, него измешане, те је мислио да о њима све оно напише „да су или онај који је рукопис преписивао или онај други уз то још и по вољи вадили и уписивали или прескакали и остављали на страну чланове Законика, по својем схваћању".[158] Дакле, овај део чланова Душанова законика, како стоји пред нама у Студеничком рукопису био би, по Новаковићу, састављен по милој вољи.

Сасвим противног мишљења је Мошин. А којих чланова Душанова законика нема у Студеничком рукопису? Из овог прегледа види се да у Студеничком рукопису нема почетка и краја Душанова законика, даље, пада у очи да су чланови испуштени више по групама него појединачно и, напослетку, лако се може утврдити да премештања чланова има веома мало (29—31 и 180). Задржан је, дакле, исти ред чланова Душанова законика, и они нису прво сви расути, те по томе, према некој новој сврси, у друкчији систем распоређени. Остављен је систем Душанова законика, смишљеног као државни законик.

Ф. Зигель је с несумњивим успехом доказивао постојање система у Душановом законику и овако их је распоредио: I — Црквено право, чл. 1—36, II — Лаици и њихов друштвени положај, чл. 37—72, III — Имовински односи, чл. 73—83, IV — Казнено и судбено право, чл. 84—112, V — Јавно право, чл. 113—136. Даљи чланови, донети на Сабору 1354, новеларног су карактера, али је К. Јиречек веровао да и у њима има система. Цео ред је остављен као исти низ одељака, и у Студеничком рукопису али с рупама у сваком отсеку од којих је

[157] Н. Радојчић, Око Душанова законика, I. Душанов законик у Студеничком рукопису, *Историјски часопис*, II. Београд 1951.

[158] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, LXXI.

она највећа у 4. одељку, из кога је сачуван само 1 члан; но овде је нестао један лист рукописа.

Систем Душанова законика, како се види, није мењан, и не могу се видети никакви трагови ,,приватне систематизације Законика'', подешаване за манастирско властелинство, ,,у првом реду за манастирски сењеријални суд''. Душанов законик и Студенички рукопис јесте крњ државни законик, али је државни, а не властелински. Кад би он био ово последње, у њему не би смели недостајати они чланови Душанова законика који су основа сваког властелинства, наиме чл. 67, 68, 139 и 201, пошто су у њима регулисани односи између властелинства и поданика; ако би се одбио чл. 201, који постоји само у Раковачком рукопису, остају остала три, без којих се ниједно властелинство не може ни основати, ни постојати. Што се тиче тврдње да је у Студеничком рукопису и Душановом законику изостављено све оно што се односи на државно право, цара, властелу, високо свештенство, градове итд., то је довољно прегледати чланове Закона, па ће се лако видети, колико је тачности у томе. Цар нипошто није избрисан, него се спомиње по старинском начину ,,цар'ство ми'', значи моје царство, ја цар. Исто то важи за високо свештенство и за властелу, које је напретек у овом Законику. Јемства и казне, које су сачуване у Студеничком препису, могла је само држава испунити и спровести, а нипошто властелинство. Чланом 103 и 183 одређено је сасвим јасно која злочинства морају ићи пред државни суд, а она су и овде унесена. На само манастирско властелинство могли би се у овом крњем Законику односити само чл. 12—33, тј. с почетка, где је реч о цркви, те преко ње, и о сваком манастиру. После, чл. 33 доспео је овде одмах чл. 50, о псовању између властеле и властеличића. Какве везе то има с манастирским властелинством? Идући члан би је имао још мање, јер је у њему реч о јемству које преузима на себе свако ко доведе сина или брата на царски двор и рекне да му се верује као њему. Овако би се могло све до краја ређати, пошто су сви наредни чланови такви да се за њих не може рећи, како имају везе само с манастирским властелинством.

Па да ли треба без устезања прихватити мишљење Ст. Новаковића да су преписивачи поступали само ,,по своме свиђању''? Ја мислим не. Као што се не може примити ни мишљење Мошина да је Душанов законик у овом препису ,,један од случајева приватне систематизације''. Моја претпоставка: По моме мишљењу Душанов законик у Студеничком рукопису не представља ни један избор по милој вољи, ни приватну систематизацију Душанова законика, подешену за манастирско властелинство, него је у њему једноставно сачуван препис с једног оштећеног рукописа Душанова законика у коме већ није било тз. Јустинијанових закона, почетка Душанова законика и његова краја, а и у самом тексту недостајало је неколико листова или су они били влагом, ватром, или како иначе, оштећени. Он је, дакле, постао овакав какав је од невоље, а не по милој вољи или по одређеној намери. Ја само тако могу растумачити недостатак почетка и краја, изостављање чланова по групама, и у два маха премештање чланова, истина, у не-

посредну близину. Ја све ове случајеве разјашњавам оштећеношћу и трошношћу прегледалице; уосталом, тих случајева је, према сачуваном низу чланова, мало. А да ли је могао који рукопис Душанова законика од пол. XIV в. до прве четвртине XV в. бити тако оштећен? Јамачно, и још више. То су времена највећих и најсудбоноснијих метежа у српским земљама, где је пропадало сваки час и оно што је јуче било начињено, а не пре пола и више века настало. Нестао почетак и крај нису никакав изузетак, него правило, пошто су рукописи најчешће на тим местима оштећени. Три претпоставке о делу Душанова законика сачуваног у Студеничком рукопису или Струшком. Свако нека их испита према степену њихове вероватности и прихвати ону за коју стекне уверење да је најближа истини.

10. *Раковачки рукопис*

Раковачки зборник је крајем 1700. г. у неком фрушкогорском манастиру преписао јеромонах Пахомије. Запис о томе на л. 53 (после текста Скраћене синтагме) гласи: ,,Саписа се иже въ прѣдѣли Срѣмьскои горы въ црькви стои собители монастирѹ Раковцѹ, въ то врѣме обладающомѹ тою земьлою Римскомѹ цесарѹ... оци стыхъ, прочитающеи сии законикъ блсвите, а не кльните грѣшнаго рава бжіа Пахоміа іеромонаха, понеже не писа дхъ ни агглъ, нъ рука брѣнна и грѣшна въ лѣто ҂з. с. ѳ. 1700.''[159] На листу 5 записано је да је та књига била 1772. г. својина Исаије Париводића, намесника манастира Раковачког. Како примећује Шафарик, реч ,,Раковцу'' у запису писана је по избрисаној речи од које је остало само почетно слово Р, и Шафарик мисли да је зборник био писан у неком другом фрушкогорском манастиру: Раваници, Ремети или Реметици, а да је Исаја Париводић избрисао то име и унео свој Раковац.[160]

Како вели сам Шафарик, тај зборник је 1820. г. неко приватно лице поклонило Новосадској гимназији, чији је директор онда био Шафарик. После врло неисправног Текелијиног преписа, објављеног у Раићевој Историји, ово беше много исправнији и потпунији текст Душанова законика, који је на себе скренуо пажњу научних кругова. Копитар пише из Беча, 29. августа 1826. г. Вуку Караџићу: ,,Новосадску крмчију доставиће ми М(агарашевић).[161] Ипак му Ђорђе Магарашевић није послао тај зборник него је из њега 1828. г. у Летопису Матице српске објавио текст Душанова законика.[162] Шафарик је описао цео зборник 1831. г. у бечком Књижевном листу, а затим је препис

---

[159] Година 7209. почела је 1. септембра; пошто је сам Пахомије ставио поред црквеног датума и световни, г. 1700, јасно је да је писао између 1. септембра и 31 децембра 1700. г. Међутим, Флорински није приметио г. 1700, па г. 7209. тумачи као 1701. годину (Памятники, 245); исту погрешку понавља и С. Новаковић (Законик Стефана Душана, LXXXVII).

[160] P. J. Šafarik, Geschichte der serbischen Literatur, 225.

[161] Вукова преписка, I, 289.

[162] Г. Магарашевић, Законикъ Стефана Душана, III, 44—62; IV, 31—55.

и превод текста Душанова законика послао у Варшаву В. А. Маћејовском, који га је предао Андрији Кухарском. Године 1838. био је тај текст Душанова законика објављен заједно са Шафариковим немачким преводом и његовим примедбама у Зборнику А. Кухарског,[163] као „Новосадски препис 1700. г. „У својим „Památk-ама'' 1851. г. Шафарик га наводи сасвим кратко као „Раковачки'' и тај му је назив остао.

После тога му се замео траг: чак се сматрало да се у ратним догађајима 1849. г. изгубио. Шафариков ученик, Срђ Николић написао је 1852. г. у Гласнику IV, 283, да је „у пламену Новог Сада старе гимназијске библиотеке Душанова законика рукопис исчезнуо''. Још доцније, год. 1859. писао је Јован Ђорђевић, поводом Текелијина зборника, да је Ђ. Магарашевић издао Душанов законик „по рукопису који се онда у библиотеци гимназије новосадске хранио, но кога је оданде у буни 1849. год. не зна се како — на жалост! нестало''.[164]

Међутим то није било тачно: после Шафарикове смрти, како вели Богишић, тај рукопис „1862. год. дође опет на виђело у каталогу Шафариковијех књига'', и заиста је са Шафариковом збирком рукописа прешао у Народни музеј у Прагу, где се налази под бр. IX Д 2. Тамо га је проучио Флорински и подробно описао у своме делу,[165] тамо смо га видели у октобру 1929. године.

То је зборник у повезу, великог формата (in-folio —). Садржи:

л. 1—4. „Сказаніе что обрѣшаетсе во книзѣ сеи, законь правило царскы судь'' (преглед садржине Скраћене синтагме, Законика цара Јустинијана и Душанова законика).

л. 5. празан, на њему само запис Исаје Париводића из 1779. г.

л. 6—53. „Сь ӥмь починаем правило стыхъ апостоль о іереох и о людех мирскых заповѣди въсакые на въсаку потрѣбу потроуждено вькоупѣ и сложенно иже вг сщенноинокох послѣдньиинь Матоевмь''. То је прерада Скраћене синтагме, у 75 глава.

л. 53v. запис јеромонаха Пахомија, лепим курзивом.

л. 54. празан

л. 55—57v. „Іустиніана благочьстиваго цара от новаго заповѣданіа а, іеже іесть соудильник''. То је „Јустинијанов законик'' у преради, у 25 чланова.

л. 58—75v. „В лѣто ҂ ѕ. ѿ. н҃ ѯ. индиктионь .в. вь праздникь вьзнесеніа Господніа мца маи .ка. днь''. То је Душанов Законик који има овде 196 чланова.

[163] A. Kucharski, Antiquissima monumenta, 92—226.

[164] J. Ђорђевићъ, Законъ царева, 1.

[165] Т. Флоринскій, Памятники, 244—249. По Флоринском и по белешкама К. Јиречека описао је тај зборник и С. Новаковић (Законик Стефана Душана, LXXVII—LXXIX).

л. 75v. Одломак из Синтагме.

л. 76—78. од речи „Тѣмь же и азь'' почиње Душанова повеља о законодавном раду.

л. 78v. празан.

На исти начин Шафарик је забележио садржину Раковачког зборника у своме опису од 1831. г., то је поновљено у посмртном издању од 1865. г., само што је после Душанова законика на листовима 75—78 навео „неколико безначајних прилога, међу њима покајнички глас Стефана Душана из царства мртвих''.[166] Чудно је што Шафарик није схватио значај Душанове повеље коју је већ 1928. г. објавио Ђорђе Магарашевић. Врло је вероватно да је повељу држао за калуђерски фалсификат, као што претпоставља Зигељ.[167]

Шафарик је нетачно пагинирао листове Раковачког рукописа: у опису 1831. г. набројао је тачно 78, али доцније, када је рукопис добио у власништво, није пагинирао празне листове, а и прескочио је још три у Синтагми (место л. 1—53 ставио је: л. 1—50). Стога је по његовој пагинацији (оловком) испало једва 70 листова.

Заведен том новом пагинацијом, Флорински је изнео мишљење да зборнику недостаје при крају неколико листова и да су ишчезли они прилози са покајничким гласом Стефана Душана. Флорински тврди чак да су последњи листови рукописа на којима су се налазили ти прилози сада истргнути. То исто понавља Ст. Новаковић и каже: „Данас на крају рукописа недостаје неколико листа који су одсечени, али нигде нема ни печата ни белешке, по којима би се могло судити да је тај рукопис припадао Новосадској гимназији.[168] Међутим, разгледавши пажљиво зборник у Прагу, дошли смо до убеђења да он има истих 78 листова, и то 75 исписаних и 3 празна, да му није ништа одсечено,[169] а да оно што је Шафарик држао за „Покајнички глас Душанов'' није ништа друго него драгоцена Душанова повеља којој, на жалост, недостаје аренга.

Видимо да се и Раковачки зборник састоји од три дела: Скраћене синтагме, Јустинијанова закона и Душанова законика. Ипак у томе зборнику налазимо многе промене и преиначења. Скраћена синтагма, која се у другим зборницима јавља подељена на 12 састава (и 93 главе), овде је нешто скраћена и подељена на 75 глава у једном бољем распореду, без поделе на „саставе'' по словима азбуке, мада је та подела

[166] P. J. Šafařik, Geschichte der serbischen Literatur, 225: „Einige unerhebliche Beilagen, darunter eine reuige Stimme der Stephan Dušan aus dem Reiche der Todten"

[167] Д. Д. Зигелъ, Законникъ Стефана Душана, 35.

[168] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, LXXVIII. Доста површно описао је овај рукопис М. Н. Сперански (Рукописи П. И. Шафарика, 62—63); он каже да рукопис има 74 листа и наводи само на л. 51. Закон Јустинијана, а на л. 54. наслов Душанова законика. Сперански није приметио Душанову повељу.

[169] Стара пагинација (црквеним бројевима) не узима у обзир ни преглед садржине, ни празне стране, ни последње стране после Душанова законика. Према њој Скраћена синтагма обухвата л. 1—48, Закон Јустинијанов л. 49—51, а Душанов законик л. 52—69.

изгубила смисао у српском преводу. Исту појаву примећујемо и у Студеничком зборнику. Правила Св. Јована Посника сасвим су испуштена, а Јустинијанов закон исто тако је скраћен — има само 25 чланова, не 33 као обично.

И Душанов законик се јавља у једном новом облику: недостају му неки параграфи који се налазе у Призренском, али зато има 15 чланова, којих нема ни у једним другим зборницима: на тај начин Душанов законик у томе препису броји 196 чланова, више него иједан други препис.

У томе је велики значај Раковачког зборника. Види се да је преписиван с једног протографа који је обухватао више него остали познати нам зборници. Сачувао је не само 15 paragraphi unici, него још и повељу Душанову о његовом законодавном раду (само без аренге — свечаног увода), а на другом месту — спомен о томе да је и цар Душан узаконио Скраћену синтагму. Преписивач из г. 1700, јеромонах Пахомије имао је пред собом један врло значајан и стар оригинал, вероватно из поч. XV века, али у истрошеном стању, с испреметаним листовима.[170] Стога је на пр. преписивао текст Душанова законика како је лежао испретуран, не запазивши да надовезује завршетак једног члана на почетак другог без сваког смисла; тако је текст био штампан у „Сербском Летопису" 1828. г., док је Шафарик у своме издању 1838. год., успоставио ред.

На неколико места Раковачки текст Скраћене синтагме има додатака из Прохирона, и то:

1) у глави .м҃. „О паствѣ" одредбе 11—15 које говоре о уговору зајма унете су из Прохирона г. XV, 6—13.

2) у следећој глави .м҃а. „О продании и коуплении" седам одредаба о уговору куповине и по одредби 5—11 опет су унете редом из Прохирона гл. XIV, 3—11, и

3) у глави .м҃в. „О наимѣ" — опет седам одредаба о уговору најма, читава узета из Прохирона гл. XVII од 1—25.

Видимо да је редактор протографа, који можемо звати Раковачки, унео у текст Скраћене синтагме у три узастопне главе 19 одредаба из Прохирона, које се све тичу облигационог права. То је за нас доказ да је та прерада постала у Србији почетком XV века за потребе световног суда.

*

Разгледали смо десет старих рукописа Душанова законодавства који се могу поделити у четири верзије:

[170] По мишљењу Мајкова, Раковачки је зборник тачан и савестан препис једног оригинала из друге половине XV века (Ѳ. Ѳ. Зигель, Законникъ Стефана Душана, 47). Не можемо се потпуно сложити с тим мишљењем, пошто сматрамо да је Студенички препис из 1430-их година потоња прерада и скраћење протографа Рак 1.

I Најближи су изгубљеном оригиналу Призренски и Струшки. Призренски је сачувао првобитан распоред чланова Душанова законика, а у многоме и оригиналан њихов текст, који је ипак најбоље очуван у Струшком фрагменту. У Призренском зборнику Душанов законик долази после Скраћене синтагме и Јустинијанова закона; што Скраћена синтагма има неке додатке о епитимијама, можемо сматрати за интерполацију из XV или XVI века. Струшки фрагмент не даје нам, на жалост, никакве податке о вези између Душанова законика и осталих законских текстова. Видимо већ у Струшком фрагменту скромне покушаје систематизације чланова Душанова законика и постављање појединих малобројних наслова. По томе се он већ издваја у једну подврсту ове верзије коју можемо назвати: „првобитном, изворном".

II Посебну групу чине Бистрички, Барањски и Атонски. Они садрже редом Скраћену синтагму, Јустинијанов закон и Душанов законик и наглашавају њихову међусобну везу заједничким прегледом Скраћене синтагме са напоменом: „по сихъ напрѣдь иди законь благовѣрнаго и христолюбиваго цара Іоустиниана и законь благовѣрнаго цара Стефана". Оно што се не налази у Скраћеној синтагми, треба читалац (судија) да тражи у Јустинијановом закону и Душановом законику. Ови зборници групишу чланове Душанова законика по сродности и додају многобројне наслове, у којима је већа пажња обраћена на световном него црквеном праву.

Сви су они испустили члан 124, о саским градовима, а у чл. 153 заменили реч „Србаља" речју „Христијана" која може да обухвати и Србе и Грке заједно. Стога сматрамо да је та верзија постала средином XIV века ради потреба световних судија у јужном „грчком" делу Душанове царевине. Опет она није јединствена, него сваки од три зборника представља једну нову подврсту постепене систематизације Душанова законика: у томе је Атонски зборник отишао даље од Бистричког и Барањског. Ипак сва три зборника имају толико заједничких црта да их можемо ујединити у једну „јужну световну" верзију.

III Непосредно од Бистричке подврсте полази Ходошка верзија, представљена зборницима Хиландарским, Шишатовачким, и Ходошким. Сачувала је исту чврсту везу између три дела Душанова законодавства, исту напомену у прегледу садржине Скраћене синтагме. Хиландарски рукопис ставља чак испред Синтагме наслов „Сьи законьк благочастиваго и христолюбимаго господина цара Стефана". Распоред чланова и наслова близак је Бистричкој верзији, али број чланова Душанова законика много је мањи: испуштене су многе одредбе у световном делу Душанова законика, док су црквене остале нетакнуте. Скраћена синтагма и Јустинијанов закон остају без промена, као и у Бистричкој верзији. Па ипак и у овој верзији сваки од три рукописа има своје особине. Што се тиче Душанова законика, оне се односе нарочито на број његових чланова и језика. У тој верзији језик је више дотеран на црквенословенски начин, што се нарочито истиче у Ходошком тексту Душанова законика.

Можемо сматрати да је та верзија настала у другој половини XIV века, али у делокругу црквених судова, а пошто и у њој нема одредаба о саским градовима, сматрамо да је то „јужна црквена" верзија која се нарочито одржавала на Светој гори (Хиландарски и Шишатовачки зборници).

IV Сасвим по страни од наведене Бистричке и Ходошке верзије стоје Студенички и Раковачки зборници. Они имају у тексту, а и у распореду чланова, доста сличности са Призренским зборником, и изгледа да су постали непосредно од ове „званичне" верзије. Опет имају доста међусобних разлика, по којима сваки од тих зборника представља једну нову подврсту. Велика је штета што нас фрагментарност Студеничког текста Душанова законика лишава могућности да извршимо њихово потпуно упоређење. Врло је значајно што оба зборника покушавају да прераде Скраћену синтагму по једном логичнијем систему, пошто се стара подела по словима азбуке показала као неподесна. Скраћена синтагма је у тој новој подели знатно скраћена, а понегде и попуњавана. Интересантно је да је сваки од тих зборника извео ту прераду на свој начин.[171] Исто тако знатно је прерађен и Јустинијанов закон у Раковачком зборнику (у Студеничком је Јустинијанов закон на жалост изгубљен).

Пошто оба зборника имају чл. 124 о саским градовима, сматрамо да су те прераде постале у северним, српским крајевима. У раковачком тексту Душанова законика видимо многе темељне промене у распореду чланова, а и релативно велики број нових одредаба (15 paragraphi unici), што показује да је та прерада плод доста дугог правничког искуства. Можемо сматрати да је та верзија (која се опет дели у две подврсте) настала после Косовске битке у смањеној српској држави, крајем XIV или почетком XV века.

Пошто је она врло пажљива према световним одредбама Душанова законика, а и у прераду Скраћене синтагме уноси поједине световне одредбе из Прохирона, можемо сматрати да је она настала у делокругу световних судија и тек доцније прешла у манастирске руке. Назваћемо је „северном" верзијом Душанова законодавства.

Раковачки зборник има највише црта званичности, пошто је једини сачувао текст драгоцене Душанове повеље о законодавном раду.

Видели смо да се сви рукописи старије рецензије у нечем разликују међу собом и стога се могу поделити у четири верзије, од којих се свака опет дели у подврсте. Ипак, сви они имају основну заједничку црту: представљају један Codex tripartitus, у којем је први део — Скраћена синтагма (с Правилима Јована Посника), други део — „Закон благоверног цара Јустинијана", а трећи део — „Закон благоверног цара Стефана" из 1349. и 1354. године.[172]

[171] Иако изгледа да се протограф Студеничког рукописа послужио у тој преради Скраћене синтагме протографом Раковачког рукописа. О томе подробније у другом делу овог рада.

[172] Само струшком фрагменту недостају два прва дела, а непотпуном Студеничком зборнику Законик Јустинијана.

Место тога 14 рукописа млађе рецензије јављају се као један Codex bipartitus: у њему су само два законика са новим насловима: „Благочастивог и христољубивог цара Константина Јустинијана . . . закон" и „Благочастивог и христољубивог Македонског цара Стефана закон", само са датумом од 1349. год.

„Закон Константина и Јустинијана" није ништа друго него прерада старог „Јустинијанова Законика", у којем најпре долазе његове тридесет три одредбе, а затим читав низ додатака из Скраћене синтагме (и нешто самосталних одредаба), тако да укупан број чланова достиже 87.

„Закон Македонског цара Стефана" то је Душанов законик, доста скраћен (према Атонској верзији). Од њега је остало само 120 чланова или мање, а затим видимо опет низ додатака из Скраћене синтагме.

Скраћена синтагма, као посебан део зборника, више не постоји: скоро половина њезине садржине је избачена, и то махом одредбе црквеног права, испуштена су и Правила Јована Посника; а друга половина Скраћене синтагме, претежно одредбе световног права, подељена је између два дела новог Codex bipartitus.

Можемо графички приказати ову прераду на следећи начин.

Старија је рецензија садржала $A + B + C = (CC + ЗЈ + ДЗ)$.

Млађа садржи $B_1 + C_1 = (B + 1/3\ A) + (C + 1/4\ A)$.

Најстарији представник те млађе рецензије је Паштровски (или Далматински) рукопис.

II РУКОПИСИ МЛАЂЕ РЕДАКЦИЈЕ

1. *Далматински рукопис*

Далматински препис Душанова законодавства био је непознат у науци. Налази се у Богишићевој архиви у Цавтату, затурен међу хартијама и белешкама без вредности.

Ово је доста невешт препис из средине XIX века с једног драгоценог оригинала, за који се ништа не зна где се налазио. Уопште, нема ни тачних података о томе ко је тај препис учинио, где и када.

У једној краткој белешци без датума Богишић спомиње да има „два рукописа Душанова законика, тј.: 1) Пријепис рукописа који ми из Далмације дође 1869. год. О њему се говори у Pisani zakoni, стр. 37, под бр. 6 и стр. 58, под lit. b. Чудо ми је да нигђе не забиљежих одкле ми је тај пријепис. Није ли од Љубише? 2) У књизи Privilegi di Zuppa — писаној у прошлом вијеку, која се у нас налази, имају оба закона".

Дакле, имао је два рукописа: препис ,,далматинског'' и грбаљски. Затим наставља: ,,треба настојати да се обазна одкле ми је тај пријепис, а гдје је оригинал. Није ли Шимонић?''[173]

Писан је на 9 неповезаних табака обичне канцеларијске, доста пожутеле хартије (без водених знакова). На сваком табаку уписане су све 4 стране, тако да рукопис обухвата 35 страна (последња је остала празна). Нумерације страна није било, ми смо њих нумерисали.

Цео рукопис писан је средином XIX века, пожутелим мастилом, истом невештом руком, навикнутом на стари правопис с јеровима и јатом, али која понекад уноси и Вуково *ј* у текст; има доста русизама XIX века.

На много места имамо исправке и додатке, које морамо побележити: 1) црним мастилом, руком Богишићевом писане су исправке текста: на прим. на стр. 1 исправљено је иматѣ у иметѣ, тако у токмо, без чада у без чадна, на стр. 3 додата је испуштена реч разделить, на стр. 5 додате су испуштене речи: токмо таи самь свое суждение посуждеть итд. На крају стр. 35 додате су Богишићевом руком речи: конець книги сея. Ове су исправке врло значајне, јер оне показују да је Богишић видео оригинал, који се вероватно налазио у приватним рукама и да је, наручивши препис, затим пажљиво упоредио тај невешти препис с оригиналом и исправио неке погрешке преписивача.

2) На многим местима је Богишић црном оловком додавао своје доцније опаске, плод научног размишљања над тим спомеником. На пример, на стр. 1 поделио је текст на параграфе, према сваком члану Јустинијанова законика ставио је одговарајући број параграфа према издању Хубеовом (Губе 1 princ. Губе 3, иначе Губе 31 итд.). На стр. 3—10, где се налази текст из Синтагме, Богишић није нашао односни штампани текст и, поделивши параграфе, дао им провизорну нумерацију, од *а* до *z*, затим од *аа* до *zz*, од *аа*, αβ до αω. На стр. 10, где почиње текст Душанова законика Богишићевом руком забележено је: *Hic incipit Душан, частъ* § 43, и затим додавани су бројеви параграфа, према издању Ст. Новаковића из 1870. године.

На стр. 18. Богишић примећује: *Здѣсь начинаются опять византійскіе законы* и нумерише те византијске законе од α до ω и ћирилицом од *а* до *ж*.

Осим тога на неколико места Богишић је исписао на ивици страна поједине речи из текста, које су му пале у очи или кратко објашњење, на прим.: *prokaradur giordin, троедуило, комунъ, зборъ, causae ehperedationis parentum, свети краль, комунскій, annus luctus.*

Све су ове примедбе вероватно плод Богишићевог научног рада у Одеси од 1870. до 1872. г. Овај датум утврђује се тиме што је искоришћено Новаковићево издање из 1870. и што су многе примедбе писане руским језиком.

[173] Богишићева библиотека у Цавтату, Ф. XVIII, 19, Пољица. На омоту фасцикле написано је Богишићевом руком: „Законик, Старостатник, књига у Паштровићима", а затим руком архивара Кулишића „O Paštrovićima". 23. 7. 1913 trebalo bi se osvjedočiti je li sve tiskano (bez ikakve osobite važnosti).

3) На многим странама додати су *црвеном оловком* другом, енергичнијом руком наводи односних византијских закона, на прим. Proch., XV, 8; Proch., XXXIX, 73; Epanog. XI, 5—6; Nov. Andron. senior. 1306, Zachariae, III, p. 630; Законъ Судный; см. выше итд.'' Оне су примедбе писане руком једног Руса, познаваоца византијског права, наиме проф. А. С. Павлова, који је у 1870—1872. г. био заједно с Богишићем професор у Одеси.

Дакле, видимо да су за време Богишићева боравка у Одеси он и Павлов заједно проучавали тај драгоцени рукопис.[174]

Богишић је доста нејасно описао овај рукопис у своме библиографском нацрту писаних закона 1872. г. Он вели: ,,Рукопис наше компилације, о коме ћемо ево да кажемо двије ријечи, обазнасмо да је негдје у Далмацији, а преко мјере лоши пријепис његов нами допаде у руке 1869. г. у Бечу''.

И овдје најприје долази натпис: ,,Благочестиваго и христолюбиваго царя и великаго Константина Іустініана греческаго съ патріархомь Григоріемьи вселѣжи царства его''. На првом мјесту послије нукања судијам стоји ,,закон сербски'', који садржи готово свеколике чланке находеће се у Ходошком рукопису, паче и текући ред чланака у главноме је једнак Ходошкому, то се барем може казати о чланцима међу 8 и 28 без изнимке. Остало се не да за сада описати, јер је нови преписивач, који је веома неук био, прије свега премјештао листове свога оригинала, па га тако премјештана и преписао, немарећи ни најмање за несмисао, који истиче на мјестима од тога, што је пријеписач половину каква чланка, рецимо Душанова законика, који се случајно налазио на крају једнога листа свога прототипа, слијевао с половином каква чланка из склоге, нагодећи га се на врху листа слиједећега. Из тога се види да је и ред садржаја сасвим поремећен.

У нашем пријепису има и погрешака таквијех, да се доста пута не могу ни ријечи разабрати. нити се можеш докопати њихову смислу''.[175]

После тога Богишић доноси поједине одредбе из проширеног Законика Константина Јустинијана, који се налазе у оба рукописа шире редакције (а) — Текелијин познат Богишићу по штампаном издању у Српском љетопису 1859. и б) — Далматинском). При томе каже: ,,ми се овђе у главноме држимо редакције нашега не изданога пријеписа Далматинског рукописа''.[176]

И заиста, Богишић штампа три већа извадка из византијских закона с односним грчким и латинским текстовима (из 115 Nov. Just. —, из Proch. XXXIX, 40 и из Nov. Andronici senioris a. 1306).[177]

[174] Сам Богишић вели о томе у једној забелешци (поводом пресуде од 22. јуна 1809. г. за коју је хтео да пронађе византијске изворе): „То неће бити тешко, јер ми је Павлов *на премјештеном екcемплару паштровском* означио изворе византијских појединих чланака па чак и законика Душана" (А. Соловјев, Студије из историје нашег народног права, у XVIII веку. *Гласник Земаљског музеја*. II сер. Сарајево 1947, 235).

[175] V. Bogišić, Pisani zakoni, 58.

[176] Исто, 59.

После тога Богишић расправља питање времена постанка те византијске компилације и вели да „никако не може бити раније прве половине 14. века'', пошто се у њој налази изводак из Новеле Андроника II 1306. г. Расправља и питање о месту постанка компилације и вели: „по језику рекао бих да је писана *екавцем*, дакле подаље од Зете, Херцеговине и Приморја, али је свакако преписивана и преиначавана била у последњем крају, јер не ријетко сретамо у њој ријечи које се употребљавају само у Приморју, као: *комун, ӣрокарадур, чардин* итд.,

Об одношају компилације к грчким изворима, о међусобном одношају краће и шире редакције, о времену и свему осталому, бити ће могуће коначни суд изрећи кад се буду пронашли и сравнили остали рукописи''.[178]

Треба приметити да су у оригиналу били листови на неколико места испремештени, вероватно погрешно повезани. Преписивач је то све преписао редом и није нигде забележио где почињу стране оригинала.

Због тога налазимо у препису сасвим погрешан ред параграфа, што је приметио већ Богишић и забележио оловком.

I Првих 9 1/2 страна (стр. 1—10) пружају нам непрекидан текст Законика Константина Јустинијана, тј. проширене рецензије Јустинијанова закона, с додацима из Властареве синтагме, од почетка до чл. 64.[179]

II На стр. 10 прелази се са недовршеног члана 64. Закона Константина Јустинијана на члан 39. Душанова законика.[180] Види се да је преписивач радио механички са оригинала у којем су листови били испретурани. Непрекидан текст пружа се на 1 1/2 стр. (чл. 39—55 Раваничког рукописа).

III После тога долази невелики прекид, јер нема половине чл. 55 (тј. чл. 91 Призренског рукописа) Душанова законика, (око 5 редака); на осталу половину тог члана надовезује се члан 56. Раваничког и текст иде опет непрекидно 2 стране (до чл. 72 Раваничког рукописа на дну стр. 13).

IV Да дну стр. 13. почиње одломак члана 6 Раваничког рукописа. Текст из почетка Душанова законика иде кроз стр. 14 до чл. 15 Раваничког рукописа.

V На дну стр. 14 опет осећамо прекид, јер се недовршен текст чл. 15. Раваничког рукописа спаја с одломком чл. 33 и наставља се до чл. 39 на дну стр. 15.

[177] Према тим наводима види се да је Богишић искористио белешке А. С. Павлова.

[178] V. Bogišić, Pisani zakoni, 66. Поводом Душанова законика Богишић каже сасвим кратко: „U ovaj razred, na koliko se za sada suditi može, jamačno spada i rukopis *dalmatinski* u kome je i kompilacija srpsko-vizantijska i o kome niže. Prijepis toga rukopisa nalazi se u nas" (n. d., 37).

[179] Према издању Т. Флоринског (Памятники, Прилож., 55—65).

[180] Према раваничкој рецензији у издању Т. Флоринског (Памятники, Прилож., 40).

VI На дну стр. 15 од чл. 39 Раваничког рукописа прескаче се на чл. 73 и текст се наставља до чл. 82 Раваничког рукописа (на дну стр. 16).

VII На дну стр. 16. прескаче се на чл. 96 Раваничког рукописа и текст се наставља до средине 18 стране, до чл. 136 Призренског рукописа којег нема у раваничкој рецензији.

VIII На средини стр. 18. опет се наставља текст чл. 64 Законика Константина Јустинијана (према раваничкој рецензији); изваци из Синтагме иду редом до краја стр. 24, где се завршавају као у раваничкој рецензији. После тога, на стр. 25, почиње текст Душанова законика од чл. 1 до почетка чл. 6 Раваничког рукописа и прекида се на средини стр. 26.

IX На средини стр. 26. почиње чл. 107 Раваничког рукописа и његов текст наставља се до чл. 113, на средини стр. 28, где је тај члан незавршен (недостају му 2 ретка).

X На средини стр. 28. почиње чл. 114 Раваничког рукописа Душанова законика и текст се наставља до краја стр. 33, где се прескаче са средине чл. 134 Раваничког рукописа на средину чл. 137 Душанова закона Раваничког рукописа (изваци из Синтагме).

XI С краја стр. 33. видимо текст чл. 137 Душанова законика Раваничког рукописа, који се наставља до краја стр. 34. где је текст чл. 141 Раваничког рукописа прекинут.

XII Од краја стр. 34. почиње крњи текст чл. 149 Раваничког рукописа Душанова законика и завршава се на средини стр. 35. на чл. 154, Раваничког рукописа. Ово је крај Душанова законика после чега долази реченица: *Конецъ книги сея*.

Можемо графички приказати овај неред:

I	чл. 1—64	Закон Константина Јустинијана	стр. 1—10	$357^{1}/_{2}$ ретка	вероватно 22. стране оригинала.
II	чл. 39—55	Душанова законика Раваничког рукописа	10—11	$54^{1}/_{2}$ р.	3—4 стране оригинала

и мали прекид од 5—6 редака (I део чл. Душанова законика Призренског рукописа)

III	чл. 91	Призренског	56—72		
		Раваничког	11—13	72 р.	— 4 стр.
IV	чл. 6—15	Раваничког	13—14	36 р.	— 2 стр.
V	чл. 33—39	Раваничког	14—15	36 р.	— 2 стр.
VI	чл. 73—82	Раваничког	15—16	35 р.	— 2 стр.
VII	чл. 96—105	Раваничког	16—18	63 р.	— 4 стр.
	чл. 135—136	Призренског	16—18	63 р.	— 4 стр.
VIII	чл. 64—85	Закони Константина и Јустинијана.			
	чл. 1—6	Раваничког	18—26	281 р.	— 18 стр.
IX	чл. 107—113	Раваничког	26—28	67і/г р.	— 4 стр.

мали прекид од 1—2 ретка (крај чл. 113 Душанова законика Раковачког рукописа).

X	чл. 114—134	Раваничког	28—33	190 р.	— 12 стр.
XI	чл. 137—141	Раваничког	33—34	31 р.	— 2 стр.
XII	чл. 149—154	Раваничког	34—35	16 р.	— 1 стр.

Можемо рећи да је преписивач имао пред собом испретурани оригинал, у коме је обично двема странама одговарало 36 његових редака. На многим местима било је испретурано по 2 или по 4 стране оригинала, што преписивач није приметио. Вероватно је оригинал, пре него су његови листови били испретурани, изгледао овако:

			садашње стр. рук.
I	Закони Константина и Јустинијана чл. 1—64 (Раваничког рукописа)	22. страна	1—10
VIII	Закони Константина и Јустинијана чл. 64—85 и	18. страна	18—26
	чл. 1—6 Раваничког рукописа	2.	13—14
	чл. 6—15 Душанова законика Раваничког рукописа		
IV	(чл. 15—32 Душанова законика Раваничког рукописа изгубљени	4. стране?	
		2.	14—15
V	чл. 33—39 Раваничког рукописа	4. стране (од којих је последња била оштећена	
II	чл. 39—55 Душанова закона — 55 редака и мали прекид од 5—6 ред.	4.	11—13
III	чл. 56—72 Раковачког рукописа	2.	15—16
VI	чл. 73—82 Раваничког рукописа	2. стране?	
	(чл. 82—95 Душанова законика Раваничког рукописа изгубљене	4.	16—18
VII	чл. 96—105 Раваничког рукописа		
IX	чл. 107—113 Раваничког рукописа и мали прекид од 2 ретка.	4.	26—28
		12.	28—33
X	чл. 114—134 Раваничког рукописа	2 стране?	
	(чл. 134—137 Раваничког) изгубљено	2	33—34
XI	чл. 137—141 Раваничког рукописа		
	(чл. 141—149 Душанова законика Раваничког изгубљене	2 стране	
XII	чл. 149—154 Раваничког	1	34—35
		87 од којих је 10 страна изгубљено	

Дакле, Закони Константина Јустинијана налазе се у потпуном облику (85 чланова), а од Душанова законика недостају чл. 11—32, 82—95, 134—137. и 141—149, према Раваничком препису, тј. чл. 17—30, 32—34, 35—40, 59—66, и 146—169, према Призренском.[181] Иако непотпун, тај Паштровски рукопис врло је значајан за проучавање „млађе рецензије" Душанова законика. Оно што је сачувано поклапа се са Раваничким текстом, али на много места сачувало је старије језичне облике који се приближавају Атонском тексту. Затим врло је значајно што су у Паштровском тексту сачувани неки чланови које је Раванички испустио, на пр. члан 75, 121, 123, 124, 127, 128, 129, 135, 137, 136, 138, 141, а неки од њих налазе се или у Грбаљском или у Режевићком (Загребачком). Ово је доказ да је у Приморју постојао протограф „млађе рецензије", са којег је Раванички тек доцније преписан.

С друге стране, у Паштровском недостају неки чланови који се налазе у Раваничком, и то: чл. 44, 55, 54, 49, 68, 77, 94, 100, а опет понеки од тих чланова сачувани су у Грбаљском или Режевићком.

[181] Овај је рукопис издао В. Мошин под насловом Bogišićev dalmatinski rukopis i mlađa redakcija Dušanova zakonodavstva.

Ово је доказ да је у Приморју, вероватно, још средином XV века постала „млађа рецензија" Душанова законика, чији је протограф био потпунији и од Паштровског, и од Раваничког и од Грбаљског и од Режевићког. Та приморска или „западна" рецензија Душанова законика постала је као извесна прерада Атонске верзије. Али је главна њена одлика у томе што је она одлучно укинула Скраћену синтагму као самостални део Законског зборника, и поделила половину њене садржине између „Закона Константина Јустинијана" и „Закона Македонског цара Стефана."

2. *Загребачки (Режевићки) рукопис*

Загребачки рукопис је први приказао Флорински који га је нашао у библиотеци Југославенске академије. Он је о њему написао: „Рукопис је из хартије, 18 листова у 8-ми, непотпун, недостају му листови у средини и при крају, писан немарном руком не раније од половине XVIII века. По свему изгледа да је то један од најкаснијих преписа наших споменика. Ипак и он представља известан интерес. Највећи део рукописа (л. 1—11) заузима Закон цара Јустинијана (наводи његов наслов и 1. члан).

Законик почиње од л. 12 (наводи његов наслов). Текст Законика није потпун, недостају му неколико (вероватно 8) листова после л. 12, један — после л. 14. и један или два после 18. листа. Већ по наведеном наслову лако је приметити да и тај рукопис представља каснију прерађену редакцију споменика". Али тачно истиче да је он много ближе типу Раваничке, него Софиско-Текелијине групе. „Нарочито је интересантан тај рукопис по својим новијим облицима. Језик је сасвим нов, народан; одредбе често сасвим слободно парафразиране, стари стручни изрази замењени су новим, често турским и талијанским, на пр. *харачлија*, хајдук, главар, канзалијер, арач, лупеж, дефежа, капурали (капрали-кефалије). Наводи као пример седам чланова из Душанова законика.[182]

Стојан Новаковић је сасвим кратко изнео податке Флоринског и није поклонио пажње том рукопису, није га ни затражио из Загреба. Додао је од себе на основу Флоринскова описа: „Језик је јако искварен и показује прерађиваче са западних страна нашега народа. Дакле, квареж иде, види се по томе што је од *кефалије* начињен *капуралкапрал* (каплар)!"[183] Дакле оно што је Флорински опрезно назвао слободном парафразом, Новаковић држи за квареж.

Много доцније, 1911. г. написао је о томе зборнику чланак Рудолф Строхал.[184] Није знао за радове Флоринског и Новаковића. Стога му је изгледало да је он први нашао тај зборник и описује га доста нетачно.

[182] Т. Флоринский, Памятники, 258—261.
[183] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, LXXXVIII.
[184] R. Strohal, Tako zvani Zakon cara Konstantina i Justinijana u Srba i uopće u Južnih Slovena. *Mjesečnik Hrvatskog pravničkog društva*. Zagreb 1911, 229—241.

Он сматра да је у њему, „сачуван народни језик по свој прилици из Херцеговине или Зете из XIV века". Вели да се највише подудара са Тенелијиним рукописом, што није тачно. Спомиње да се на првом непагинираном листу налази запис из 1554. г., што је опет погрешно. Он каже: „Врло је вјероватно да су се овакви закони употребљавали прије господства турскога и у босанској држави . . . па држим да је академијски рукопис баш један такав примјерак овога законика, који се је у босанској држави употребљавао".[185] Објавио је латиницом цео текст Законика Константина Јустинијана са доста погрешака и нетачних тумачења; на пр. у чл. 79. Законика Константина Јустинијана вели се: „ако жена облегана буде у мужа, да е не метне они час у тамницу". Строхал објашњава у примедби: „жена која легне у кревет (ради порода)". Међутим ово је прерада одредбе Скраћене синтагме Т-4, где се вели (у Паштровском тексту): „аще жена облагана будет", тј. оклеветана; облик „обльгана" може да пређе у дијалекту и у „облегана".

Р. Строхал није објавио Душанов законик по томе препису.

У нашој студији 1928. г. поновили смо укратко податке из Флоринског и осврнули смо се на погрешке Р. Строхала. Онда смо рекли да је зборник без сумње писан у Далмацији исто као и Грбаљски и да је „врло интересантан јер показује да се традиција Душанова законодавства чврсто држала у XVIII веку у Далмацији".[186] После тога у јулу 1933. г. проучили смо тај рукопис у Загребу и можемо да о њему изнесемо тачније податке.

Налази се у архиву Југославенске академије под сигнатуром III а 28. Рукопис је доста слабо очуван, једва се држи у новијем повезу, има свега 19 листова. Цео је писан једном невештом руком из половине XVIII века. Садржи:

на првом (непагинираном) листу запис из 1754. године,[187]
на л. 1—12. Закон Константина Јустинијана (потпун),
на л. 12—18 Маћедонског цара Стефана закон (непотпун).

---

[185] Исто, 232.

[186] А. Соловјев, Законодавство Стефана Душана, 32—33.

[187] Р. Строхал је погрешно прочитао датум .≠аѰнд. као 1554. и извео из тога погрешан закључак. Цео запис гласи: „На .≠аѰнд. Да се зна што смо за що спенцали: напрћке за три доламе .н. цекина и дукать, за мое ране парве .д. цекина и .в. кошуле и .в. мараме, а савише арачь. За мое ране последне .з цекина и савише арачь, (у) Дубровникь за култру .в цекина, за свиће цекинь, за карсть цекинь за свиту у Букца Радулова цекинь и по, за виноградь у Карстића що е узео у Ивана и Марка Бука Иванова .в. цекина и по, що смо шковали карстакь мали цекинь и за пушку .в. цекина, за лаль цекинь, за поставь .в. цекина; ово е све що сви за... кои бисмо у монастирь за п . . . (на л. 1). . . ити да чинимь и ово друго писмо исти Сава, ће се що венча ѡ царковнога: парво, платили само на Савину .і. цекина, Маркиши Сепчеву .н. цекина, Букцу Радановy .в., калуђерици за виноградь едань, за петраиль .д. да самь за в. гадна (?) .г. мане дукать, за іапанчу .в. дуката, да самь Стоіану .д., за плату платио Ивану Сепчеву дукать, маинару дукать, спенча самь на Нови .д. и дукать, за риву у Іадар цекинь, .в. цекина раше дубровачке, за виноградь и за .в. маслине .з. цекина". Тај Сава који пише ћирилицом, спомиње „царковно", манастир и калуђерицу, а и градове Нови и Дубровник, вероватно је неки поп из Паштровића или калуђер из манастира Режевића.

Ту је Душанов законик доста лоше очуван: недостају му многи листови — између л. 12. и 13., л. 14. и 15., и после 18. листова. Сачувало се једва 49 чланова Душанова законика и 5 допунских (из Скраћене синтагме). Највише има сличности са Паштровским и Раваничким преписима, али пошто му недостају многи листови, има само почетних чланова и пола реченице од члана 6. Затим му недостају редом чланови од 6. до 87. Раваничког рукописа (чл. 6—110. Призренског). После тога ређају се одредбе од чл. 88. до 105. Раваничког (чл. 110—134. Призренског), настаје прекид између чл. 105. до 110. Раваничког (чл. 134—143 Призренског), опет се ређају чланови од 110 до 134 Раваничког (чл. 143—171 Призренског). Пред крају недостају му све одредбе од чл. 135 до 154 Раваничког (допунске главе узете из Скраћене синтагме). Ипак, значајно је то што чак у овом крњем облику тај рукопис има доста чланова из старије редакције Душанова законика који су испали у Раваничком: то су чланови 127, 129, 149, 154, 157, 158, 161, 162, и 171. по Призренском. У томе се Режевићки препис приближава Паштровском и спада с њим у исту верзију.

Језик је много прерађен у духу XVIII века и пун италијанизама у оба дела (у Законику Константина и Јустинијана и у Душанову законику); чудимо се како је Г. Строхал могао мислити да је то језик XIV века.

Врло значајна је, по нашем мишљењу, белешка учињена руком Кукуљевића — Сакцинског на новим корицама, изнутра: „Из Паштровићах из манастира режевачког". Ова белешка коју није приметио ни Флорински ни Строхал, објашњава нам порекло рукописа.[188]

Манастир Режевић је један од четири паштровска манастира. На самом морском жалу испред тог манастира, на Дробном Пијеску, окупљао се паштровски збор. Тај зборник, коме би требало дати наслов „Режевићки", доказује исто као и „Паштровски" (Богишићев) да се традиција Душанова законодавства заиста одржавала у Паштровској жупи до краја XVIII века, прерађивана и прилагођена новим условима живота.

Поводом тога написали смо још 1933. г.: „Вероватно се Законик преписивао неколико пута у току четири века, јер се рукопис трошио од честе употребе, јер су и језик и садржина чланака тражили измене и промене. Стога је нама сачуван баш последњи препис из средине XVIII века, последња прерада Душанова законика, изазвана животним приликама. Ово није само *квареж* првобитног текста, недостојан пажње филолога, него свесна *адаптација* његова, драгоцена за правника".[189]

Да је та верзија Душанова законодавства носила у Паштровићима назив „цароставник" или „старостaвник" и да су се на њега паштровске судије позвале још 1800 г., показали смо у посебној расправи.[190]

---

[188] И. Кукуљевић спомиње да је г. 1860. посетио манастир Режевић (*Slovnik umjetnikah jugoslavenskih*. Zagreb 1863, 219, 369); тада је вероватно и однео тај рукопис.

[189] А. Соловјев, Душанов законик код Паштровића, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XLIV, 1933, 25.

[190] А. Соловјев, Студије из историје нашег народног права у XVIII веку, 224—240.

Године 1951. је В. Мошин зналачки објавио цео рукопис (оба његова дела — Закон Константина Јустинијана и Душанов законик) под насловом *Паштровски списак Душанова законодавства*". Он вели: „Чини ми се да би најзгодније вријеме за стварање млађе редакције, која је имала за циљ прилагодити Душаново законодавство новим приликама, био крај XV вијека, доба коначне пропасти црногорске државе и пријелаза приморских крајева под млетачку власт, која им је оставила аутономију."[191]

3. *Грбаљски рукопис*

Грбаљски зборник био је до недавна непознат у науци. Вероватно на њега мисли В. Богишић кад у своме прегледу из 1872. г. каже: „Пријатељским путем би нам саопћено да се један рукопис нашега Законика налази и у г. Стјепана Љубише у Будви. Али о њеу нам недостаје ближих извјештаја."[192] По Богишићу наводи исту напомену Ст. Новаковић под бр. 17 „Љубишин препис" и вели: „Не зна се ишта о томе препису, али ће, свакојако, бити и он од млађих преписа, пошто би се досад ма шта више о њему сазнало да је старији."[193] Међутим у Богишићевој архиви у Цавтату нашли смо рукописни зборник под бр. Ms. 19 за који сматрамо да је то исти Љубишин зборник.

Садржи 80 листова хартије (без водених знакова), формата осмине (20,5 x 25 см.). У старом је повезу од светлог полутврдог картона. Зборник је писан једном руком — Антона Батуте, канцелара Грбаљске жупе, вероватно одмах после 1767. г. што се види из италијанског записа на л. 26 — Садржина овог Зборника је следећа:

л. 1. и 2.	празни
л. 3.	наслов „Копиа извађена из Либра од Бревелеђах от Комунитади Гербалске кои се находе у руке Главарах од исте Комунитади"
л. 3—23v.	српски текст привилегија од 1647. до 1767. године
л. 24—25.	празни
л. 26.	наслов „Copia tratta dal libro Privileggi della Comunità di Zuppa, esistenti nelle mani delli Capi de medema Comunita".
л. 43—45.	празни
л. 46.	у богатом орнаменту наслов црвеним мастилом: „Благочастіваго и христолюбіваго Цара Великаго Константина Юстиниана са патріархом и Велмужи Царства Закон Поставлен."
л. 46—53v	текст Законика Константина Јустинијана наслов црвеним мастилом: „Благовѣрнаго и Христолюбиваго Македонискаго цара Стефана законъ поставлени на лѣтъ, ҂з.ф.н.з. индиктиюн .а. (sic) на Праздникъ Казнителна Г(оспо)дина м(ѣсе)ца маиа .ка. данъ.
л. 54—63.	текст Душанова законика.
л. 63—64.	празни

[191] V. Mošin, Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva, 7—27.
[192] V. Bogišić, Pisani zakoni, 58.
[193] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, LXXXIV.

Нити на корицама, ни на празним листовима нема никаквих записа; једино споменути запис при дну л. 26 — показује нам да је Зборник био писан после 1767. г. (ово је датум последњих привилегија у тексту) руком канцелара Грбаљске жупе, дакле има званичан карактер.

Његова садржина одговара томе званичном карактеру. У првој половини Зборника налазе се „дукали", писма млетачких дуждева, Сената и појединих провидура о повластицама аутономије Грбаљске жупе, у српском преводу и у италијанском аутентичном тексту. Оригинали тих привилегија налазили су се у рукама главара Грбаљске жупе: канцелар Антон Батута начини од њих препис и превод да би се тим текстовима могао служити при решавању управних и судских питања.

Затим је преписао познати „Законик Јустинијана" у његовој проширеној редакцији и Душанов законик опет у редакцији најближој Паштровском и Режевићком тексту.

Грбаљски препис из XVIII века доста је скратио текстове оба законика. Из Законика Константина Јустинијана испустио је 13 чланова који се налазе у Раваничкој верзији. Из Душанова законика испустио је чак 56 чланова. Али у Душанову законику садржи 6 аутентичних одредаба које се налазе у Раваничком зборнику (чл. 30, 75, 131, 149 и 154 Призренског рукописа). Осим тога садржи 3 члана којих нема ни у Паштровском (чл. 77, 94. и 100. Призренског рукописа). То је доказ тога да је у Приморју постојао неки протограф „млађе рецензије" потпунији и од Паштровског и од Режевићког и од Раваничког зборника.

Иако је језик Грбаљског рукописа доста модернизован, сачувао је на неколико места тачније облике него споменута два зборника. Стога смо га објавили у целини.[194]

4. *Јагићев рукопис*

У библиотеци познатог научника Ватрослава Јагића налазио се одавно препис Душанова законодавства; сада се чува у Семинару за српски језик на Универзитету у Београду (заједно са целом Јагићевом библиотеком) и носи сигнатуру: J 1602. На њега је први скренуо пажњу Никола Радојчић и написао о њему малу расправу 1952. г. Вели да је писан на четвртини табака и увезан у полукожу, а да је „модеран препис" (вероватно из средине XIX века). „Преписивач је исписао 50 страна врло неуко, а гомилом тешких погрешака, које је неко покушао исправљати, али му је тај посао брзо додијао, пошто није имао стрпљења

[194] А. Соловјев, Књига привилегија Грбаљске жупе.

да исправи ни пуне прве две стране.[195] Вероватно то је онај препис који је 1886. г. Фрањо Миклошић показивао Ст. Новаковићу у Бечу, а Ст. Новаковић наводи га у свом попису као „17. Љубишин", позивајући се на В. Богишића који је у својим „Писаним законима" напоменуо да се један новији препис налазио код познатог књижевника Стјепана Митрова Љубише, родом из Паштровића.[196] Јагићев препис несумњиво припада „приморској редакцији" а доста се слаже с Раваничким преписом. Садржи:

1. наслов „Благочастиваго и христолюбиваго цара Константина и Іустиніана с патріархом Глигоріѥм и вел'мужи царства ѥго закон; поставлении, како подобаѥт строити цар'ство ѥго". Нижу се чланови Закона Константина Јустинијана: 1—6, 11, 13—64 (прекинут на речи „тогда").

2. чланови Душанова законика (према нумерацији Призренског: 45 (један део), 47, 46, 48, 50, 53, 52, 56, 61, 62, 58, 91, 103, 104, 67, 69, 73—77, 79—81, 83, 85, 86, за њим чл. 73, Раваничког, 96, 88—90, 92, 93, 97—99, 119 (само део), 120, 122, 125—127, 129—135, 137.

3. из Закона Константина Јустинијана чл. 64 (други део), 65—82 (с додатком који се налази и у Раваничком), 86, 87.

4. наслов: „Благочастиваго и христолюбиваго Македонскаго цара Стефана закон' поставлени в' лето ... индиктион .к. во празник' вознесениіа Господна Месеца маіа 21 дан' ". Нижу се чланови: 1—9, 138—147, 149, 150, 148, 175, 151—154 (с допуном по Атонском) 159—163, 167, 166, 169, 171—172 (сажето).

5. Завршетак Душанова законика као у Раваничком препису: чл. 128—154 (како их је Флорински означио).

Све су те одредбе преузете из Скраћене синтагме. Видимо да је садржина оба законика била поремећана, вероватно још у предлошку а затим при преписивању или повезивању, али да се лако може довести у ред. Садржи: 1) „Законик Константина Јустинијана" — чл. 1—87, с извесним пропустима, и 2) „Законик Македонског цара Стефана" од чл. 1 до 172, исто тако са извесним пропустима и с лакунама између чл. 16 и 31 а и између чл. 104 и 119, који су вероватно нестали у трошном оригиналу, с којег је рукопис преписиван. Требало би да се тај рукопис објави у целини, пошто је Радојчићев опис површан: није чак побележио ни странице рукописа.

5. *Раванички рукопис*

Раванички зборник налази се сада у Шафариковој збирци у Народном музеју у Прагу под бр. IX H 7. Сам Шафарик наводи да га је добавио у мају 1831. г. али не каже одакле, и спомиње га први пут у

[195] Н. Радојчић, Око Душанова законика. II. Препис Закона цара Јустинијана и Душанова законика у Библиотеци Ватрослава Јагића. *Историјски часопис*, књ. III. Београд 1952, 57—64.

[196] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, LXXXIV.

своме библиографском прегледу исте године, приметивши: „У Раваничком рукопису српски закони се не јављају у првобитном свом облику, него у парафрази која је по мом мишљењу служила за основ следећем рукопису (Текелијином)".[197]

Затим га наводи у предговору Památk-ама 1851. г. међу „рукописима прве врсте другога начина (са слогом растумаченим)", као „Раванички, писан између 1650—1687. на хартији у осмини".[198] Исто понављају Ст. Новаковић 1870. г.[199] и В. Богишић 1872. год.[200]

Једини га је озбиљно проучавао и описао Флорински: он је објавио из њега цео текст Душанова законика, а у издању Закона Константина Јустинијана по Софијском препису издвојио и варијанте из Раваничког текста.[201] На основу записа у рукопису сматра „да је први, главни део рукописа био писан око половине XVII века, а може бити и нешто раније".

Према Флоринском Раванички рукопис описује Ст. Новаковић 1898. г. и сматра га „за најстаријега представника читаве групе најмлађих преписа Душанова законика, у којима је текст више прерађиван и превођен него ли чуван и преписиван".[202] Он мисли да је та прерада постала за време патријарха Пајсија. Говори опрезно: „Немамо никаквог доказа, али нам се при целом овом послу непрестано врзма по памети мисао да постање ових прерада Законика треба тражити баш у самом времену Пајсијеву, ни пре ни после ... Ову претпоставку само истичемо не хотећи је даље развијати".[203]

У нашем издању из 1928. г. рекли смо то исто: „Тај зборник без сумње најстарији представник читаве групе млађих преписа Душанова законодавства",[204] само смо ту прераду ставили у доба буђења народне самосвести на прелому XVI и XVII века. Сада, после проналаска Паштровског рукописа, Раванички зборник не можемо више сматрати за најстарији у млађој рецензији, јер је јасно да је он рађен по Паштровском.

Доносимо тачан опис који смо израдили у Прагу 1929. године.

Зборник је писан на 89 листова хартије 15,6 x 11,5 см. у повезу који је мањи од самог рукописа и сигурно од њега каснији.

Први листови су (л. 1—14) празни и само на л. 1, 2 и 9. читамо касније записе.[205]

[197] P. J. Šafarik, Uebersicht; в. P. J. Šafarik, Geschichte der serbischen Literatur, 225.

[198] P. J. Šafarik, Památky, III.

[199] С. Новаковић, Законик, 1870, XII.

[200] V. Bogišić, Pisani zakoni, 36.

[201] Т. Д. Флоринский, Памятники, 227—244 и Прилож., 36—51; в. М. Н. Сперанский, Рукописи П. И. Шафарика, 63—65.

[202] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, LXXX.

[203] Исто, CXLVII.

[204] А. Соловјев, Законодавство Стефана Душана, 31.

[205] На л. 1: „Писа Гурудета да вини богъ прости. Стефанъ писа траку (?) у монастиръ Раваницу 31. октемвра 1737. писа Радосавъ Ярндулъ"; на л. 2: „Сие чрта азъ Гаврилъ іеромонахъ раваничанинъ гд҃а 1742"; на л. 9: „кѷр Иване капетане"; на л. 14: „Да се разуме кои не зна колико носи перперъ аспри: .еі. здравих. Мирче Цоци (?) писа, а висмо и станно прасе".

л. 15—36. Законик Константина Јустинијана у 84 члана (ненумерисана) под насловом „Благочьстиваго и христолюбиваго цара великаго Константина Иустиана грьчьскаго сь партиархомь Григориемь и велмужи царства его законь поставлени како подобаеть строити царство его“.

л. 36—60. Душанов законик у 154 члана (ненумерисана) под насловом: „Благочьстиваго и вѣрнаго и христолюбиваго македонискаго цара Стефана законь поставленни; вь лѣто: ≠ ѕ. ѿ. н. ӡ. индиктионь .в. вь праздникь вьзнесениꙗ господниа мца маиа .ка. днь.

л. 60v. „Коньць законника“ (истом руком).

л. 61—66. другим, много каснијим рукописом: „Судь цара Леона Константина“. То је компилација из Прохирона и Еклоге (по штампаној Московској крмчији), коју смо објавили и анализирали у Гласу Српске академије,[206]

л. 67—70. празни.

л. 70v запис 1687. г. сиа книжица глемаа соуд правилни Стефана благочестиваго цра срьбскаго монастира зовомаго Раваница стого кнза Лазара Игумена кир Димитриа иеромонаха раваничкога лѣто. ≠ зрче. (7195—1687. г.).

л. 71—74. Молитва „на трапезах“, која се вероватно читала на славама. У њој се спомињу српски и бугарски свеци, почев од св. Симеона (Немање) и Јована Рилског до госпође Анђелије и Стефана Штиљановића.

л. 75—78, још каснијим рукописом: „многаја љета московском цару, молдавском деспоту, архијерејима и игуманима, и вјечнаја памет.“

л. 79—81. Стихире — на долазак архијереја и друге.

л. 81—82. Стихира кнезу Лазару.

л. 83—85. Кондак св. Јовану Крститељу и лику анђеоском.

л. 87—88. Празни; на полеђини л. 88. записи XVII века: „да се зна кад е се... оженио ва лето 1674. месеца ћенъвара први дань. а перву кућу оградио на Сави ва лето 1676. ≠ ахоз. меца сектемвриꙗ“. И други истом руком: „месеца августа. гі. дань пружиле се две друге модре одь запада чакь до юга и међу истокь и оле му заће сунце на ведру небу ва лето 1692.“. И другом руком: „истина“.

Видимо да је основни, законски део рукописа Законик Константина Јустинијана + Душанов законик писан једном руком много раније, а да је други део, почев од „суда Леона и Константина“ писан разним рукама доцније (у другој половини XVII века). Што се тиче првог дела, можемо прихватити мишљење Флоринског, који је рекао: „Први, главни део рукописа писан је око половине XVII века, а може бити и нешто раније“.[207] Ст. Новаковић, који није видео рукопис, слаже се с тим датирањем и истиче претпоставку да је та прерада постала у доба патријарха Пајсија (1614—1648).

[206] А. Соловјев, Српске законске компилације XVII века. *Глас СКА*, CLVIII, књ. 80. Београд 1933, 110—151.

[207] Т. Д. Флоринскiй, Памятники, 228.

Међутим К. Јиречек је 1900. г. изнео мишљење да је она постала у Црној Гори или у околини Котора, пошто се у њој место „поротници“ вели „властеле“, а спомиње „длг комунски“ и „поседници“ (место „меропси“), што је локални израз из Котора XIV века.[208]

Сада, после проналаска Паштровског и Грбаљског зборника и после анализе Режевићког (Загребачког), видимо да је проницљиво мишљење К. Јиречека било потпуно тачно. Раванички зборник није најстарији у млађој редакцији и нема везе са књижевним радом патријарха Пајсија. Он потиче из исте „приморске“ верзије Душанова законика. То се види не само по поменутим речима: „посадник“ и „комун“, него још и по речи „бискуп“ и по целом распореду и стилу одредаба Закона Константина Јустинијана и Душанова законика. И наслови испред појединих чланова сасвим су исти у Раваничком и у Паштровском зборнику. Раванички понегде испушта поједине чланове који се налазе у Паштровском, на пр. чл. 91, 75, 123, 124, 127, 128, 129, 135, 137, 138, 141 (по Призренској нумерацији) и изгледа скоро као његова скраћена верзија. Али с друге стране, он је сачувао неколико чланова који су испуштени у Паштровском, то су: чл. 44, 55, 68, 94. То је доказ да је вероватно у XV веку постојао неки заједнички, потпунији протограф, који можемо назвати „приморским“, и са кога су преписани и Паштровски и Раванички зборник. Од истог протографа потичу и Грбаљски и Загребачки.

Тешко је утврдити на који је начин тај приморски текст доспео у манастир Раваницу у источној Србији у првој половини XVII века. Од Раваничког текста потичу Софијски, који га је незнатно прерадио и представља још млађу верзију, а затим и сви остали млађи рукописи које ћемо још разгледати.

Раковачки рукопис има 14 допунских чланова који су узети из Скраћене синтагме:

чл. 93 (после чл. 116 Призренског рукописа): „Аще ли увѣгнет от некое нужде или от сужьнства от иного царства въ землои нашу, тако вины да не везвратит се вьспят, аще и много что та зезля постраждеть“,[209]

чл. 128: „Закон царски. Иже блудь сь скотом сьтворить, тому удь срамни да се отсече“ (Скраћена Синтагма, А—7).

чл. 131: „Иже сь оружнем придет човекь на кое село или на кою кућу се враждою, тои сьмрти да предаст се“ (Скраћена синтагма, А—11).

чл. 136: „Иже чету купи на своего цара, мьчем томим да будет. И иже обрещет въ хартию запечатлене бледословие писано на цара и не сьжежет его но прочитаю, да подлежит вину писавшаго и“ (Скраћена синтагма, В—7).

чл. 137: „Аще вонникь на воисци закьснет не царско записанию 6 лѣт да чекает юго жена. Аще ли писанию от него приемлет ни юдно, да се не уда докле не чуе яко умьрь есть, и тако она еще да пождить юдно лѣто“ (Скраћена синтагма, Г—3).

[208] C. Jireček, Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 205.

[209] Т. Д. Флоринскій, Памятники, 233.

чл. 138: „Аще жена не сьвршит выше реченною вь писани и посегнет за иного мужа, а о мужи своем ничесо же разумела есть. Аще же придет мужь еа, да будет истезана яко блудница, и потом паки волян есть тои воиникь вьзвратити жену свою вьспеть. Аще и у робство вьпаднеть, тако жде подобаеть творити жени" (Скраћена синтагма, Г—3).

чл. 139: Закон аще кто растлит девицу (Скраћена синтагма, Г-15).

чл. 140: „

чл. 141: „

чл. 142: Прежде 13-го лѣта растлит (Скраћена синтагма, Г—16).

чл. 129: (Скраћена синтагма, А—1).

чл. 130: „

чл. 134: (Скраћена синтагма, В—6).

чл. 135: (Скраћена синтагма, Д—5).

6. *Софијски рукопис*

У Народној библиотеци у Софији налази се рукопис Душанова законика који је још 1882. г. видео тамо К. Јиречек. Он бележи да је рукопис био пронађен у Кратову, у Македонији, да је послан у Софију посредништвом проф. Јеврема Каранова из Велбужда, и да је писан од прилике у другој половини XVII века. Раније је припадао Београдској митрополији за време аустријске владе, што се види по лепом повезу са двоглавим орлом и датумом: 1728. г. а и по запису на последњем листу о паду Београда 1739. г., писаном руком београдског митрополита Викентија Стефановића.[210] Не зна се како је рукопис затим доспео у Кратово.

Т. Флорински га је проучио у Софији и објавио из њега текст Законик Константина Јустинијана и Душанов законик. Зборник има, према опису Б. Цонева,[211] 204 листа у малом формату; носи бр. 239(63). Садржи:

л. 1—5.	Оглавленіе цара Стефана.
л. 5^{v}—61^{v}	Константина Јустинијана закон.
л. 61^{v}—121	Мађедониског цара Стефана закон.
л. 121^{v}—122^{v}	празан
л. 123—157^{v}	изводи из правила седам васељенских сабора

[210] Запис гласи: „Знаменую что юко везирь Хаива Мехмедь паша пріими на 1739. год. авг. 6. дне вь недѣлю славныи градь Сервіи Бѣлградь, тогда и куга бысть во Влашкои, Србіи и Срему, Бачкои даже досегущихь самихь пресловущихь Цариграда Бьны и держа едньь годь и свыше грѣхь ради нашихь много претрпѣ и терпить іадна Сервіа и Мачва оть рода иже не увѣри сь Богомь духа своего", затим другом руком: „Сіе написа пр. митроп. бѣлградски светопочившиі Викентіи Стефановичь" (Т. Флоринскій, Памятники, 249—254).

[211] Б. Цоневъ, Описъ на рукописи Соф. Нар. библ. I. София 1910, 200—202.

л. 158	празан
л. 159—203.	српски летопис који допире до 1649. године.

Флорински сматра да је зборник писан средином XVII века, пошто се летопис завршава 1649. године. Ово није још довољно јак разлог и требало би пажљивије проучити филигране и рукопис тог зборника да се тачније утврди време његовог писања. У сваком случају, можемо га сматрати за старијег представника једне нове верзије „млађе рецензије".

Скоро у свему се слаже с Паштровским и Раваничким, али представља доцнију прераду те верзије, са многим амплификацијама у стилу. То се види већ из наслова Закона Константина Јустинијана који гласи: Сїа книга глаголема судаць благочастиваго и христолюбиваго самодаржавнаго великаго цара Константина Іустїана гречаскаго сь светѣишим господиномь оцемь патриархомь Григориемь сь кнезы и са велможи и сь болѣры благочастиваго царства его вь Константинополи. Законь и оуставь поставлении царьствиіа како подобаеть строити царство". Све подвучене речи не налазе се у „приморској верзији" млађе рецензије. Још више амплификација има наслов Душанова законика, он гласи: „Благочестиваго и христолюбиваго Маћедонискаго цара Стефана србьскаго, бльгарьскаго, угарьскаго, далматьскаго, арбанаскаго, угровлахиискаго и инiхь многимь прѣделомь и земліамь самодрьжца сущаго милостию вышьняго Бога Іиса Христа законь и уставь поставленьный вь лѣто , ӡ. ѿ. н. ѯ. иньдиктіонь .в. вь праздникь Вьзнесенія господа нашего Іиса Ха, мсца маіа .ка. дьнь". Опет су све подвучене речи додатак Софијске верзије.

Доста има амплификација и у самом тексту, нарочито у првом делу Душанова законика. Што се тиче распореда чланова, постоје две основне разлике:

1) осам одредаба које се у Раваничком зборнику налазе при крају Душанова законика као његови чланови 147—154, а не припадају оригиналном тексту Законика, у Софијском зборнику се јављају на почетку Законика Константина Јустинијана, као његови чланови 7—10;

2) при крају Законика Константина Јустинијана у Софијском зборнику се налазе три многоглагољиве одредбе (чл. 83, 84 и 85). Прва прописује потребу школа у свим градовима, варошима и селима, друга одређује дужност сваког бољарина или властелина да се јави у војску, под претњом смртне казне и конфискације имовине. Трећа прописује опет казне за неверника и јеретике, а поред тога и дужност војника да чувају праву веру, да носе собом свете књиге и да поштују своје капетане и војводе. Ти су додаци типични за читав низ млађих рукописа ове рецензије.

7. *Борђошки рукопис*

Једине податке о томе зборнику донео је Ст. Новаковић по опису проф. Тихомира Остојића; није га сам имао у рукама. Рукопис се чувао од старине у породици Борђошких у Сомбору, и породично је предање

да је још при досељењу породице из Старе Србије донесен. Крајем XIX века био је својина проф. Божидара Борђошког у Горњем Карловцу. Има 51 лист у осмини (24 са 16 см.). Садржи:

л. 1—3. Преглед садржине Закона Константина Јустинијана и Душанов законик (без почетног листа).

л. 4—12. Српски летописац.[212]

л. 13—32. Текст Закона Константина Јустинијана.

л. 32—50. Текст Душанова законика.

Осим разлика у правопису и незнатног разилажења у појединим речима и облицима, све је једнако са Софијским преписом. „Преглед садржине овог рукописа писан је словима која су ближе курсиву, летописац је писао ситним уставним словима, а Закони Јустинијанови и Душанови крупнијим, веома читким и лепим уставним словима, те је могуће да је законе писала једна рука, летопис, може бити, — друга, а оглавленије — трећа.”[213]

Пред сам рат, 5. марта 1941. г. био је у загребачким „Novinama” објављен велики чланак под сензационалним насловом: „У Загребу је откривен врло стари препис Законика цара Душана, загребачки је рукопис стар преко 300 година!”

Дописник вели да се тај рукопис налази код умировљеног школског надзорника Лазара Борђошкога, са станом у Далматинској улици бр. 13. Рукопис је у добром повезу од зелене коже са позлатом, а садржи српски летопис до 1638. г., затим Јустинијанов законик (стр. 25—63) и Душанов законик (стр. 63—100). По фотографском снимку једне стране, донетом у листу видимо да је текст закона писан врло лепим старинским полууставом, који може да спада у XVII, а не у XVIII век.[214] У чланку се вели да је „г. Борђошки вољан да ово дјело прода којем културном друштву или установи”.

8. *Руднички (Београдски) рукопис*

Први га је споменуо Ст. Новаковић у свом издању 1870. г., где пише: „У нас у Биограду имају за сад у Народној библиотеци два рукописа (први је Призренски) . . . Други је рукопис са свијем млађи и у свему једнак са Текелијиним”,[215] и описује га овако: „Млађи рукопис народне библиотеке је на 16-ни, има сад 114 листа у кожне корице везаних, али је само законик на 66 листа. Остало је или празно или исписано мотивима и шарама. На 89. листу има једна црвенијем ишарана арабеска с годином 1757. и врло је могућно да је и цео рукопис те године писан. У њему су такође пред Душановима Јустинијанови закони. Овај се рукопис иначе за чудо (у свему осим малих ствари) подудара са Текелијиним рукописом описаним у Летопису 1859, I. И рукопис је у овога налик на онај. Само што је у Текелијину рукопису потрпано по два три чланка у једно који овамо сваки свој број имају. Што нам је у овоме издању ваљало вадити из Ђорђевићева издања, то смо узели из овога рукописа, и по томе се он доволно може познати”.[216]

Исте податке наводи Богишић по Новаковићу, само додаје да се тај рукопис налази у Народној библиотеци у Београду под бр. 38. Вели опрезно да је он „писан по свој прилици у XVIII вијеку”.[217]

Флорински, који је радио у Народној библиотеци у Београду, понавља Новаковићеве податке, али додаје следеће:

1) Београдски је рукопис исто што и тзв. Руднички, чији се препис налази у збирци Шафарикових рукописа у Прашком музеју под бр. 18. У опису самог рукописа, приложеном томе новијем препису који је урадио Јанко Шафарик, синовца П. Ј. Шафарика, наводи се да је рукопис у јуну 1847. г. пронашао др Спасић код проте у Рудничком округу у Србији.

2) рукопису недостају један лист на почетку, два листа у средини (после л. 0. и 62) и, вероватно, један на крају. Законик се прекида на чл. 152 (у Софијском рукопису чл. 96) „о дѣвицахъ” — на речима: „Аще родители не хощуть раздрешити таковое обручение. . .”

3) И Јустинијанов законик и Душанов претпостављају исту рецензију, као у Текелијином рукопису. У погледу правописа Београдски рукопис ближи је Текелијином него Софијском; с друге стране, он је несумњиво ближи последњем у неким појединостима, на пр. у редакцији чл. 100 и 101 Душанова законика, који су у њему изложени исто као у Софијском и Раваничком рукопису. Углавном, ипак, тих разлика у рукописима имамо мало, па оне нису ни значајне, тако да једва може бити сумње у то да су сва три рукописа била преписана са истог оригинала или са два сасвим исте врсте.[218]

У свом издању из 1898. г. Ст. Новаковић се мало задржава на том Зборнику: „Ми му задржавамо име које му је, на послетку, у своме за критику текстова тако знатном делу, наденуо Т. Флорински. Још у првом издању Законика назначили смо да се тај рукопис у свему слаже са Текелијиним. И правопис је ближи препису Текелијином него-ли Софијском. Не зна се кад је писан рукопис. На 89. листу има арабеска, црвеним ишарана, са записаном годином 1757, али је могућно да су закони, који се свршавају на 66. листу, писани раније,

---

[212] Љ. Стојановић, Светогорски акти. Биографије и похвале, летописи и родослови, типици, служба св. Сави, поменици, апокрифи и др. *Споменик СА*, III, књ. 2. Београд 1890, 156.

[213] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, LXXXV.

[214] Наводно откупљен за библиотеку Матице српске у Новом Саду где се сада налази под инв. бр. 52364, сигн. 352 А. 19 (Н. Радојчић, Законик Стефана Душана, 21.). Требало би испитати његове филигране да се тачно утврди када је настала „софијска верзија” Душанова законика.

[215] С. Новаковић објавио је у томе издању допунске чланове Душанова законика млађе рецензије по Београдском рукопису. Они се налазе под бр. 93, 98, 99, 124, 133, 156, 157, 161, 162, 163, 164 (Законик, 1870, XII).

[216] Исто, XVI.

[217] V. Bogišić, Pisani zakoni, 36.

[218] Т. Флоринский, Памятники, 257—258.

а ту арабеску да је неко цртао позније, може бити пошто је рукопис повезан".[219]

Још једном је описао тај рукопис Љ. Стојановић 1906. г. у каталогу рукописа Народне библиотеке у Београду под бр. 512 (38). Истиче да је „писан од више руку у разно доба" и ставља га опрезно у XVII—XVIII век. Његов опис не доноси ништа ново, чак није приметио да рукопис почиње од Законика Константина Јустинијана него назива то „Продужење Номоканона".

Видели смо тај рукопис још у мају 1925. г. То је мален зборник у 16 листова у повезу. Недостаје му први лист. Према томе, Зборник почиње следећим садржајем:

л. 2 (садашњем 1) од речи: „єсть оуписанно. Аще кто де свои запишеть кому и припитеть на кога"... То је чл. 3. Законика Константина Јустинијана; његов текст наставља се до л. 35. (Љ. Стојановић га бележи као сад л. 33).[220]

л. 35. почиње: „Благовѣрнаго и христолюбиваго Македонског цара Стефана... законь и уставь".

л. 36 (34). слика с подписом: „Сты Стефань краль иже вь Дечанех" (вероватно уметнута доцније).

л. 36—68 (66). текст Душанова законика.

л. 69—74 (72). били празни па испуњени доцније стиховима из псалтира и молитвама.

л. 75—(73). календар и опет празни листови.

л. 88—100 (98). Канон Богородици, писан 1757. г.

л. 100—114. до краја, опет празни.

По нашем мишљењу, рукопис је из XVII века: требало је да се испитају и његови филиграни иако за XVII и XVIII век не постоје још зборници тих водених жигова.

Рукопис је изгорео у пожару Народне библиотеке 8. априла 1941. г., али остаје тачан препис, који је Јанко Шафарик завршио 8. септембра 1847. г. и послао своме стрицу у Праг: чува се као „Руднички препис" у збирци Шафарикових рукописа у Народном музеју у Прагу под бр. 18.[221]

9. *Карловачки (Патријаршијски) рукопис*

У Патријаршијској библиотеци у Карловцима налазио се још један познији препис Душанова законодавства, који је већ укратко

[219] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, LXXXIII.
[220] На рубу листова стоји стара пагинација: 2, 3, 4 итд.; недостаје л. 8 у Закону Константина Јустинијана.
[221] М. Н. Сперанский, Рукописи П. И. Шафарика, 65; J. Vašica, Soupis, 275—277.

описао Ст. Новаковић у свом издању од 1870. г.,[222] а затим је тај опис поновио Флорински.[223] Новаковић вели о њему: „Има 50 писаних листа на осмини. И у њему иде најприје Јустинијанов закон, а Душанов закон почиње тек на 36. листу 2-гој страни, те заузима само 13 1/2 стр. Рукопис је још новији од горњега (Београдског), а и редакција није боља. Помињемо га тек да се зна за њ". У другом издању 1898. г. Новаковић говори о њему само толико: „Истог је састава као и Текелијин и Београдски, а препис још новији. Без значења".[224]

Ипак можемо дати о њему нешто подробније податке по нашим белешкама из 1925. г. Рукопис се налазио у Библиотеци под бр. 42: има 60 листова хартије, у новијем је повезу. У почетку недостају му листови са прегледом садржине.

л. 1—35. „Благочестиваго... Константина Јустинијана Закон" (чланови су нумерисани)

л. 36. наслов „Благочестиваго и христолюбиваго Македонскаго цара Стефана Законъ" (чланови Душанова законика нумерисани су).

л. 37. Слика „Свети Стефань иже вь Дечанѣ краль".

л. 38. наставља се текст Душанова закона (од листа 41 — другом руком).

л. 50. прекида се Душанов законик на чл. 53 „о јемству" (чл. 88. Призренског рукописа), и није преписан до краја иако остаје још десет празних листова.

Писан је руком XVIII века; сасвим је сличан тексту Београдског рукописа. Има значаја само уколико приказује да интересовање за Душанов законик у Војводини у току XVIII века још постоји.

Сада се налази у Патријаршијској библиотеци у Београду под сигнатуром П 42.[225]

10. *Стратимировићев рукопис*

Флорински је споменуо да је у Новом Саду чуо да један препис Душанова законика има проф. новосадске гимназије А. Сандић. После тога је Сандић, на питање Ст. Новаковића, ставио њему на располагање тај рукопис, те га је Ст. Новаковић описао.

Рукопис је малог формата, џепне књиге, има 92 листа обележена словенским бројевима, осим празних по два, три с обе стране. Писан је једном руком, рукописом и правописом какав је био у обичају на крају XVII и у почетку XVIII века. Садржи:

л. 1—40. Закон Константина Јустинијана (87 параграфа).

л. 41—87. Закон Македонског цара Стефана.

[222] С. Новаковић, Законик, 1870, XVI.
[223] Т. Флоринский, Памятники,
[224] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, LXXXIII,
[225] П. Радојчић, Законик Стефана Душана, 22.

л. 87. напомена како је перпер у српском и бугарском царству вредео 15 аспри.

л. 87v—92. преглед садржине Закона Константина Јустинијана и Душанова законика.

Ст. Новаковић, који је тај рукопис проучио, у издању из 1898. (LXXXV) каже да се овај препис „слаже са Софијским свуда и баш у ономе у чем се од њега Текелијин одваја. Тиме је означено и све што треба за карактеристику овога рукописа''.

Ст. Новаковић је назвао тај рукопис Стратимировићевим на основу записа самог проф. А. Сандића да је тај рукопис, из некадашње библиотеке митрополита Стевана Стратимировића, добио на дар о Божићу 1868. г. од митрополитова унука Тоше Стратимировића. Интересантно је ипак да је 1845. г. Александар Стојачковић објавио опис старог законског зборника који се тачно поклапа са Стратимировићевим.[226] То се види по броју страна: Стојачковић вели да се зборник „састоји из 12 мочала у осмини'', тј. од 96 листова, да су они нумерисани црквеним бројевима и да Закон Константина Јустинијана обухвата листове 1—40, а Душанов законик почиње на л. 41. И Новаковић и Стојачковић тачно су објавили наслове оба Законика, који се потпуно подударају: на прим. у наслову Закона Константина Јустинијана стоји „патрихаромь Григориемь'' док у свим другим ове верзије пише: „патриархомь Григориемь''. Дакле то је исти зборник. Међутим А. Стојачковић пише: „Ова је на папиру писана књига у притежанију г. Твртковића, свештеника из Босне, коју ми је он са јошт другим некојим Србуљима сообштити љубав имао. Ове законе, осим тога 6 србски из Албаније скорим добавитисе имајући повеља, предговоре из непознатих досад Србуља по Босни и Ерцеговини налазећи се, записке разне . . . све ово, издат ће предпоменути наш саплеменик у 2 части Србски споменика''.[227]

Из овога видимо да је тај рукопис био 1845. г. својина познатог босанског попа Карано-Твртковића и да је затим прешао у својину Стратимировића. На жалост, у зборнику нема никаквих старијих записа, и сада нећемо дознати одакле га је Карано-Тврковић добио.

Сада се тај рукопис налази у Библиотеци Матице српске у Новом Саду (као поклон А. Сандића) и носи сигнатуру 352, А. 20.[228]

---

[226] А. Стоячковичъ, Србске древности. I. *Сербскій народный листъ*. Год. X, 23, ч. 24. јун 1845, 178—182.

[227] Стојачковић наставља: „Према овакови народни паметника неможе срдце правога Србина ладнокровно остати, оно с њима тисућ нови осећаја добија и тим душевним милинама опојено најрадије би себе обштим достојним предпријатима посветило. Ови драгоцени народни паметника понајвише сахрањава се по књижницама они сјајни задужбина наши стари, које су нам веру, обичаје народне и азбуку Кирилову сачувале, те тако пострадавши наш Немањин род некако при свести задржале, по књижицама, велим, и архивама они и сами својим спољашњим изгледом родољубца походитеља на знамениту прошлост народну молчательно опомињајући свети обитељи" (Србске древности, 179).

[228] Д. Кириловић, Матица српска је дошла у посед и четвртог примерка преписа Душанова законика. *Летопис Матице српске*, књ. 364. Нови Сад 1949, 321.

11. *Текелијин рукопис*

Текелијин зборник налази се у Библиотеци Текелијанума у Пешти: по њему је текст Душанова законика био први пут објављен 1795. год. у прилозима Рајићевој Историји, са примедбом издавача: „Закони сіи находятся въ стародревнемь рукописѣ во Архиви Благороднихъ Господей Петра и Савы от Текеліи, откуду въ самои простотѣ своей отъ слова до слова здѣ исписани и печатани''.[229] Ипак, пошто ово издање није било тачно, него са многим променама на руско-словенски начин, оно није задовољило Вука Караџића: он је хтео 1819. г. да га изда поново, и писао о томе Сави Текелији у Арад, али је од њега добио негативан одговор. После тога је Ђорђе Магарашевић 1828. г., приликом издања Раковачког преписа, уочио да су се „ови закони врло мало слагали са онима које је Рајић у својој историји издао, и за то замоли Магарашевић пок. Саву Текелију, да законик Душанов по свом препису верно на свет издати даде''. Али „ова жеља остаде за живота Саве Текелије неиспуњена, будући је Текелија препис Рајићев као довољно веран сматрао''.[230] После смрти Саве Текелије остаде тај рукопис међу другим књигама његове библиотеке забачен и заборављен, чак није ни споменут у каталогу. Тек 1859. г. Јован Ђорђевић, уређујући Текелијину библиотеку пренету из Арада у Пешту, нашао је тај рукопис и опазио да се у њему пред Душановим законикам налази и Закон Константина Јустинијана. Објавио је врло пажљиво оба законика у Летопису Матице српске 1859. године.[231]

Затим је тај рукопис видео и описао Флорински.[232]

То је рукопис у малом in folio, у кожном повезу са златним шарама и утиснутим ликом Богородице са грчким словима МР ОУ; испод тог повеза виде се друге старинске кожне корице. Садржи 24 листа хартије.

л. 1—12. Законик Константина Јустинијана (нумерисан у 83 параграфа).

л. 12. на дну наслов Душанова законика.

л. 12—24. Закон Маћедонијског цара Стефана (нумерисан у 101 параграф).

На првој страни је орнамент, а пред Душановим закоником додат је посебан лист исте хартије, а на њему владар с круном на глави и с надписом: „Милостію божіеи сьмодржець Сербски царь Стефан Стефановић''.

По својој садржини и распореду чланова подудара се са Софијским, само је језик још више посрбљен: на пр. место ь налазимо скоро свуда а (савор, васехь сагрѣшеніе и т. сл.). Има и појединих стилских

---

[229] J. Рајић, Историја, IV, 242—270.

[230] Г. Магарашевић, Законикъ Стефана Душана.

[231] J. Ђорђевић, Законъ царева, 1.

[232] Т. Флоринскій, Памятники, 255—257.

варијаната које показују да је Текелијин зборник млађи од Софијског, а вероватно и с њега преписан.

При крају има белешку: ,, Вь то време дрьжаль ѥсть перперь вь срьбско и блгарско царство .еі. аспри садашнихь''.

Ниједан истраживач не одређује тачно време његовог писања. Шафарик, који га није имао у рукама, вели у свом Прегледу 1831. г.: ,,Уверен сам да су ти закони нова скорашња творевина, постала пре 150—200 година'', дакле допушта да је та прерада постала у првој или другој половини XVII века. Флорински ставља Софијски, Текелијин, Београдски, Карловачки и Загребачки — све заједно у XVII или XVIII век. Стојан Новаковић сматра да је Софијско-Текелијина верзија постала крајем XVII или почетком XVIII века, чак одређује године: 1670 — 17 . . . (?). Ипак вредело би да се по хартији и рукопису тачније одреди да ли је Текелијин рукопис писан пре велике сеобе или после ње.

Сада је у библиотеци Матице српске у Новом Саду под сигнатуром 352, А. 16.[233]

12. *Ковиљски рукопис*

О Ковиљском препису имамо најмање података. Био је непознат свим ранијим истраживачима Душанова законика, од Шафарика до Флоринског. Није га имао у рукама ни Ст. Новаковић, који је о њему само добио кратке податке од Тихомира Остојића, онда професора у Новом Саду. Он вели: ,,Ковиљски би препис требало управо назвати Београдским, зато што је 1726. г. у Београду завршен, али му дајемо име Ковиљски по манастиру Ковиљу, где је у књижници нађен, да не бисмо морали по други пут имати име Београдски, које је већ горе под бр. 13. (за Руднички) употребљено.

Запис овога преписа о месту где је довршен овако гласи: ,,писа се от Стефана Стоиковича месеца септемврıа .к. днь; свршı се оу Белиградоу лето господне на 1726''.

Формат је џепни (15 x 9,8 сантиметара). Текст се, такође, у свем слаже са Софијским, који је Т. Флорински штампао. И у овом препису има летописац као и у Борђошком, једнак с оним што је штампан у Споменику (III, 143). Затим долази именик турских царева који се завршује године. ҂зрми. (1640) султаном Ибрахимом и његовим сином Мехмедом. Испод записа Стојковићева има позната белешка о вредности перпера''.[234]

Видимо да и Ковиљски препис спада у најмлађу верзију Душанова законика и да садржи ,,Законик Константина Јустинијана'' и ,,Законик Македонијског цара Стефана''. Значајно је то што је он био преписан у Београду 1726. г. под аустријском владом, скоро исте

[233] Д. Кириловић, Матица српска је дошла у посед и четвртог примерка преписа Душанова законика, 321—322.

[234] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, LXXXVI.

године када је Софијски препис био у Београду у митрополитовој књижници и добио леп нови повез. Видимо да су се у оно време Срби, који су рачунали на широку аутономију, радо обраћали старим законима из доба царства.

Сада се тај рукопис налази у Библиотеци Матице српске у Новом Саду, носи сигнатуру 352, А. 21. Има 201 лист; Душанов законик заузима у њему 62—121.[235]

13. *Вршачки рукопис*

Овај најмање познат рукопис налази се сада у Народном музеју у Вршцу. Био је преписан у Карловцу 1772. г., за митрополита Јована Георгијевића од протођакона Јована Фелдварја и ,,приложен у библиотеку Архиепископску''.[236] У свему се слаже с рукописом Борђошким, те изгледа да је са њега преписан. Садржи:

л. 5—14. кратак летопис

л. 17—29. Закон Константина Јустинијана

л. 30—43. Закон Македонског цара Стефана.

Има значај као доказ интересовања виших црквених кругова за српске старине у XVIII веку.

14. *Попиначки рукопис*

За најкаснији препис Душанова законодавства можемо сматрати зборник ,,попа Василија Николајевића из Попинаца'', који је стигао у Библиотеку Матице српске у Новом Саду и заведен под сигнатуром 352, А. 22. Према кратким подацима Д. Кириловића, био је писан 1784. или 1785. г. После ,,Законика Константина Јустинијана'' садржи Душанов законик на листовима 27 до 57.[237] Спада у исту групу војвођанских преписа и нема значаја за историју текста.

*

Ради потпуности навешћемо податке о неким рукописима Душанова законика који су изгубљени или којима се замео траг.

1. Панта Срећковић је још 1865. г. навео интересантан податак који му је дао Сима Игуманов из Призрена: ,,Манастир Св. Марка на реци Кориши пре 120 година био је сасвим пуст, затворен и кључеви чувани у селу Кориши. У припрати су манастирској пландовале козе, а све старе књиге, међу њима и Душанова повеља и Законодавац,

[235] Н. Радојчић, Законик Стефана Душана, 21.

[236] Цео запис објавио је Н. Радојчић (Законик Стефана Душана, 23).

[237] Д. Кириловић, Матица српска је дошла у посед и четвртог примерка преписа Душанова законика, 321; Н. Радојчић, Законик Стефана Душана, 23.

били су унутра под кључем. Осим тога у броју старина унутра у манастиру био је и печат манастира Св. Аранђела од некаквог скупоценог камена (доцније украден). Законодавац био је велика књига од 17 ока, па се није могла тако лако украсти. Кад је манастир пропојао (почетком XIX в.), ту су књигу обично држали у манастирским ћелијама. За време пијанке игуманове, запале се ћелије, изгоре књига — Законодавац и црква би изгорела, да нису притрчали Албанци и погасили пожар. Уосталом и црква би се могла начинити, али Законодавца више нема".[238] Тај је податак значајан, пошто је Коришки манастир био некад метох Душанове задужбине и из њега заиста потиче Аранђеловска повеља цара Душана.

2. Доста сличан податак имамо из манастира Ловнице. Учитељ Петар Радаковић пише 1890. г. да је дознао од пароха В. Савића да је у манастиру Ловници ,,била још једна стара књига Законика српских царева" и да је та књига била тешка до 7 ока. За Омерпашина рата сакупио покојни Хаџи поп Захарије Поповић свештенство и посавјетује се с њима да ту књигу пошаљу у Русију, бојећи се да је Турци не би спалили, што (свештеници) и учине. За кратко вријеме после тога добију из Русије дарове: два јеванђелија, једно у сурми оковано, две одежде и других којекаквих црквених књига, које се све и данас у манастиру налазе".[239]

Врло је вероватно да је то легенда, створена у вези с нестанком Студеничког рукописа Душанова законика који је ,,,некако из Лознице доспео у руке породице Јошиловића у Сарајеву".[240] Тешко је претпоставити да је у ман. Ловници било два царска законика.

3. Око 1870 г. неки препис Душанова законика налазио се у рукама познатог националног радника Јордана Хаџи-Константиновића у Скопљу. О томе прича проф. Панта Срећковић, сам пасионирани скупљач старих рукописа, који је 1873. г. походио Ј. Хаџи-Константиновића у Скопљу. Онда Јордан понуди Панти ,,да све његове старине, међу којима је био препис Душанова законика, историја Веселенских сабора итд. поклања као Србин српској Народној Библиотеци у Београду, или Ученом друштву, а њему да се пошаљу научне књиге... По моме повратку (прича Панта Срећковић) ја одем на скупштину у Крагујевац, где сам држао два предавања о старим српским споменицима и навео примере уништавања истих, и тек у дубоку јесен дошао у Београд и изнео предлог тог великог српског патриота, но дотле су њега блгарски агенти оклеветали и власт га прогна у Велес, а блгарски агенти разграбе његову библиотеку и само остане Душанов законик и нешто старих србуља, за које су као глупаци држали да не вреде ништа. Тек после овог оправдања и повратка у Скопље, он ми опише да му се пошаље човек коме ће

[238] П. Срећковић, Синан паша, 3; уп. А. Соловјев, Законодавство Стефана Душана, 17, прим. 4.
[239] П. Радаковић, Стародревни манастир Ловница. *Босанско-херцеговачки источник*. Год IV. Сарајево 1890, 83.
[240] М. Карановић, Црква Ловница у Бирчу, 371.

предати ове драгоцене српске старине, које су му остале од ,,варварског грабежа проклетих букових шоповских глава".[241]

По свему изгледа да се тај податак не односи на прве премештаје Јована Хаџи-Константинова из Скопља (1854. г. у Велес или 1858. г. у Прилеп) него на последњи, после 1873. г. ,,када је већ и бугарска пропаганда узела махова и одјурила га".[242]

Као што знамо, после 1873. г. никакав рукопис Душанова законика није више стигао у Београд из турских области. Призренски рукопис је донет много раније, око 1857. г. , по Николи Мусулину. Овај податак могао би да се односи на Софијски зборник, који је донет у Софију из Кратова 1880. г. или на неки други који се на жалост потпуно изгубио.

4. У свом издању 1898. г. Ст. Новаковић је напоменуо: ,,Од пре више 25 година имамо од некуд записано да се један препис Душанова законика, на кожи у 8-ни, налази у манастиру Тамнави у Бијелинској нахији у Босни. На тој је записци назначено да је тај екземплар виђен године 1853, и да се тамо, уз часну трпезу, до умиваонице открива плоча испод које се слази низа степене, па се после на десно скреће и уза степене иде горе у стају покрај кубета у којој се овако оставе чувају. Ништа не знамо данас од кога нам је та записка, и овде је уводимо колико да ни она не остане без објаве".

Пошто се тај податак могао да односи само на манастир Тавну у Бијељинском срезу, отишао сам у мају 1927. г. у Бијељину и у тај манастир, али је резултат био негативан. Као што су ми рекли, манастир је за време устанка 1875. г. био спаљен до темеља од Турака, а последње рукописе однео је пре тридесет година неки аустријски научник; игуман није хтео да дозволи никаква ископавања.

Ипак тај податак није ми давао мира и у августу 1948. г. опет сам из Сарајева отишао у Тавну. Нови игунам, о. Гаврило испричао ми је да је пре 15 година прота Пера Јовановић из Тузле провео две недеље у Манастиру, копао и тражио и под олтаром и изван цркве, али није ништа нашао. Вероватно је то било после тога, што сам у новембру 1933. г. навео у ,,Политици" цео Новаковићев податак.[243]

После тога добио сам писмо епископа зворничко-тузланског г. Нектарија који пише: ,,Колико је мени познато, нема у манастиру Тавни ни трага о неком препису Законика цара Душана, као ни о скривници у цркви. Конаци и црква изгорели су 1875. г. па је можда тада то уништено. Да је нешто тако било, знало би се и било објављено у Гласнику Сарајевског музеја". Тако се изјаловила последња нада да се пронађе још један рукопис Душанова законика.

5. Никола Радојчић објавио је 1960 г. ове податке: ,,Милан П. Костић, научни сарадник Државног архива Србије, саопштио ми је 14. фебруара 1951. г. из преписке Алексе Ивића, која се чува у Архиву,

[241] П. Срећковић, *Српска застава* 1898; И. Иванић, Српске манастирске школе у Турској. *Годишњица Николе Чупића*, књ. XXXII. Београд 1913, 209—210.
[242] Исто, П. Срећковић 207.
[243] А. Соловјев, Рукописи Душанова законика. *Политика*, 21. новембар 1933; уп. А. Соловјев, Законодавство Стефана Душана, 35—36.

једно место из писма, које је 1. новембра 1935. писао Ивићу А. Драгин о књижевној оставини Светислава Вуловића: „Од књижевних старина да споменем: Душанов законик, препис из XVII века (ствар веома оригинална!) или можда још из XVI века, то ћете Ви видети. Рукопис је у целини очуван. — Иницијали у њему слични онима из Миросављева еванђеља... Где је тај рукопис?"[244]

6. Затим исти писац наводи: „Опет у вези с А. Ивићем: На састанку Института за проучавање књижевности 31. маја 1951. А. Ивић „обраћа пажњу управи Института да се у Румунији налазе многе наше старе књиге, рукописи и старине", те закључује своје упозорење речима „да је тамо видео један стари препис Душанова законика".[245] При томе, је, мислим имао на уму румунски део Баната, који је обилазио ради наших старина у њему. Где га је видео, и шта је с тим рукописом? Ништа о томе не знамо, осим што с више права смемо мислити да у тами заборава почива још рукописа Законика".[246]

[244] Н. Радојчић, Законик Стефана Душана, 24.

[245] Извештаји на годишњој скупштини САН, Одељење друштвених наука *Гласник САН*, књ. I, св. 1—2. Београд 1949, 208.

[246] Н. Радојчић, Законик Стефана Душана, 24.

Глава IV

КЛАСИФИКАЦИЈА РУКОПИСА ДУШАНОВА ЗАКОНОДАВСТВА

Врло је важно питање узајамних односа преписа Душанова законодавства. Оригинал његов је изгубљен, а сачувани преписи, као што смо видели, показују доста разлика између себе. Стога су поједини научници, који су се бавили проучавањем Душанова законика уложили много труда да утврде који су преписи најближи изгубљеном оригиналу.

Први се тиме питањем позабавио П. Ј. Шафарик 1851. г. Он дели све њему познате рукописе на два разреда: први са краћим текстом, други с опсежнијим текстом. Рукописе првог разреда дели у две врсте: у прву спадају зборници који се држе првобитног слога, у другу — они који су парафразирани или поправљани.

I У први разред спадали би: а) зборници првобитног слога: 1. Ходошки, писан око 1390. г. , 2. Шишатовачки, писан 1541. г. , 3. Хиландарски; б)зборници преиначеног слога: 1. Раванички, писан 1650—1687. г. 2. Руднички (Београдски), писан око 1700. г. , 3. Текелијин, писан у XVIII веку.

II У други разред спадали би: 1. Раковачки, писан 1700. г. ; 2. Казански први (Атонски); 3. Казански други (Струшки).

Ова подела није ни срећна ни тачна, јер полази од претпоставке да је Ходошки зборник најстарији, док у ствари није тако. Најзначајније рукописе (Струшки и Атонски, па и Хиландарски) познавао је Шафарик само по недовољним белешкама Григоровића, и стога их је ставио у други, новији разред.

Године 1870. издао је Стојан Новаковић први пут Призренски рукопис, али није осетио сву важност овог преписа. Пошто тај препис има мање словенизама него Ходошки, изгледао је Новаковићу млађи од Ходошког и издавач га ставља у XVI век. Призренски рукопис заиста потиче из XVI века, али је сачувао старији текст, јер се у Душаново доба писало више народним језиком него у XV в. — то је Новаковић уочио много доцније. Међутим 1870. г. он не улази самостално у питање

класификације и само у предговору понавља наведену Шафарикову поделу.

И Богишић у своме библиографском нацрту Pisani zakoni na slovenskom jugu опет понавља Шафарикову класификацију, само је допуњује Призренским, Далматинским и другим зборницима. Богишић има већ податке о 14 преписа Душанова законика, ипак их није сам проучавао и стога није ништа променио у Шафариковој подели.

Исте 1872. г. издао је Зигељ своју темељну расправу о Душанову законику. Имао је у рукама само препис Призренског зборника (који му је посудио Ламански) и проучавао пре свега његов правнички садржај. Стога опет наводи Шафарикову класификацију. Ипак примећује (према чланку Ђ. Даничића у Radu XV, 181) да је текст Призренског зборника много тачнији и архаичнији него текст Ходошког, који је Шафарик сматрао за најстарији.

За проучавање Душанова законика највише је учинио Флорински у својој опсежној расправи из 1888. године. Он је први проучио лично готово све познате рукописе: први је поклонио много пажње Струшком и Атонском препису (који је први и објавио), пронашао је и два нова рукописа — Софијски и Загребачки. Сасвим је тачно приметио да се најстарији и најтачнији текст Душанова законика налази у Струшком препису и да је томе тексту врло сличан текст Призренског преписа. После тога дошли би, као новије верзије, Ходошки и Шишатовачки (скраћена верзија од 130 чл.), Атонски (175 чл.), Бистрички (184 чл.); те верзије изгледа да су постале у XIV или XV веку.[247] Много су млађи Раковачки препис, Раванички, Софијски, Текелијин и остали из XVII и XVIII века. Ова је подела углавноме тачна, и ње се придржава и Ст. Новаковић у своме издању из 1898. године.

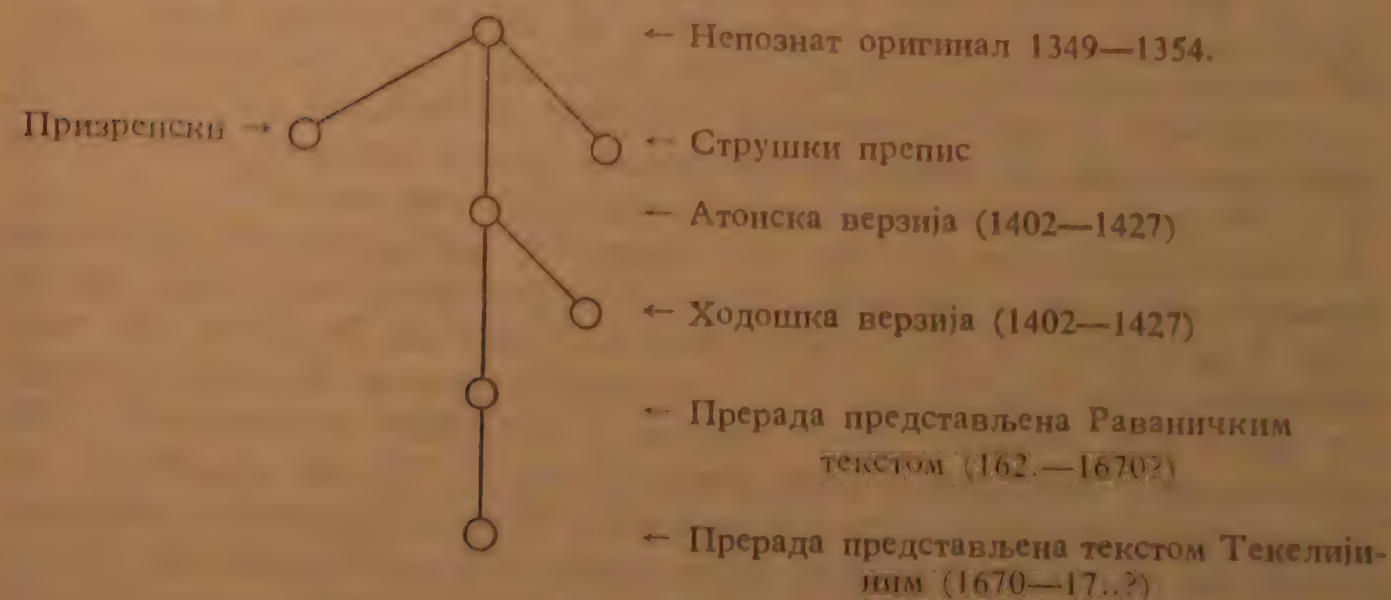
Ст. Новаковић поклања нарочиту пажњу Призренском препису, који он сматра (као и Струшки фрагмент) за најближи оригиналу. Новаковић инсистира на чињеници, коју је запазио већ Флорински, да се у тим преписима сачувао оригиналан стил царских наредаба (царство ми који се у Ходошком и осталим преписима замењује индиректним стилом (царевь, царь). Из тих разлога Новаковић издваја Струшки и Призренски препис као најстарије рецензије; а у другу групу ставља седам преписа: Атонски, Студенички, Бистрички, Хиландарски, Ходошки и Раковачки. На чело те групе Новаковић ставља Атонски препис и и по њему зове ту верзију Атонском. У Атонском препису опазио је Новаковић покушаје систематизације: „Нашао се *неко* ко је умео да схвати разлику међу параграфом и главом" и састављао чланке у групе сродније по садржини. Тако је Атонски препис добио 84 наслова над групама чланова Душанова законика. Сасвим исти ред види Новаковић и у Бистричком препису. Што се тиче Ходошког преписа (који Новаковић држи, због пословењеног језика, за млађи од Атонског), Новаковић

[247] Поводом Бистричког рукописа Т. Флорински каже: „. . . можемо са великом вероватноћом тврдити да је Атонски рукопис проширена и попуњена редакција Ходошког преписа, а да је Бистрички рукопис даљи развитак редакције Атонског" (Памятники, 223).

мисли „да је писац Ходошког преписа имао пред собом и текст Призренског и редакцију сличну Атонској; да је у свему следовао редакцији Атонској, али да извесне чланове није хтео да премешта с њиховог Призренског места". И Студенички препис ставља Новаковић у ред оних који нису систем Атонски „усвојили потпуније". Што се тиче Раковачког преписа, Новаковић мисли да се пред преписивачем налазио некакав старији рукопис Атонске групе, у којем је тај преписивач врло много мењао, тако да је немогуће одредити да ли Раковачки препис спада у „раздељак Ходошки с мањом мером систематизације".

Стојан Новаковић покушава чак да одреди време тих прерада и мисли да је Атонска прерада извршена у време деспота Стефана, између 1402. и 1427. г. „Како се у то време налазило још и оригиналних текстова Душанова законика, нису сви примили то преуређење у целини и нека одступања видимо у преписима Хиландарском, Студеничком, Ходошком, Шишатовачком и Раковачком". У Ходошком (и Шишатовачком) види Новаковић још једну засебну верзију: неко је народно-говорни стил Атонског дотеривао на књижевно-словенски.

Прерада представљена Раваничким преписом спада вероватно у доба књижевног покрета патријарха Пајсија (1614—1648). Ту је прераду неко још даље прерађивао при крају XVII или почетком XVIII века. То су Текелијин, Софијски и други преписи. Новаковић даје и схему везе између рукописа:

Ову Новаковићеву класификацију прихватили су доцнији истраживачи Душанова законика: њу прихватају и Јиречек 1900. г. и Костренчић 1923. и Доленц 1925. г. и Намисловски. Ипак сада, пошто смо у рукама имали неколико преписа Душанова законика, непозната Новаковићу — Хиландарски, Барањски, Студенички, Паштровски, Грбаљски — видимо да ту класификацију треба у многоме исправити и допунити.

Сасвим је тачна претпоставка коју су истакли Флорински и Новаковић — да је оно што је мање систематско, старије од оног распоређеног по систему. Стога гледишта Струшки и Призренски преписи

најближи су изгубљеном оригиналу, јер су у њима, на пример, пара-графи о псовању разбацани, као чл. 50 и 55, док у свим осталим они иду редом, један за другим. Стога можемо у „старијој рецензији" издвојити „Струшко-Призренску верзију" као најстарију, и њен текст као најближи оригиналу, али са две резерве:

1. Призренски је зборник преписан у XVI веку с једног заиста старог примерка, али са много непажње: стога се не може сваки облик Призренског рукописа сматрати за тачан. Њега треба исправити помоћу Струшког, Атонског и осталих преписа.[248] Па и нумерација чланова и наслова изнад сваког члана (само у Призренском) никако не припадају оригиналу.

2. Струшки текст је ближи оригиналу него Призренски, али је на жалост фрагментаран. Ипак, и Струшки показује већ неке промене у распореду чланова према Призренском, а што је главно — нема датума испред II дела Душанова законика; дакле, и он се већ нешто удаљио од оригинала.

Осталих осам преписа старије рецензије имају заједничке црте које је истакнуо Новаковић. То су замена директног стила царских наредаба индиректним, и покушаји систематизације у распореду чланова. Ипак ове промене немају ону важност коју им придаје Новаковић, и ми ћемо друкчије одредити хронологију појединих верзија.

1. *Индирект̄ан ст̄ил.* Флорински и Новаковић мисле да је замена директних облика „царство ми, царства ми" индиректним „царь, царски" — морала постати кад више није било царства. Флорински вели: „ове промене у тексту Ходошког рукописа несумњиво указују на доцније време, кад не само није постојало српско царство, него се већ било изгубило живо разумевање израза „царство ми".[249]

Ово мишљење било би тачно кад би у Струшко-Призренској верзији *свуда* стајао директан стил, а у Ходошкој *свуда* индиректан стил. Али у самом Струшком препису и I делу на 24 места већ стоји *индирект̄ан ст̄ил* док се он служи директним *само* на 8 места; међутим и у преписима Атонске групе сачуван је на неким местима директан стил (на пр. у Атонском у осам чланова: чл. 26, 30, 34, 35, 40, 42, 81, 75); замена је доследније спроведена тек у II делу Душанова законика. Дакле, ова разлика у стилу не може имати онај одлучујући значај који јој приписује Флорински, утолико пре што сад знамо да је Атонски

[248] То је приметио К. Јиречек 1900. године (Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 206).

[249] Т. Флоринский, Памятники, 196; исто каже и К. Јиречек о атонској групи: „Dass est eine jüngere Fassung ist, aus einer Zeit, wo es in Serbien keinen caren mehr gab, sieht man darum, dass die erste Person des Gesetzgebers, die in den beiden ältesten Handesschriften einmal als „ich" (105), sonst regelmässig als „mein Keiserthum" — „царьство ми" — nach dem byz. ἡ Βασιλεία μου erscheint, Überall (?) durch царь in dritter Person oder durch das Adjektiv „царев" ersetzt wird, was schon Daničić (Rad, 1. c.) bei einer Vergleichung der Texte von Prizren und Chodoš bemerkt hat" (Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 202).

препис писан у годинама 1370—80, за које никако не смемо тврдити да је онда било „већ изгубљено живо разумевање израза „царство ми". Тим се изразом служи још деспот Стефан Лазаревић у својим повељама до 1427. г. Наше је мишљење да су у оригиналу Душанова законика могли постајати, упоредо са изразима директног стила царских наредаба, и чланци са индиректним.

Замена директног стила индиректним није доследно спроведена у Атонској верзији: она почиње тек са чл. 78 и налази се затим у чл. 101, 105, 110, 112, 114 и 119. Међутим у наслову и у чл. 26, 30, 34, 35, 40. и 42. сачуван је облик „царство ми" и у Атонској верзији. Дакле у 7 случајева — директан, у другим 7 — индиректан стил.

Чак је и Струшки препис заменио у чл. 68 директан стил Призренског „по земли царства ми" — индиректним обликом „по земли цареве"; дакле, већ је струшка верзија почела да врши, иако у скромном размеру, ону постепену замену која се затим врши исто тако неодлучно у Атонској.

Струшки препис сачувао је директан стил у чл. 78, 101 и 105 (чланови 112, 114 и 119 нису сачувани у Струшком рукопису).

. Главно — сам Призренски рукопис служи се индиректним стилом у 30 *случајева* (чл. 23, 25, 27, 43, 45, 48, 49, 51, 60, 66, 68, 78, 79, 81, 91, 103, 105, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 124, 128, 129, 132, 133, 134, 135) а служи се директним *само на* 16 *мест̄а* у I делу Душанова законика (у наслову, у чл. 26, 30, 34, 35, 38, 39, 40, 42, 78, 101, 105, 110, 112, 114, 119); што је Струшки већ почео да мења у једном случају (а може бити и више); затим је Атонски изменио 7 чланова, али сачувао директан стил у 7 чланова (два члана је испустио).

Тек у II делу почиње доследна замена директног стила индиректним: ту се Призренски служи индиректним само на 3 места (чл. 137, 140, 169) у свим осталим има директан стил, који је Атонски заменио свуда — на 34 места (чл. 136—140, 142, 144, 145, 148, 150—152, 154, 156, 157, 159—162, 167, 168, 170—173, 175—177, 180—185); још у чл. 187 и 189 је то извршено у Бистричком, а у чл. 190, 191, 192, 194, 198, 201 у Раковачком рукопису.

Значајно је што у чл. 137 Призренски и Струшки рукопис кажу истовремено и „царства ми" и „господинь царь", а у истом Струшком и Призренском рукопису многи чланови писани су индиректним стилом — то су они који нису донети на иницијативу самог цара, него чланови Сабора, на пример кад се вели: „да нѣсть вол'нь госцодинь царь" (чл. 43, 45, 137 Стр.-Призр.); „да моу царь не оузме" (чл. 48) и др.

Затим, индиректни стил се јавља упоредо са директним и у царским повељама: „знамение царско", „господидь царь повѣлѣ" и др. У Душановим повељама из 1349—1354. г. тако су говорили о цару његови логофети и дијаци и судије. Стога су преписи Душанова законика, издати од дворске канцеларије или учињени од царских судија, могли још у доба царства постепено да замењују директне облике речима „господинь царь, царски, царевь". Ову замену су они чинили само делимично и нису у томе били доследни.

2. *Постепена систематизација*. Поводом друге разлике — покушаја систематизације, држимо да је Новаковић без довољно разлога истакао на прво место Атонски препис, а после тога Ходошки као доцнију верзију. Наше је мишљење да су се покушаји систематизације ређали обрнуто:

А. Ако прихватимо да је редакција Призренског рукописа најближа оригиналу, као најмање систематска, онда прве покушаје систематизације можемо наћи већ у Струшком препису. То су:

1) чл. 66 стављен после чл. 62 (оба говоре о позиву на суд).

2) чл. 73 стављен после чл. 66 (оба говоре о заступништву на суду).

3) чл. 87 стављен испред чл. 86 (јер чл. 87 говори о општим случајевима, а чл. 86 о убиству у свађи); затим су:

4) чл. 14 логички подељен на два члана, јер су у њему све законске наредбе,

5) чл. 95 исто тако је подељен на два — о увреди и о убиству.[250]

Индиректан стил („господинь царь" место „царство ми") није само последица рада каснијих преписивача. Већ у Призренској и Струшкој редакцији постоји разлика између чланова где се вели „царство ми". Треба да прегледамо оне друге:

1. Члан 23 вели: „Цръквамь поноса да нѣсть, развѣ кьдь греде камо царь". Тај је члан донет на тражење црквеног сталежа (манастира): манастири су ослобођени од поноса, само је учињен изузетак за цара.

2. Члан 25 вели: „Цръквами да облада господинь царь и патриархь и логофеть, а иньникто". Опет је црквени сталеж тражио аутономију манастира, допуштајући изузетак само за цара и патријарха. Међутим, чл. 26, који стоји у вези са претходним, стилизован је као царска наредба; сам цар ослобађа све манастире од великих и малих работа. Реч „царство ми" наводи се два пута. Изгледа да се ова повластица налазила већ у пројекту Законика.

3. Ипак у следећем чл. 27 речено је: „И Цръкви царскые да се не подлагаю подь цръкви велие", као да је овај члан опет изнет као предлог претставника манастира. Међутим, чл. 30, 34, 35. и 38 доносе о црквеним пословима одредбе самог цара, који вели: „. . . и кто потвори сие при животѣ и по съмрьти царства ми. . ." (чл. 30); . . . „да не гредоу оу мероп'шние . . . оть въсѣхь работь освободи царство ми" (чл. 34); „и прѣдаде царство ми игоуменомь цръкви. . ." (чл. 35); „и оть сьда и напрѣда ждреб'ци и кони царства ми да се не даваю цръквамь. . ." (чл. 38). Иако су скоро сви ови чланови опет уступци цареви у корист манастира, њихових баштина и црквених људи, они изгледају као царева милост која је већ била спремљена у пројекту нацрта Законика.

250 Ипак можемо сматрати да су чл. 14 и 95 већ били подељени на двоје у самом оригиналу Душанова законика, а да је њих спојио непажљиви преписивач XVI века у Призренском рукопису, као што је погрешно спојио и чл. 26 и 27, које је ипак Новаковић поделио у свом издању.

4. Прелазимо на одредбе о властели. Чланови 39, 40. и 42. значајни су јер потврђују велика баштинска права властеле Они су ипак изговорени у име цара: „. . . што есть комоу оучинило царство ми. . ." „. . . да соу свободне оть въсѣхь работь и поданька царства ми . ."

5. После тога се нарочито истичу по својој стилизацији чл. 43 и 45; у оба се вели: „да нѣсть вол'нь господинь царь, ни краль, ни госпожда царица. . ." „да нѣсть вол'нь господинь царь, ни патриархь, ни инь светитель. . ." Таква одлучна стилизација значи: „цар није вољан, цар *не сме*"; она је могла да дође само на тражњу властеле која се бори за своје сталешке привилегије. Израз „нѣсть вол'нь" јавља се иначе у Душанову законику као директна забрана; на пр. чл. 50: „пронию да нѣсть вол'нь никто продати"; „оть прониар'ске землие да нѣсть вол'нь нитко подложити подь цръковь"; чл. 188: „нѣсть вол'нь никои властѣлинь, или кои любо чловѣкь забавити по силѣ (прописана је казна од 500 перпера)", чл. 120: „Царинникь царевь да нѣсть вол'нь забавити, или задржати трговца", чл. 121: „да нест волиан властелин ни мал ни велик задрьжати. . ." (опет казна од 300 перп'). Дакле израз: „да нѣсть вол'нь" означава строгу забрану противправне радње, прописану од закона, и то често са кривично-правном санкцијом.

Наравно, ни самом цару нити његову логофету никад не би пало на ум да о својим могућим недопуштеним радњама говори у оваквим одлучним изразима. Чланови 43, и 45. јасно показују своје порекло: то су забране недопуштених радњи царевих донете на директно и одлучно тражење осионе властеле.[251]

6. Исто тако, и чл. 48, који проширује наследно право властеле, има израз: „да се даие цароу" и „да моу царь не оузме". Опет је одлучно ограничено царево право. И то је тражење изнето од властеле на Сабору.

7. Мање је јасно зашто се у чл. 49, који одређује одговорност крајишника, не вели: „землю царства ми", него „землю цареву". Можемо изнети претпоставку да је тај члан донет на тражење остале властеле чија би имања била угрожена немарношћу крајишника који би пропустио туђу војску да хара унутрашњост земље.

8. Члан 51 (који није сачуван у Струшком рукопису, али се налази у Призренском, Студеничком, Бистричком и Раковачком) опет говори о цару у трећем лицу: „и оупроси га царь", „оу полатѣ царевѣ". Вероватно је и тај члан, као и чл. 52, донет на тражење властеле која је хтела да уведе тачне прописе у питање личне и колективне одговорности пред царем за преступе властеоских синова на царевом двору.

9. Члан 60 опет говори о цару у трећем лицу: „цары в'саки да дниже" (Струшки рукопис). Иако је тај члан донет у корист цара, можемо претпоставити да је и ову одредбу истакла властела, да уведе тачан ред у тај прастари обичај.

251 Међутим одредба „да соу вол'ныи" означава слободу допуштену законом (чл. 35, 40, 48, 132).

10. Исто тако, и чл. 66, о начину одговорности задруге, говори у трећем лицу о „двороу царевоу, али соудиноу".

11. Члан 72, о праву супликације, говори о „двору цареву". Да је донет на тражење властеле види се из ексцепције „освѣнь отрока властеоскога". Властела тражи да се потврди стари обичај, али с тим да се он не проширује на робље које би могло да се тужи на властелу.

12. Међутим, чл. 75, о попашки у жупи, спомиње села „царства ми", што је доказ да се ова одредба већ налазила у нацрту Законика.

13. Чл. 77, о потци, опет говори о цару у трећем лицу. Ту је глоба за потку међу селима знатно повећана — до 50 и 100 перпера. Од тога половина иде цару, а половина — господару села, тј. властелину или манастиру. Пошто тај члан повећава приходе феудалних сталежа, можемо сматрати да је и он донет на њихово тражење.

Напротив, чл. 78, о суду око црквених имања, спомиње цара у првом лицу: „да се соудѣ по законоу царства ми", „да оупросе царство ми". Ова одредба о уредном судском поступку потиче из цареве канцеларије.

14. Следећи чл. 79, о међама властеоских села опет спомиње цара у трећем лицу: „ако тко дасть милость царевоу и рече даль ми юсть господинь царь". Из речи „ како юсть дрьжаль мои дроугь прѣже мене" јасно је да се тај члан односи на властелина који држи баштину или пронију. Опет је то одредба донета на тражење властеле, у њезином интересу.

15. Члан 81, о планинама, интересантан је по томе што почиње у првом лицу: „Планине што соу оу земли царства ми...", а наставља се у трећем лицу: „што соу цареве планине, да соу цароу". Није ли то резултат погађања на Сабору? Царска је канцеларија изнела нацрт одредбе, а представници цркве и властеле инсистирали су на томе да се осигурају њихова права: „а црьковне црьквамь, а властѣоске властьломь".

Напротив, чл. 101, који је директно уперен против осионе властеле, забрањује и строго кажњавајући најезду, говори у првом лицу: „оу земли царства ми", од коња „половина царствоу ми". То је одредба коју је прописао директно цар. Може бити да је то ранија царска наредба, унета у Законик од законодавног одбора.

16. Осим тога, редактор Струшког преписа додао је и девет наслова изнад појединих чланова, којих вероватно није било у оригиналу. То су наслови: „ѡ игоуменехь и ѡ калоугерехь" испред чл. 10—19, „ѡ оумрѣнии властель" (испред чл. 58), „ѡ кепалиахь" (чл. 63), „ѡ сиротахь" (чл. 64), „ѡ отроцехь и мер'пехь" (чл. 67), „ѡ паши" (чл. 74) и „За попашоу" (чл. 76).

17. На једном месту (у чл. 110) заменио је директан стил оригинала индиректним, као што је било споменуто напред.

Б. У Виланьском и Атонском рукопису налазимо исте промене и још:

1) после чл. 16 стављени су чл. 35, 36, и 37 (јер сви говоре о манастирском животу);

2) после чл. 19 стављен је чл. 29 (о калуђерском животу);

3) после чл. 30 стављени су члановн 32, 33, и 34 (јер говоре о суду над црквеним људима), а чл. 31 и 65 долазе доцније.

4) после чл. 65 стоји чл. 95 (оба говоре о увреди), док чл. 95а. остаје после чл. 94 (оба говоре о убиству),

5) после чл. 66 стављени су чл. 78, 91, 103 и 104 (сви говоре о судском поступку).

6) после чл. 87 и 86 стављени су чл. 94, 95.а и 96 (сви говоре о убиству).

Једина разлика између Бараньског и Атонског преписа је у томе што је Бараньски сачувао чл. 130, који је испуштен у Атонском.

Дакле, испада да Атонски препис по своме распореду није први, него *последњи* у тој групи постепених систематисања.

И мишљење Ст. Новаковића да је „писац Ходошког преписа имао пред собом и текст сличан Призренском и редакцију сличну Атонској, да је у свему следовао редакцији Атонској, али да извесне чланове није хтео да премешта с њиховог Призренског места" — изгледа нам погрешно. Уопште не верујемо да би неки нови редактор радио на основу два текста и да би бирао између њих: обично се ради по једном. И није Ходошки преписиван са Атонског, него је обратно: Атонски је препис — резултат оног систематисања које се наговештава у Струшком и које је настављено у Бистричком и Ходошком. То је еволуциони развитак у једном истом правцу који нам изгледа учињен од истих лица.

У вези с тим треба поставити питање: ко је преписивао и прерађивао Душанов законик? Често се мисли да је то био посао приватних лица — „здравих а беспослених калуђера", као што рече Босиљ.[232] Заиста су калуђери у XV веку и доцнијим вековима преписивали оно што су имали пред собом, али су радили са великим пиететом и без довољно разумевања и иницијативе. Стога су сви преписи Светосавског номоканона сасвим слични по распореду грађе, јер калуђер се не би усудио да дирне у ту светињу. Чак су калуђери преписивали погрешним редом испретуране листове, као на пример у Раковачком и Паштровском препису Душанова законика. Они су могли да унесу само незнатне промене у правопис и у стил, на пример дотерујући народни језик на црквено-словенски, али никада не би дирали у распоред и садржину појединих чланова Душанова законика. И зашто баш само Душанова законика, а не Скраћене синтагме и Јустинијанова закона, који долазе у споменутим зборницима (почев од Призренског и до Атонског) увек у истом распореду параграфа, увек са истим насловима?

Кад смо утврдили да је Атонски зборник писан око 1370. г. онда је јасно да су све споменуте исправке биле несумњиво извршене између

[232] М. Весиљ, „Јустинијанови закони" и старо српско право. *Брањ.* Г. III. Београд 1889, 137, 221.

1349. и 1371. г. дакле још за *време царства*, кад је Душанов законик потпуно био на снази.[253] Онда промене у садржини Душанова законика нису извршавали калуђери, него несумњиво званична лица, на првом месту *дворска канцеларија*. Дворска је канцеларија у низу година тежила да постепено поправи недостатке у систему Душанова законика, да пружи судијама исправљена издања.

Наша је схема оваква:

На Сабору 1349. г. био је издат Законик од 135 чланова као наставак претходних зборника — Скраћене синтагме и Јустинијанова законика, вероватно претресаних и узакоњених на ранијим саборима 1347. и 1348. год. Издат као кодификација царевих наредаба, захтева појединих сталежа и оних судских српских односа о којима нема помена у грчким зборницима, тај I део Душанова законика није испао довољно систематски, иако је Сабор покушавао да његове одредбе донесе по извесном систему, ставивши на прво место одредбе о цркви, затим о властели, о сељацима и градовима.

Стога после основне верзије А (која се сачувала у Призренском препису) долазе ситне промене и поједини наслови у верзији A_1 (у Струшком). Затим се јављају многобројни наслови, као у Скраћеној синтагми и Јустинијановом законику и 7 даљих промена у распореду чланова, у верзији Б (Бистрички). После годину дана, приликом новог преписивања примерака Душанова законика, нареди логофет да се изврши још осам премештања, — то је верзија у правцу систематизације (верзија Атонска). Ово је еволутивни развитак сличних исправака, низ ,,исправљених издања'' Душанова законика која се ређају из године у годину.

Можемо претпоставити да је у Приморју почетком XV века настала потпуна прерада Душанова законика. У њој је Скраћена синтагма прерађена у Закон Константина Јустинијана, а Душанов законик био је најближи Атонској верзији. Протограф Паштровског и Раваничког преписа имао је чл. 35—37. смештене после чл. 16. (као у Атонском), а после чл. 31. долази чл. 65. (као у Атонском). То су премештања у одредбама о цркви.

У одсеку о властели ниједан од сва три рукописа нема чл. 39, а затим се чланови ређају овако: чл. 43, 45, 47, 44, 46, 48, 50, 55, 95, 53, 54, 49, 52, 56, 61, 62, 57, 58. Тај је ред потпуно исти у Атонском и Раваничком; што се тиче Паштровског, у њему су испали чл. 54 и 49 (као у Ходошком). Значајно је што затим у Атонском долазе чл. 59, 60, 63, 64, 66, 78, који сви недостају и у Паштровском и у Раваничком и Грбаљском рукопису. Не значи ли то да су ти чланови већ били испуштени у протографу Паштровског и Раваничког и то случајно (испала страница)?, јер не видимо озбиљних разлога за њихово напуштање: чак је Ходошки, који испушта највише одредаба, сачувао чл. 59, 63, 64, 66, 78, испустивши само чл. 60. То су значајне одредбе о пронији, о праву кефалије на доходак, о сироти слободној од работа, о одговорности старешине куће у парницама и о споровима око црквених земљишта: не видимо разлога да би оне све редом пале у заборав (in desuetudinem).

[253] Т. Д. Флорински је у свом приказу Новаковићева издања Душанова законика 1898. г. изнео мишљење да су бистричка, атонска и ходошка верзија могле да настану још у Душаново доба (*Извѣстія Кіев. университета*, 1898, св. новбр. 243), али К. Јиречек примећује да би шест година (1349—1354) биле премален рок за постанак толико различитих верзија (Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 200).

Врло је значајно што и у Паштровском рукопису налазимо исти ред као што је у Атонском, где су чл. 91, 103 и 104. груписани испред чл. 67.

У Раваничком и Грбаљском рукопису испали су чл. 91. и 103 (о приставу и о суду властеоским отроцима), али је чл. 104 остао испред чл. 67, што опет указује на протограф, заједнички са Паштровским.

И даље се Атонски рукопис потпуно слаже с протографом Паштровског и Раваничког, и опет се два последња узајамно допуњују. На пр. у Паштровском нема чл. 68. 77 и 87, али се они налазе у Раваничком; с друге стране, чл. 75 недостаје у Раваничком, али је сачуван у Паштровском. Јасно је да су се у њиховом протографу налазили сви ти чл. 68, 75, 77 и 87, исто као у Атонском.

Карактеристична је особина Атонског рукописа — груписање свих одредаба о убиству овим редом: 87, 86, 94, 95а, постоји и у Паштровићком и у Раваничком. Додуше, у Паштровићком је испао члан 94, али он се налази чак у Грбаљском, што је доказ да се налазио у протографу.

Значајно је што чл. 102, који се налази у Атонском рукопису, недостаје у Паштровском, Раваничком и Грбаљском, али је сачуван у Софијском, што опет указује на потпунији протограф, сасвим сличан Атонском.

Исто тако, чл. 113 (који се налази у Атонском), недостаје у Паштровском, Раваничком и Грбаљском, али је сачуван у Софијском рукопису.

Значајно је што је протограф млађе редакције чак понегде био потпунији од Атонског: у Паштровском сачувани су чл. 121, 123, 124, 128 и 130, који недостају Атонском, али које има Бистрички рукопис.

И у другом делу Душанова законика видимо како је протограф Паштровског и Раваничког био много потпунији од оба ова рукописа и како се приближавао Атонском рукопису.

На пример, чл. 149 недостаје Раваничком и Софијском рукопису, али је сачуван у Грбаљском (као и у Атонском) — вероватно је исто било у Паштровском, где је на жалост изгубљен цео завршетак, од чл. 145. до краја.

И чл. 154, који недостаје Раваничком и Софијском рукопису, сачуван је у Грбаљском и Загребачком; осим тога у Загребачком је сачуван чл. 157 и 158, који недостају Раваничком и Софијском, а изгубљени су у Грбаљском (лакуна између 154. до 163).

Члан 161 недостаје Раваничком рукопису, али је сачуван у Софијском и Загребачком. Најзначајније је што је Загребачки (познији рукопис XVIII в.) сачувао чувене чл. 171 и 172, којих нема ни Рава-

нички, ни Софијски ни Грбаљски; јасно је да су се они налазили у протографу Паштровског и Загребачког, исто као у Атонском.

Дакле, читава млађа рецензија Душанова законодавства потиче од једног протографа који се сасвим приближава Атонском по распореду и броју чланова, али је на једном месту био чак потпунији од Атонског: имао је чл. 121, 123, 124, 128 и 130. Тај протограф треба сместити по хронолошком реду између протографа Бистричког и Атонског рукописа. Разликовао се од Бистричког и Атонског тиме што је после чл. 105, о сукобу између закона и царске књиге, смештена варијанта чл. 138 (о лажној хрисовуљи).

На жалост, скоро сви значајни рукописи млађе редакције нису потпуни: Паштровском недостају у средини чл. 59—66 (и 78), а при крају сви, почев од чл. 146, Загребачки (Режевићки) још је више дефектан: једва има чл. 1—6, затим је велика лакуна до чл. 105. закључно; сачувао је мање од половине садржине, али је значајно што има завршетак, до чл. 172.

Доста је потпун Софијски, али опет има лакуну између чл. 56 и 79. Раванички има лакуну на почетку: између чл. 4 и 9.

Глава V

АНАЛИЗА ПОЈЕДИНИХ ВЕРЗИЈА

Шафарик је поставио погрешан основ класификацији: он ставља у „рукописе прве врсте првог начина (са слогом првобитним)" — Ходошки, Шишатовачки и Хиландарски", а у „рукописе прве врсте другог начина (са слогом растумаченим)" — Текелијин, Раванички, Руднички. Ту су класификацију прихватили Ст. Новаковић 1870. и Богишић 1872. године.[254]

Стојан Новаковић, добивши у руке Призренски рукопис, приметио је да при „поређењу чланака овог рукописа са онима из Ходошког (писаног 1390) виде се у овоме махом млађи облици и *више србизама*, макар да се каткад, али врло ријетко, и супротно деси; напротив у поређењу чланака са чланцима узетим из Раковачког рукописа, у овима се види више старине. Јасан доказ да је рукопис писан прије 1700. а послије 1390. године. По свему томе рачунајући, ја бих рекао да је рукопис писан пред крај XV или барем у првој половини XVI вијека" (XV). Дакле Ст. Новаковићу учинило се да оно „више србизама" у Призренском рукопису доказује да је он много млађи од Ходошког, који му изгледа ближи оригиналу. Ипак је Даничић изнео интересантно мишљење: „није само бољи текст Призренског на многим мјестима, него је, по мом мишљењу, без сваке сумње бољи и старији тако да се сада показује према њему да је текст самог Ходошког рукописа, о коме се за Шафариком мисли да је писан око 1390. г. управо искварен у позније вријеме од прилике по науци Константина Философа".[255]

Објавивши Струшки рукопис, Флорински се доста зауставио на томе питању и решио га правилно. Он вели да је Струшки рукопис „споменик чисто српске рецензије. Утицај народног језика у њему види се јасно и доследно. Наводим главне лингвистичке особине рукописа: 1) назали су свуда замењени чистим *у* и *е*, 2) ъ нема, постоји само ь, који је уосталом често замењиван знаком ’, 3) гласа ы скоро и нема, место њега је *и*, 4) место вь вели се *у* (оу жупѣ, оустану, оузме);

[254] V. Bogišić, Pisani zakoni, 37.
[255] Dj. Daničić, Zakonik Stefana Dušana, 181—182.

оу тоугои земли провагіа прѣге,
5) место жд долази г (мегоу, мегє, оу тоугои земли провагіа прѣге, власteличикь,
грагіанинь), 6) к место щт (коукіа, грѣдоуки, плака, векє, властеличикь,
акю), 7) ρ место ж (єρє, такоρє), 8) други падеж једнине женског рода
на є (силє, сваде, приселице, баштине), 9) шести падеж једнине женског
рода на омь (госпождомь царицомь, црквомь, сь книгомь соудиномь, сь
печатиомь, дрьжавомь, мегу собомь), 10) други падеж мушког и средњег
рода придева и заменица на га (светога, властельскога, всега, всакога,
инога), 11) заменица трећег лица у четвртом падежу — га 12) одсут-
ност наставка — ть у трећем лицу једнине и множине садашњег вре-
мена (су, оврѣте, прожене, оузимаю, буде, буду), 13) облици — кю, кю
(-ћу, ће) 14) додаци зи, но (оньзи, този конии), 15) српске речи: тко, кои
кьга, прѣз, тере и др. — За историју српског језика овај рукопис пружа
врло значајну грађу.[256]

Затим Флорински вели: ,,По свом језику Струшки је препис
врло близак Призренском. И у једном и у другом видимо снажан ути-
цај народног језика на књишки црквенословенски. Оба се служе ср-
бизмима много чешће и доследније него Ходошки рукопис. Ова чи-
њеница, наравно, иде више у прилог веће старости Струшког преписа,
него обратно. Споменици српске књижевности XIV века, како је по-
знато, деле се у две класе, у вези с њиховом садржином: у једној се
више чува чистоћа црквенословенске струје, у другој, напротив, од-
лучно ступају елементи живог српског језика. Законик, као споменик
углавном световног законодавства, формулисан од царских логотета,
морао је од почетка да се појави у више народном облику, као што
ми то видимо и у појединим српским повељама. Тек касније, у XV
и XVI в., преписивачи из свештенства почели су да прерађују народни
језик тог споменика према типу црквенословенског језика, који је опет
у још касније доба морао да се поново подвргне снажном утицају на-
родног језика. Стога су најмлађи преписи Душанова законика — с
краја XVII и XVIII в. највише посрбљени,[257] а они који су постали
у XV в., у доба бриге за чистоћу књижевног (словенског) језика, (ре-
форма Константина филозофа, ресавски извод) као што је на пример
Ходошки, могу да знатно уступају најстаријим текстовима што се тиче
степена народности језика''.[258]

Поводом Призренског рукописа Флорински с разлогом устаје против старог мишљења Ст. Новаковића, који га је сматрао за млађи због србизама и вели: ,,Ми смо већ видели да, с обзиром на број србизама и уопште на степен блискости народном језику, Струшки препис ништа не уступа Призренском, а ипак не може бити сумње да је Струшки безусловно најстарији. Стога ми изгледа више образложено мишљење пок. Даничића који је Призренски текст сматрао за ,,старији'' од Ходошког''. . . У призренском у *свим* члановима, где год се говори о цару, о њему се говори у првом лицу: ,,Царство ми'' (наводи примере

[256] Т. Д. Флоринский, Памятники, 191.
[257] О језику рукописа млађе рецензије (Раваничког и других рукописа) говорићемо доцније.
[258] Т. Д. Флоринский, Памятники, 192—193.

чл. 105, 111, 113, 137, 139, 146, 149, 153—154). Исто тако је у Струшком. Међутим у Ходошком рукопису у свим тим случајевима о цару се говори у трећем лицу (наводи примере). Није потребна нека дубока проницљивост да бисмо признали први начин изражавања за најстарији, који највише одговара духу првобитне редакције текста Душанова законика. Облик ,,царство ми'' јесте неопходна ознака свих сачуваних Душанових повеља . . . Дакле, примећене промене у тексту Ходошког рукописа *несумњиво* указују на касније доба, када не само што није више постојало српско царство, него је чак било изгубљено живо разумевање смисла израза ,,цаρство ми''.[259]

О језику осталих рукописа Флорински говори врло мало. Он спомиње само да је ,,језик Шишатовачког рукописа више посрбљен'', иако је Шишатовачки рукопис (1541. г.) преписан са Ходошког или са његовог протографа.

У новом издању 1898. г. Ст. Новаковић је исправио своју грешку и прихватио мишљење Даничића и Флоринског, али је у нечем погрешио. Тако, он вели поводом Призренског текста: ,,правопис тог рукописа није више старински, као што га видимо у Струшкоме рукопису, него је *следствено* изведен по правилима Константина Филозофа, и по томе не може бити старији од прве четвртине XV века, када су, од прилике, та правила из Бугарске у Србију донесена и Ресавском школом усвојена''.[260] О Атонском вели: ,,Али као у Призренском, тако и у овом рукопису правопис је *још следственије* изведен по правилима Константина Филозофа, те по томе ни он не може никако бити старији од прве четвртине XV в.''[261] Што се тиче Ходошког, Новаковић је приметио да ,,међу Ходошким и Атонским има једна разлика у језику . . . Ходошки свуда *следствено* показује језик већма *књижевни и словенски*, а остали језик већма народни. Некада се то узимало за доказ веће близине к првобитном оригиналу, сада је међутим јасно да је истина на обратној страни. Оригинал је писан оним народним језиком, а неко је касније, као што би се могло мислити, после промене, извршене у оном што показује Атонски препис, пошао још даље, па је законодавну и кодификаторску редакцију Атонског преписа дотеривао и у језику по начелима школе Константина Филозофа''.[262]

О истој теми Ст. Новаковић говори још подробније даље.

Ст. Новаковић се најпре зауставља на промени у стилу и вели да је ,,Т. Флорински врло добро опазио како препис Призренски о цару говори у првом лицу речима цаρство ми на много више места него што то чини препис Ходошки . . . С овим се у свему потпуно слаже са преписом Призренским препис Струшки, за који се с разлогом мисли да је најстарији. У овом ми видимо још и оригинални облик и оригиналну формулу законску, нарочито онде где је закон био нов,

[259] Исто, 195—196.
[260] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, LXVII.
[261] Исто, LXIX.
[262] Исто, LXXVI.
[263] Исто, XC.

онда први пут издан". Ипак Новаковић примећује оно што није запазио Флорински: ,,Не треба превидети да таквог стила индиректног царьство ми, царства ми заповедања са царевь, царь царьскии, место у чл. 45, 48, 49, 51, 60, итд. има и у препису Призренском (на прим. у чл. 45, 48, 49, 51, 60, 68, 72, 81), али је тај индиректни начин према ономе првоме прилично редак".[263] Затим прелази на разлике у стилу и језику између преписа Струшког и Призренског које су незнатне. Наводи их доста, али без објашњења.

Између Призренско-Струшке и Атонске верзије Новаковић није извршио упоређење по језику, иако би то било врло потребно. Вели само да ,,међу верзијом Струшко-Призренском и Атонском нема скоро никаквих великих разлика у језику, него да се те две верзије разликују поглавито редом чланака и често значајнијим разликама стила, којим се није тежило на промене језика већ на промене значења. Ходошки текст, међутим, слаже се с осталим преписима Атонске групе у свему томе, али се од њих одваја баш *језиком*".[264] Наводи низ примера који јасно доказују да Ходошки ,,уопште у језику текста брише оно што је народно, замењујући га књижевним и старословенским и тим даје тексту сасвим другу, књижевнога а не обичног, говорнога језика боју".[265]

Новаковић покушава да одреди тачно време оне промене и вели: ,,Могло би се с много разлога чак даље ићи, па мислити да би осим Константина Филозофа сама мучно ико други могао и предузети овакав посао, јер је очевидно да се много ценио није, пошто је Ходошка верзија са својим догоњењем природнога говорног језика на књижевни калуп релативно усамљена, јер је с њоме у друштву само рукопис Шишатовачки". На основу тога он тврди ,,да је Ходошка верзија посао Ресавских Преводника, за које се зна да су у своме реду бројали и Константина Филозофа и да им је он управо душа био".[266] Ту је Новаковић сасвим добро уочио да се сама Ходошка верзија може ставити у доба Константина Филозофа, док је Атонска по језику ближа народном и стога наравно старија от Ходошке. Међутим, у даљем је излагању Новаковић неодлучан и вели: ,,постање Ходошке верзије могло се ставити међу 1405. и 1427. г. И онда би Атонска верзија или припадала у то исто време, онда кад се деспот Стефан унутрашњим земаљским уредбама бавио, или би била нешто старија. Како може бити да је истога тога времена и Атонска верзија постала тога ради, што је, може бити, баш тим поводом, могао Константин или неко његов мислити и предлагати да се и језик дотера . . ."[267]

Ово је последње мишљење једна сасвим лабава хипотеза. Ипак при крају свог истраживања Новаковић ставља Атонску верзију у 1402—1427. годину.[268]

---

[264] Исто, CXLVIII.
[265] Исто, CXXXVI.
[266] Исто, CXXXVIII.
[267] Исто, CXXXIX.
[268] Исто, CXLVIII.

Сада видимо да је та слика нетачна.

Најпре имамо тачан terminus ante quem — Атонски је рукопис вероватно писан још у доба кнеза Лазара, у 1380—1390. г. што се види по знацима на хартији. Стога отпада хипотеза о некој преради за време деспота Стефана.

Друго, можемо тврдити да уопште не постоји нека ,,Атонска верзија" која би знатно мењала распоред чланова и стил Струшко-Призренске верзије, него постоји низ постепених промена, низ ,,исправљених издања" Душанова законика, а у томе реду Атонски рукопис не заузима прво место.

1. *Струшка верзија*

Можемо се сложити с мишљењем Флоринског и Новаковића да је распоред чланова у Призренском рукопису најстарији, пошто су у њему неки чланови разбацани без строго логичке везе, оним редом како су се доносили на Сабору, често на захтев представника повлашћених сталежа.

I У погледу распореда чланова видимо већ у Струшком извесна одступања. То су:

1) Чланови 61. и 62. премештени су напред, после чл. 56, пошто сви говоре о позиву властелина на суд. На жалост, у Струшком рукопису испао је онај лист где су се налазили чл. 55, 56, 61, али по положају чл. 62, који се налази испред чл. 58, видимо да је то исто премештање што и у рукописима Бистричко-Атонске верзије.

2) Чл. 65. не налази се на своме месту; скоро је сигурно да је и он био премештен напред, иза чл. 31, пошто оба говоре о положају сеоског попа. Тако је у свим рукописима Бистричко-Атонске верзије.

3) Чл. 87. стављен је испред чл. 86. јер су редактори приметили да чл. 87. доноси општу одредбу о убиству, а чл. 86—само изузетан случај — убиство у свађи у којој је и сам заподевач погинуо.

4) Испуштен је чл. 123. ,,о Сасима" пошто се он односи на северну половину Душанове државе, а Струшки је рукопис писан на југу.

Све те промене налазимо у рукописима Бистричко-Атонске верзије.

II Поред тога Струшки руклопис има још неколико специфичних промена којих нема у осталим рукописима:

1) После чл. 62. премештеног напред, сврстани су заједно и чл. 66. и чл. 73; разлог је у томе што се у чл. 66. исто говори о позиву на суд, а пошто се у њему спомиње заступник задруге, после њега је логично стављен и чл. 73, који говори о заступнику на суду за сироту жену.

Интересантно је што ову промену нису усвојили рукописи Бистричко—Атонске верзије.[269]

На сачуваним странама Струшког рукописа видимо још неколико испуштања:

2) испуштен је чл. 124. о хрисовуљима грчким градовима; тај се члан иначе налази само у Призренском, Бистричком и Раковачком рукопису, док Атонски, Ходошки и сви остали њега немају. Разлог испуштања је вероватно у томе што је чл. 124. имао обележје „пролазног наређења”, јер говори о хрисовуљама издатим „до сега събора”. Пошто члан 137, издат доцније, доноси општу одредбу о хрисовуљама издатим градовима, чл. 124. постао је сувишан дупликат.

3) Испуштени су чл. 140. и 141 — о одговорности за примање туђег човека. Можда су они били премештени напред иза чл. 115. о примању туђег човека, али та је страна у Струшком изгубљена.

4) Испуштени су чл. 146. и 147. — о одговорности сеоских старешина за гусаре и тате. Тим поводом можемо споменути мишљење Флоринског који сматра да те одредбе уопште нису постојале у првобитном тексту Душанова законика: оне су само допуне чл. 145. издате нешто доцније. Стога их нема у Струшком, али оне се јављају у Призренском, Бистричком и свим осталим рукописима.

Ова опажања доказују нама да Струшки препис није првобитан текст Душанова законика, него да је постојао његов протограф C_1 у којем су већ биле учињене извесне промене оригинала забележене под I које су затим примљене у рукописе Бистричко-Атонске верзије, а да је према томе рукопису C_1 био направљен у 1370. г. препис C_2 у којем је локална дворска канцеларија (краља Вукашина или Краљевића Марка?) начинила још нека специфична испремештања и испуштања забележена под II.

III Струшки рукопис има неколико наслова, али још врло мало. Можемо тврдити да првобитни текст Душанова законика није имао никаквих наслова (наслови Призренског рукописа испред сваког члана сигурно су плод рада преписивача XVI в. јер се не слажу с осталим рукописима, а понекад и са садржином дотичних чланова). Редактор Струшког рукописа, и то вероватно још C_1 почео је да у врло скромном обиму ставља наслове испред појединих чланова или група чланова. То су:

1. ѡ латинехь (испред чл. 6—9),
2. ѡ доуховномь дльгоу (испред чл. 11—12),[270]
3. ѡ игоуменехь и ѡ калоугерехь (испред чл. 14—19),

[269] Једино у Раковачком рукопису налазимо после чл. 56, 61, 62 (о позивању властелина на суд) и групу чланова „о позвании на соудь” у којој се налазе чл. 66, 88, 89, 91, али ипак ту нема чл. 73.

[270] Т. Д. Флорински је забележио та два наслова у свом издању 1888. г. пошто је црвено мастило вероватно већ избледело (Памятники, Прилож., 1), али оба наводи В. И. Григорович у писму П. Ј. Шафарику од 15. новембра 1848. године (P. J. Šafarik, Korespondenze, 263).

4. ѡ оумрькни властель (испред чл. 58),
5. ѡ кепалиіахь (испред чл. 63),
6. ѡ сиротахь (испред чл. 64),
7. ѡ отроцехь и нер'псехь (испред чл. 67—68),
8. ѡ паши (испред чл. 74—75),
9. За попашоу (испред чл. 76).

У даљем тексту до самог краја нема ниједног наслова. Дакле на 102 члана колико је сачувано у Струшком фрагменту, долази само 9 наслова. Изгледа да је редактор започео тај рад, а затим је за то изгубио интересовање.

IV Пада у очи што испред чл. 136. Струшки препис нема датума: „Вь лѣто .ѕ. ѡзв. индиктонь, .в.” којим почиње други део Душанова законика и који се налази у свим осталим преписима. Вероватно је да је тај наслов постојао у рукопису C_1 а да га је испустио писац C_2.

Из наведених података видимо да је Струшки препис постао седамдесетих година XIV в. негде близу Охрида као скромна прерада једног протографа C_1 који је био најближи оригиналу Душанова законика, али који је већ покушао да унесе извесне исправке у свој текст.

Ако анализирамо све те исправке, и из C_1 и из C_2, не видимо никако да би оне биле плод неког калуђерског рада. Напротив — одредбе о црквеним стварима нису диране: остале су у истом реду (уколико су сачуване, чл. 5—19), изнад 15 сачуваних чланова долазе само три наслова који не исцрпљују читаву грађу. Нема наслова испред члана 10 (о богомилској јереси), чл. 13 (о епископима); наслов „ѡ доуховномь дльгоу” погрешно је стављен пред чл. 11, док се он односи на чл. 12.

Много више пажње посвећено је процесуалним одредбама Душанова законика: лепо су груписани чланови (56, 61, 62, 66, 73) који говоре о позиву на суд и о заступништву на суду, унет је логички ред у одредбе о убиству (чл. 87, 86). Највише наслова видимо у групи од чл. 58—76 (шест наслова) који скрећу пажњу читаоца на заштиту властелинског поседа, на кефалијин доходак, на положај сирота, отрока и меропаха, на сеоску пашу и на парницу о попаши. Све те исправке доказују да је та редакција била намењена световним судијама.

Можемо тврдити да је Струшка рецензија постала на овај начин: њезин је протограф C_1 био израђен у канцеларији дворског судије, вероватно годину-две после издања Душанова законика са скромним покушајима логичког премештања чланова (нарочито у групи о позиву на суд). Њезино је чедо — препис C_2 постао двадесет година доцније на југу (близу Охрида) у локалној дворској канцеларији или у рукама неког судије који је на своју руку чланове 66. и 73. (о заступништву на суду) преместио после чл. 62 (о позиву на суд).

Испуштање чл. 123, о саским градовима разумљиво је — та одредба имала је значаја само у северној „српској земљи” краља Уроша; у јужним крајевима — у „Романији” цара Душана није било много потребна. Стога је она већ испуштена у C_1, а и у Бистричко-Атонској рецензији.

Можемо покушати да протумачимо и одсутност чл. 124 — о хрисовуљама датим грчким градовима: пошто се ту говори о хрисовуљама издатим пре сабора 1349. г. ова је одредба имала карактер „прелазног наређења" и када је 1354. г. био издат чл. 137, који одлучно потврђује све градске хрисовуље, чл. 124. постао је сувишан дупликат.

Можемо рећи да нам Струшки препис показује две фазе постепеног адаптирања оригинала Душанова законика у јужним крајевима: обе те фазе немају у себи ничег црквеног, ничег калуђерског па су сигурно плод рада дворске канцеларије или световних судија.[271]

Што се тиче стила и правописа, Струшки је рукопис најближи оном стилу и правопису који видимо у дворској канцеларији цара Душана.

Ово није чист народни језик; народни облици у њему преовлађују, али има понегде и црквенословенских утицаја. Узећемо неколико примера:

1. Струшки рукопис служи се обично обликом „ако се обрѣте", — сасвим исто читамо у уговору цара Душана с Дубровником од 20. септембра 1349. г. „кто ли се обрѣте", „що се обрѣтаю".[272] Ово је стил логотета Ђурђа који је сигурно редиговао и Душанов законик 1349. године.

2. Ипак на пет места налази се и виши народни облик „кто се нагie" (чл. 9, 12, 13, 107, 111). Њега можемо наћи у Душановој повељи из 1334. г., писаној још од логотета Цоцана „ако се наиде" 2 пута,[273] и у повељи цара Уроша Дубровнику 1357. г. „кто ли се нагie".[274]

3. На почетку Струшког текста налазимо место обичног „ако" редак облик „акie" (чл. 5 и 6). Занимљиво је да се и тај облик може наћи у Душановим повељама из 1334. г. („и аке", 2 пута)[275] и 1343. г. („аке ли").[276] Можемо претпоставити да је облик „акie" у том црквеном делу Душанова законика израз утицаја патријарха Јанићија, тог бившег логотета Цоцана.

4. Треба забележити да у целом Струшком рукопису нема ниједног црквеног облика: „аще" или „обрѣще".

5. У трећем лицу једнине и множине глагола потпуно преовлађују народни облици „дниже, буде, буду" итд. Ипак на неким местима јавља се и црквенословенски наставак — ть, нарочито у првим члановима: чл. 5, „да отлоучить се", чл. 11. и 17. „да се ижденоуть", чл. 14. „да се не наставлıать", чл. 69. „оурежет".

[271] Само на једном месту, у чл. 68, Струшки рукопис је заменио индиректним стилом („по земли цареве") директан стил оригинала („царства ми") сачуван у Призренском рукопису.

[272] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма. *Посебна издања СКА*, књ. XIX. I део. Београд-Сремски Карловци 1929, 59—64.

[273] Исто, 53—54.

[274] Исто, 91.

[275] Исто, 54.

[276] А. Соловјев, Одабрани споменици, 127.

6. Поред народних облика „да га дад" (чл. 91, 93, 99) „не да" (чл. 92), „да даде" (чл. 92, 100), „да прѣда" (чл. 125) налазимо и црквени облик „да дасть" (чл. 71, 79, 91, 99, 106).

7. Поред народног „да ie" (чл. 13), „кто ie" (чл. 71), много чешће видимо црквени облик „да ıесть" (чл. 64, 75, 79, 80, 83, 89 итд.).

8. Поред облика „да нe" (чл. 84) много чешће долази „нѣсть" (чл. 59, 66, 84, 87, 91, 102, итд.).

9. Седми падеж мушког рода има обично наставак ү — „на соудоү", „на обѣдү", „на дворү" (чл. 91), „ү хрисовүлү" (чл. 138), ипак налазимо и црквене облике: „на сборе" (чл. 142, у Призренском „на сьбороү"), у чл. 145 „оү прѣдѣлѣ" (у Бистричком и Призренском рукопису „оү прѣдѣлоү").

Иста колебања између црквенословенских и народних облика видимо у повељама издатим од канцеларије цара Душана и цара Уроша.

2. *Бистричка верзија*

Као следећи ступањ развитка Душанова законика не треба узети Атонски него Бистрички рукопис, коме се до сада поклањало мало пажње, јер није био објављен у целини. Ипак, из података које о њему дају Флорински и Новаковић, можемо доста тачно утврдити распоред чланова у њему, наслове, а и главне особине текста и правописа.

I У распореду чланова Бистрички рукопис разликује се од Призренског овим премештањима:

1) после чл. 31. стоји чл. 65 (под заједничким насловом: „О поповѣхь") — врло је вероватно да је тако било већ у C_1, јер чл. 65. није у њему на свом месту;

2) после чл. 47, стављени су чл. 44. и 46. који говоре о властеоским отроцима, и тек после тога долази чл. 48 (који је везан логички за чл. 46, тиме што оба говоре о наследству умрлог властелина);

3) после чл. 50, долази чл. 55. (под заједничким насловом: „О псости");

4) чл. 49. премештен је даље, после чл. 54 (јер говоре о великој кривичној одговорности властелина);

5) чл. 51. и 52. долазе тек после чл. 54. и 49, јер настављају одељак о кривичној одговорности властелина;

6) после чл. 56. долазе чл. 61. и 62. (јер говоре о позиву на суд); то смо приметили у Струшком;

7) чл. 69. о збору себара премештен је после чл. 71 (о кривичној одговорности) — те промене није било у Струшком;

8) чл. 87. долази испред чл. 86, исто као у Струшком;

У II делу Душанова законика:

9. чл. 148. премештен је после чл. 150 (и добио наслов „О соудıахь");

10) ту је додат и чл. 175. (о дворском суду);

11) чл. 167. стављен је одмах иза чл. 163;

12) место чл. 169. и 170. у Призренском рукопису о златарима видимо три члана овим редом: чл. 170. (о златарима у градовима), чл. 169. (о одговорности златара у граду — тог члана нема у Призренском рукопису) и чл. 169а. (о одговорности златара на селу); читава та промена могла је већ да постоји и у Струшком рукопису.

Од тих промена неке смо приметили у Струшком рукопису, а и друге могле су да постоје на његовим изгубљеним страницама; једино је промена под бр. 7 несумњиво новијег датума.

II Значајна новина којом се Бистрички рукопис знатно одликује од Струшког, то су *наслови*. Има их много: док смо у сачуваном делу Струшког рукописа на 102 члана нашли само 9 наслова, Бистрички има у тим одсецима 68 наслова, а у целини на 186 чланова има 100 наслова. Просечно, сваки други члан има наслов. То је доказ озбиљне пажње с којом се израђивала ова верзија.

Ако се зауставимо на распореду наслова, видећемо исту тенденцију што и у Струшком рукопису: мање је пажње поклоњено делу. У томе одсеку који обухвата 39 чланова, видимо само 12 наслова. Чак чланови од 6 до 9. немају наслов „О Латинима" који смо приметили у C_2; немају наслова ни значајни чланови 23. и 26. о црквеном имунитету, ни чл. 28. о дужностима цркава и томе сл.

Немају много наслова ни одредбе о властели: једва „о хрисоволѣхь" (чл. 40) и „О властелехь умрьшихь" (чл. 41), али немају наслова одредбе о праву властеле на баштинске цркве, о праву својине на отроке, о наслеђивању. Уопште, на 9 чланова о правима властеле долазе само 2 наведена наслова.

Али од чл. 50. где почиње кривична одговорност властеле, наслови постају чешћи: „О псости" (чл. 50), „О насиловании" (чл. 53), „О невѣрѣ" (чл. 52), „О злобѣ" (чл. 57).

Нарочито чести постају наслови када је реч о судском поступку: испред чл. 66. видимо наслов: „О прені и суда", испред чл. 74, и 76, наслове „О паши" и „О попаши" које смо већ видели у Струшком рукопису. Затим скоро сваки члан има посебан наслов (чл. 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 95а, 97 итд.). Видимо да су одредбе о судском поступку и о кривичној одговорности властеле и себара скренуле на себе нарочиту пажњу редактора. Посебне наслове имају чл. 103. „О суду", чл. 107, „За отвои", чл. 108. „О издании", чл. 110. „О судіахь" и др.

Исто тако врло су пажљиво стављени наслови у II делу Душанова законика. Свака значајна одредба добила је свој посебан наслов; ако се неколико чланова односе на исту правну материју, добијају општи наслов (чл. 140—141 „О приіети тоуждега чловѣка", чл, 145—148 „О татѣхь и гоусарѣхь", чл. 151—154. „О поротѣ").

Бистричка редакција несумњиво је постала ради потреба царских судија.

III Што се тиче *испуштања* појединих одредаба, Бистрички рукопис нема ових чланова:

1) чл. 38. „О царским коњима". Не значи ли то да је ова одредба била нешто доцније укинута и да је царевим коњима ипак признато право паше на црквеним имањима?

2) чл. 39. „о хрисовуљама издатим пре Душанове владавине". Та је одредба имала значај прелазног наређења и тицала се хрисовуља издатих „до сіега-зіи съвора". Пошто је затим на сабору 1349. г. и на следећем била извршена генерална ревизија и потврђивање свих повеља, а сваки је властелин добио нову царску повељу у смислу чл. 40, претходни је члан постао сувишан. Можемо претпоставити да је протограф Бистричке редакције — назваћемо га $Б_1$ — постао одмах после сабора 1355. године.

3) чл. 72. налази се само у Струшком, Призренском и Раковачком рукопису. Он говори о праву супликације цару. Значи ли његово испуштање у Бистричком рукопису да је то право било укинуто после Душанове смрти, или, напротив, да се тај члан није налазио у оригиналу Душанова законика, а да је био додат првих година кодификаторског рада у протограф Струшко-Призренске верзије?

4) чл. 109. о мађионицима и отровницима налази се само у Струшком, Призренском и Раковачком рукопису, а недостаје у Бистричком. И он нам изгледа као допуна из првих година учињена у протографу Струшко-Призренске верзије.

5) чл. 123. „О Сасима" налази се само у Призренском и Раковачком рукопису, нема га чак ни у Струшком. Пошто је то одредба која важи само за „српску земљу" где је било саских градова, можемо тврдити да су Призренски и Раковачки рукопис представници „северне" редакције која је важила у „српској земљи" краља Уроша, док су протографи Струшког и Бистричког рукописа постали у „Романији" цара Душана, тј. у Скопљу, Охриду или другим градовима на југу. Можемо их сматрати за представнике „јужне редакције".

У другом делу Душанова законика Бистрички рукопис скоро се потпуно слаже са Призренским у броју и распореду чланака. Постоје само две разлике:

6) Бистрички нема чл. 164. који се иначе налази само у Призренском. Та одредба: „За людіи кто воудѣ чіега чловѣка пріель прѣжде сіега съвора; да се иште прьвымь соудомь како пише оу прьвымь закон'никоу" опет има карактер прелазног наређења и зато је могла бити доцније избрисана, а могла је да буде и накнадно унета у протограф Призренског рукописа.

7) При крају Призренски рукопис има незавршен чл. 186. који недостаје у Бистричком и у свим осталим рукописима. И тај члан говори о ономе „што се ю оучинило прѣжде сіега закона". То је опет прелазно наређење које је брзо изгубило своју снагу.

IV Поред тих испуштања, Бистрички рукопис има извесне допуне, то су:

1) У чл. 13. текст је проширен. Место кратке реченице у Струшко-Призренском рукопису „да ѥсть проклеть и онъзи кои га ѥ поставиль" читамо у Бистричком: „да ѥ проклеть и анадема да боудеть; и ако се наиде кои любо по митоу оуставь, да изврьжета се оба оть сана, и поставивыи и поставлѥньнии".

То је логичко проширење и тумачење непотпуне одредбе. Из Струшког текста испада да је проклет само онај епископ ко је поставио другог примивши мито. У Бистричком рукопису казна сасвим логично обухвата обе странке. Таква амплификација чл. 13. могла је да постане на Сабору 1354. г. на захтев црквених власти, пре него у дворској канцеларији која се мало бринула за црквени део Душанова законика.

2) Чл. 34. Призренски рукопис сачувао је трагове свог порекла из конкретног случаја: „И што соу села меропшине царства ми по Загорiи", чему је доста неспретно додато: „и иноуде". Бистрички рукопис замењује тај текст уопштеним: „И що су села цоковна и людіе цоковни, да не греду у меропшине царства ми". До те је исправке могло доћи на сабору 1354. г., а могла ју је извршити и царска канцеларија.[277]

3) Чл. 99. у Струшко-Призренском рукопису доста је нејасан: он вели само: „да то-зи село даа пожеж'цоу"; не види се каква ће казна стићи потпаљивача. Бистрички рукопис има проширен текст: „Кто се наиде ужегь... по пизмѣ комy, да се пожежьца ть-зи ижджеже на огни; ако ли се не наиде, да то-зи село досто..." Струшко-Призренска верзија говорила је само о одговорности села; казну за самог потпаљивача требало је тражити у Скраћеној синтагми. Бистричка верзија уноси ту казну у сам члан 99, нагласивши да се то односи само на „пизматора" (умишљајног потпаљивача). Оваква исправка могла је да настане у дворској канцеларији, вероватно као последица посебног царског указа.

4) Чл. 101. у Струшко-Призренској верзији био је исто тако непотпун: кажњавајући најезду, говори само о одузимању коња, а не дефинише личну одговорност најахалца. Бистричка верзија има значајан додатак: „И чловѣци наiахалци да примуть казнь како пише у законику светихь отьць у градскихь гранѣхь, да мучить се како и вольни убица". Та глоса директно упућује на главу Ф-8. Скраћене синтагме која носи наслов „о вольномь убиствѣ" и прети смртном казном умишљајном убици. Овакво објашњење, које тачније дефинише судску праксу, могло је да постане у дворској канцеларији цара Душана у вези са његовом одлучном борбом против непослушне властеле.

5) Чл. 113. у Призренској верзији изгледа да је постао од конкретног случаја: он почиње од сужња који утече из царског двора на патријархов двор, и затим доста неспретно додаје: „и такожде на

[277] У чл. 78 место „по законоу царства ми" Бистрички рукопис пише „по законy цоковномy и царевy". Та допуна може да буде плод рада манастирског преписивача Б, из средине XV века.

дворь царевь, да ѥсть свободь". Бистричка редакција даје уопштен облик тој одредби и истиче на прво место „цареву палату", а тек на другом спомиње „двор патријархов", као место прибежишта. Ово је опет исправка дворске канцеларије која истиче на прво место углед цара.

6) У чл. 154. имамо значајну исправку. Душанова Новела о поротницима прописала је за несавесне поротнике казну која је промењена у Бистричком рукопису.

Струшко-Призренски рукопис	Бистрички рукопис
... А вѣкѥ по томь да несоу ты-зи поротници вѣровани ни да се кто отьнихьзи мужи ни жени.	... ако се нанаѥ, кои соу знаюћи криво оправили или отдали или нѣкада мита узимали, платившe вишнѣринное и да се заточе оу иноу землю незнаѥмоу,

Првобитни текст Новеле о пороти, који је цар Душан донео на брзину, има две озбиљне мане: 1) он није правио разлику између поротника који су оправдали оптуженог bona fide, и оних који су знали за кривицу, а ипак се криво заклели; 2) и једним и другим прети се, поред колективне глобе од 1000 перпера, још и губљењем грађанске части; нико од њих не сме више да ступи у брак. Ова је казна са правничког гледишта *неравномерна*; она погађа само мањину: удовце или неожењене поротнике (или удовице и девојке које изузетно долазе у пороту), а не погађа већину поротника који су обично ожењени домаћини, „добри људи".

Бистричка редакција исправља ове грешке: 1) она оставља казну од 1000 перпера за поротнике који су оправдали кривца bona fide, сматрајући да они не смеју никако да греше; 2) али за поротнике mala fide (који су знали за кривицу а били подмићени) уводи, поред глобе, још и казну прогонства из земље, а тим самим укида нелогичну казну: „да се ни мужи ни жени". Оваква значајна исправка могла је да постане засебним законодавним актом (царском повељом, доцније кодификованом на Сабору 1355. или 1357. г.) пре него иницијативом дворске канцеларије која би затим исправку унела у текст чл. 154.

7) У чл. 162. Струшки и Призренски рукопис прописују строгу казну за несавесног пристава: „да имь се роуцѣ отсѣкоу и ѥзыкь оурѣже". У Бистричком рукопису а за њим Вилањском пише: „или ѥзикь оурѣже". Ово је извесно ублажавање казне које је могло да настане у пракси дворског суда. Пошто ипак Атонски текст, који је даљи развитак Бистричке рецензије, остаје при старој казни, сматрамо да то ублажавање није настало у протографу $Б_1$ него у препису $Б_2$.

V Што се тиче *језика* и *правописа*, Бистрички текст, иако поново преписан у XV веку, мало се разликује од Струшког.

У њему се очувао стари облик „ако се обрѣте", а на једном месту (чл. 86) замењен је чак више народним: „гдѣ се наидѣ".

Облик Струшког „акıє" замењен је у чл. 5. и 6. обичним „ако", али у чл. 51. видимо у Бистричком тексту опет „акıє" место „ако" у Призренском (у Струшком је тај лист изгубљен и врло је вероватно да је то „акıє" стајало у њему и у оригиналу Душанова законика).

На неколико места Бистрички текст замењује облик „ако" црквенословенским: „аще" (чл. 53, 54, 85, 100, 138, 146). Та замена није доследно спроведена и могла је да настане и у дворској канцеларији.

Треба се подсетити да језик дворске канцеларије није био сасвим чист: он се приближава народном у повељама и писмима световним, на пример упућеним Дубровнику, али у црквеним повељама доста је прожет старословенским елементима. Ту долазе и аще[278] и хощеть[279] и такожде[280] и врло често — треће лице глагола с наставком — ть. Ти облици увлаче се и у световне повеље. Тако, на пример, познати уговор с Дубровником од 20. септ. 1349. г., писан одмах после издања Душанова законика, има на почетку хибридни облик: „ако ли се обрѣще",[281] а затим: „ударить",[282] „отженуть"[283] и „прѣжде".[284] Канцеларија логофета Ђурђа подједнако се служи тим мешовитим стилом и у световним повељама и у оригиналу Душанова законика.

На пример, у чл. 4. (није сачуван у Струшком) и Бистрички и Призренски рукопис имају црквенословенски облик „не въсхоште", док у чл. 5. сва три рукописа имају „оусхокıє". Изгледа да је први члан уписан по диктату црквених власти, а да је у другом канцеларија узела народни облик.

Иначе стил Бистричког рукописа (и Атонског) не показује никакво нарочито дотеривање на црквенословенски. У њему преовлађују народни облици: ако се обрѣте", "тьзи", „оньзи", „такози", „нагıє", „плакıа", и 3 лице глагола без наставка — ть.

Индиректан стил уводи се у Бистрички текст врло опрезно. У I делу Душанова законика имамо само један случај замене: у чл. 105. стоји „законикь царевь" место „законикь царства ми". У II делу Душанова законика таквих случајева има више: у чл. 136, 137, и 138. и свуда даље мења се директан стил на индиректан.

3. *Атонска верзија*

Атонска верзија представља даљи развитак Бистричке. Она је заступљена у два рукописа — Вилањском и Атонском. Атонски је много старији — по својим филигранима он спада у 1370—1380. г., док је Вилањски преписан сто година касније. Ипак, пошто је Вилањски

[278] F. Miklošić, Monumenta serbica, 123.
[279] А. Соловјев, Одабрани споменици, 125.
[280] Исто, 150.
[281] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, 60.
[282] Исто, 61.
[283] Исто, 63.
[284] Исто, 63.

рукопис сачувао члан 130, који недостаје у Атонском, морамо претпоставити да је постојао протограф те верзије — неки рукопис $А_1$ са кога су били затим преписани и један и други.

I Ова верзија има исте промене у распореду чланова које смо забележили у $Б_1$ али поред њих још и нове:

1) после чл. 16. стоје чл. 35, 36. и 37. (пошто сви говоре о економским односима и пословима манастира);

2) после чл. 19. стављен је чл. 29. (оба говоре о непослушним калуђерима);

3) после чл. 30. стављени су чл. 32, 33. и 34. (јер сви говоре о црквеним људима), а тек после њих чл. 31. и 65. (о сеоским поповима);

4) после чл. 50. и 55. (о п'сости) стављен је и чл. 95. (о увреди свештеног лица);

5) после чл. 66. (о прѣнии сѹда) стављени су чл. 78, 91, 103. и 104. Редактор те верзије приметио је да сви спадају у одредбе о судском поступку — у Бистричкој верзији имали су наслове — „О прѣнии соуда" (чл. 78), „О прѣнии" (чл. 91), „О соудѣ" (чл. 103) и „О позванıи" (чл. 104); неко се решио да их уједини.

6) после чл. 87. и 96. „ѡ ѹбиствѣ" логично су стављени и чл. 94. 95а. и 96. који су у Бистричкој верзији носили исти наслов „О оубиствѣ". Треба приметити да је од чл. 95. логично одузета прва половина и стављена напред, у групу о псости.

И у II делу Душанова законика има извесних промена:

7) чл. 148. стављен је после 150, с насловом „ѡ соудıахь", а ту је стављен и чл. 175. који исто тако говори о судијама,

8) чл. 167. стављен је после чл. 163, јер оба говоре о судском поступку,

9) чл. 180, стављен је после чл. 183, оба говоре о изузетним облицима судског поступка.

То су значајне промене у распореду чланова које су остале меродавне за низ доцнијих рукописа — Вилањски, Приморски и за читаву млађу верзију — Раванички, Софијски, Паштровски, Грбаљски и др.

Види се да је редактор Атонске верзије био доста пажљив према црквеном делу Душанова законика (у 3 случаја), али још више према световном делу, и то опет у члановима о судском поступку, исто као и редактор Бистричке верзије.

II Атонска верзија испушта читав низ чланова који се налазе у Бистричкој верзији:

1) чл. 51 — о одговорности властелина за младића предатог на двор,

2) чл. 106 — о начину правдања за властеоске дворане,

3) чл. 117 — о тражењу објеката који су прешли у цареву земљу пре Душанова освајања,

4) чл. 121 — забрана властелину да задржи своје људе од доласка на царев трг,

5) чл. 124 — о хрисовуљама издатим од цара грчким градовима (тога члана нема ни у Струшком рукопису),

6) чл. 128 — о ванредној помоћи цару,[285]

7) чл. 178 — о сукобу између судије и властеле која одбија судског приставе,

8) чл. 182 — забрана позивања на царев суд мимо обласних судија,

9) чл. 184. и 185. — забрана кефалијама и властели да бацају људе у тамницу без цареве књиге,

10) чл. 189 — о обавези давања хране царевим коњима и псима.

Није лако погодити зашто су ове одредбе испуштане. За члан 117. и 124. можемо мислити да су имали карактер прелазних наређења и стога су изгубили свој значај после 10—20 година. Али зашто су испуштени чланови 51, 106, 121. и 128? Значи ли то да су они изгубили своју снагу после смрти цара Душана?

За испуштене чланове из II дела Душанова законика можемо претпоставити да нису били одмах унети у оригинални зборник 1354. г., а да су били на пример 1355. г. додати у протографе Призренске и Бистричке верзије.

III Што се тиче *наслова*, Атонска верзија се потпуно слаже са Бистричком по распореду и садржини чланова. Наравно, тамо где је Атонска верзија скупила по неколико сродних чланова под један наслов, отпадају наслови осталих одредаба. Тако је у групи чл. 66, 78, 91, 103. и 104. Ту је од пет наслова Бистричке верзије остао само један, општи — ,,о прѣнии суда''. Стога је укупан број наслова у Атонској верзији мањи него у Бистричкој. Можемо још приметити да Атонска верзија нема наслова ,,о тръговцѣхь'' испред чл. 159. који има Бистричка, што може да буде непажња преписивача.

IV Што се тиче *језика*, Атонска верзија скоро се ничим не разликује од Бистричке. Исти је народни језик са неколико црквенословенских облика уобичајених у дворској канцеларији.

Ако има разлика, оне су сасвим незнатне. На пример, у чл. 3. Бистричког рукописа пише: ,,разлучить'' док Атонски има народни облик: ,,разлоуче''; али баш напротив у чл. 5. Бистричког рукописа чува народни облик ,,да се отлучи'', док Атонски вели ,,да ѡтлѹчить се.

Интересантан је облик у чл. 25 Атонског рукописа ,,ѡ ресницѣхь...'' (у Вилањском ,,О јересницѣхь''), док Бистрички и Ходошки рукопис имају ,,О јеретицѣхь''. Пошто у Струшком рукопису тај члан није сачуван, а у Призренском дат сасвим нов наслов ,,О гробѣхь'', не

[285] Чл. 130 испуштен је у Атонском рукопису, али је сачуван у Вилањском рукопису, што је доказ да је он постојао у A_1.

можемо утврдити какав је био првобитни облик. Можда је Атонски ближи оригиналу.[286]

V Што се тиче *правописа*, и он је близак правопису Бистричког рукописа и дворске канцеларије XIV века. Можемо ипак приметити извесно приближавање црквенословенском правопису, пре свега у честој употреби ї. То слово долази у два случаја:

1) испред вокала: Іоаникіемь, архієреи, вѣнчаніа, позиваніе, але. Ипак ово правило није доследно спроведено, на прим. налазимо: архиреие, ишедши, ишчиета (чл. 140)

2) да се обележи дужина вокала *и*: маліими и великіми проїими да се хранїи. И ту нема доследности, јер поред ,,великїи'' налазимо и ,,великыми''. Могло би се рећи да је то приближавање правилима Константина Филозофа, али Атонски рукопис је несумњиво тридесетак година старији од те реформе. Скрећемо пажњу на то да у Пчињском рукопису Светосавског номоканона, писаном 1360—1370. г. налазимо исту честу употребу ї и сложеног їи. Иста је појава и у Пчињском рукопису Потпуне синтагме из XIV века. Ми смо о томе рекли: ,,Ово су знаци једне локалне школе, интересантне за историју правописа у другој половини XIV века''.[287] Можемо претпоставити да је и Атонски рукопис био преписан у истој области средње Македоније. И у њему налазимо два ьь (ктиторьь, царьь) исто као у споменутим рукописима из манастира Прохора Пчинског.

Иначе се правопис Атонског рукописа удаљава од правила Константина филозофа: свуда има умекшано *ї* и *к* (нагїе, граґанинь, кукїа итд.).

Сматрамо да је протограф Атонске верзије постао у средњој Македонији и припада, као и Бистрички, ,,јужној'' верзији Душанова законика (нема чл. 123 о саским градовима). Као и Бистрички, настао је у делокругу државног суда а не у манастиру.[288]

4. *Верзија Вилањског рукописа*

Вилањски (Барањски) рукопис најближи је Атонском и по распореду чланова и по насловима и по језику. Ипак није преписан с Атонског, него с једног Старијег протографа који ћемо звати A_1 и који је био тачнији од садашњег A_2.

[286] Изгледа да К. Јиречек сматра облик „ресници" за првобитни. Говорећи о чаробњацима он вели: „Овамо спадају 'ресници' који по Закону цара Душана спаљују телеса мртвих. Ресник, који се као име села јавља у Србији, Босни, и Хрватској, значиће по свој прилици онога који тражи истину. Упор. црквено-сл. „рѣсьнь — истинит, рѣснота — истина" (К. Јиречек, Историја Срба, I, 121.)

[287] А. Соловјев, Светосавски номоканон и његови нови преписи. *Братство*, XXVI. Београд 1932, 34.

[288] Сам Атонски рукопис могао је да буде преписан са протографа A_1 у Пчињском манастиру или у његовој околини, одакле је затим доспео на Свету Гору у манастир св. Павла као и други српски рукописи XIV и XV века (Архимандрит Леонид, Словеносрпска књижница на Светој Гори Атонској, 272).

1) У Вилањском рукопису налази се чл. 130 који је испуштен у Атонском а налази се у Струшком и чак у Ходошком рукопису. Јасно је да се он налазио у A_1 а да је испао у препису A_2 из 1370. године.

2) У чл. 44. Вилањски рукопис сачувао је реченицу „и нихь дѣтцу оу вашиноу вѣчноу" која се налази у Призренском и Бистричком, а испала је у Атонском рукопису непажњом преписивача.

3) У чл. 125. Вилањски текст има „Що погиноуло" (као што је у Струшком рукопису и осталим) док Атонски текст једини има нетачан облик „Що погоубиль" који се понавља само у Раваничкој верзији.

4) У чл. 172 Атонског текста пише погрешно „про", док у Вилањском стоји тачно „право" (као у Призренском и Раковачком рукопису).

5) У чл. 94 Атонски текст има „тисоу" док у Вилањском тексту стоји тачно „тисоукю".

6) У чл. 99 Атонског текста има „пожьцоу" док Вилањски текст има тачно "пожежьцоу".

Види се да је преписивач A_2 био доста непажљив у своме раду. Поред тога, иако је Вилањски рукопис преписан крајем XV века и има доста нових лексичких и ортографских облика, на неколико је места сачувао архаичније облике него Атонски. На пример:

1) у чл. 5 Вилањски рукопис има народни облик „да пошлю" (као и Струшки) док је Атонски прерадио на црквени калуп: „да после",

2) у чл. 11 Вилањски има „светителию" тачно према правопису Душанова доба, док Атонски пише на црквени начин „светителие".

3) у чл. 42 Вилањски има старији облик „да коюють" (тако и Ходошки, а у Призренском „да коюю") док Атонски и Бистрички имају „да воевають",

4) у чл. 27 Вилањског рукописа пише „царскыи", а у Атонском „царскїи",

5) у чл. 45 Вилањски рукопис има лепу старинску графију „оу чиеи" док је Атонски ставио „чиои",

6) у чл. 66 Вилањски има „дати кю" док Атонски доноси погрешан облик „дати коу",

7) у чл. 34, 42 и 125 Вилањски рукопис чува старе облике „вьсѣхь, все", док Атонски има новије „свѣхь све" (у Душановим повељама Дубровнику свуда „все"),

8) у чл. 65 Вилањски има „поповьска", док у Атонском стоји вештачки „поповскаа",

9) у чл. 42 Вилањски рукопис има народни облик „дава", док у Атонском стоји „давають",

10) у чл. 159 Вилањски има „тогаи", док је у Атонском црквени облик „того",

11) у чл. 176 Вилањски рукопис има „ономоузи" типично за оригинал Душанова законика, док Атонски има „ономоу",

12) у Вилањском видимо тачнију графију „кою, сия" док у Атонском стоји „кое, сие".

Наведене разлике показују да Вилањски текст потиче од протографа A_1 који је био тачнији од доста немарног A_2 а који је имао више старијих језичних и ортографских облика. Али опет и сачувани Вилањски рукопис, писан крајем XV века, био је наравно преписан са неког старијег $Б_1$ из друге половине XIV в. Преписивач је у свој текст $Б_2$ уносио доста новијих облика, поводећи се час за правилима Константина Филозофа, час за народним изговором. Тако у Вилањском рукопису налазимо место „тьзи", Атонски (чл. 8, 41, 65) има новије „тази, тами", уместо „кьда, тьдази" Атонски (чл. 23) новије „када, тадази". То су новији утицаји народног изговора. Иначе је преписивач Вилањског рукописа уносио доста црквенословенских облика тамо где Атонски показује старе народне облике дворске канцеларије. На пр.:

1) Вилањски рукопис воли да се служи словом ы тамо где Атонски пише и, на пр. „правныкь, длъжны, таны, онызи, мыто, увозы, таты коны" (чак насупрот правилима црквенословенског језика), док Атонски чува старије облике са и.

2) Вилањски воли да ставља ѣ место е, и то опет често сасвим погрешно, на пр. „да оузмѣ, от вашинѣ жоупѣ (1 пад. мн.)", док Атонски има е. Али та разлика није доследно спроведена, на пр. у чл. 33. Атонски рукопис има „двѣю", а Вилањски погрешно „двею".

3) Вилањски рукопис воли да ставља ю уместо е — то је стара традиција из XIV века, али понекад претерује, на пр. „меропшинию" уместо „меропшиние" Атонског. С друге стране Вилањски уноси понегде црквено е место ю на почетку речи (према правилу Константина Филозофа), на пр. пише „едне, едноу, езыкь, единь" тамо где Атонски има „юдне, юдноу, юзик, юдно".

4) Вилањски рукопис воли да се служи словима і и ѡ, али опет доста недоследно, на пр. „сірота, закѡнь" и сл.

5) на неким местима чува старинско ьћ.

Можемо рећи да ни Вилањски ни Атонски рукопис није писан „следствено према правилима Константина Филозофа", као што је то некад мислио Ст. Новаковић о Атонском. И један и други показују извесно приближавање црквенословенском правопису који је почео да утиче на дворску канцеларију још при крају XIV века. Можда су сачувани рукописи A_1 и $Б_2$ били чак преписани у манастирима. Али у њима није доследно спроведено то дотеривање на црквени језик, и испод те наслаге јасно се виде народни облици њихових протографа — рукописа A_1 и B_2 из друге половине XIV века, писаних у дворској канцеларији у јужној половини Душанове државе.

Што се тиче наслова, Вилањски рукопис има само две особине, које вероватно припадају преписивачу рукописа B_2. То су: 1) у наслову чл. 1 додато је „О хрістіанствѣ законь" — последње речи нема у Атонском ни у осталим рукописима, 2) испред чл. 73 стоји наслов „О сіротахь" кога нема у осталим рукописима.

5. *Ходошка верзија*

Ходошки текст Душанова законика (а с њим и Хиландарски и Шишатовачки) није ништа друго него скраћење Бистричке верзије.

I Што се тиче распореда чланова, исти је као у Бистричком. Ходошки рукопис није примио ниједну од оних промена у распореду које налазимо у Атонској верзији.

II Што се тиче наслова, они су у Ходошком сви исти и на истим местима као у Бистричком рукопису. Једине су разлике:

1) чл. 80 Бистричког текста нема наслова, јер претходни чл. 79, има наслов: „О мегіахъ“. У Ходошком тексту поред наслова чл. 79, видимо нов наслов чл. 80 „За мегіе селскыє“ којег нема ни у Атонској верзији.

2) наслов „О людѣхъ властельсцихъ“ налази се у Бистричком тексту погрешно испред чл. 115. У Ходошком налази се на правом месту, испред чл. 114, исто као у Атонском и Паштровском рукопису. Вероватно је исто било у $Б_1$, а погрешио је преписивач $Б_2$.

У II делу Душанова законика непажњом преписивача Ходошког текста испуштени су наслови:

3) испред чл. 139 „о меропсѣхъ“

4) испред чл. 149, „о татѣхъ и гоусарѣхъ“, који можемо сматрати за сувишан јер се слични већ налази испред чл. 145.

Иначе се наслови потпуно слажу са насловима Бистричког рукописа.

III Ходошки текст одскаче од Бистричког тиме што је у њему много чланова испуштено: од 184 остало му је само 130, док је 54 испуштено. Тога нема у другим верзијама.

Значајно је што није испуштен ни један члан из црквеног дела (чл. 1—38). Али, чим прелазимо на одредбе о властели, видимо да су испали чл. 44, 46, 48, 54. и 49—51, а и чл. 57, о властелину на пресељици. Испали су чл. 60, о поносу царевом, чл. 83, о парницама око земље, и чл. 84, о котлу, чл. 106, о властеоским дворанима, и 117, 121 и 124 (о грчким градовима) и 128 (о помоћи цару) и 132 (о куповини плена).

Неки од тих чланова били су већ испуштени и у Атонској верзији (чл. 51, 106, 117, 121 и 124 и 128), али је у Ходошком преписивач поред тих шест, испустио још 11 чланова у I делу Душанова законика.

У II делу Душанова законика у Ходошком рукопису је испуштен чл. 142 (о одговорности властелина који плени своју област) као и чл. 144 (о одговорности села за пљачкање двора побеглог властелина). А што је главно, почев од чл. 153 — о пороти за иноверце, више нема ни једног члана.

То испуштање толико значајних одредаба које се налазе у Атонском рукопису, може се објаснити једино тиме што је писац Ходошког текста имао пред собом истрошен примерак Душанова законодавства,

у којем су последњи листови били отргнути, јер се чувена Новела о пороти прекида на половини — нема чл. 153 и 154.

Можемо претпоставити да Ходошки рукопис представља једну манастирску верзију Душанова законика насталу према нарочитом примерку Бистричке верзије. Редактор те нове верзије био је много пажљив према црквеном делу Душанова законика, али много мање према световном делу — испуштао је многе одредбе о властели, док скоро није дирао одредбе о судском поступку.

Врло је вероватно да је сам Ходошки рукопис писан у поч. XV века у неком манастиру, може бити на Светој гори, јер садржи после Душанова законика разна црквена правила, чланке из астрономије и читаву пасхалију, од 1390. године.

Да је то манастирска верзија, видимо и по томе што се други њен примерак налазио у Хиландару и био вероватно тамо писан у XV веку, а трећи Шишатовачки изрично вели да је писан на Светој гори 1541. године. Видимо да су светогорски калуђери преписивали и даље Душанов законик као аманет прошлости, без стварне везе са животом.

Да је то манастирска верзија, видимо и по томе што је језик Ходошког текста много више дотеран на црквенословенски, него језик Бистричке и Атонске верзије.[289]

Стојан Новаковић вели: да ће свако опазити у Ходошком рукопису „да тај препис *следствено* меће место свакога оу — въ; место свакога оуз — възь; да свакоме трећем лицу једнине и множине у глаголима следствено повраћа ть које су други рукописи избацили и уопште да у језику текста брише све оно што је народно, замењујући га књижевним и старословенским и тиме даје језику са свим другу, књижевнога а не обичног, говорнога језика боју“. Он наводи како је већ Ђ. Даничић нагласио 1871. г. да је текст Ходошког рукописа управо искварен у позније вријеме, отприлике по науци Константина Филозофа“. Новаковић додаје: „Могло би се с много разлога чак даље ићи, па мислити да би осим Константина Филозофа *сама* мучно ико други могао и предузети овакав посао, јер је очевидно да се много ценио није, пошто је Ходошка верзија са својим догоњењем природнога говорног језика на књижевни калуп релативно усамљена, јербо је с њоме у друштву само рукопис Шишатовачки. На том основу ми смо слободни да тврдимо да је Ходошка верзија посао ресавских преводника за које се зна да су у своме реду бројали и Константина Филозофа и да им је он управо душа био“.

Стога Ст. Новаковић ставља постанак Ходошке верзије између 1405. и 1427. године. Али без много доказа Новаковић наставља: „Лако може бити да је истога времена и Атонска верзија постала тога ради,

[289] К. Јиречек наводи примере тог дотеривања на црквено-словенски језик: „Напрежде место напрьво, въспеть м. опеть, послоушати м. чюти, питати м. хранити, ожидаеть на домоу (чл. 115) м. сѣди дома и т. сл.; у 3. л. једн. и множ. стално (stets!) — ть, као кажеть, възметь, сьжижоуть, прокинають“ тако исто „щ за к“, напр. коущи м. конке, властеличищь м. — икь“ (Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 203).

што је, може бити, баш тим поводом могао Константин или неко његов мислити и предлагати да се и језик дотера, зато што је неко други радио према тадашњој потреби. Један и други посао според и законе дотеривао према тадашњој потреби. Један и други посао могу бити у сасвим блиској вези, и по времену и по постанку, јер је помогу бити у сасвим блиској вези, и по времену и по постанку, јер је сао Атонске верзије у то исто време могао изгледати недовољан, пошто се, очевидно, прегло било да се језику, књижевном стилу и правопису нека тврда правила пропишу".[290]

Стога Ст. Новаковић даље тврди да је негде између 1402—1427. г. за владе деспота Стефана, предузето извесно пречишћавање и преуређивање Душанова законика — што је представљено Атонским и Бистричким преписом, а у исто време, 1402—1427. г. неко је ову верзију у језичком погледу даље дотеривао, замењивајући књижевно-словенским народни, говорни начин изражавања. То преуређивање изгледа да је остало усамљено. То се добро види у преписима Ходошком и Шишатовачком.

Цела ова хипотеза врло је лабава. Ако је за време деспота Стефана било преузето „пречишћавање" језика представљено Атонском верзијом, а скоро истовремено и њено дотеривање од стране Константина Филозофа, онда зашто она реформа Константина Филозофа није постала меродавна, него „усамљена", зашто већина доцнијих верзија (Хиландарска, Барањска, Паштровска, Раваничка итд.) потичу од Атонске верзије, а не од Ходошке? Ауторитет Ресавске школе морао би да потисне остале верзије Душанова законика, нарочито истовремену Атонску.

Ипак сада знамо да је та слика погрешна. Утврдили смо да је Бистричка верзија старија од Атонске, а да је Атонска постала пре осамдесетих година XIV века, то се доказује знацима на хартији. Утврдили смо да је Ходошка верзија постала од Бистричке, а не од Атонске, да се одликује својим скраћивањем садржине и дотеривањем језика на црквенословенски. Сада је на нама да утврдимо време њеног постанка. Могло би се претпоставити оваква филијација: за време цара Душана 1349—1354, настале су најпре Бистричка, затим Атонска верзија, а много доцније, за време Константина Филозофа, од Бистричке је начињена усамљена Ходошка, а од Атонске — све остале верзије. Оваква слика била би доста убедљива. Ипак можемо још да поставимо питање: да ли је Ходошка верзија *доследно* дотеривана према правилима Константина Филозофа? Сматрамо да је Ст. Новаковић пренаглио када је рекао да Ходошки рукопис „свако**м** — 3-ем лицу једнине и множине у глаголима следствено повраћа—**ть**".

Заиста у првим члановима о цркви, та је промена доста доследно спроведена, а ипак (у чл. 1—38) на 138 црквенословенских облика са —**ть**, налазимо 27 облика народних, без тог наставка.[291] И понекад доста чудно: на пр. у чл. 21 сва су три глаголска облика народна, у чл. 30 — пет црквенословенских и три народна, а у чл. 31 — два црквенословенска и пет народних, у чл. 36 чак 1 црквенословенски и 6 народних.

---

[290] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, CXXXVII—CXXXIX.

[291] Рачунамо ту и облике: **ѥсть, нѣсть**, према **ѥ, ниѥ**.

Кад прелазимо даље на световне одредбе, народни облици постају чешћи, а понегде и преовлађују (у чл. 57 — 1 црквенословенских а 5 народних, у чл. 58 — 3 црквенословенске и 5 народних. Од чл. 59 до 92 видимо 108 црквенословенских и 70 народних облика.

Што даље, број народних облика је већи. Од чл. 93 до 115 (тј. 135 Призренског). Они су у већини — 53 црквенословенских и 60 народних.

Међутим у II делу Душанова законика опет преовлађују црквенословенски облици: 50 црквенословенских и 38 народних.

Укупно, у целом Душановом законику према Ходошком рукопису набројали смо 402 црквенословенска и 209 народна облика.

У чл. 1—55 (тј. 1—64 Призренског) — 194 црквенословенска и 166 народна.

Дотеривање на црквенословенски језик није доследно спроведено, стога не можемо сматрати да је оно дело школе Константина Филозофа.

Исто то видимо из других карактеристика:

Константин Филозоф уноси сложене облике придева: **дроугыи, дроугаато,, дроугыимь**; у Ходошком тексту такви облици долазе ретко, највише у првим члановима. Читамо: **сими, прочии** (чл. 1), **великаа** (6), **доуховныи** (6), **мрьтвыихь** (20), **властелиеци, црковныихь** (22), **малыихь и великыихь** (26), **царскые** (27), **црковнаа** (33), **иновѣрци** (37), **прочиихь правовѣрныихь** (39), **оумршиихь** (40). Али ти су случајеви у мањини. Поред њих налазимо много више чисто народних, кратких облика придева: **православнаго, малими и великими, благовѣрнем** (наслов), **доуховны, доуховно** (4), **латинскоу** (5,7) поред **латинскую** (6), **доуховно** (4) поред **доуховные** (6), **латинскы** (7) поред **латинские** (6), **поставивы и поставлены** (12), **добри и искоусни** (14), **иновѣрноу** (4). Можемо рећи да је Ходошка верзија стала на пола пута у том дотеривању језика на црквенословенски калуп, и да је то вршила марљивије на почетку Душанова законика, а затим доста немарно.

6. *Верзија — Хиландарски рукопис*

Хиландарски рукопис припада Ходошкој верзији, али иако ја преписиван касније од Ходошког (у другој половини XV в.), сачувао је на много места тачније облике. Можемо претпоставити да је преписан с неког протографа X_1 (из друге половине XIV в.) у коме језик није био толико мењан на црквени калуп као у X_2.

По распореду чланова и по насловима потпуно се слаже с Ходошким рукописом, само се прекида на чл. 118. До чл. 20. слаже се и по стилу.

Боље су лекције Хиландарског следеће:

Хиландарски рукопис	Ходошки рукопис
чл. 21 — **ѥзыкь оугрѣже**	**ѥзыкь штрѣже**
чл. 23 — **да га дижу**	**да га дижоуть**

чл. 24 —	да се распе	да се расплюеть
чл. 25 —	да облада	да обладаеть
	не оузьхрани	не оузьхранить
чл. 28 —	от митрополить или от	от митрополить или
	еписков или от игоумe-	от игумань, да отлучить се
	нь, да се отлучит. . .	
чл. 30 —	аще е кото комоу кривь,	нь аще е кто комоу кривь,
	да ище. . .	да ищеть
чл. 65 —	архиереи да речетѣ. . .	арх. да возвѣститъ
чл. 32 —	да им се оузме. . .	да имъ се възметъ
чл. 33 —	да имъ соуде	да имъ соудетъ
чл. 34 —	и накаже	и накажеть
чл. 42 —	да дають сокю	да дають коню (!)
чл. 50 —	властеличикы, — чикь	властеличица, — чиць
	да плати	да платитъ
чл. 53 —	себрь. . . по силѣ влады-	владикоу по силѣ
	коу	
чл. 56 —	и не приде	и не приидеть
чл. 58 —	да плати	да платить
чл. 59 —	ако ли подложи	ако ли подложить
чл. 62 —	с печетиѡм	сь печатию
чл. 63 —	продава	продавать
	. . . кьда их	. . . аще ихь
чл. 66 —	кои приде	кои приидеть
чл. 67 —	вьсака	вьсакаа
чл. 67 —	да дрьже	дрьжеть
чл. 68 —	по вьсеи земли, оу не-	по вьсе земли, вьнедели
	дели не има	не имать
чл. 68 —	да стежи	да стежить
чл. 68 —	не оузме	не оузметь
чл. 70 —	аще боуде	аще боудеть
чл. 69 —	поводчие	подвочие
чл. 74 —	не пасе	не пасеть
чл. 75 —	не попасе	не попасеть
чл. 82 —	да не стане	да не станеть
чл. 82 —	да плати	да платить
чл. 85 —	да плати	да платить (2 п.)
чл. 85 —	стапи	стапиемь
чл. 87 —	дошль	пришль
чл. 87 —	та учиниль	и сьтвориль
чл. 87 —	да плати	да платить
чл. 88 —	къ да се пре	Аще се пре
чл. 89 —	и не поиде на суд,	и не поидеть на суд
чл. 89 —	нь седи дома	нь ожидаеть вь домоу
чл. 89 —	аще приидеть	аще приидеть
чл. 89 —	от тогази	од тогаи
чл. 89 —	ере позвавь дома седит	нема
чл. 90 —	обрѣтаю, откупую	обрѣтають откупують

чл. 91 —	да га даа къда га поище	да га дасть аще ли га не
	и не обрѣте га ондези на	обрѣщеть, вь ть часъ да
	на двороу, тъ час да	приидеть на суд и да
	приде на соуд и да ре-	речеть: не обрѣтохь
	че: не наидох пристава	пристава
	оутрѣ и на обѣдѣ	за ютра на [illegible]
	на работоу тога при-	того пристава
	става	
	конно га дае	конно га дасть
	постави, приде,	поставить, приидеть
	да га да	да га дасть
чл. 92 —	А боуде оу горѣ оу пус-	а боудеть вь горѣ и вь
	тоши	пуст
	да га поиде оу	да га поведеть вь
	и позове	и позоветь
чл. 94 —	субие, отсѣкоу	оубиеть, отсѣкоуть
чл. 95 —	опсуе	опсуеть
чл. 95_a —	оубие и ѡбѣси	оубиеть и ѡбѣсить
чл. 96 —	иждеже	иждежеть
чл. 97 —	роука	роука
	отсѣче	отсѣчеть
чл. 99 —	не нагие	не наиде,
чл. 99 —	да га да	да га дасть
чл. 99 —	аще ли га не	али ли не
чл. 99 —	оужег' шаго	кьвегьшаго
чл. 101 —	оузму	вьзмоуть
„	ономоузи	ономоуи
„	оу законоу, оу	вь законѣ, нь
чл. 102 —	оу чесом	вь чесомь
„	пооузда	пооуздаа
чл. 103 —	како любе	како любеть
чл. 104 —	къда нѣсть моуба дома	егда. нѣсть моужа се вь домоу
„	да годе, оу	да гредеть, вь
„	не даде глась	не приидеть глась
чл. 105 —	тере ихь	та ихь
„	потвори	потворить
„	да оузмоу	да вьзмоуть
чл. 107 —	се оузме	се вьзметь
чл. 110 —	оузети оброка	вьзети
чл. 111 —	обрѣте	обрѣщеть
чл. 113 —	дрьжи оу двору	дрьжить вь дворѣ
„	такожде и кои	та кои
чл. 114 —	оу землю	вь землю
чл. 115 —	ако дӓ	аще дасть
чл. 116 —	или оизме	или вьзме
„	а що наиде	аще нагие
„	оу тугю	оу тоуждеи
чл. 118 —	грѣдоу по царевь земли	греде по царевои

	кто се нанде	кто се обрѣте
чл. 120	— да си походы	да си походить

Видимо да је протограф Хиландарског рукописа — X_1 био много ближе оригиналу Душанова законика и Бистричкој редакцији него сада сачувани X_2. Ми смо набројали више од 100 лекција у Хиландарској редакцији које су ближе првобитном тексту Душанова законика.

7. *Верзија — Шишатовачки рукопис*

Шишатовачки је рукопис писан 1541. г. на Светој гори. Он припада истој ,,манастирској верзији'' Душанова законика као и Ходошки и Хиландарски: преписивало се још у XVI веку по закону инерције, без везе са потребама живота.

Као што је утврдио још Т. Флорински, Шишатовачки је рукопис преписан с Ходошког или тачније ,,с оног истог оригинала из којег је црпео писац Ходошког'', тј. из неког рукописа X_1 писаног још у XIV веку.

Заиста, на неким је местима текст Шишатовачког рукописа, иако много каснији, ипак тачнији од сачуваног X_2. На пример:

1) у чл. 8. Ходошког рукописа има ,,да се каже по законникоу'' док у Шишатовачком стоји ,,да се накаже по законоу'', а у свим осталим старим рукописима (Струшком, Бистричком, Атонском и Призренском) стоји исто ,,по Законоу св. отьць'';

2) у чл. 28. Ходошког рукописа стоји погрешно ,,оть митрополить или оть игоумень'', док Шишатовачки има тачно као у осталим рукописима: ,,оть митрополить или оть епископь или оть игоумень'';

3) у чл. 89. Шишатовачког рукописа има тачан текст: ,,иньзи кои ість позвань, аше приде'', док је у Ходошком испала реч ,,аше'' и стоји само ,,позвань прідеть''.

То су јасни докази да је писац Шишатовачког рукописа имао пред собом један бољи текст X_1, старији од познатог нам X_2.

Иначе Шишатовачки рукопис потпуно се слаже с Ходошким што се тиче распореда чланова и наслова испред њих.

Има доста стилских и правописних разлика које се објашњавају тиме што је Шишатовачки рукопис писан у XVI веку, доста непажљиво, али се на њему опет види поновни утицај народног језика и изговора.

У Шишатовачком рукопису поједине речи Ходошког промењене су, час из стилских разлога, час обичном непажњом. На пр.:

	Ходошки	Шишатовачки
чл. 11	— да ихь ведѣвьса	да ихь виде вса
чл. 19	— да педепсать се	да подписаеть се
чл. 32	— кое соу разьгнали	кое су разтерали
чл. 65	— коуде моу хотѣніе	камо хощеть

чл. 76	— доушьници	доушевници
чл. 87	— да платить	да га дасть
чл. 86	— аше се оубіе	аше оубие
чл. 91	— приставь прідеть	приставьдоге
чл. 122	— аше ли га царинникь	аше ли га царевникь
чл. 130	— црьковь кто опори	црковь кто оверити кто
чл. 145	— хоусарьство	оусарина.

Све наведене варијанте немају много значаја за историју Душанова законика. Оне само показују да се Душанов законик преписивао на Светој гори у XVI веку као занает прошлости, али без много разумевања. Писар калуђер радио је доста непажљиво и није се много бринуо за то да ће неки чланови изгубити смисао у његовом тексту, на пр. чл. 19, 86, 122.

8. *Раковачка верзија*

Мало по страни од анализираних преписа Душанова законодавства стоји Раковачки препис, који представља засебну верзију (неке везе с њим има и Студенички рукопис).

И тај препис разликује се од верзије А испремештањем појединих чланова Душанова законика, али то испремештање стоји доста далеко од промена у верзијама Б, Б$_1$. Оно је рађено самостално. Главна је његова особина у томе што се поједини чланови доста лако преносе из другог дела Душанова законика у први део и обратно.

То је могло бити учињено тек после 1354. г. , можда првих година владавине цара Уроша.

Друга особина тог преписа је у томе што је сачувао највише чланова Душанова законика (196), што се у њему налазе 14 capita unica. Врло је вероватно да су и ти чланови доцније, нека reformations опет из доба Урошеве владавине.

Трећа врло важна одлика тог зборника је што је у њему, исто као у Студеничком, Властарева Синтагма иначе нетакнута у свим преписима верзије А, Б, Б$_1$, и В) знатно преиначена. Сасвим је укинута доста незграпна подела на ,,Съставе'' (слова) и главе; многи су чланови испремештани; нешто је избрисано, али неки су одељци попуњени из Потпуне синтагме. И та знатна прерада Синтагме могла је само да буде изазвана практичним потребама живота.

Доста је познато како је подела Скраћене синтагме на *слова* испала нејасна. Јер је у главноме задржала ред грчких слова, а тај ред је у српском преводу потпуно изгубио свој значај.

Зато су се неки редактори[292] одлучили да ту поделу укину, и да целу Скраћену синтагму поделе само на главе, како је био подељен и

[292] Можда нови логофет Урошев, Драгослав, који је 1356. г. заменио творца Душанова законика, логофета Ђурђа.

Душанов законик. На тај начин они су сместили читаву грађу Скраћене синтагме у 75 глава.

Читава грађа Скраћене синтагме испремештана је ради извесне систематизације.

Раковачка Скраћена синтагма	Обична Скраћена синтагма	
гл. 1	А — 3	О крщеныи
гл. 2	А — 3	О како крстити младенце
гл. 3	А — 3	О сумнецих се младенце крстити
гл. 4	А — 4	О крецаемыхь младенцех агаренскихь
гл. 5	А — 5	О крецаемых от несвеценыхь
гл. 6	А — 1	О иже отвргших се вѣры христианские.
гл. 7	А — 1	О отвержении
гл. 8	А — 1	О отвргших се волею
гл. 9	М — 5	О влудѣ
гл. 10	Г — 2	О двоеженцѣхь
гл. 11	Г — 2	О многоженцѣхь
гл. 12	Г — 3	О втором бракѣ
гл. 13	А — 11	О вьсхищающих развоиничьскы тужда
гл. 14	А — 12	О восхицающих на бракь жены
гл. 15	Г — 1	О брацѣх повелѣніих
гл. 16	Г — 6	О беззаконих брацѣх
гл. 17	Г — 6	О комовах
гл. 18	Г — 5	О посагеющих дѣвиць без воле своих родитель
гл. 19	Г — 15	О насиловании отроковиць
гл. 20	Г — 8	От которых вин брак разрѣшает се
гл. 21	Г — 8	О разрѣшении брака
гл. 22	Д — 7	О свѣдочоы
гл. 23		Потпуна синтагма Г—25. О родившои жень вь пость
гл. 24	Г — 12	О жену имѣюцу бѣснуему
гл. 25	П — 3	О прикиныхь иманіахь
гл. 26	П — 4	О прѣдателехь
гл. 27	П — 5	О иже оклиниающих се между собою
гл. 28	Е — 3	О иже вь цркви прибѣгающихь
гл. 29	—	Потпуна синтагма О—1. О позорѣхь и глумьческыих играхь
гл. 30	—	Потпуна синтагма О—1. О звѣроборскіи законь
гл. 31	М — 1	О вльхвахь и баюлицехь
гл. 32	Б — 7	О іако царю не досадити подобаещь
гл. 33	Д — 11	О дарованиихь
гл. 34	К — 3	О причьтнику
гл. 35	Т — 2	О погребении
гл. 36	Т — 3	О гровокопателех
гл. 37	Т — 3	О досадьхь
гл. 38	Е — 1	О емествь
гл. 39	Е — 4	О палежи

гл. 40	Д — 2	О заемницѣхь и заимѣ и залоги (с допунама)
гл. 41	А — 6	О куплении и продании (с допунама)
гл. 42	М — 2	О наименовании (с допунама)
гл. 43	П — 1	О покладѣ
гл. 44	А — 1	О растлѣнии скота
гл. 45	—	ПС потпуна синтагма А—16. О иже вь нечистоть женамь
гл. 46	А — 6	О недорастших
гл. 47	А — 16	О отлучении
гл. 48	Е — 6	О вастопреступлении
гл. 49	М — 3	М—4. О [illegible]
гл. 50	В — 8	О [illegible] себѣ
гл. 51	Ф — 6	О хиротонисуемыхь на имании
гл. 52	—	Потпуна синтагма Х—28. О канонику хиротонии
гл. 53	—	Потпуна синтагма Е—35. О молитвахь благочинствѣ
гл. 54	I — 1	О свѧщенотатствѣ
гл. 55	К — 8	О татвь (с допунама)
гл. 56	Ф — 2	О убиствь волномы и неволномь
гл. 57	Ф — 3	О удавленныхь младенцехь
гл. 58	Ф — 4	О разсуждении убиства
гл. 58	К — 4	О подлогу
гл. 59	Х — 1, 2 и 3	О законѣ и паствѣ (с допунама)
гл. 60	Д — 6 и 5	О судіахь (с допунама)
гл. 61	Д — 4	О судіахь изволенныхь (с допунама)
гл. 62	Ф — 1	О дрьжимы хь вь узахь (с допунама)
гл. 63	—	Потпуна синтагма К—37. О іако не подобаеть вь недѣлю постити
гл. 64	Г — 16	О обручении
гл. 65	М — 6	О растлѣвшихсе с тьшею своею
гл. 66	В — 2	О вратотворении
гл. 67	В — 2	О степенѣхь брака
гл. 68	В — 3	О сыноположении
гл. 69	В — 4	О иже отькрьшеніа вьсприети дѣтіи
гл. 70	В — 5	О вьз враненѣхь брацѣхь (с допунама)
гл. 71	В — 6	О егда умреть мужь (с допунама)
гл. 72	Ф — 5	О женѣ нерадивѣ
гл. 73	П — 6	О іако неподобаеть удавленаіа іасти
гл. 74	Т — 4	О казнѣхь законь
гл. 75	—	О иже по причещении извлювавшихь (нема ни у ПС)

На крају зборника долази још један лист 97. на коме се може прочитати одломак текста из Потпуне синтагме Д—10. О судіахь и о судилишѣхь.

Видимо да је Раковачка синтагма доста попуњавана: и појединим уметцима и читавим главама из Потпуне синтагме; унети су нови оделци: Г—25. О родившеи женѣ вь пость, О—1. О позорѣх и глумцьхь, О—1. О звѣроворении, А—16. О иже вь нечистоть женамь, Х—28. О канонику

и хиротонии, Е—35. О молитвахь благочинствь, К—27. О іако не подобаеть вь недѣлю постити „и глава О иже по причашении изблювавшихь".[293]

Све су то допуне које су могле да настану само у делокругу неке епископије или манастира. Не мислимо да би то било дело јеромонаха Пахомија из 1700. г.: он је чисто механички преписивао оно што је имао пред собом и, као што је познато, чак је преписао многе листове Душанова законика онако како их је нашао испретуране, надовезујући без смисла почетак једног члана на завршетак другога. Не би он имао ни иницијативе ни знања да предузме редакторски рад: систематизацију Скраћене синтагме и додавање у њен текст одредаба из Потпуне синтагме. Вероватно је то било учињено онда када су се црквене власти често обраћале и Скраћеној синтагми и Душановом законику, тј. за време самосталне српске државе, негде у деспотовини.[294]

У том погледу маркантно је и премештање Синтагминих одредаба: на прво место су дошле (као главе 1—5) одредбе А—3, А—4 и А—5 о крштењу, тек после тога одредбе А—1 „О вѣрѣ христіанскои", затим М—5 „О блоудоу", Г—2 и Г—3 о многоженству и другом браку, затим све одредбе Г—1, 6, 5, 15 и 8 о браку. Као да су редактори хтели сврстати све *црквено* право на почетак, у један одељак. Тек после тога долазе одредбе из световног права, почев од гл. 32. (В—7. О цару) и 33. (Д—11. О поклону). Ипак треба рећи да тај систем није доследно спроведен и поједине одредбе црквеног права долазе и даље између световних, на пр. гл. 34, 45, 51—53, 63, 69. и 75.

С друге стране, неке су одредбе Скраћене синтагме попуњене из Потпуне синтагме, и то су: гл. 40. (=Д—2. О зајму и залози), гл. 4л (=А—6. О куповини и продаји), гл. 42. (=М—2. О најму), гл. 55. (=К—8. О крађи), гл. 56. (=Ф—2. О убиству), гл. 59. (=Н—1—3. О застарелости), гл. 60 (=Д—6. и 5. О судијама), гл. 61. (=Д—4. О изабраним судијама), гл. 62. (=Ф—1. О сужњевима у тамницама) и гл. 70. и 71 (=В—5 и 6. О забрањеним браковима). Интересантно је да се скоро све те одредбе тичу световног права — приватног и кривичног. Ипак и те су допуне могле да настану у делокругу црквеног феудалног суда, како би се примењивале на житеље манастирског имања које је уживало потпун судски имунитет.

Иначе, Раковачки рукопис доста је избрисао из Скраћене синтагме. Испале су:

Из гл.	А — 1	О иже по отвржении и другіе гонивших
	А — 8	О чьтьцьхь
	А — 9	О отхождении епископь
	А — 10	Что есть прѣдложеније
	А — 11	О развоиницима (правила св. Гргура чудотворца)

[293] С Новаковић, Матије Властара Синтагмат, 243.

[294] C. Jireček, Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 204: „Aus einer alten Vorlage, einem Codex wahrscheinlich des XV Jahrhunderts, der leider nicht mehr zum Vorschein gekommen ist, stammt eine junge Handsschrift, geschrieben 1700—1701 im Kloster Rakovac"

Из гл.	В — 2	О степенѣхь брака
Из гл.	Г — 9	О женах обручившихс
	Г — 10	От которых вины обручении раздрѣшають се
	Г — 11	О иже свое жены ... изгнавших причьтницѣх
Из гл.	Д — 9	Јако двашди отмьщати не подобает (25 Апост. правило)
	Д — 10	О рабѣх свобождении (82 Апост. правило)
Из гл.	К — 1	О изврьжении епископь (правило Карт. сабора)
	К — 2	О ново дѣло творещихь
	К — 4	О наслѣдствовании
	К — 5	О изганюсмых от наслѣдиа сынов (115 нов Јуст.)
	К — 6	О изганюемых от наслѣдиа родителихь
	К — 7	ко причьтникь. . . (31 правило Кар. сабора)
Из гл.	М — 6	О монастырѣхь и о минсѣхь[295]

Тешко је разумети зашто је Раковачки текст избрисао ове одредбе. Ако је постао у Манастиру и чак уносио одредбе црквеног права из Потпуне синтагме, зашто је брисао црквено-правне одредбе, као А-1, 8—10, подробности о браку и веридби? Ако је постао у делокругу световног суда, зашто је брисао одредбе о градским сервитутима (К-2) и о наследству (К-4, 5, 6)? То је загонетка Раковачког преписа, на коју не можемо дати тачан одговор. Врло је вероватно да је Раковачки текст био до 1700. г. два-три пута преписиван и прерађиван: у његовој првој редакцији (из доба цара Уроша) био је чак попуњен из Потпуне синтагме и из Прохирона, а много доцније је један део одредаба био избрисан. Нама изгледа чак, да се изостављање толико значајних одредаба као К-1, 2, 4, 5, 6, 7. (и то редом) може објаснити тиме што је пред јеромонахом Пахомијем (или његовим претходником) лежао оштећен рукопис у којем су ти листови редом испали.

Да велико премештање одредаба Скраћене синтагме у Раковачком препису може бити не само плод свесног размишљања, него и последица преписивања са протографа с измешаним листовима, може се наслутити из његова распореда. Ако упоредимо нормалну Скраћену синтагму са Раковачком Синтагмом у 75 наслова, видимо да грађа Скраћене синтагме (на прим. из Призренског рукописа) стоји овако према Раковачкој: чл. 6, 7, 8, 1, 2, 3, 4, 5, 41, 46, 44, —, 13, 14, 47, —, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 32, 50, 15, 10, 11, 12, 18, 16, 17, 20, 21, —, 24, 19, 64, 40, 61, 60, —, 33, 38, 28, 39, 48, 54, —, 34, —, 58а, —, 55, 31, 42, 49, 9, 65, —, 59, 43, 25, 26, 27, 73, 35, 36, 37, 74, 62, 56, 57, 58, 72, 51.

9. *Студеничка верзија*

Студенички рукопис доноси Скраћену синтагму у једном новом облику, подељену само на 57 глава овим редом:

[295] Упореди Т. Флоринский, Памятники, 102—103, 111—115, 121—122, 151—152, 163—164, 171—179, 189—191.

		Раковачки препис	Скраћена синтагма
		1	А—3
1.	О светѣмь крьщении	2	А—3
2.	О коихѣ подобаеть покрьщевати	3	А—3
3.	О сумнѣщих се младенцехь аще крьстише се	4	А—4
4.	О крщаемiихъ младенцехъ агаранъскыихъ	5	А—5
5.	О крщаемыихъ отъ несвещенныхъ	6	А—1
6.	О отврьгшиих'се клирикъ страха ради	14	А—12
7.	О въсхыщающиихъ на бракъ жены	19	А—12
8.	О насиловании отроковице	64	Г—16
9.	О обручении отроковице	15	Г—1
10.	О брацѣхъ повеленныхъ по законоу	16 и 17	Г—9
11.	О безаконныхъ брацѣхъ	18	Г—5
12.	О посагающiихъ дѣвицъ без волiе ихъ родитель	25	П—3
13.	О прикiиниихъ иманiихъ	67	В—2
14.	О степенехъ брака иже отъ крьве	68	В—3
15.	О синоположении	69	В—4
16.	О иже отъ светого крьщенiа въспрiети дѣти	70	В—5
17.	О възбранiенныхъ брацѣхъ	71	В—6
18.	О посагошои жене въ плачевное врѣме	66	В—3
18а.	О братоворении		
19.	О распоустѣ и отъ которыхъ винь раздрѣшает се бракъ	20 и 21	Г—8
20.	О двоеженьцехъ и троеженцехъ	10 и 11	Г—2
21.	О иже въ вторiи бракъ приходецои женѣ	12	Г—3
22.	О прѣлюбодѣиствѣ	49	Г—4
23.	О растлившим' се сь своею тьщею	65	
24.	О имоущiимь женоу бѣсноуему	24	Г—12
25.	О блоудѣ	9	М—5
26.	О iако цароу не подобаеть досадити	32	В—7
27.	О прѣдателiехъ и невѣрницѣхъ	26 и 27	П—4 и 5
28.	О досаждении	37	В—7
29.	О въсхыщающiихъ разбоиничьскы тоуждаа	13	А—11
30.	О свѣдѣтелiехъ коимь подобаетьбити	22	Д—7
31.	О iемествѣ законь	38	Е—1
32.	О палежи законь	39	Е—4
33.	О заемницѣхъ и заимѣ и залозѣ	40	Д—2
34.	О коуплiении и продании	41	А—6
35.	О наимованiихъ	42	М—12
36.	О покладѣ законь	43	П—1
37.	О клетвопрѣстоуплiении	48	Е—6
38.	О отлоучении	47	А—15
39.	О законѣ сказанiе	59	Н—1
40.	О соудоу царьскомь	60	Д—6
41.	О соудiахъ изволiенныхъ	61	Д—4
42.	О дрьжимихъ въ оузахъ и тьмницахъ	62	Ф—1
43.	О казнѣхъ законь	74	Т—4
44.	О вльхвахъ и валал'ницехъ	31	М—1
45.	О гробоpителiехъ	36	Т—2
46.	О свещен'нотатствѣ	54	I—1
47.	О татбѣ правила	55	К—8
48.	О оубiиствѣ полномь	56	Ф—2
49.	О оудавлeныхъ младѣнцехъ	57	Ф—3
—	О разоужденiи оубиства	58	Ф—4
50.	О женѣ помѣтающои младенца	72	Ф—5
51.	О нуждею оумрьшихъ, рекше себе удавльшихъ	50	В—8
52.	О iако не подобаетъ оудавлен'на животна iасти	73	П—6
53.	О iако въ крьчмоу не подобаетъ причьтникомь въходити	34	К—3
54.	О иже къ црькви прибѣгающихъ отъ напасти нѣкые	28	Е—3
55.	О позорѣхъ и глоумчивыхъ играхъ	29 и 30	О—1
56.	О хиротонисоуемiихъ на имѣниихъ	51	Ф—6
57.	О даровѣхъ	33	Ф—6

Глава VI

ОДНОС ДУШАНОВА ЗАКОНИКА ПРЕМА ВИЗАНТИЈСКИМ ЗБОРНИЦИМА

Познат је велики утицај византијске културе и византијског права у старој српској држави.[296] Постоје само два српска превода византијских правних зборника: превод Номоканона (у састав улази цео Прохирон) и Синтагме Матије Властара. У својој расправи о Душанову законику 1872. г. Ф. Зигељ је обратио пажњу на значај црквеног византијског права у средњовековној Србији.[297] Он је нарочито истакао чињеницу да су, заједно с црквеним зборницима, улазили у Србију и неки световни закони. Стога је у прилозима својој расправи штампао неке одломке из српског превода Синтагме М. Властара, јер је Зигељу изгледало да је Синтагма код Срба била потиснула све остале црквене зборнике. Он је приметио да Синтагма обухвата и много световних одредаба и закључује: ,,Синтагма Властарева, као зборник црквених закона, имала је обавезну снагу, а пошто су и световне одредбе улазиле у састав овога зборника, морале су и оне да буду примењиване''. Што се тиче чисто световних зборника (преведених с грчкога), одредбе њихове су примењиване само у толико у колико су одговарале српским обичајима. Зигељ је имао у рукама само један препис Душанова законика и Синтагме, стога се више није позабавио тим питањем у својој тези.[298]

Исте 1872. г. изашао је у Загребу библиографски нацрт Валтазара Богишића. Богишић зна већ за 13 рукописа Душанова законика,

---

[296] У својој нашироко замишљеној расправи O znaczenju prawa rzymskieho i rzymsko-byzantyńskiego u narodów słowiańskich. Warszawa 1868. P. Хубе је обратио пажњу на то да се Душанов законик налази обично заједно с Номоканоном и Закоником Јустинијана. Зато је Р. Хубе наштампао и анализирао Законик Јустинијанов у убеђењу „да Законик Јустинијанов садржи прописе који допуњују одредбе Душанова законика, а да је он сам допуна Душанова законика” (R. Hube, Pisma. I, 353).

[297] Θ. Θ. Зигелъ, Законникъ Стефана Душана, 16—18.

[298] Исто, 18—19. Ипак ни Зигељ није начисто с тим питањем јер нешто раније говори о ограниченој примени световних одредаба у црквеним зборницима.

зна да се Душанов законик не јавља никад посебно „него је вазда с каквим другим рукописом, они или бивају у какву зборнику, или су са каквим Номоканоном или другдје, али вазда као умјетак или додатак опширнијег списа”. Ипак он се не задржава на том питању, те вели само да су српске компилације и прераде византијских зборника — „једна врста закона, о којим, ако се и не може доказати да су истекли управо из воље домаћег законодавца, ипак лако да су имали у Србији у неко време углед и силу правог закона”. Богишић подробно описује Законик Јустинијанов у његове две редакције и у његовом односу према византијским изворима, али не говори ништа о његовом односу према српском праву. Синтагму Богишић уопште не спомиње, јер је претрес зборника црквеног права одложио за трећу свеску свога нацрта, која није ни штампана.

Године 1877. појавио се Стојан Новаковић с мишљењем у којем је отишао даље него Хубе и Зигељ. Он је написао: „Што се тиче значења Душанова законика — кад се узме на ум садржина Фотијева Номоканона, који је још Св. Сава увео и у коме има грађанских закона; кад се, потом, обрати пажња Душанов законик да и у рукописима долази увек као додатак тим законима и да у њему нигде наредбе цео предмет не исцрпљују нити се у каквом самосталном карактеру показују, онда изгледа као најзгодније да законодавну радњу Душанова времена треба сматрати као *додатке и исправке* или као *измене и допуне* византијско-римским законима који су још од Св. Саве уведени”. Стога је Ст. Новаковић објавио неке одломке из византијских закона у својој књизи: штампао је 23 члана из Законика Јустинианова а из Властареве Синтагме одредбе о куповини и продаји, о зајму, о азилу, о паљевини и о убиству, сматрајући да су те одредбе важиле у средњовековној Србији. Ово је мишљење било исказано узгред у једној школској књизи и није нашло одјека у српској књижевности.

Али 1885. г. чувени руски канониста А. С. Павлов дошао је до сличног закључка.[299] Разгледавши Бистрички препис Душанова законика, који се налази у Москви, он је први запазио да Душанов законик не стоји у рукопису у вези са светосавским Номоканоном, него да долази у друштву с нарочито скраћеном Властаревом синтагмом 1335. године. Запазио је, даље, да Скраћена синтагма, Јустинијанов закон и Душанов законик имају један заједнички преглед садржине на челу рукописа, и да Скраћена синтагма садржи више световних него црквених закона. Павлов је изнео мишљење да је скраћивање Синтагме било извршено ради примене у световним српским судовима оних грчких закона који су српском народу били реципирани. Душанов законик не сме да се проучава засебно и независно од Скраћене синтагме, јер се и његове одредбе заснивају на њезиним грчким законима. Ни Павлов није стигао да своје мишљење образложи подробније (објављено је само на 2 стране текста).

[299] Павловъ А. С., Сообщение о сербскомъ законикѣ Стефана Душана, 4—6.

Велики напредак у проучавању Душанова законодавства учинио је Тимофеј Д. Флорински.[300] Од 1880. г. почео је да ради на проучавању Душанова доба. Године 1888. изашло је његово темељно дело: Памятники законодательной деятельности Душана царя Сербовъ и Грековъ. Ту је Флорински схватио обим Душанове законодавне радње у најширем смислу: у њу спадају и многобројне повеље, и Законик, и Скраћена синтагма.

Исто као А. Павлов, тако и Т. Флорински обраћа нарочиту пажњу на то што се Душанов законик у свим старијим преписима налази у истом друштву, — после Скраћене синтагме и Јустинијанова закона. Међутим, потпун српски превод Синтагме (ПС) јавља се увек засебно, без Душанова законика. Подробна анализа садржине и стила Потпуне синтагме и Скраћене синтагме, њихово упоређење с грчким извором, убеђују Флоринског да је скраћивање Синтагме било извршено у Србији с јасно одређеним циљем: да та компилација врши улогу „српског законика”.[301] И Јустинијанов закон изгледа Флоринском као прерада извршена у време Душаново да буде унесена у кодекс српских закона. А Душанов законик јавља се као допуна за Скраћену синтагму и Јустинијанов закон, као српска допуна византијском законодавству. Писцу изгледа вероватно да су обе српсковизантијске збирке добиле санкцију на истом сабору 1349. г. на коме је издат и Душанов законик.[302]

Тако је у Душаново доба, по мишљењу Флоринског, извршена једна велика кодификација византијског и српског права, која истиче значај Душанове личности много више него што се обично узимало.

Флорински је своје мишљење образложио многим индиректним доказима, нарочито археографском анализом свих познатих му рукописа и упоређењем садржине Скраћене синтагме и Потпуне синтагме. Ипак није изнео оно што би било најважније — упоредну анализу садржине Скраћене Синтагме, Јустинијанова закона и Душанова законика.

Стога у својој оцени Флоринскова рада није Зигељ прихватио његове закључке.[303] Зигељ је почео да анализира правни садржај ових зборника те наишао на нека размимоилажења између Душанова законика и Скраћене синтагме. Нашао је и неке противуречности између Душанова законика и Јустинијановог закона и тиме доказивао да ови зборници нису сачињавали једну целину, чак да Скраћена синтагма и Душанов законик нису могли да имају истовремено ни обавезну

[300] Т. Флоринский, Аѳонские акты и фотографические снимки с нихъ въ собранiахъ П. И. Севастіянова. С. Петербургъ 1880; исти, Iожные Славяне и Византия вь второи четверти XIV века. С. Петербургъ 1882, исти, Политическая и културная борба на греческомь Востоке въ первой половине XIV века. Кіевь 1883.

[301] Т. Флоринский, Памятники, 490.

[302] Исто, 16: „. . . или на једном од следећих сабора”; ово мишљење никако се не слаже с тиме да је Душанов законик допуна Скраћене синтагме и Закона Јустинијанова, који су постали раније од Законика.

[303] Ѳ. Ѳ. Зигелъ, О сочинений: Памятники законодательнои дѣятельности Душана, царя Сербовъ и Грековъ. Хрисовулы. Сербскій законникъ. Сборники византийскихъ законовъ. Изслѣдования Тимоѳея Флоринскаго. Кіевъ 1888. у: *Записки Имп. Акад. Наукъ*. Т. 63, кн. 1. С Петербургъ 1890. *Отчетъ о присуждении премии митрополита московского Макария*, 57—113.

снагу.[304] Зигељу изгледа да постоје размимоилажења и између Скраћене синтагме и Прохирона, а „пошто је Прохирон, као саставни део Номоканона, имао обавезну снагу у Душановој Србији, није било потребе законске рецепције Скраћене синтагме".[305] Зигељ налази и противуречности између Скраћене синтагме и Јустинијанова закона, што је опет доказ да ови зборници нису могли сачињавати делове једног српског кодекса.[306]

Према Зигељу и Скраћена синтагма и Јустинијанов закон спадају у правну књижевност полузваничног карактера исте врсте као у Чешкој и у Пољској XIV—XVI века. Постале су обе збирке иницијативом Душановом, који их није посматрао као законе него као дела врло поучна за српске правнике. Задатак је ових зборника био да српске правнике научи теоретским начелима. Сам Душанов законик брзо је изгубио своју важност, по мишљењу Зигеља, док су Скраћена синтагма и Јустинијанов закон добијали у значају. Стога су ове збирке у рукописима XV века стале на прва места, док је Душанов законик као неподесан у реалном животу, отишао на крај.[307]

Српски писци тога доба отишли су још даље у негирању стварне везе између споменутих српскогрчких компилација и Душанова законика. У свом чланку о Јустинијановим законима[308] М. Веснић каже да је преписивање Јустинијанових закона заједно с Душановим закоником било „посао здравих и беспослених" калуђера, који су тај рад обављали без разумевања.[309]

У расправи о систему Душанова законика др Мијушковић иступа[310] одлучно против Флоринскога (коме пребацује „готово непријатељско држање према Србији и Душану"). По мишљењу др Мијушковића Душанов законик је био једна „потпуно смишљена целина", нека врста устава наше средњовековне државе. Тек после пропасти царства (и деспотовине?), кад брига око одржања реда и сигурности у српском народу пада сасвим на цркву, труди се црква да томе задатку одговори, црпећи из црквено-византијских споменика. „Синтагма Властарева, Јустинијанов закон и других царева, Прохирон, Еклога, Номоканони постадоше редовни пратиоци Душанова законика, једино и искључиво по иницијативи Цркве".[311] „Од некадашњег самосталног и јединог закона, Душанов законик постаде део српско-

[304] Исто, 90—95.

[305] Исто, 99; према Зигељу, чл. 101 Душанова законика позива се на Прохирон, а не на Скраћену синтагму (Законникъ Стефана Душана).

[306] Исто, 103.

[307] Исто, 111—112.

[308] М. Веснић, Јустинијанови закони и старо српско право, 137—148, 221—230.

[309] Исто, 230: „То је посао здравих а беспослених становника самостана, који су можда у њему тражили забаве, но који ни до каквог осетнијег уплива није било за српско право".

[310] Д. Мијушковић, Систем Душановог законика. *Српски преглед*, бр. 4—6. Београд 1895, 115—176.

[311] Ово мишљење доста је нетачно; уствари, ни Прохирон, ни Еклога, ни Номоканони нису никад постали пратиоци Душанова законика (в. у гл. II).

византијске компилације, саставни део зборника целокупног важећег и неважећег српско-византијског права".[312]

Много је опрезнији у негирању Флоринскова мишљења Ст. Новаковић 1898. г., у свом познатом издању Душанова законика. Он сад не мисли (као некад) да је Душанов законик само додатак грчким зборницима, да су Скраћена синтагма, Јустинијанов закон и Душанов законик раније сачињавали једну целину. Што се они налазе заједно у зборницима, то је дело преписивача. Цар Стефан не би сматрао да Законе светих отаца (= византијско право) треба узакоњавати. Они су већ ступили у важност од времена св. Саве.[313]

Али ради потребе грчких земаља, могао је цар Стефан мислити да Фотијев (Светосавски) номоканон замени нечим новим, подеснијим и прегледнијим (ради употребе „по многим судовима које је цар установљавао и које је намеравао да уреди"). Тада је преведена Синтагма, као краћи облик Закона светих отаца. „Смишљајући да по судовима свога царства прегледом подеснијега и краћег дела рашири и распространи Законик светих отаца, цар Стефан је имао срећну мисао да уз то погледа и на законе земље Српске".[314] Дакле по примеру Законика св. отаца и он скупи Законик своје земље.

Из наведеног се види да Ст. Новаковић негира само спољашњу везу између Скраћене синтагме и Душанова законика, али признаје да је Синтагма имала обавезну снагу, као нови облик Закона св. отаца, дакле да је византијско право важило у Србији у пуном обиму и није требало ни потврде Душанове, да би се таква потврда сматрала чак „за повреду вере".[315]

Издање Стојана Новаковића изазвало је критику Флоринског,[316] који остаје при своме мишљењу о тесној вези Скраћене синтагме, Јустинијанова закона и Душанова законика. Флорински вели: да он није ни помишљао на „узакоњење" византијског права од стране Душанове, него само на кодификацију његову. Таква спољашња прерада византијских закона и спајање са српским законима могла је да буде извршена само на сабору. У ову кодификацију спада Скраћена синтагма, која би као приватан посао била сувишна. Међутим Новаковић се не зауставља на разлици између Потпуне и Скраћене синтагме.

К. Јиречек у својој оцени Новаковићева рада није јасно изразио своје мишљење. Он не прихвата мишљење Флоринског, али примећује да у Душановом законику недостају готово сва питања грађанског права (лично, брачно, наследно, облигационо, трговачко), сва питања

[312] Д. Мијушковић, Систем Душановог законика, 188.

[313] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, XL.

[114] Исто, XLI.

[315] Исто, XL: „У време цара Стефана, као и раније, мислило се непрестано да су ти закони (црквено-грађански византијски закони. А. С.) саставни део вере и верске организације, и извесно би се сматрало за повреду вере да је ко поменуо да се наново проглашају".

[316] Т. Флоринский, Критико-библиографически обзоръ новейшихъ трудовъи изданиии по славяновѣдѣнию .II. Кiевъ 1898. *Извѣстiя Универс. Св. Владимира*, ноябрь 1898, 232—244.

која се налазе у гл. 1—37. Прохирона.[317] Због тога су српске судије морале да се служе грчким зборницима, нарочито Прохироном, који је садржан у Номоканону. Што се тиче Синтагме, која је, у поређењу са Прохироном и Номоканоном, пружала веома мало нове грађе, била је, по мишљењу Јиречека, само азбучни кључ за обе те књиге. Важан је доказ, који пружа Јиречек, да је Јустинијанов закон важио у Душановој Србији.[318] Ипак Јиречек не даје одговор на питања зашто се Скраћена синтагма, Јустинијанов закон и Душанов законик налазе обично заједно. Њему изгледа да су се разни судови служили разним књигама. Дужност би била дворског судије и других царских судија да се држе Душанова законика. Судије световних и духовних патримонијалних судова били би упућени више на византијске зборнике, док су се градске судије служиле градским статутима.

На питање о односу између Скраћене синтагме и Душанова законика Ст. Новаковић се вратио 1907. године.[319] И ту Новаковић признаје потпуно обавезну снагу византијских Закона светих отаца, као саставног дела вере у средњовековној Србији. Византијски закони су чинили темељ или први део законског зборника Душанова времена. Душанов законик и Властарева Синтагма изгледају Новаковићу као „дела једног времена, једне интуиције и једних државних посленика", чак као „једна целина".[320] И Новаковић сад стоји потпуно на гледишту да су византијски законици имали обавезну снагу у српској земљи. Дели мишљење Јиречеково да се у Душаново време судило по Јустинијановом закону.[321] Чл. 101 Душанова законика наводи Новаковић као драгоцен доказ о употреби византијског и поименце Властарова зборика у суђењу. И побијајући тврдњу Зигељову да постоје противуречности између Синтагме и Душанова законика, Новаковић наводи девет примера јединства и везе одредаба Синтагме и Душанова законика.[322]

У предговору свог издања Синтагме Новаковић вели: „Закони за суђење у старој српској државн били су византијски законици, они о којима смо горе назначили да су преведени за потребу српске земље. — Остало би да видимо: а) је ли се доиста по њима судило и б) како према њима стоји Душанов законик?

(1). Др К. Јиречек је врло вешто истакао призренску тапију из времена царства, која је описана и штампана у Гласнику XXXV, као сведочанство да се у време царства у Србији (1346—1366) судило по Законима цара Јустинијана, познатом избору параграфа који се налази у нашим законским зборницима. Члан 1. Јустинијанова закона о записанију, у ком се наређује да ће платити глобу колико ондеј буде уписана аналогија и да ће се казнити одузимањем свега што има онај који би нешто продао (имајући право да то учини), а после стао радити да

[317] C. Jireček, Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 144—214.
[318] Исто, 156—162; тачније би било рећи: у гл. I, 38 Прохирона.
[319] С. Новаковић, Матије Властара Синтагмат.
[320] Исто, III.
[321] Исто, XV.
[322] Исто, XVI—XXIII.

свој акат продаје поруши. Горе поменута тапија помиње на крају да ако би се нашао ко од продавчева рода који би продају спорио, да се не чује ни на ком суду царевом ни црквеном и да плати налогију цркви.[323]

(2). „Има још један доказ, исто овако непосредан али јаснији, о суђењу по византијским зборницима. То је додатак редактора из XV века члану 101. Душанова законика. Првобитни стари текст тога члана гласи: „Сила да нѣсть никомоу ниште оу земли царства ми; аще ли кога обрѣте набѣда или сила [illegible], они-зи кому [illegible] бъти да се оузмоу; половина царствоу ми, а половина [illegible]". После оваквог текста редактори XV века доделили су још и ово: „И чловѣци [illegible] да приимоуть казнь како пише оу Закониикоу святыхь отьць оу градскихь гранахь, да моучить се [illegible] и вольны оупица". Поменута белешка упућује на преписе о убиству који се налази у глави .м. Ф-састава. Законик Душанов је у овоме члану, као што се види, допуњен. А допуна је, у исто време, драгоцен законодавни доказ о употреби византијског и поименце Властарова зборника у суђењу.[324] Затим наставља: „Кад узмемо на ум да Законик Душанов не стоји према византијским законима ни као измена ни као допуна него као устав који их утврђује, овде-онде доводи у склад с правним земаљским обичајима и који у уставне параграфе ставља чисто српске ствари, о којима се ништа није могло ни тражити ни наћи у поменутим византијским законима, можемо извести још лепших потврда о јединству и о вези византијскога и српскога законодавства у српском царству.

(3). Тако о паљевини имамо у Властара у Е-саставу глава .м. (стр. 262 ове књиге) чланове узете из Градскога закона гране 39, чл. 18. и 75. и 76, у којима се наређује за упаљаче, и то: за онога који упали стрњиште своје њиве, па тако пренесе огањ у туђу њиву, и кад то учини, небрежљиво брани туђу њиву; ако се нечија кућа запали случајно, па се пожар рашири и на суседне куће; ако се намерно упали коме кућа или стог сена. Као што смо горе означили, ти се чланови налазе у Градском закону и у Синтагмату М. Властара. И законик Душанов говори о паљевини у чл. 99. и 100. али је то за нарочите српске прилике наредба о поступку како да се или потпаљивач нађе или оштећеном штета надокнади. Цар Стефан као законодавац говори у чл. 99: „Кто ли се наиде оужег коукы, или гоумно, или сламоу, или сено да то-зи село даа пожеж'цоу; ако ли га нѣ дасть да платии оно-зи село што вы пожеж'ца па-

[323] Исто, XV; уп. А. Соловјев, Уговор о куповини и продаји у средњовековној Србији, 429 и сл. К. Јиречек мисли да је аналогија (ἀναλογία) нека врста кауције и упућује на B. Lingenthal, Geschichte des griechisch — römischen Rechtes 3 Aufl. Berlin 1892, нап. 1432 (даље скраћено: Geschichte). Смисао, међутим говори о казни а не о кауцији и у том случају би ἀναλογία значила сразмерни део куповне цене (в. С. Новаковић, Примери књижевности, Београд, 3e изд., 120, 351).

[324] Исто, XVI. На истом месту у напомени С. Новаковић, упућујући на своје друго издање Душанова законика, каже: „Ст. Новаковић, Законик Стеф. Душана, CXXVIII, Јиречек J. K. Dr. Archiv f. sl. Philologie, XXII, 150. Вара се Θ. Θ. Зигељ што наводи да исправка упућује на Фотијевску крмчију. О сочинении: Памятники, стр. 43".

тиљи платиљ", а у чл. 100: „Ако ли кто оужеже из'вьнь села гоумно или сено, да плати околина, волз да да пожеж'цоу". Цар Стефан ништа не говори о казни. Он по народном духу попуњава оно чега у византијским законима нема, и тиме на неки начин потврђује важност тих закона у својој држави. А колико је дубоко у духу народном основана била његова нарочита наредба, сведочи то што ју је недавно у Србији Народна скупштина вратила у живот на општу корист. И данас се као и у XIV веку поставља исто питање: онда је ова наредба подупирала византијске; данас она подупире западно-европске законе о паљачима.

(4). Исти је случај с прибежиштем у црквама, с азилом. У Синтагмату је у Е-саставу гл. 13. сакупљено 9 чланака: О иже въ цръкви прибѣгльць. — Чланци су махом из Василика. И Душанов законик има о томе два чланка. Ја сам још у издању Законика из 1898. г. обратио пажњу на везу Душанових наредаба с византијским, држећи се књиге Лингенталове.[325] У византијском праву повластица заштитног прибежишта била је допуштена црквама уопште. Кад би ко прибегао у црквену порту, морао је положити оружје, ако је био наоружан, и у порти је самој могао мирно живети. Храну и одело дужна му је била давати црква. Онај ко би га одатле силом истргао, сматрао се као повредилац светиње.[326] Црквени старешина није био овлашћен да га одбије, осим ако би се нећкао да положи оружје. Али пре него што би се његова ствар расправила, или пре него што би био помилован, власт га је могла опет ухватити, чим напусти прибежиште, а црквене старешине су имале за дужност да власт о свакоме таквом бегунцу известе. Тако се у Византији заштитним прибежиштем нису могли користити: јеретици нехришћани, отроци, порезници који су упропастили покупљену порезу, они који држави дугују порез, убице, прељубачинци и издајници.[327] У члановима Властарова Синтагмата, осим пореских кривица, обухваћено је све оно што и у свим врстама Лингенталове књиге. Како се пак све то примењивало у српском царству, немамо података. Само и овде Душанов законик, исто онако као при паљевини, у допуни потврђује ове чланове. Чл. 112. говори: „Кои чловѣкь оутече исъ тьмнице, сь чимь приидѣ на дворь царства ми, или ѥсть чловѣкк царства ми, или цръковны, или властѣл'скы, сь тем-зи да ѥсть свободьнь; аште ѥсть оутѣк'ль, оу тога-зи чловѣка што боудѣ оставиль, тъ-зи да има комоу боудѣ оутекль." А члан 113: „Кои се соужьнь дръжи оу двороу царства ми, тере оутече на дворь патриар'шь, да ѥсть свобод'нь; и такожде на дворь царевь, да ѥсть свободь". Из овога се види да је цар Стефан,

[325] Исто, XVII. На овом месту Новаковић наводи у напомени дело: Z. v. Lingenthal, Geschichte, 326—330.

[326] Исто, XVIII. Ту је Новаковић ставио следећу напомену: „О томе, на прилику, има у Градском закону, преведеном старањем св. Саве, члан који гласи: Иже прибѣгшаго въ прѣсветоую црьковь, въ своѥ господьство надѣѥ се, истрьгнеть, биѥнь бывь отноудь въ изьгнаниѥ посилаѥть се. *Гласник* 2-ог од VIII, 125 тачка. 3".

[327] Исто, XVIII, упућује на своје издање: Законик Стефана Душана, 214.

не дирајући, без сумње, оно што је дотле као византијска установа било у обичају, у своме царству поставио нарочито право прибежишта за царски и патријаршијски двор. Пошто су оба та двора и достојанства били нови у српској држави, лако је погодити намеру цареву да овим ширењем прибежишног права увелича углед и сјај највиших места и цркве у српскоме царству.

(5). О мађионицима и отровницима цар Стефан нема никаквих нарочитих наредаба. Ипак два најстарија и најближа првобитним преписима, Струшки и Призренски, имају чл. 109. којим се наређује да се мађионик и отровник, ако који се затврди да то раде, кажњавају по закону светих отаца. Законодавство Душаново без сумње је хтело тиме да још боље утврди оно што су наредили закони светих отаца, ма да је то било излишно, пошто је и закон светих отаца био у Србији закон. Али тим још једанпут изреком сам Душанов законик тврди оно баш што ми доказујемо, да је Номоканон, а то је тај законик светих отаца, био закон у Србији. Тај излишни за старе редакторе Плеоназам запазили су познији редактори и преписивачи Душанова законика, и у њих се члан 109. Законика већ неналази међу осталим члановима. Синтагмат М. Властара опширно говори о мађионицима и осталим врачарима у М-саставу глава .а. (стр. 376 ове књиге).

(6). Мало другојачији је, али је сличан напред наведеним случајевима чл. 20. Законика о гробовима. Ту се каже: „И людии кои съ вльхов'ствомь оузимлю изь гробовь, тере ихь съжижоу, село кое то-зи оучини, да плати враждоу; ако ли боудѣ попь на то-зи дошьль, да моу се оузме попов'ство". Синтагмат М. Властара има у глави 10. Т-састава седам чланова којима се тешким казнама, смрћу и робијом, штите гробови од сваке напасти. Грчки законодавац (чланови су сви узети из Василика) мисли на разбојнике који би дизали са гробова споменике или накит), или би откопавали гробове и свлачили мртваце из њих, или скидали и вадили из гробова оно што је с мртвима сахрањено. Законодавство цара Стефана не говори о томе ни речи, избегавајући да понавља оно што већ постоји у закону светих отаца, али додаје нарочиту српску сујеверицу, која се и после Законика као народни обичај вршила све до наших дана. У томе је, без сумње, и разлог што је цар Стефан смислио да својим законодавством устане против ње.

(7). О разбојништву или гуси и крађи Синтагмат М. Властара прикупио је све што је мислио да из осталих закона треба да унесе у своју књигу у К-саставу у глави .кг. (стр. 351 ове књиге). Ништа не реметећи законска византијска правила, Законик Душанов се опширно, у много чланака, бави истим предметом на основу општег или посебног јемства или доказивања сводом или мазијом. Ове је основице, извађене из духа и обичаја српског народа, Душаново законодавство развило у цео систем, с одлучношћу неопходном да широм целе државе у корену затре крађу или разбојништво. И о овој нарочитој потреби српског цара, и о овим обзирима на српски народни дух нема, наравно, ништа ни у Василикама ни у Градскоме закону, одакле је М.

Властар своје чланове узимао. Систематским прогоном крађе бави се
у Душанову законику ништа мање од 13 чланова. Члан 126 прописује
опште јемство за крађу и разбојништво око градова; чл. 143. пропи-
сује јемство властелина крајишника за разбојнике са стране; чл. 145,
146, 147, 148, 157, 158 160. и 163. развијају јемство целе земље, и цара и
чиновника, и властеле и стражара за крађу, отмицу и тд. у целој земљи.
Ко год је дужан да очува безбедно туђе имање, или да спречи да се кра-
ђа не догоди, био је дужан да штету одмах накнади. Један члан, 149,
у Душанову законику чинио би ми се излишан, кад се има на уму да
су византијски закони прописали казну, и да се тим обично наши за-
кони мало баве. Али кад се пажљиво прочита, наћи ће се да ни то није
дупликат, пошто се односи на нарочите прилике за извршење ка-
зне у Србији.

(8). Из византијских закона о паши М. Властар је унео у свој Синтагмат само два члана, помешавши их са друга три, у којима се говори о службености и о застарелости. Чланови су сви из Василика. Права је допуна оно што Душанов законик има у чл. 75. о жупским и сеоским пасиштима и у чл. 76. о хотимичној и нехотимичној штети од стоке. Исто тако је допуна у смислу српских прилика и наредба о Власима и Арбанасима и о њиховом преноћивању у селима кад са стадима с места на место путују.

(9). Ближе су византијским погледима наредбе о убиству, о ком се предмету наше народно схватање такође разликовало од византијскога.[328] Разликовање хотимичног и нехотимичног убиства, на које полажу византијски закони, Душанов законик на свој начин усваја у чл. 86. и 87. У чл. 96. цар Стефан у потпуности понавља византијски закон о убиству рођака: „Кто се обрете убив оца, или матер, или брата, или чедо свое, да се та-зи убица иждеже на огнњ". Византијски закон о томе говори и у Градском закону (Tit. 39, чл. 35) и у Синтагмату, у Ф-саставу глава 8. Градски закон је превео грчки текст речима: „Оубивыи вьсходештаго по родоу или сьходѣштаго, или сьродьника, огньнѣи прѣдань боудеть". Понављајући другим речима исти текст, цар Стефан је без сумње хтео да га боље утврди.

(10). Да погледамо још и наредбе о монасима дате у Синтагманату
и у Душанову закону. У Синтагманату су те наредбе сакупљене у М-
саставу у глави 15. О монастирихь и мнисѣхь. Од разних наредаба
светих отаца и византијских закона које су ту сакупљене, ниједна се
у Душанову законику не понавља и не мења. Али се по начину, који је
у горњим разматрањима показан, у Законик и о калуђерима и о мана-
стирима уносе наредбе, које су истицале из прилика српскога живота
и којима је једини задатак могао бити да утврде углед и ред манастира

[328] Исто, XXI. Овде Новаковић ставља напомену: „Види о томе *Глас* XXIV,
Село, стр. 90—99". (С. Новаковић, Село. Из дела „Народ и земља у старој српској
држави". *Глас XXIV*, књ. 15. Београд 1891).

и калуђера и да помогну да византијске наредбе постану живот и у Србији".[329]

Осим тога Новаковић врло нешто побија Загељеве примере и у пет случајева показује да нема никаквог размимоилажења између Синтагме и Душанова Законика.[330] Напротив — Законик је баш утврђивао вредност византијског законодавства у Србији и попуњавао га у ономе у чем је оно било недовољно.

Видимо да се Новаковић сасвим приближио мишљењу Флоринског, нарочито кад вели: „Напротив, Законик је баш утврђивао вредност византијског законодавства у Србији и попуњавао га у ономе у чем је оно било недовољно",[331] Ипак Ст. Новаковић избегава речи „допуна" и нешто даље вели: „. . . Законодавство је Душаново унело у своје чланке оне засебне потребе и стране народнога живота у ондашњој Србији, које . . . изгледају као допуне к византијским законима, али су у самој ствари самостално законско дело о оним појавама српскога друштва и живота о којима византијско-римски закони нису имали никаквих наредаба. Тога ради се мисао о допунама мора из основа одбацити . . . Номоканон се сматрао као Закон светих отаца, заједно са свима његовим допунама из византијских закона. По схватању XIV века нико није био властан у тај законик нешто додавати или га допуњавати".[332] Новаковић сматра да је српски превод Синтагме извршен по наредби Душановој 1347. или 1348. г. као дело које је претходило Душанову законику.[333] У томе се слаже Новаковић са Флоринским. Али у једноме погледу Новаковић је изнео сасвим ново мишљење. — Душанову времену припадао би само потпун превод (ПС); што се тиче Скраћене синтагме, то скраћивање Властара припадало би много познијем времену. Ослонивши се на једно место из биографије деспота Стефана, које говори о деспотовој правичности, Новаковић ствара читаву слику ревизије закона у 1402—1427. години. Пошто су у српским државама и даље свуда вредели као земаљски законик и Властарева Синтагма и Душанов земоник, у држави деспота Стефана (по свој прилици око 1413) осетила се потреба да се у један зборник саставе Синтагма и Душанов законик и да се Властар у исто време скрати. Онда је настао зборник из Скраћене синтагме, Душанова законика и Јустинијанова закона, у коме се и Душанов законик најчешће налази. Ипак се не може сматрати да је састав тога зборника био прописан.[334]

[329] Тиме завршавамо цитирање текста Новаковићевог предговора издању Синтагме Матије Властара стр. XV—XXI.

[330] С. Новаковић, Матије Властара Симтагмат, XXIII—XXV.

[331] Исто, XXIII.

[332] Исто, XXIX. Без сумње, Новаковић греши, јер постојање „допуна из византијских закона" показује да је сваки цар био властан да допуњује византиско законодавство, да издаје повеље, да издаје и читаве законске зборнике.

[333] Исто, XXXII: „То је дело могло цару Стефану тим самим, може бити, што је наређено да се преведе, разбудити мисао да помишља и на свој законик, на општу уредбу царства које је подизао".

[334] Исто, XXXIII—XXXV, XXXIX.

Дакле, Новаковић је најодлучније исказао мишљење да су византијски зборници (и нарочито Потпуна синтагма) имали снагу закона и пре Душана и после њега, признаје Душану превод Потпуне синтагме, али скраћење Синтагме ставља у почетак XV века.

Ово је мишљење углавноме постало меродавно за потоње научнике. Понавља га (с неком резервом) К. Јиречек 1912.[335] О ревизији Душанова законодавства за време деспота Стефана говори С. Бобчев.[336] Под утицајем Веснића и Новаковића покушава П. Лебл[337] да побије мишљење Флоринског.

У послератно доба видимо све веће интересовање за Душаново законодавство. Готово сви писци о том добу поводе се за ауторитетом Ст. Новаковића, што се тиче спољашне историје Душанова законодавства. Зато без приговора понављају Новаковићево мишљење да су Струшки и Призренски преписи — најстарија редакција Душанова законика, да је за време деспота Стефана извршена нека ревизија Душанова законодавства (представљена Атонском верзијом) и да је тек онда од Потпуне синтагме настала Скраћена синтагма, која од тада постаје пратилац Душанова законика.[338]

Што се тиче значаја византијског права у Душаново доба, у том питању се ови писци не слажу и често му поклањају мање пажње него Ст. Новаковић.

Најближе Ст. Новаковићу стоји др М. Костренчић, који на завршетку својих предавања о Душанову законику, има нарочити одељак Празнине Душанова законика.[339] Изложивши контроверзу о односу између Синтагме, Јустинијанова закона и Душанова законика, он прихвата старо мишљење Новаковићево и закључује: ,,Након тога што су овако темељито продискутована и рашчишћена сва та питања у литератури, можемо . . . казати ово. Нема оправдана разлога Душановим закоником називати цели зборник који обухвата подједнако и законе римско-византијског порекла, већ под Душановим законом треба да разумемо само ону оригиналну радњу српску, насталу на саборима 1349. и 1354. године. Исто тако држимо да није оправдано мишљење да Душанов законик нема самосталног значења, него да имаде значај супсидијарни, те да је вредно као суплеторно право према римско-византијским правним зборницима, које је репрезентовало неко опће право (jus commune) према коме би Душанов законик био неки lex specialis, него мислимо да он имаде сасвим самостални значај закона државних''. И др М. Доленц се позива на Ст. Новаковића кад говори о том питању.[340] Душанов законик по његовом мишљењу

[335] C. Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterichen Serbien. I. Wien 1912; в. К. Јиречек, Историја Срба, III, 145, IV, 190.

[336] С. Бобчевъ, История на старобългарското право. София 1910, 167—168.

[337] P. Lebl, Le Code Douchan, 24—26.

[338] M. Kostrenčić, Hrvatska pravna povijest. Zakonik cara Stefana Dušana. Zagreb 1923, 311—313; M. Dolenc, Dušanov zakonik.

[339] M. Kostrenčić, Hrvatska pravna povijest, 327—328.

[340] M. Dolenc, Dušanov zakonik, 3: ,,Prvotni nazor da je veljal DZ za subsidiarno in supletorno pravo, osobito s obzirom na veliko število praznin, je dandenes

није ни супсидијарно ни суплеторно право, него уставни царски акт који треба да самостално уреди правне односе у држави. И на другом месту, говорећи о Синтагми и о Јустинијанову закону, признаје др Доленц да су та два правна извора ,,имала снагу закона услед ауторитета праизвора, тј. законика цара Јустинијана, законодавца kat'-exochen.''[341]

Ипак у прегледу система Душанова законика др Доленц најмање говори о снази византијских закона. На једном месту, говорећи о приватном праву и о празнинама Душанова законика, спомиње да ,,допунске изворе треба тражити у разним повелама византијских царева, делом у разним царским повељама манастирима, и у трговачким уговорима''.[342] Ипак као најважнији извор др Доленцу изгледа обичајно српско право — antiqua consuetudo. И писац мисли да, иако у јавном праву српском има много византијског утицаја, у приватном праву има га много мање, и да је уопште приватно право средњовековне Србије много ближе правним установама Мађарске, Чешке и Пољске. Ово је знак сродности тих народа.[343]

И у прегледу појединих института приватног права, др Доленц говори на неколико места да је у породичним односима све било уређено по обичајном праву, да и облигационо право није знало за компликоване (византијске) правне институте, због примитивних правних односа огромне већине државлана Душанове царевине.[344]

Још више негира значај византијског права у Душановој држави др Полићевић.[345] Наишавши на питање о празнинама Душанова законика, и он поставља питање: чиме су судије попуњавале те празнине. Ипак изгледа дру Полићевићу да је значај византијског права најмањи: ''Српски народ у старој српској држави управља се по свом обичајном праву, и Душанов законик није ништа друго до зборник писаног српског обичајног права, као код Ломбарда — њихов селиски (sic) закон''. Др Полићевић вели чак да ,,о неком односу између римско-византијског права и нашег обичајног права не може бити речи, а још мање сме се мислити да је ма у којем делу римско-византијско право имало неки надмоћни утицај.''[346] По мишљењу дра Полићевића, у Душановој држави важио је систем персоналних закона. Душанов закон био је обавезан за све Србе у држави, а његове празнине биле су попуњаване српским обичајним правом. ,,Грчко-византијски закони вредели су само за побеђене. Однос између ова два права није био никакав''. По

tudi od St. Novakovića že opuščen in velja sedaj pač splošno za pravilno, da je bil DZ izdan kot ustavni carski čin, ki bi naj samostojno uredil pravne razmere v državi, in sicer v splošnem po bizantinskem vzoru".

[341] Исто, 7.

[342] Исто, 106.

[343] Исто, 107.

[344] Исто, 112, 129.

[345] М. Полићевић, Устројство правосуђа у старој српској држави у XIII и XIV веку. *Архив за правне и друштвене науке*, књ. VI (XXIII) 1923, 1, 88, 193, 262—330.

[346] Исто, 338—340.

мишљењу писца, ,,римско-византијско право никада ни у једном мо-
менту није важило у српској држави, сем за свештенство као изузетно,
и зато оно није никад ни било озакоњено, јер се искључиво тицало
вере". Др Полићевић допушта чак и француски утицај у неким од-
редбама Душанова законика[347] али одлучно негира утицај византијски.
Против византијског утицаја буни се и др Јеврем Герасимовић.[348]
Ипак он признаје неки значај византијских зборника, само у много
мањем обиму но што га је признавао Новаковић. Превод Властареве
Синтагме учињен је, по мишљењу Ј. Герасимовића (који ту понавља
мишљење Зигељово), само да би се појачало правно образовање судија.
Др Герасимовић одриче Синтагми готово сваки значај и мисли ,,да
оних 40 чланова о цркви у Душанову законику више вреде но сви
синтагмати, градски закони, прохирони и типици". Душанов законик
је по њему прави устав старе српске државе, а разни превођени збор-
ници нису ни могли имати праву законску силу, њихов је претежнији
карактер био: упутство.[349] ,,Синтагма има претежнији теоријски ка-
рактер а од свих зборника грчких — Градски закон можда је једини
закон". Дакле, по мишљењу дра Герасимовића, Синтагма има најмање
значаја; ако је који грчки зборник важио у Душановој држави, —
то је Прохирон (Градски закон).[350]

Видимо да мишљење др Полићевића (1923) и дра Герасимовића (1925) уносе нова гледишта у питање о односу између византијског и српског права у Душановој држави. Ипак ни они ни раније спомени писци (др Костренчић 1923. и др Доленц 1925) не испитују подробније то питање и служе се обично резултатима Новаковићевих испитивања. Покушаје самосталних испитивања на овом пољу пружају нам др Н. Радојчић и др В. Намисловски.

У својим значајним расправама (1923. и 1924.) указује др Радојчић на византијско порекло чл. 171 и 172 Душанова законика. Тиме поставља опет питање о византијским изворима Душанова законика, које проширује у питање о значају византијског правног реда у Душановој држави. Закључци дра Радојчића у том погледу од велике су користи за науку: доказао је да су Василике утицале на по-

[347] Исто, 343—344, где говори да је за чл. 102 и 150—154 краљ Милутин могао да узме забрану двобоја и прописе о пороти из судских установа св. Луја.

[348] Ј. Герасимовић, Старо српско право. Београд 1924, 4: „У последње време византофили малте неће да нам представе наше старо право не као примљено од Византије већ као да га је Византија поклонила правним духом сиромашној Србији, отприлике онако као што данас Америка поклања Европи: где музеј, где болницу, а нама библиотеку".

[349] Исто, 14—16, 20—21.

[350] Баш је овај закључак Ј. Герасимовића скроз погрешан. „По законоу градскомоу" у повељи Душановој од 5. XII 1355. значи исто што и „по закону вашему" — „per le vostre usanze" у сличним повељама другим Дубровчанима, дакле: по закону града Дубровника, а никако по Прохирону (в. М. Пуцић, Споменици српски. Књ. II, изд. СУД. Београд 1862, бр. 22, 23, 24, 28); уосталом, овај је израз тачно протумачио Т. Зигељ још 1872 (Законникъ Стефана Душана, 118; уп. А. Соловјев, „Градски закон" у средњевековној Србији. *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XVI (XXXIII). Београд 1928, 342, в. нап. 32.

једине одредбе Душанова законика. Ипак он не улази у питање о односу између Душанова законика и превођених грчких зборника.[351]

После неколико успелих радова из старог српског права, у ко-
јима је радио само на основу Душанова законика, и др Намисловски
је осетио потребу да обради питање о утицају византијског права на
српско.[352] Почео је да прати тај утицај од XII в., изнео је неколико
лепих запажања о улози манастира као спроводника византијског права
по својим метохијама, приметио је јачање византијског утицаја за време
Милутиново и велики значај византијског права за време Душаново.
Законику цара Јустинијана признаје др Намисловски законску снагу
још у Милутиново доба; сматра да је у време Душаново важио Про-
хирон. Најмање говори о Властаревој Синтагми. Поводећи се за Но-
ваковићем, и Намисловски мисли да је скраћивање Синтагме и спа-
јање њено са Јустинијановим законом и Душановим закоником у један
зборник настало тек у 1402—1427. години.[353] Оставио је нерешено
питање односа између Синтагме и Душанова законика у Душаново доба.

[351] Н. Радојчић, Снага закона по Душанову законику. *Глас СКА*, CX, књ. 62. Сремски Карловци 1923, 100—139. У свом чланку на немачком језику г. Радојчић понавља хипотезу С. Новаковића о ревизији Душанова законика и скраћивању Синтагме за време деспота Стефана (N. Radojčić, Die Gründe einer serbischen Entlehnung aus den byzantinichen Rechts. Academie roumaine, *Bulletin de la section historique*. T. XI. Bucarest 1924, 235).

[352] W. Namyslowski, Wege der Rezeption des byzantinischen Rechts im Mittelalterlichen Serbien. *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*. Bd. I, Heft 2. Breslau 1926, 139—152.

[353] W. Namyslowski, Serbskie prawo sądowe w wiekach średnich. *Pamiętnik historyczno-prawny*, II, zesz. 4. Lwów 1926, 10, 76.

Део II

КОМЕНТАР ДУШАНОВА ЗАКОНИКА

КОМЕНТАР ДУШАНОВА ЗАКОНИКА

О наслову Законика

Поводом наслова Душанова законика Стојан Новаковић вели у коментару ово: „То је натпис или заглавље Законика прилично једнако у свима старијим рукописима. У последњој реченици *Законом же сим сложенија бише* треба узети да је *законом* dat. pl. и по томе би та последња реченица гласила: *Овим законима је састав*. Осим смисла утврђујемо се у оваквом разумевању и речју *Законик*, која значи скуп или збор закона и којом се цео посао одмах у почетку назива. *Закоником* се зову и црквени зборници законски: из употребе те речи за Душанов законик јасно је да се и он онда сматрао као нека врста *зборника домаћих закона*".

Међутим, Никола Радојчић, у својој великој расправи о српским државним саборима, с правом примећује: „Веома је незгодно, пре свега, што овакво заглавље немају сви рукописи, него је оно у неким predrugojačeно. Нарочита је штета што у знаменитом Струшком рукопису Душанова законика данас нема почетка. Зато ми и не смемо с пуном сигурношћу тврдити ни да је Душанов законик првобитно имао заглавље, а још мање какво је оно било" и додаје да је питање заглавља Душанова законика заиста вредно нарочите, пажљиве студије.[354]

Треба да се зауставимо на овом питању. У анализи наслова Душанова законика треба да разликујемо четири дела: 1) натпис: **Законь благовѣрнаго цара Стефана**, 2) датум, 3) опширно заглавље, у којем се говори о раду Сабора и 4) реченицу: „**Закономь же симь сложениа бышє**".

I Натпис „**Законь благовѣрнаго цара Стефана**" налази се само у пет рукописа старије рецензије: у Барањском, Атонском, Хиландарском, Ходошком и Шишатовачком рукопису; нема га у Струшком и Студеничком рукопису, пошто су почетни чланови изгубљени,[355] али врло

---

[354] Н. Радојчић, Српски државни сабори у средњем веку. Посебна изд. СКА, CXXX, књ. 54. Београд 1940, 240.

[355] Ипак у Студеничком рукопису изнад чл. 12, којим почиње текст, дописан је на брзу руку наслов „(**Оть зак)оника цара Стефана**".

значајно што тог наслова немају ни Призренски, ни Бистрички,
је значајно што тог наслова немају најстарије верзије Душанова законика.
ни Раковачки, који представљају најстарије верзије Душанова законика.
Можемо тврдити да за живота цара Душана његов законик није имао
натписа, јер није био ни потребан; сваки је судија и грађанин знао да
је закон који носи датум 1349. г. законик савременог им цара Стефана.
Тек после смрти Душанове јавила се потреба да се том законику на-
дене име његова великог творца, за разлику од „Закона благовѣрнаго
и христолюбиваго цара Юустиніана", који се налази испред њега. Стога
се тај натпис јавља већ у Атонском тексту и понавља у четири друга
рукописа старије рецензије.[356] Хиландарски је рукопис чак нашао за
потребно да стави сличан натпис и пре Скраћене синтагме, у овом
облику: Сьи законьıкь благочьстиваго и христолювимаго цара Стефана".
У свим рукописима млађе рецензије, почев од Паштровског,
натпис је проширен. Он се још више угледа на натпис Јустинијановог
законика у истој редакцији и гласи: „Благочастиваго и христолюбиваго
македонискаго цара Стефана законь поставлени вь лѣто" итд. Ту је тај
натпис спојен са датумом. Тако стоји у Раковачком, Грбаљском и Ре-
жевићком зборнику.

Тек у најмлађој верзији царева титула је доста фантастично про-
ширена и гласи у Софијском и Текелијином зборнику: Благочестиваго и
хрістолюбиваго маћедонискаго цара Стефана срьбьскаго, вльгарскаго, угорь-
скаго, далматьскаго, арбанаскаго, угровлахіискаго и инимь многимь прѣделомь
и землıам самодрьжца сущаго, милостію вышьніаго бога Іиса Христа; Законь
и уставь поставленьныи вь лѣто..." Такав је он и у другим рукописима
преписиваним у Србији и у Војводини у XVII и XVIII веку: Руднич-
ком, Борђошком, Стратимировићевом, Карловачком и Ковиљском.

II За разлику од натписа, сви рукописи старије рецензије имају исти датум: „Вь лѣто .҂ѕѡнз. индиктионь 2, вь праздникь Вьзнесенıа Господнıа мѣсеца маıа ка дьнь". Нема га само у Струшком и Студеничком, у којима је почетак изгубљен, али у свим осталим рукописима он је потпуно исти и можемо претпоставити да се налазио и на челу Струшког. То је тачан датум црквеног типа, с наводом индиктиона и дотичног празника, када је завршен велики законодавни рад. Тај је датум морао да стоји и на оригиналу Душанова законика. Сличан начин датирања налазимо на Душановим повељама, иако је оно мање тачно: једне повеље имају само годину, друге годину и индикт, ретко које имају и дан и месец, и само једна из године 1342. има ознаку према празнику: „прѣгіе Спасова дне".[357] Пада у очи што у датуму Душанова законика није назначено место издања, док се место издања често наводи у Душановим повељама.

---

[356] Под истим именом „Законь благовѣрнаго цара Стефана" наводи се он и у значајној напомени при крају прегледа садржине Скраћене синтагме: „По сихь напрѣдь ици", коју читамо у Бистричком, Атонском, Барањском, Хиландарском, Ходошком и Шишатовачком, а које нема у Призренском, Студеничком и Раковачком рукопису.

[357] С. Новаковић, Законски споменици, 408. О датирању повеља в. С. Станојевић, Студије о српској дипломатици. Глас СКА, књ. 132, 46—55.

Сличан датум, али мање свечаног облика: „вь лѣто .҂ѕѡѯв. индиктісонь седмии" стоји испред чл. 136. од којег почиње други део Душанова законика.

Датум на почетку Душанова законика сачуван је и у свим рукописима млађе рецензије.

III Дугачак наслов, који истиче радњу и састав Сабора, опет је скоро истоветан у 8 рукописа старије рецензије (изгубљен је у Струшком и Студеничком).

Стилске су разлике врло незнатне: 1) прва је у томе што Бистрички текст вели: „Сіи же законь", док у 7 осталих рукописа стоји: „Сіи же законникь". Сматрамо да је то индивидуална промена Бистричког, а да је у оригиналу Душанова законика стајало: „Сіи же законникь". 2) У Барањском и Атонском рукопису стоји: „поставлıаимо", док у 6 осталих, почев од Призренског, читамо: „поставлıаемь"; сматрамо опет да је читање Призренског тачније. 3) У набрајању чланова Сабора Призренски и Бистрички немају: сь испред имена патријархова, док у осталих шест, почев од Атонског и Раковачког, има: „сь прѣосвіщеннымь патріархомь". Вероватно да је текст Призренског тачнији, а да је ово сь доцнији додатак који се јавља већ у другој половини XIV века.

Дакле, можемо тврдити да је оригинал Душанова законика имао тај наслов, који се сасвим тачно сачувао у Призренском рукопису и који је нарочито наглашавао улогу и састав законодавног сабора.

Треба рећи да је облик „поставлıаемь", који налазимо у шест старих рукописа, двосмислен. Он се може схватити или као прво лице множине презента (= постављамо) или као кратак облик трпног придева садашњег времена мушког рода (који не постоји у садашњем српском језику, али је познат у средњем веку). Исте облике налазимо у српском преводу Властареве синтагме, савременом Душановом законику, напр. на страни 115 „отрицаемь" и „разрешаем", као praesens indicativi, али на страни 134 „възраниаемь", „обретаемь", као part. praes. passivi. Пасивна конструкција захтева да се persona agens стави у 6. падеж, обично са предлогом оть, например „оть закона се възбранıен'но высть" (Синтагма, 136). Исту конструкцију налазимо у повељи цара Душана од 21. јуна 1349. г. манастиру Русику: „и оть царства ми да нѣсть благословень",[358] а у повељи о законодавном раду која претходи Душановом законику стоји: „вѣнчань бьıль рукою прѣосвещеннаго патріарха Іоаникиа и вьсеми архиереи ... паче же и оть архиерея прѣстола грчьскаго и вьсего сьвора". Врло значајна конструкција: резултат рада Сабора дат у пасивном облику глагола, а субјекти радње (чланови Сабора и цео Сабор) стављени су најпре у шести падеж без предлога, а затим у други падеж са предлогом оть. Са стилског гледишта могло би се замерити тој недоследности, али она је драгоцена пошто сасвим слично (само обрнуто) видимо и у заглављу Душанова законика Призренског и Бистричког рукописа: најпре други падеж с предлогом оть („оть право-

---

[358] С. Новаковић, Законски споменици, 507.

славнаго сьбора нашего'') а затим шести падеж без предлога (патріархомь Іоаникиемь ... и мною'').

Ова аналогија с повељом о законодавном раду даје нам потпуно право да тврдимо да је читање Призренског текста у коме нема предлога оть испред патријарха била првобитна, а да су доцнији преписи (вероватно још и у доба царства) покушавали да исправе ту доста неспретну конструкцију, додавши предлог сь и схвативши патријарха као саставни део Сабора: ,,оть православнаго сьбора сь прѣосвѣщеннымь патріархомь''

Пасивни облик реченице означава радњу ,,православног сабора'' који се састоји од свих чинилаца: 1) патријарх, 2) сви архијереји, 3) црковници мали и велики, 4) цар Стефан и 5) сва властела мала и велика. Цар је споменут из скромности на четвртом месту, иза свих црквених чланова Сабора. Ипак је он spiritus rector Сабора, основни његов чинилац: док је прва половина реченице писана у трећем лицу, у другој половини доста неочекивано јавља се прво лице једнине — ,,мною ... и вьсѣми властели царства ми''. Опет реченица није много успела у стилском погледу, али значајна је у политичком погледу: она приказује реални однос снага: ја цар — покретач сам тог законика, у *нашем* православном Сабору био је он прочитан и одобрен од цркве и *моје* властеле. Понављамо: исту пасивну конструкцију налазимо у Душановој повељи о законодавном раду, с истим строго црквеним датирањем (,,вь лѣто 6854 мѣсеца априла 16 дьнь вь велики ... праздникь вьскресенія Христова''), с истим нескладом између шестог падежа без предлога и другог падежа с предлогом и с истим колебањем између *ја* и *ми*, *мој* и *наш* (,,вѣнчань бых ... рабь владыки моего ... вь дрьжавѣ царства нашего сь всѣми људеми царства нашего малимь и великимь'').

Чињеница што је црквенословенски облик part. pass. praes.: ,,поставлıаемь'' био непознат српском језику подстицала је поједине прерађиваче Душанова законика да је замене неким другим обликом више у духу народног језика. Тако видимо већ у Атонском (око 1400. г.) и у Барањском рукопису (XV в.) облик ,,поставлıаемо'' (praes. ind.). Цела је радња пренета из пасивне конструкције у активну. Законик није више субјекат, него објекат радње — *овај пак законик постављамо*. То је више у духу живог језика, али је даља конструкција постала још неспретнија. Место да се цела реченица преиначи и да се каже: ,,Овај законик постављамо ми — Сабор, патријарх и ја цар'' итд. редактор се усудио да промени само једно слово (о, место ь), а склоп реченице остао је погрешан: Овај законик ,,поставлıаемо ѡть православнаго сьбора нашего ... и мною'', итд. Стога други рукописи XV в. нису примили ову исправку и остали су при старом пасиву: ,,поставлıаемь'' (Хиландарски и Ходошки), а од XVI века видимо другу исправку: место трпног придева садашњег времена, преписивачи стављају трпни придев *прошлог* времена који више одговара духу народног језика. То је учинио писац Шишатовачког рукописа 1541. г., а вероватно пре њега, протограф ,,приморске'' верзије: сви рукописи млађе рецензије имају чак два пута тај придев прошлог времена: ,,Благовѣрнаго и христолюбиваго маћедонискаго цара Стефана законь поставлени вь лѣто ... Си

же законик поставлень од православнога сьбора нашего ...'' Значајно је што и Раковачки препис, који је у многоме врло близак Призренском, вели: ,,Сьи законикь поставлинь ...''

Да је Душанов законик већ у оригиналу имао натпис који се састојао од датума и заглавља, види се из једне мале речице — то је же у почетку заглавља: ,,Си же законикь''. Она се налази у свим рукописима: Призренском, Бистричком, Атонском, Барањском, Хиландарском, Ходошком и Шишатовачком, а и у неким рукописима млађе редакције: Паштровском, Равaничком, Софијском и др. Само је у Раковачком 1700. г., у Грбаљском 1767. и у Режевићком из XVIII в. испала та мала реч.

Она се може разумети само у вези са заглављем Скраћене синтагме, која има натпис (,,Сьчинені по сьставѣхь вьскорѣ'') и наслов: ,,Сьи законикь извраxомь изь великаго законика јако вь скорѣ обрѣтати нескомаа о вьсакои вещи и винахь грѣховнихь и о суду царскомь''. Ми смо већ указали да је ту свака реч значајна: скраћен је законик пробран из ,,великог'' ради практичне употребе — и у црквеном суду (,,вины грѣховие'') и у царском суду. А глагол ,,иавраxомь'' може да указује на рад сабора или законодавног одбора.[359] Средњовековни српски језик не зна за plurale majestatis. Владар говори о себи обично у трећем лицу: ,,краљевство ми'', ,,господство ми''. Прво лице множине указује на рад сабора.

На сабору у Скопљу 1349. г. одиграо се озбиљан ,,рад саборника'': најпре је пробран један законик из великог, затим је постављен други законик. Речца же која значи δέ, autem, aber, има свој смисао само у антитези, као упућивање на претходну реченицу: ,,Си законикь извраxомь изь великаго законика ...'' (Скраћена синтагма) — ,,Си же законикь поставлıаемь оть православнаго сьбора нашего ...'' Паралелизам и унутрашња веза очигледни су: 1) овај законик изабрасмо, а 2) овај пак законик постављамо. Скраћивање Синтагме и доношење Душанова законика два су чина исте законодавне радње Сабора (или два узастопна сабора).

Члан 1

Строго узевши, ова одредба нема законског значаја. Она није диспозитивна норма која нешто наређује или прописује; има само декларативни значај и наглашава, у вези с верским схватањима средњега века, да на прво место треба издвајати одредбе о вери, најпре се побринути за хришћанство, тј. за православну веру.

То је традиција византијског права у којем и Јустинијанов кодекс и Василике почињу одредбама о хришћанској вери.[360] И Матија Властар

[359] А. Соловјев, Законодавство Стефана Душана, 55.

[360] Прва глава прве књиге Василика носи наслов: De summa trinitete et de fide catholica, et ut nemo de ea publica contendere audeat; то је едикт цара Грацијана, Валентијана и Теодосија. Наш наставник Ф. Ф. Зигељ утврдио је да су чланови 1—37 Душанова законика преузети из Василика (О сочиненій: Памятники, 78—79).

који је сређивао своју Синтагму по азбучном реду дотичних правних послова, ипак је издвојио чланак „о православнои вѣрѣ іако основаниѥ" (као основу) и ставио га ван азбучног реда на прво место у свој зборник,[361] па и после тога удесио је главу А тако да она почиње од чисто верских прописа: „О отступницима од хришћанске вере, о јеретицима и о црквеним гозбама (агапама)". Тек после тога у глави А—4 долазе световни закони „о куповини и продаји".[362]

Члан 2

Скраћена синтагма има врло много одредаба из брачног права (главе Г—1, Г—2, Г—3, Г—5, Г—6, Г—7, Г—8, Г—9, Г—10, Г—11 и Г—12) које обухватају једну трећину читаве садржине Синтагме. Стога Душанов законик нема много прописа из те области — „једва неколико мрвица", као што вели М. Доленц.[363] Члан 2 Душанова законика јавља се као неопходна допуна Синтагминих прописа, јер се Властарева синтагма заснива углавном на грађи из IX века и понавља поводом брака Модестинову дефиницију, која је ушла у Епанагогу XVI, 1, с додатком да се брак може склопити: „или благословом, или венчањем или уговором" (διὰ συμβολαίου). Ова дефиниција IX века ставља писани уговор на исто место као и венчање и потпуно је застарела за прилике XIV века.

Убрзо после издања Епанагоге, цар Лав Филозоф је својом Новелом 893. г. одредио да је црквени благослов (εὐλογία) неопходан услов за правоваљаност брака. Затим је цар Алексије Комнен 1095. г. издао Новелу којом се црквени брак признаје обавезан и за робове. Напокон, 1306. г. цар Андроник II и патријарх Атанасије издају Новелу којом се тражи да сваки брак буде венчан са знањем дотичног духовника. Тако је венчање у цркви постало обавезно за православне хришћане тек постепено, док је у току првих девет векова брак могао да буде склопљен и без венчања, само приватно-правним уговором. Вреди напоменути да се у Италији XIII—XIV века брак често склапао без црквених обреда[364] и да је тек Тридентски сабор прогласио 1563. г. да је црквени брак безусловно обавезан.

Можемо претпоставити да су у Србији XIV века многи сељаци, па чак и властела, склапали брак не упитавши о томе црквене власти. Члан 2 тражи да се „властѣле и прочіи людіи" не жене без благослова дотичног архијереја. Архијереј је имао да испита постоје ли законске препреке за склапање брака (крвно и духовно сродство). Архијереј је могао да преда своје право „везивати и решавати" постављеним од њега „духовницима": они су добијали право да венчавају бракове и да исповедају, што се није признавало обичним поповима.

[361] С. Новаковић, Матије Властара Синтагмат, 48—51.
[362] А. Соловјев, Законодавство Стефана Душана, 92—95.
[363] M. Dolenc, Dušanov zakonik, 112.
[364] N. Tomassia, La famiglia italiana nel Medio Evo.

Члан 3

Члан 3 јасно разликује „свадбу" од „венчања". Свадба је склапање брака по старим народним обичајима још из многобожачког доба, који има свој лепо развијени ритуал, очуван до последњег доба нарочито код Руса и Јужних Словена. Међутим, венчање је црквени обред у којем централно место заузима стављање круна — венаца на главе младенаца (στεφάνωμα — венчање, од им. στέφανος — венац).

Под утицајем црквених власти „благослов" и „упрошење" постају неопходни претходни услови за склапање брака. „Упрошење" је молба упућена архијереју или духовнику који има да испита постоје ли брачне сметње. Тек после „предбрачног испита" и благослова може да се изврши обред венчања у цркви. То су строги прописи XIVвека. Ако се свадба направи без испуњења тих црквених услова, брак се проглашава за неважећи: младенци имају „да се разлуче", тј. да се раставе.[365]

Члан 4

Члан 4 говори о делокругу црквеног суда. „Доуховны дльгь" означава сваку дужност, обавезу верника према цркви, вршење својих дужности као члана верске заједнице. У том делокругу архијереј има право да кажњава духовним казнама. У чл. 4 можемо разликовати два случаја: 1) ако је неки световњак згрешио против цркве, тј. против оних прописа црквеног права који се налазе у „Законику светих отаца", у Синтагми или Номоканону и 2) ако је „преступио нешто од овог Законика" (Душанова), т. ј. прекршио прописе Душанова Сабора о црквеним пословима. Такав грешник има да се покаје и исправи, тј. да издржи црквене казне у облику епитимија. Треба напоменути да се у оно доба сматрало да се свако кривично дело има кажњавати, поред световне казне, и духовном казном. Црквено право је изградило разгранат систем епитимија које имају за циљ поправљање преступника, то су poenae medicinales или correctiones по изразу католичког канонског права. Црквене епитимије за сва кривична дела и преступе против цркве тачно су побројане у Правилима патријарха Јована Посника (VI век), која се налазе у свим рукописима при крају Скраћене синтагме испред Душанова законика. Та су Правила била неопходна за судове онога доба да би се поред световне казне прописале и црквене. Ако се преступник — световњак оглуши и неће да изврши прописану епитимију, црква нема принудних органа да га натера на извршење (да пости, да метанише, да чита молитве код куће), онда јој остаје једино

[365] Црквенословенска реч „разлоучити" значи: одаљити, раставити, али и раскинути брак; напр. у Црквеном уставу Јарослава Мудрог вели се: „Аще жена на мужа наведеть тати, велить покрасти дворь мужа своего ... про то ихь разлучити" и: „Аще жена иметь опрпче мужа своего волѣ, ходити по игрищамь ... разлучити ю" И. И. Срезневский, Материялы для словарь древнерусскаго языка по письменнымь памятникамь. I—III. 1890—1912, III, 45 (даље скраћено: Материялы).

дефинитивно средство — одлучење од цркве (ἀφορισμόν, segregatio, excommunicatio).[366]

Члан 5

У вези са чл. 4 који потврђује право архијереја да анатемише световњаке, чл. 5 прописује архијерејима да буду обазриви у вршењу те своје власти. „Светитељ" значи епископ у најширем смислу, тј. и архиепископ и митрополит: у грчком језику и сада се сваки епископ ословљава са ἅγιος.

Није допуштено да епископ одмах искључи из цркве непослушног члана, него он има да пошаље духовника два или три пута да га прекори, да му предочи његове кривице. То је значење речи „*обличити*", „*изобличити*".[367] Кривица се у том случају зове „сагрешеније духовно" (ἁμάρτημα). Тек у случају да кривац остаје упоран и неће да се поправи, може да буде одбачен од цркве.[368]

С овим чланом Душанова законика вреди упоредити одредбу српског црквеног сабора у Угарској 1712. г. која гласи: „Ако би се архијереј који на кога господара ујазбио, да би цркву не затварао и људе не би клео ни од цркве одбијао, зашто свети апостоли нису оставили. Ако ли би који хришћанин сагрешио своме архијереју и узјазбио га, да га архијереј судом потражи и правицом" (чл. 7), па и даље се препоручује да архијереј буде обазрив, „да људе не куне, када би се ујазбио на кога".[369]

Члан 6

Ова одредба јасно приказује велику нетрпељивост између православне и католичке цркве. Свака од њих сматра себе за хришћанску: стога у томе члану и у следећим (чл. 7, 10, 21), реч „христијани" значи *православни*. Свака од њих сматра другу за отпадницу од праве вере. Стога је код католика обичан назив за православне — schismatici, тј. расколници, од грчке речи σχίσμα, раскол (глагол σχίζω, цепам), за разлику од haeretici — прави јеретици који проповедају нехришћанске догме. Срби и Бугари су католике називали „полуверцима".[370] Тај израз долази у чл. 9.

---

[366] „Отлоучити" значи у црквеном језику excommunicare, напр.: „Аще кто хулить Словѣньскую грамоту, да будеть отлоучень оть цркве, донде ся исправять" (И. И. Срезневский, Материялы. Повесть временных лет, II, 795—796).

[367] У вези са словенском речи „лице" — corpus delicti — стоји појам „тать-ѡблич'ни", лопов ухваћен са корпус деликти, појам „ѡбличениѥ" (чл. 149. и 150 Душанова законика) и глагол „ѡбличити" — manifestum facere.

[368] Чл. 4 и 5 Душанова законика допуњује одредбе Скраћене синтагме Д—3 и А—15 о праву епископа да кажњава духовним казнама и истичу да епископ мора да буде обазрив (А. Соловјев, Законодавство Стефана Душана, 96).

[369] Г. Витковић, Споменици из Будимског и Пештанског архива. I. *Гласник СУД*, II од књ. 3, Београд 1873, 174.

[370] Један попис народа, вероватно из XIII века, дели 72 народа у три групе: у *правоверне* убрајају се Грци, Бугари, Срби, Руси, Ивери (Ђурђијанци) и др., у *полуверне* сви католици: Угри, Немци, Саси, Хрвати, Чеси и Леси (Пољаци), а у *неверне* Јевреји, Турци, Сарацени и др. (Љ. Ковачевић, Неколико прилога за црквену и политичку историју Јужних Словена. I—V. Гласник СУД, књ. 63. Београд 1885, 8). И у Молдавској хроници прави се разлика између правовѣрна и полувѣрна языка (Н. Радојчић, Законик Стефана Душана, 91).

Поред тога, од Грка је примљена реч *азимство*: пошто између грчке и римске цркве није било догматских разлика (осим Filioque), главна је разлика била у обреду, у начину причешћивања: у грчкој цркви — вином и киселом просфором, у римској — само пресним хлебом-облатом. Отуд и назив *азимство*, који долази од ἄζυμος, неквашен хлебац (од ζύμη — квасац). Чувени Матија Властар пише 1342. г. сресском кефалији принцу Ги де Лузињану — католику — читаву посланицу о *азимији*,[371] тој основној разлици између грчке и римске цркве. Под утицајем Матије Властара реч *азимство* долази и у Душанов законик, али поред ње Душанов законик се служи и изразом „јерес латинска" (чл. 6 и 7), који је нетачан са строго црквеног гледишта, јер католици нису ипак јеретици.

Властарева Синтагма, заснована углавном на грађи из IX века (Прохирон и Василике) нема никаквих прописа о односу према католицима. Међутим, баш у Душаново доба спада велика офанзива католицизма: појачана делатност фрањеваца у Босни, покушаји папе Климента III да потчини себи Свету Гору (1343. г.) и Србију. У Душановој држави било је много католичких колонија по градовима и трговима са католичким црквама и свештенством. Види се да је било доста случајева католичке пропаганде: православни „хришћани" прелазе у „азимство". Душанов Сабор, под утицајем патријарха, а вероватно и непопустљивих грчких калуђера, издаје строгу наредбу: православни који су већ прешли у римску веру морају да се опет врате у „хришћанство". Онај ко то не послуша има да буде кажњен по Законику светих отаца. Тај је навод доста нејасан јер нити Синтагма нити Светосавски номоканон немају изричне одредбе о кажњавању због прелажења у католичку веру. Вероватно је да Душанов Сабор циља на проширено тумачење одредбе Скраћене синтагме А—1 (из Прохирона 39, 34), који понавља одредбу Јустинијанова Кодекса (I, 5, 22). Она лишава свих грађанских права онога ко пређе у некакву јерес: „отступльшии оть православныхь вѣры и еретици бывше . . . не могуть завѣщавати се рекше діатаксати ниже даровати, ниже от завѣта ниже без завѣта пріемати что могуть". Наравно, цар Јустинијан није могао да предвиди да ће доћи до шизме од 1054. г. и циљао је на јеретике — Манихеје и Аријане — или чак на многобошце који приносе жртве — „или пожрьше и пожрѣти кому обѣщавсе".[372] Ипак Душанов законик упућује на ту одредбу и вероватно баш због тога служи се у овом члану, поред речи „азимство", и изразом „јерес латинска", пошто у овом случају изједначује католике с Јустинијановим јеретицима.

---

[371] Архимандритъ Арсении, Письмо Матея Властара къ Гюи де Лузин — яу. Москва 1891.

[372] Т. Д. Флоринский, Памятники, Прилож., 104; С. Новаковић, Матије Властара синтагмат, 59.

Са гледишта правне науке, ова је одредба неправилана, јер кривично-правна санкција не сме да има повратну снагу; али према гледишту Душанова законика ово је само потврда старог правила да православни хришћанин не сме напустити свој обред и прећи у другу веру: стога она обухвата и случајеве настале пре доношења те одредбе.

Значајан је израз „да се каже", из којег видимо да се глагол „казати" узима у смислу „*кажњавати*". Треба да објаснимо порекло тог израза. Пошто разгранат систем црквених епитимија има јасан циљ — поправљање кривца, од доба Ћирила и Методија јављају се у словенским језицима изрази „казнь" и „наказань" од глагола „казати", „наказати" који значи: говорити, учити, а и кажњавати (monstrare, monere, a и punire).[373]

Ови изрази рано прелазе из превода Светог писма у црквено а и у световно законодавство. „Законь сѹдныи людемь" из X века служи се речју „казьнь" у чл. 6, где је реч о црквеним епитимијама за прељубу. У Хиландарском типику св. Саве „наказати" значи на једном месту „*научити*", а на другом „кажњавати ради поправљања" (гл. .кѳ. и .ки.). У Жичкој повељи 1220. г. и у другим повељама глагол „наказати" има значење *кажњавати*.[374] У Жичкој повељи јавља се и реч „наказань" као *казна*. Душанов законик служи се глаголом „казати" у свом I делу само у вези са Закоником светих отаца (чл. 6, 8, 109). Али у II делу Душанова законика он се примењује и на чисто световне казне, чак за смртну казну (чл. 140—142, 144—149, 165, 173, 178). На једном месту Душанова законика постоји и глагол „наказати" (чл. 34), а чл. 101 позната је реч „казьнь".

Интересантно је што у пољском језику реч kazanie и сада значи само црквена беседа, исто у чешком kázańi — беседа, а kazati значи проповедати, заповедати, али kázen значи: стега, запт, дисциплина. У руском језику „наказать" значило је у почетку *наредити*, *поучити* (стога „наказь" значи *наредба*, *поука*), али добило је и значење *кажњавати* (наказание — казна).

Члан 7

Члан 7 стоји у тесној вези са претходним: ради успешније борбе против католичке пропаганде, „велика црква" (ἡ ρεγάλη ἐκκλησία, тј. патријаршија) има да постави протопопе по свим трговима. Главни њихов задатак је да поврате заблуделе православне који су већ прешли у латинску веру. Због важности посла то постављање протопопа поверено је искључиво патријарху, без обзира на дотичне епископе. Значајно је што се у свим старим преписима Душанова законика говори само„ по вьсѣхь трговаѣхь", што се слаже са значајем тргова као трго-

[373] V. Mažuranić. Prinosi, 492.

[374] Ђ. Даничић доноси примере за четири значења речи „казати" — dicere, ostendere, monere, punire (Рјечник, I, 429), а „наказати" преводи као instituere и punire (Рјечник, II, 114).

вачко-занатлијских насеља са претежно католичким живљем. Једино је у Струшком рукопису та реченица проширена: „по вьсѣхь градовѣхь и трговѣхь", што је логично, јер је католика могло бити и по градовима. Ипак, чудно је што други рукописи нису примили ту исправку.

Вероватно је да су саски градови уживали своју аутономију и били изузети од јурисдикције православних епископа. Стога протопопи врше у њима скоро архијерејску власт: они могу да издају заповед духовну (уп. чл. 5), тј. да одређују црквене казне — епитимије.

У средњем веку сваки епископ је у градовима своје епархије имао нарочите помоћнике, који су у прво време називани хорепископима, а доцније протопопима. Изгледа да је протопопе у XIII веку постављао сам архиепископ, по својој иницијативи у споразуму са надлежним епископом. Тако напр. знамо из једне сачуване сињелије за протопопа града Прилепа да га је поставио охридски архиепископ Димитрије Хоматијан, а слично је учинио и св. Сава када је послао протопопе по свима новооснованим епархијама у својој архиепископији. Из Хоматијанове сињелије за прилепског протопопа види се јасно какве је све дужности имао протопоп у оно доба. Архиепископ га овако поучава: „Ти, најпоштованији јереје, чим си снабдевен са достојанством протојереја, постављен си као прво — Петар међу свештеницима града Прилепа и стога си пре свега дужан да будеш пример другима — да се други могу угледати на све што је добро, а нарочито на свештеничку справедљивост и ред . . . Сем тога дужан си да по могућству исправљаш оне који су у заблуди и да помоћу твога архијереја одстрањујеш саблазни у којима се они налазе, да се стараш о спасењу народних душа, да дајеш често поуке и савете, да би се људи клонили од зла". Поред тога специјална је протопопска дужност по тој сињелији била: да благоразумно и законито скупља од свештенства и народа приходе за свога епископа, а при томе да настоји да ти терети не буду много тешки и да немају карактер изнуђивања, јер су ранији епископски скупљачи данка били грабежљиви и неправедни.[375]

Можемо тврдити да су исте дужности протопопа биле и у Душаново доба.

Члан 8

И овај члан има за циљ борбу против католичке пропаганде која се била појачала у трговачким градовима. Он кажњава чак и латинског попа који би превео православног у „веру латинску". Казна није изричито наведена, него одредба упућује на „Закон светих отаца". Овај је навод доста нејасан, пошто сличне одредбе која би кажњавала латинског попа нема ни у Светосавском номоканону ни у Властаревој синтагми.

[375] Р. Грујић, Скопска митрополија, Скопље 1935, 46.

Члан 9

Настављајући борбу против католичког прозелитизма, чл. 9 забрањује мешовите бракове. Из њега се види да је било мешовитих бракова између католика и православних и да су супрузи остајали сваки у својој вери (да се сетимо краљице Јелене коју папа хвали као добру католикињу четрдесет година после њене удаје за Стефана Уроша I). Али у Душановом законику видимо одјек нетрепељивости тога доба. Предвиђен је само један случај, нарочито опасан за православље — ако се католик „полуверац" ожени православном, јер се сматра да ће он њу превести у своју веру. Ништа се не говори о томе ако се православни ожени католикињом: вероватно због тога што одредбе Душанова законика нису писане на теоретски начин да предвиђају све могуће комбинације, него регулишу само оно што се често догађало у животу — quod plerumque fit. У дубровачким и саским колонијама по варошима било је много мушкараца који су се радо женили Српкињама, а много мање католкиња које би се удавале за Србе. С друге стране, ово ћутање Душанова законика о другом случају може бити објашњено претпоставком да ће католкиња удата за Србина лако прећи у мужевљеву веру домаћим средствима и да за то није потребна законска одредба.

Члан 9 сматра брак између католика и православне недопуштеним: већ ожењен католик има да пређе у православну веру „аще оуслюши" (ако пристане). Ако неће да то учини, брак мора да се растави, да му се одузму жена и деца и да им се додели део његова имања, а он да се протера као кривац.

Оваква строга и нехумана одредба, дотле нечувена, за коју немамо извора у византијском црквеном праву, најбоље нам показује нетрепељивост између две хришћанске цркве оног доба.

Израз „да се иждене" долази од глагола „изгънати" и значи: изагнати, протерати.[376]

Члан 10

Овај члан често је био лоше тумачен. Чак је и Ст. Новаковић писао: „Тешко је разумети како је овом члану дато овако опште значење, пошто се зна да је јеретика било по свима знатнијим градовима и рударским местима у којима су уживали нарочите повластице трговачких уговора. Те повластице и Законик свуда признаје, и још при одредбама о пороти нарочито помиње *иноверце* (чл. 153). По томе ваља узети да се овај члан тиче јеретика који би били српски грађани; за њих Законик није допуштао другу веру осим православне".[377] Дакле, Ст. Новаковић мисли да се тај члан односи на католике и да „прави српски грађанин" католичке вере имао би да буде жигосан по образу и протеран из државе. Овако се тумачење не може прихватити: одувек је било доста правих српских грађана католичке вере — у Приморју,

[376] Ђ. Даничић, Рјечник, I, 397: „изгнати" — expellere.
[377] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 154—155.

у Зети, у Арбанији. Они Барани који су 1523. г. викали папском легату: „Шта нам је папа! Краљ Урош је наш папа!" били су лојални српски грађани, а ипак сви католици. Барски католички архиепископ Марин Жаретић био је паралнo српски грађанин, а његова породица добила је од Уроша I и краља Милутина баштине у Зети. Најзад, чл. 173 Душанова законика изричито спомиње између властеле Немце, тј. опет католике; па и Саси, настањени од XIII в. по трговима, били су српски грађани-католици.[378]

Стога чл. 10 Душанова законика, који прети јеретику жигосањем и протеривањем из државе, не може да се односи на католике. Треба приметити да сами католици нису названи јеретицима: за њих има и блажих израза: „азимьство" (чл. 6), „вѣра латин'ска" (чл. 7 и 8), а у чл. 9 вели се „полоувѣрьць".

Онај опасни јеретик, који не сме да станује у српској држави, а ипак се крије између хришћана („кто ли га има таити"), то је свакако богомил-бабун, онај јеретик κατ' ἐξοχὴν у средњем веку.

Откад је црква склопила савез са државом, византијски закони прописују строге казне за јеретике чије би се учење косило са догмама званичне цркве. Још пре цара Јустинијана издат је о томе едикт царева Грацијана, Валентинијана и Теодосија, који је ушао у Василике као први раздео прве књиге. За нарочито опасне по цркву и државу сматрани су маникејци, којима Јустинијан прети смртном казном.

Исту одредбу налазимо у Прохирону (XXXIX, 28) и у Василикама (27 Bas., tit. I, 1), а и у Потпуној синтагми Властаревој (А—2).

У пракси су се примењивале и друге казне: тако је Јустинијан II око 690. г. осудио на ломачу многе павлићане, који су проповедали дуалистичко учење блиско манихејству. Ове строге казне претиле су и богомилима. чије је учење патријарх Теофилакт средином X века дефинисао као „манихејство помешано с павлићанством". Познато је како је цар Алексије Комнен око 1118. г. спалио на ломачи вођу цариградских богомила Василија, а друге осудио на доживотну тамницу.[379]

Ипак, у потоњој пракси богомили се најчешће кажњавају протеривањем из државе: немамо више података о ломачама у Византији. У опису живота Илариона Могленског сачуван је податак о простагми цара Манојла Комнена, којом наређује да се богомили покрсте, а непослушни да се протерају из државе. Протеривањем је кажњавао богомиле и Стефан Немања, али је неке осудио на ломачу, а њиховом вођи отсекао језик у корену.[380] Међутим, Стефан Првовенчани и св. Сава осудили су само на прогонство непослушне богомиле, по Тео-

[378] Душанова повеља манастиру св. Арханђела у Призрену 1348. г. спомиње *йойове лаӣинске* у Горњем Пилоту на манастирском имању (А. Соловјев, Одабрани споменици, 138).
[379] А. Соловјев, Законодавство Стефана Душана, 164—165; D. Obolensky, The Bogomils. Cambrige 1948, 204, 236.
[380] „И обличи безбожьствие ихъ, и овыихъ иждеже, и дроугыихъ казньми различными показа, иныхъ оземльствии (протера, А. С.) отъ владичьства своего... оучителю же и начельникоу ихъ юзыкъ оурѣза и того въ изьгнание сътвори" (P. J. Šafarik, Pamatky, 7—8).

досијеном сведочанству. Члан 10 Душанова законика нешто је строжи: он прописује протеривање из државе са претходним жигосањем, свакако ради тога да се протерани не би могао вратити у државу: одмах би га познали по жигу на образу. Сасвим слично поступа Душанов шурак, бугарски цар Јован Александар, на Сабору 1350. г.: он је сагласно црквеним законима, наредио да се богомили жигошу по образу и протерају".[381] Види се да је то била уобичајена пракса на Балкану у XIV веку. Значајно је што онакав црквени закон о жигосању јеретика није постојао, али је вероватно таква била пракса црквених судова. Међутим, у католичкој Европи XIII и XIV века, па и доцније, свакога непослушног јеретика чекала је ломача.

Вреди споменути да је жигосање, као полицијска мера, везана за протеривање, била позната у Угарској још у XIX веку. Мажуранић наводи како је наредбом од 1. августа 1815. г. ,,у Угарској и Хрватској укинут жиг за државлане монархије, али су га и даље ударали на особе, иностране, осуђене на изгон из свих земаља монархије" и то усијаним гвожђем.[382]

Члан 11

Члан 11 уређује постављање духовника (πνευματικός) по свим парохијама (инорија — ἐνορία — нурија) и по градовима и по селима. Из Дечанске хрисовуље видимо да је по селима било много попова, по 4—5. Само један од њих може бити ,,доүховникь" — парохијски свештеник: он ће добити од архијереја (,,светитела") благослов ,,на духовништво" и власт да везује и разрешава. Било је злоупотреба: било је духовника који нису били постављени за духовнике редовним путем, него су себи присвојили ту власт. Одредба прописује да се они протерају из парохије и да их црквене власти казне по закону (наравно по црквеним прописима).

Интересантан је израз ,,да ихь вѣдевьса" — то је грчки глагол παιδεύειν који у аористу има облик ἐπαίδευσα (што се изговарало у византијско доба ,,епедевса"); од тог облика направљен је српски израз ,,педевса", ,,педепса" и глагол ,,педевсати", ,,педеп'сати" (у овом члану чудан облик ,,ведев'са"). Тај глагол, који у грчком значи ,,васпитавати" (од παῖς, παιδός — дете), добија већ у Новом завету значење ,,кажњавати", јер је васпитање везано за казне. У терминологији православне цркве тај се израз примењује на црквене казне чији је циљ — поправљање грешника. Душанов законик служи се тим изразом само у чл. 11 и чл. 19; познат је и Лесновској хрисовуљи из 1347. г.[383]

У преписци српских владара с Дубровником обични су изрази ,,педепсати" и ,,педепсеіа",[384] на прим. Дубровчани веле: ,,ү насъ и по

[381] *Чтенія Общ. ист. и древн. росс.* Москва 1860, I, 115. Живот Теодосија Трновског.

[382] V. Mažuranić, Prinosi, 107.

[383] С. Новаковић, Законски споменици, 680.

[384] М. Пуцић, Споменици српски, књ. II, 5, 14, 28, 32, 33, 89, 139, 140.

всемү свѣтү много іе педепсеіа пр҃ѣпорүчена и добра к мѣстү и држави".[385] Ти изрази добијају везу с теоријом генералне превенције и имају нијансу застрашивања: на пример, Дубровчани пишу 1400. г. деспоту Стефану: ,,хокіемо ихъ педепсати, да дрүговиіе такови не смію үчинити и да се ними дрүги кажү".[386] У договору херцога Стефана 1453. г. са синовима говори се о невернику: ,,да мү главү господа педѣпсаю",[387] у повељи Ивана Црнојевића 1485. г. Цетињском манастиру: ,,да прими педепсію и изгнаніе отъ монастира како прѣстүпник божи и злобникъ".[388]

Интересантно је да су се изрази ,,педепса" и ,,педепсати" затим изгубили у Србији, али се одомаћили у Црној Гори и Далмацији — чак се хрватски преводи аустријских закона у XVIII и почетком XIX века више служе овом грчком позајмицом из Душанова доба него којом хрватском речју.[389]

Члан 12

Члан 12 је један од најзначајнијих у Душановом законику: он дефинише потпуну аутономију црквеног судства. Козмици (κοσμικοί — световњак, од κόσμος — свет) не смеју да суде ,,доүховны дльгъ" (τὸ ἐκκλησιαστικὸν πρᾶγμα). Црква је била овлашћена да суди: 1) свим световним лицима у пословима који спадају у њезин делокруг, тј. парнице о браку и наследству као и питања јереси и других кривичних дела против цркве, 2) клирицима, тј. члановима црквеног сталежа за сва дела како кривична тако и грађанска[390] и 3) свим сељацима на црквеним имањима. Све те парнице спадају у појам ,,духовног дуга". Душанов законик у чл. 12, 30 и 33 зајамчују тај судски имунитет цркве и прети строгом казном оном козмику (царском судији или властелину) који би се усудио да повреди ту привилегију цркве.

Глоба од 300 перпера доста је велика: перпер (ὑπέρπυρον) је византијски златник који је дуго био тежак 3,5 грама злата и био познат као новчана јединица у Европи и Азији (раније се звао *номисма* или *солид*). Кад су Млеци и Фиренца крајем XIII века почели да кују своје дукате (или флорине), њихов је златни новац био једнак византијском перперу, али је од почетка XIV века перпер почео да губи своју тежину и вредност; стога се у Душаново доба у Дубровнику рачунало да дукат вреди 2 перпера (доцније још више). Душанова држава није имала свој златни новац поред византијског новца; у њој је перпер само рачунска јединица — перпер је вредио, рачунало се, 12 сребрних динара исте тежине, јер је однос злата према сребру био 1 : 12; стога

[385] Исто, 140.

[386] Исто, 28, 32, 35.

[387] F. Miklošić, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii. Wien 1858, 459 (даље скраћено: Monumenta serbica).

[388] С. Новаковић, Законски споменици, 781.

[389] Например, Uredba politiczna od trgovaczskoga morskoga brodonja. U Becsu 1774; Skupozakonik illiti naredbe cesarske kraljeve varhu zlocinstva i pedipse odredjene. U Zadru 1804; Općinska naredba od zlocsinstvah i njihovih pedepsah. Bud. 1788. О речи „падеп'са" писао је П. Скок.

се у чл. 198 вели: „перперь динарми", тј. перпер који се плаћао у динарима.[391] Вреди споменути да се у Душаново доба коњ продавао за 10 перпера, робиња у Дубровнику исто за 10—12 перпера; према томе мерилу видимо колико је била глоба од 300 перпера (или 3600 динара у сребру).

Члан 13

Ова одредба тежи да уведе ред у црквену јерархију и бори се против познате средњевековне појаве „симоније" — добијања црквеног достојанства подмићивањем власти од којих зависи избор доличног лица. Да је тога било сведочи Данилов настављач који пише како су после смрти патријарха Саве 1375. г. неки настојали „сребролюбиемь коупити висакаıа и свещенаıа", тј. да се помоћу мита подигну патријаршијски престо.[392]

У чл. 13 није споменут патријарх, али сматра се као потпуно могуће да то учине кандидати за митрополите, епископе и игумане.

Слична одредба налази се у Скраћеној синтагми у Е—15: она прети анатемом епископу који је добио достојанство „помоцию властельскү", док чл. 13 Душанова законика прети анатемом „и он'-зи кои га е поставиль", тј. епископу који га је рукоположио.

Одредба Ф—6 Скраћене синтагме прети рашчињењем епископа, презвитера или ђакона који добије своје достојанство „имѣнiемь", тј. помоћу мита.

Значајно је што Бистрички и Атонски рукопис, а и сви каснији додају: нека изгубе свој положај и онај епископ или игуман који га је помоћу мита добио, а и онај који га је по миту поставио. Тај додатак показује да се у томе члану поклонила нарочита пажња, јер је сличних случајева у пракси било доста.

Члан 14

У чл. 14 само у Призренском рукопису стоји: „да се не поставлıаю", док Струшки има: „да се не изьставлıають", а тако исто Атонски, Барањски, Бистрички, Раковачки („да се не изставлıаю"), Ходошки и Хиландарски („да не изьставлıають се"), Студенички („да се не

[390] Новела царева Ираклија и Константина 629. г. изричито забрањује световним властелима да суде епископе и чланове клира. Ова је одредба примењена у Скраћеној синтагми (Д—6). У Потпуној синтагми налази се на истом месту (Д—9) и текст из Епанагоге IX, 11, који прописује исто (С. Новаковић, Матије Властара синтагмат, 229).

[391] К. Јиречек, Историја Срба, III, 236—237.

[392] Ђ. Даничић, Животи краљева и архиепископа српских. Написао арх. Данило. Београд-Загреб 1866, 384. У Богомилском Грујићевом јеванђељу из краја XIV века (?) налази се глоса: „Мѣтница, мѣсто патрѣрьхово идѣже се патрѣрьхы ставе сребромь златомь" (Р. Грујић, Белићев зборник 1937, 263 и сл.; уп. A. Solovjev, Vjersko učenje bosanske crkve. Izd. JAZU. Zagreb 1948, 27—28).

изстали"), Раваничкои и остали. Пошто оба рукописа XIV века — Струшки и Атонски имају ту лекцију, сматрамо да је она једино правилна и да је лекција Призренског рукописа једна од бројних погрешака преписивача XVI века. Ст. Новаковић примио је читање Призренског рукописа и превео: „Игумни се не могу постављати (истицати-бирати) без учешћа цркве".[393] Али „безь дѣла оть цркве" не може значити „без учешћа". Треба упоредити овај текст са одредбом Душанове хрисовуље манастиру св. Арханђела 1348. г.: „И да се не изметае игоумень развѣ велика дѣла".[394] Видимо да одредба говори о збацивању игумана „безь дѣла", тј. без узрока, без кривице (уп. „велико дѣло" и „мало дѣло" у чл. 151 и 181 Душановa законика). Стога не можемо превести „изьставлıати" као „истицати", што је покушао Ст. Новаковић.

Уосталом, то су разумели редактори Софијског и Текелијиног рукописа, који су превели: „И игумени да се не изметають оть престола безь велике кривице" и тиме су се приближили тексту Душанове Аранђеловске хрисовуље.

Ст. Новаковић је добро превео „цркоквь стожити" као „цркву кућити". Н. Радојчић је написао о том изразу читав чланак у којем је доказивао иначе јасну претпоставку.[395] Можемо додати да у црквенословенском језику реч „стогь" може значити „велика количина". Зборник „Пчела" из XII века (?) вели: „Троудно есть собрати стогъ имѣния за много дьнии".[396]

Члан 14а

Чланови 14 и 14а спојени су једино у Призренском рукопису у један под бројем .҃дı. и заједничким насловом „ѡ поставлıении игоумена"; међутим, то је погрешка Призренског рукописа, јер у свим осталим рукописима, почевши од Струшког и Атонског, они су подељени у два разна члана. Треба рећи да је редактор Призренског рукописа чинио сличне погрешке и на другим местима. На пример, спојио је чл. 21 и 22 под један број .҃ка., чл. 26 и 27 под бројем .҃кѕ., што је Ст. Новаковић на оба места исправио и раставио чланове. Треба жалити што он није учинио исто и за ове одредбе; вредело би да оне добију посебне бројеве, али пошто смо већ преко 70 година навикли на нумерацију Новаковићева издања, бележимо их као чл. 14 и 14а.

Прва одредба не прописује сам начин бирања игумана, који је обично дефинисан у манастирским хрисовуљама, на пример у Архан-

[393] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 156—157.

[394] С. Новаковић, Законски споменици, 697.

[395] Н. Радојчић, Члан четрнаести Душанова законика. *Јужнословенски филолог*, 19. Београд 1952, 35—45. Затим је П. Ивић навео да та реч „стожити" и данас постоји у народу (П. Ивић, Глагол стожити. *Наш језик*. IV. Нови Сад 1952, 115—117).

[396] И. И. Срезневский, Материялы, III, 516.

ђеловској: ,,И да се стави игоумнь ондѣ оть киновије кога изберe патријархь
и царь сь зговоромь братије монастырске'' (чл. 157). Тај начин је могао
бити различит према томе да ли је манастир царски, властеоски или
епископски.

Ту се скреће пажња на економску страну избора: игуман треба
да буде ,,добар човек'' који је способан да се брине о манастирској
имовини и да је повећава, а не да расипа; интересантан је израз ,,сто-
жити'' који долази из земљорадничког живота и значи ,,надевати
стог'', ,,прикупљати''. Једном речи, при избору игумана треба пазити
на то да он буде добар газда, штедљив и пажљив руковалац великог
манастирског имања.[397]

Члан 15

Овај члан садржи две одредбе: прва је да игуман живи у ки-
новији, тј. у општежитију, заједничкој трпези. Треба да се подсетимо
да су византијски и српски манастири познавали две врсте калуђер-
ског живота. Један је киновија (κοινόβιον) — ,,општежитије'', заjед-
нички живот, у којем се калуђери одричу личне својине коју улажу
у манастирску благајну, хране се у заједничкој трпези — у строгом
колективизму.[398] Друго је идиоритам (ἰδιόρρυθμος), лакши начин живота,
у којем имућнији калуђери чувају своју имовину, хране се посебно
сваки на свој начин, имају у манастиру посебан стан и личног момка-
кувара. Овакав начин живота (који смо видели на пример у Ватопеду)
у ствари је злоупотреба. Члан 15 Душанова законика наглашава оба-
везност киновије (колектива), чак и за игумана и тиме хоће да врати
манастире строгом калуђерском животу. Киновија је наглашена већ
у Светосавском типику за манастир Хиландар у гл. 24 и гл. 29: ,,о томь
ѣко никомоужe не варити особь ни ѣсти оу кели'', ни самом игуману.
Исто се понавља и у повељи кнеза Лазара и патријарха Спиридона
1382. г. о оснивању манастира Дренче.[399]

Друга реченица истог члана прописује да се игуман у својем раду
договара са ,,старцима'', тј. угледним калуђерима који чине једну
врсту манастирског савета; слична је одредба у Архађеловској хри-
совуљи 1348. г.: И да не вольнь игоумьнь нища отдати ни оучинити безь
зговора иконома и баштe и еклисиарха и дохиjара'' (чл. 164).

---

[397] Сличну одредбу налазимо у 34. глави 123. новеле Јустинијанове, која
је затим реципирана у IV књигу Василика — калуђери бирају за игумана најбољег
између себе „који може да корисно чува цело уређење манастира'' — πᾶσαν τὴν τοῦ
μοναστηρίου κατάστασιν χρησίμως φυλάξαι (Bas. IV, 1).

[398] Такво је уређење прописано у 123. новели Јустинијановој чије се одредбе
понављају у Василикама (4 Bas., IV, 1); Ова глава 123. новеле наводи се у глави
М—15 Потпуне синтагме: „Вь в'сѣхь же монастирехь, рече іаже нарицають се
общежител'ства, повелѣваємь по иночьскыхь правилѣхь вь єдиномь храмоу
вьсѣмь жити и обьщинѣ питати се и вь єдиномь домоу разлоученнѣ спати . . .''
(С. Новаковић, Матије Властара синтагмат, 414).

[399] С. Новаковић, Законски споменици, 762.

Члан 16

Значајно је што Душанов законик, прописивши заједнички живот
у манастиру, покушава да установи тачан однос између броја сељачких
кућа на манастирском имању и броја калуђера у манастиру: 1000 кућа
има да издржава 50 калуђера, или 20 кућа једнога. Позната је једина
хрисовуља у којој су тачно побројане све сељачке куће у 40 села, то
је Дечанска хрисовуља где је број кућа 2166; из тога испада да би
богата Дечанска лавра могла да прими 103 калуђера.[400] Ни други ма-
настири нису били сиромашнији, на прим. Хиландар. Власи не улазе
у тај рачун, јер они немају сталних кућа, само катуне и ,,клети''.[401]
У Византији се после VI века појављују одредбе које теже мак-
симирању броја калуђера у манастиру; сврха ове мере била је одржа-
вање равнотеже у буџету манастирских имања и предупређење задужења
манастирског иметка. На пример, типик манастира Богородице Елеусе
одређује максималан број монаха са 10, док у светогорској лаври св.
Атанасија тај је број био фиксиран првобитно са 80, а касније, после
повећања манастирског иметка, повишен на 120. Хиландарски типик
св. Саве (гл. 25) не фиксира тачно број чланова братства, него само
уопштено говори да број братије не треба да буде већи него што би
манастир могао материјално да издржи: ,,числа вь вась не волимь быти
толико да вы боудеть елико довольно имате прѣпитанию''.[402] Одредба
Душанова законика је једина која износи тачну релацију између броја
меропашких кућа и броја калуђера.

Члан 17

Према хришћанским схватањима о монашком животу, калуђер
је дужан да прекине сваку везу са спољашњим светом, нарочито са
својом родбином.[403] Српски споменик из доба св. Саве, тако зване
,,Заповеди Јована Златоустог'' изрично вели: ,,Мнихь аще не бѣжить
рода своего оть козминкь, не вѣнчает се (тј. неће добити небеску награ-
ду). Бѣжи мнише оть своихь си бѣжи, да не оть бога оудалиши се''.[404]

---

[400] Али и тај рачун није потпун јер је у хрисовуљи изгубљен на почетку попис
села Дечана које је свакако бројало много кућа (С. Новаковић, Село, 52).

[401] С. Новаковић, Село, 44.

[402] Ф. Гранић, Одредбе хиландарског типика Св. Саве о ступању у мана-
стирску заједницу и о делокругу братског сабора. *Гласник Скопског научног дру-
штва*, XV, 57—58; в. В. Ћоровић, Списи св. Саве. *Зборник за историју, језик и
књижевност српскога народа*, I од. књ. XVII. Београд-Сремски Карловци 1928,
107, 112, (грчки текст).

[403] Четврта књига Василика, понављајући одредбе 133. новеле Јустинијанове,
забрањује улазак жена у мушки манастир, чак забрањује сестри да посети брата
и примећује тим поводом да ,,калуђери немају на земљи никакве родбине'' (συγγένεια
γὰρ τοῖς μοναχοῖς ἐπὶ γῆς οὐκ ἔστιν), ,,само на небу'' (19. Bas., IV, 1 ex 133. Nov.
J., cap. 3).

[404] V. Jagić, Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenskih rukopisa, 148.

Члан 17 наређује да калуђери и калуђерице не смеју живети по својим кућама, него их треба из кућа истерати и присилити да живе у манастирима. Вероватно је било случајева, нарочито између властеле, да се неко у тешкој болести закалуђери а затим оздрави; неће му се да напусти угодан живот и он живи и даље у свом двору. Душанов законик тежи да заведе строг начин живота и за такве калуђере.

Слична одредба налази се у Синтагми (г. М—15): ,,Аще кто отъ прѣидѣтъ прѣидѣтъ житиѥ сь воин'скоѥ иновъ монастирь оставиль вь мир'скоѥ обнажень бывь привѣѥ отъ страны тоѥ ства и чьсти, аще кою притежа имаи'ми вь монастири и безь епископа и кнеза пакы сь ними же притежа волѥ да вьложить се'' (14 Bas. IV, 1).[405] Члан 17 Душанова законика скоро понавља ову одредбу која је неком непажњом била испуштена при скраћивању Синтагме.

Члан 18

Пошто је калуђер дужан да раскине везу са спољашњим светом, чл. 18 наређује да у манастиру не смеју становати топици, тј. калуђери родом из метохије тог манастира.[406] Додатак ходошке рецензије јасно објашњава разлоге те одредбе: тешко је таквом калуђеру да савлада своју природу и да не да нешто (од манастирске својине) својим рођацима и пријатељима. Стога се у том додатку прописује: ,,ако овакав калуђер, родом из исте метохије, ипак остане у манастиру, не сме му се дати ништа под управу што би могао злоупотребити у корист своје породице''.

Сличну одредбу читамо већ у Хиландарско-Студеничком типику св. Саве, који прети казном несавесном калуђеру-иконому ,,вь слѹжбѣ лѣнива или своимь оѹжикамь (рођацима) отдавающе или отъ монастира крадуще'' (гл. 14).

Светостефанска хрисовуља краља Милутина јасно говори о сличном случају, у вези с феудалном експлоатацијом сељака: калуђер пореклом са манастирских села, не сме да чини никакве олакшице својим рођацима — зависним сељацима: Калогерь да не излага ни отъ коѥ работе своѥга брата или сына, или кого отъ рода, нь оу кои ихь ѥ работѣ оставиль, тѹ да работаѥ'' (чл. 62).

Нешто доцније, 1382. г., кнез Лазар и патријарх Спиридон доносе сличну одредбу у повељи о оснивању манастира Дренче: ,,и да не поставлѣють се отъ томѣстьць (=топици) никоѥ власть отъ ныхь разорении ради и сьмоушенна иже по возѣ жити хотештимь'';[407] само изузетно може бити постављен на дужност богобојажљив и смеран топик.

[405] С. Новаковић, Матије Властара синтагмат, 416.
[406] Позајмица из грчког „топик" (τοπικός, од речи τόπος — место) значи — човек из истог места, из околине.
[407] С. Новаковић, Законски споменици, 763.

Члан 19

Збацивање калуђерске хаљине,[408] тј. напуштење калуђерског живота, кажњава се врло строго. Ко се један пут у животу закалуђерио, не сме да напусти то звање. IV књига Василика изричито прописује да калуђер који напусти манастир и врати се световном животу (εἰς κοσμικὸν βίον) треба да буде од световних власти задржан и опет бачен (βάλλεσθαι) у манастир. Та је одредба преузета из 123. Новеле Јустинијанове (14 Bas., IV, 1 = 123. Nov. J., c. 42).[409] Стога чл. 19 наређује да се такав кривац држи у манастирској тамници док се не поврати у послушност и не пристане да настави калуђерски живот. Поред тога прописана је за њега ,,педепса'', што значи духовна казна која се састоји у строгом посту, учестаном читању молитава и метанисању.

Члан 20

У овом члану Законик одлучно иступа против типично балканске празноверице, веровања у вукодлаке које се држало до XIX века[410] (в. ,,*Вукодлак*'' у Вуковом Рјечнику).

Православна црква бори се против те празноверице. Тако, на пример, грчки Номоканон уз Велики требник (изд. А. Павлова, 145), прописује у чл. 21 шест година епитимије за оне који ископавају и спаљују такозване вукодлаке (οἱ τοὺς λεγομένους βουρκολάκους κατακαίοντες καὶ ἐξ αὐτῶν καπνίζονται, ὥστε χρόνους ἕξ μὴ κοινωνήσουσιν).

Душанов законик сматра да нарочити обреди који се врше приликом ископавања мртваца представљају ,,вльхов'ство'', неку врсту мађионичарства. Иначе, суштина кривичног дела састоји се у обесвећењу гробова и непоштовању телеса мртвих. Скраћена синтагма у гл. Т—2 доноси строге прописе ,,о гробориталехь''. Ту се, на пример, прети одсецањем руку онима који раскопавају гробове и пљачкају мртва телеса, али нема световног закона о спаљивању вукодлака. Душанов законик је нашао за потребно да попуни ту празнину световног византијског права, наравно под утицајем виших црквених власти. Интересантна је кривично-правна санкција у том чл. 20. Пошто у ископавању вукодлака учествују обично скоро сви сељаци, закон не тражи казну за индивидуалне злочинце, него читаво село има да плаћа колективно ,,вражду'', тј. глобу исту као и за убиство, од 500 перпера. Поп који би учествовао у том обреду (читао би ,,громовник'' и заклињао злог духа) има да буде рашчињен.

Можемо ставити у заслугу Душанова законика што се он бори против празноверице која је на Балкану била позната до нашег доба.[411]

[408] „Раса" (у руском језику „ряса") је позајмица од грчког τὸ ῥάσον.
[409] Налази се у Пространој синтатми (С. Новаковић, Матије Властара синтагмат, 416). Душанов законик је појачао ову одредбу додавши строгу казну.
[410] В. Ст. Караџић, Српски рјечник (под „вукодлак"), 88.
[411] М. Ђ. Милићевић, Живот Срба сељака. *Српски етнографски зборник.* Живот и обичаји народни. II од., I, књ. 1. Београд 1894, 326 и сл.

Значајно је што Бистрички, Ходошки и Хиландарски рукопис немају наслов „о крѣтицѣхь", сматрајући да су ти сујеверни људи — јеретици: изгледа да се ту циља на богомиле који су имали своја схватања о метемпсихози. Атонски рукопис има наслов „о ресницѣхь" што је још Јиречек довео у везу са словенским „ресан" — истинит, „рес" — истина. Нису ли богомили себе називали „ресницима", тј. пријатељима истине (уп. села Ресан и Ресник).[412]

Проф. А. С. Павлов изрично ставља празноверицу о вукодлацима у везу с богумилством и наводи како су у Цариграду за време патријарха Михаила Оксита (1143—1146) два епископа била осуђена као богомили, а између осталог због тога што су ископавали из гробова лешеве грешних људи, говорећи да у њима живе демони.[413]

Члан 21

У доба распадања робовласничког поретка хришћанска црква покушава да се бори против трговине робљем, али доста неодлучно. Под утицајем цркве, византијска држава забрањује продају хришћанског робља иноверцима, јер се сматра да је тај хришћанин изложен опасности да изгуби своју праву веру. Одавно налазимо у византијском праву одредбе које забрањују Јеврејину и сваком јеретику да држи хришћанско робље (Neque Judaeus christianum mancipium habeat, neque alius haereticus christianum mancipium habeat, 51 Bas. I, 1). Ова одредба нема кривичне санкције, стога, иако је ушла у Властареву синтагму, није унета у српску Скраћену синтагму.

Члан 21 прети најстрожијим византијским казнама — одсецањем руке и језика[414] ономе ко би се усудио продати хришћанина (православног) иноверцу, што треба тумачити — католику.

Познато је да је у феудалном друштву још било остатака ропства и да се у XIV веку у Дубровнику и у италијанским градовима водила трговина робљем, али се опет није смело продавати робље католичке вере, смели су се продавати само босански јеретици — патарени и муслимани.[415]

Из стилизације тог члана могли бисмо закључити да је продаја робља по православним градовима била прећутно дозвољена у Душановој држави.

Суштина кривичног дела у чл. 21 састоји се у против-правној радњи против вере, стога је тај члан смештен између одредаба о вери

---

412 К. Јиречек, Историја Срба, I, 121; исти, Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 211.

413 А. С. Павловъ (Номоканонъ при Большомъ требнике, 145) наводи атинску Синтагму, V, 86.

414 О казнама сакаћења у византијском праву в. Z. v. Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts, 330—334; уп. А. Соловјев, Кажњавање неверне жене. *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XLVII. Београд 1935, 478—489.

415 А. Соловјев, Трговање босанским робљем до године 1661. *Гласник Земаљског музеја*, св. I. Сарајево 1946, 139—162.

и цркви. Тек рефлективно добија извесну заштиту и личност православног роба.

Речи „да моу се ... изыкь оурѣжеть" још Шафарик је превео као dem soll die Zunge abgeschnitten sein (ed. Kucharski, 175). Исто тако је Шафарик превео глагол „оурѣзати" у другим члановима Душановог законика — 53, 54, 69, 162. Тако су тумачили тај глагол и остали преводиоци и коментатори Душановог законика: uciąc ręke i język,[416] отрѣзать или чак вырѣзать языкь,[417] niech mu się... język odetnie.[418] Само је Доленц недоследан у свом преводу.[419] Ипак је др Радовановић покушао да да ново тумачење глагола оурѣзати као рошашити (језик, нос, уши) и преводи казну у чл. 21 као: да му буде „језик рошашен".[420] Не даје никакво филолошко објашњење, али вероватно полази од садашњег значења глагола *урезати*, *урезивати* (уп. зарезати), hineinschneiden, insculpo.[421]

Ипак треба водити рачуна о историји језика: садашњи глагол *урезати* долази од „вьрѣзати" (in- sculpere), док стари глагол „оурѣзати" има префикс оу који означава перфектну радњу (уп. „бити" — „оубити") и значи abscindere. Уосталом, још је Даничић одлично објаснио глагол „оурѣзати" као desecare, наводећи поред пет чланова Душановог законика и текст из Немањина житија од Стефана Првовенчаног: „началникоу нechь изыкь оурѣза оу грьтани юго", који јасно показује да је реч о пуном одсецању и да Шафарик има право.[422] Исто можемо рећи и за изразе: „оурѣзати нось и оуши" (в. чл. 53 и 69).

Члан 22

У феудалном поретку сваки феудалац експлоатише зависне сељаке, тражећи од њих натуралну, радну или новчану ренту. Феудалац има својину на земљу, а сељаци су сопственици оруђа за производњу и стварни господари земље коју обрађују (на коју имају потчињену својину — dominium utile). У тим условима феудалци су могли присилити сељаке на рад само ванекономском принудом која се остваривала на основу личне зависности сељака од феудалаца за чију су земљу били везани као њен додатак.

Та зависност за земљу настала је у Србији доста рано. Већ најстарија Немањина повеља Хиландару 1199. г. забрањује људима ве-

---

416 W. A. Maciejowski, Historya, VI, 335.

417 Д. Д. Зигель, Законникъ Стефана Душана, Прилож., 19, 97.

418 S. Borowski, Statuty cara Stefana Dušana, 20.

419 M. Dolenc, Dušanov zakonik. Он вели у чл. 21 и 162 „jezik prereže", у чл. 69 „odrežejo se ušesa", али у чл. 53 и 54 „nos razreže", исто као у чл. 201, иако значење израза „нось да се оурѣже" није исто што и „нось да моу се распори".

420 В. Радовановић, Две омашке у тумачењу Душановог законика. *Годишњак Скопског филозофског факултета*, III. Скопље 1937, 151.

421 Вук Ст. Караџић, Српски рјечник, 869.

422 Ђ. Даничић, Рјечник, III, 380.

ликог жупана да беже на манастирску земљу, а манастирским сељацима
да беже код великог жупана.[423]
У Душаново доба било је сељака потчињених непосредно цару,
затим црквених сељака — на манастирским и епархијским имањима
и властеоских — на властеоским баштинама и пронијама. Пошто су
црквени сељаци били у повлашћенијем положају (уп. чл. 26 и 30),
властеоски сељаци, више оптерећени разним работама, радо су пре-
бегавали на црквена имања. Тако настаје економска конкуренција
између два феудална сталежа. Исту појаву видимо у Московској Русији
XVI века. Сада Душанов законик, свакако на тражење властеле издаје
одредбу да они властеоски сељаци који су пребегли на црквено имање
и седе тамо, морају да буду враћени својим господарима. Из стили-
зације: „кои сѣде по црьковныхь селѣхь и по катоунѣхь", видимо да
се ту циља и на меропахе и на отроке и на Влахе — пастире. Ова одредба
нема кривичне санкције, али је она вероватно постојала, уколико је
властелин имао право патримонијалног суђења својим сељацима. Тек
доцније, у чл. 201 Душанова законика, тачно је нормирано господа-
рево право да кажњава свог одбеглог меропха.

Члан 23

У доба натуралног газдинства, држава тражи од сељака радну
ренту у облику разних работа (кулука). У те работе спада и дужност
давања средстава за превоз владара, његових дворана, државних чи-
новника, војске и државне робе. У Византији се често спомиње та ду-
жност под именом „ангарија" (ἀγγαρεία). Израз ангарија познат је
и далматинским статутима — Которском (чл. 318), Будванском (чл. 53,
195 и 253). У вези с тим стоји и глагол „ангарепсати" или „гарепсати",
на пример у Скопским повељама 1258. г. и 1300. г. вели се: „Ни чло-
века гарепсати, ни коња, ни вола, ни осла". Види се да су црквена има-
ња у Србији већ у XIII веку ослобођена те работе. Српски је израз „по-
нос". Тај је израз познат истој Скопској повељи: „ни провода
ни поноса" и Дечанској у којој су Власи изузетно ослобођени поноса
пошто их је „мало и убого".[424]
Члан 23 потврђује за сва црквена имања ослобођење од те ду-
жности. Само ако цар путује по држави и пролази кроз метохије, треба
му дати превозна средства. Сличну одредбу видимо већ у Грачаничкој
повељи: „Да носи меропах понос до краљева стана". Повеља цара
Душана његовој задужбини св. Аранђела код Призрена 1348. г. има
сличну одредбу: она ослобађа манастирска села од „провода разве при-
хода царева да га до међе носе лихо града", тј. да цару дају превозна
средства до границе метохије.
Члан 23 у односу на владара служи се изразом „да га дижоу".
Тај старински израз, као и сама реч „поноcь", подсећају нас на неке

[423] А. Соловјев, Одабрани споменици, 14.
[424] Исто, 113.

примитивне односе када су владара вероватно носили у целој носиљци.
Сличне изразе налазимо у српским летописима XV века. „Вь лѣто
6922 (1413) принесоше госпождоу деспотицу Єлиноу од Полуна деспоту Гюргу
вь женоу декемврa 27", „Вь лѣто 6954 (1446) декемврa 18 донесоше гос-
пождоу Єлиноу од Мурь (Мореи) Лазароу и вѣнчаше".[425]
О дужности „дизати цара" говори још и чл. 60 Душанова
законика.

Члан 24

Ова одредба кажњава несавесне управнике манастирских имања
и друге црквене власти у метохијама, за које је узет назив „владалʼць".
У XIII и XIV веку та реч никад не значи „владар", као у садашњем
језику, него онога који има неку подређену власт, на пример, бан Матеј
Нинослав вели 1240. г. „мои владальци"; краљ Драгутин у повељи
Хиландару (1276—1281) наређује да се црквени сељаци парниче пред
„игоумномь или прѣдь владальцы цьрковьнимы", а спомиње и „влада-
льць двора кралева", „владальць малыхь и великыхь.[426] Краљ Милутин
1300. г. вели: „никои владалʼць кралиєвства ми ни владалʼцє држєщаго
жоупоу тоу". У Светостефанској повељи предвиђа се глоба за сељаке
„владалʼца бывшє", тј. који би истукли управника црквеног имања.[427]
У Аранђеловској хрисовуљи 1348. г. одређено је: „И да се стави
икономь и єклисиархь и дохиарь и параикономь калоугєрь; а вѣлиць (све-
товљак) да нѣ владалць у манастыри".[428] Из ове одредбе видимо да
су „црквени владаоци" — пре свега иконом, еклисиарх, дохиар и
параиконом, који управљају појединим гранама манастирског газдин-
ства.
У случају да тај владалац узме мито (од потчињених сељака) он
има „да се распе", Та реч не долази од глагола „распети" него од гла-
гола „расути" и означава потпуну конфискацију имања — „расап".
Тако се у српском летопису вели: „расипа кнез Лазар жупана Николу",
„расипа кнез Лазарь Радича Бранковића у Браничеву" (уп. у Руској
правди XI в. сличну казну — „разграблениіе")[429]. У Скраћеној син-
тагми (M—1) вели се: „распоу да подлежить, расипоують се".[430]
Пошто калуђер није могао да има личну имовину, треба претпо-
ставити да је ипак било „владалаца црквених" — световњака, власте-
личића или себара којима је била поверена управа над појединим ма-
настирским имањима. Стога у Раковачкој рецензији (из друге половине

[425] P. J. Šafaraik, Památky, 76, 78.
[426] С. Новаковић, Законски споменици, 387—388.
[427] А. Соловјев, Одабрани споменици, 34, 75, 81, 95. Ђ. Даничић преводи
„владавьць" и „владальць" као rector (Рјечник, I, 118).
[428] Исто, 139.
[429] Ђ. Даничић има „расоути" и „расыпати" — dissipare u publicare (Рјечник,
III, 40—41); в. K. Kadlec, Porob-rásap v právu jihoslovanskem. *Sbornik věd práv-
nich a státnich.* XXII. Praha 1922, 294—304.
[430] С. Новаковић, Матије Властара синтагмат, 381.

XIV в.) имамо логички додатак: „ако ли калугерь кои оузме мито (то би био иконом, дохијар и т. сл.) да се бие и прожене" — он се кажњава телесном казном, пошто нема своје имовине.

Члан 25

Ова одредба осигурава самосталност манастира („цркава") у читавој држави. Они уживају судски и економски имунитет и изузети су од потчињености локалним властима. Из ранијих манастирских повеља познато је да органи државне власти не смеју ни улазити у манастирска имања. У повељи манастиру Богородице на Лиму већ краљ Владислав пише: „да никтоже не имать власти никоіеже надь сими данними црькви сиіеи, ни моіа братиіа, ни братоучедиіе, ни ини мои родь, ни мои властеле, ни да испакости кто чеса".[431] Слично вели Скопска повеља 1300. г.: „и да нѣма оулѣсти оу село то ... никои владалць кралієвства ми ни владалць држештаго жоупу тоу" (чл. 32). Скопском манастиру признаје се да је он „самовластан и самосудан", тј. потпуно аутономан.[432]

Само врховне власти — цар и патријарх, имају власт над манастирима, а поред њих и логофет. Према мишљењу Ст. Новаковића, „логотет — канцелар данашњег времена — долази сигурно као заступник на случај да би цар био спречен", али изгледа да логотет има свој одређен делокруг у томе надзору над манастирима.[433] То логотетово право одржало се до последњих година Деспотовине. Године 1456. босански краљевић Стефан Томашевић, изабран за српског деспота, потврђује логофету Стефану Рајковићу „логодетство велико и областъ надь црьквама", што му је дао деспот Лазар и „како е било логодетоу великомоу светопочившега господина деспота старога Стефана", тј. још за време деспота Стефана Лазаревића.[434]

Члан 26

Све „цркве" по земљи или, тачније рећи, сва црквена имања (епархијска и манастирска) ослобођена су том одредбом од свих работа великих и малих.

„Работа" (грчки ἀγγαρεία, турски — кулук) је свако давање феудалне ренте, нарочито радне снаге.[435] Како каже Новаковић," то су

[431] С. Новаковић, Законски споменици, 591.
[432] А. Соловјев Одабрани споменици, 69, 75.
[433] С. Новаковић, Служба логотета (или великог логототета) у старој српској држави. Београд 1886; исти, Законик Стефана Душана, 161.
[434] С. Новаковић, Законски споменици, 344.
[435] Даничић наводи многобројне примере за реч „работа" — opera, serva, (Рјечник, III, 1—2.

биле понајвише сеоске работе: орање, косидба, вршидба служба око коња, паса, соколова краљевских, оправљања и дизања градова итд.",[436]

Црквена имања ослобођена су свих работа за владара и државу, али наравно црквене власти имају право да траже од сељака те работе у корист цркве као феудалног господара. То је економски имунитет црквених имања, који је већ био споменут поводом чл. 23. У чл. 26 он добија најодлучнији облик.

Начело економског имунитета црквених имања било је познато много раније и у Византији и у Србији. Већ повеља св. Саве Врањинском манастиру 1233. г. вели: „да не има надь ними (манастирским људима) областьни вельможа ни архиепископь ни еговь отрокь ни инь кьто ни маль ни великь, ни велике работе ни мале (да дају) ... ни винограда да теже ни ине никоіе работе, ни на поуть да не ходе, ни да прикладаю обрѡка, ни коньске да не терају, ни инь кто оть прочихь властель да обладаеть ними, нь да соуть съвршени работьници светомоу отьцоу Николе".[437] Скопска повеља 1300. г. још јасније говори исто: „И комоу се дасть жоупа Положька на дрьжавоу милостию кралиевства ми, Рѣчицамь да не има заповѣдати ни на едноу работоу, ни на коньскоу поити, града не зидати ни блюсти, винограда не копати, ни гласа носити, ни провода, ни поноса".[438] Израз: „работе велике и мале" наводи се и у повељи Драгутина Хиландару 1276—1281. г.: И освободи е кралиевство мы оть всѣхь работь малихь и великыхь, и обрѡка да не даю жюпомь".[439] Члан 26 Душанова законика даје тим појединачним повластицама општу законску санкцију.

Члан 27

Члан 27 говори о посебном положају „царских манастира". То су оне владалачке задужбине које уживају потпуну аутономију према епархијским архијерејима, што се тиче управе и економских односа. У Византији то су βασιλικὰ μοναστήρια, иначе ставропигије σταυροπήγια које се изузимају од епископског надзора, а потчињене су непосредно патријарху. У Србији за време Стефана Првовенчаног било их је најпре четири: Студеница, Св. Ђурђе у Расу, Градац и Жича. У такве се манастире убраја и Хиландар, који је иначе на грчкој територији. Доцније у „краљеве манастире" спадају: Милешево, Сопоћани, Св. Стефан у Бањској, Дечани и манастир Св. Арханђела код Призрена. Ту је игуман биран на владарев предлог и владар му је предавао жезло.

Нешто је нејасно, шта значи: „да се не подлагаю подь црькви велие". Поводом чл. 7 рекли смо да „велика црква" значи патријаршију. Пошто се ипак у чл. 27 „црькве велие" наводе у множини, Ст. Новаковић је тумачио да су у Душанову царству биле две познате

[436] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 162.
[437] С. Новаковић, Законски споменици, 577.
[438] Исто, 614.
[439] Исто, 388.

велике цркве — Пећска и Охридска, а да царски манастири добијају
по чл. 27 аутономију ,,на спрам самога патријарха''. Ово не може бити
тачно, пошто је патријарх имао извесно право надзора и над царским
манастирима. Вероватно чл. 27 значи да царске задужбине не смеју
да буду потчињене ,,великим манастирима''.[440] Такво потчињавање
једног манастира другом, већем, било је доста често у оно доба (уп. чл.
47: ,,И властѣлинь кои се обрѣте подложивь своıѫ црькъвь подь дроугоую
цркъвь''). Краль Дечански у повељи из 1330. г. вели да је његова
дужност дариватн ''коıѫ любо црькъвь не токьмо великие ıеже соуть светие
лавры нь и малие же'', а Лазарева повеља манастиру Дренчи 1382. г.
изрично каже: ,,да нѣсть никто вольнь подложити црьквоу сиıѫ подь
Светоую Гороу или подь иноу црькввь или област''.[441]

Члан 28

Члан 28 прописује да се у свим манастирима хране сиромаси, како
је то било прописано од ктитора.[442] Брига о сиромасима, удовицама
и сирочади, а у извесној мери и о народном здрављу, спада у надле-
жност црквених установа.
Тако типик који је св. Сава прописао Хиландару, а затим Сту-
деници, вели у гл. 38, ,,О подании на врата врата'', (ἐντῷ πυλῶνι δι-
άδοσις) како треба вршити давање милостиње на манастирској капији
—,,наге и босе одевати и обувати старим вашим оделом и обућом'', а
гладне хранити ,,узакоњеним хлебом и вином и сочивом неким'' и ни-
кога не отпуштати ,,од врата наших празна''.

Пада у очи да се у многобројним повељама о даривању мана-
стира скоро никад не спомиње та дужност, која је вероватно била од-
ређена посебним ктиторким типицима. Једино у повељи краља Милу-
тина католичком манастиру Св. Марије Ртачке речено је да су поклони
том манастиру били дати од краљице Јелене ,,да ıе на пиштоу старь-
цемь и на одеждоу слѣпимь и хромымь и вратии.[443] Види се да да-
ривање манастира претпоставља самим тим и извесну бригу о сирома-
сима. Тако и краљ Душан, када потврђује 1343. г. оснивање манастира
у Коришн, вели да то чини пошто жели ,,милостиıѫ же кь оубогимь
и щедротами кь нищимь и прочими дѣли доброде̂тели покои сьтворити''.[444]
Само се у Душановој повељи манастиру Св. Арханђела (чл. 171) из-
рично прописује: ,,и да се даıе на портоу .ві. мѣртика'', тј. да се даје
12 калуђерских следовања сиромасима на манастирској капији. Исто
тако прописано је и ,,за болницоу како ıе оузаконил̂ь краль, такози да
стои .ві. одра и кто се разболи да ıе оу болници, а хромца и слѣпца да

[440] Сматрамо да „велика црькъвь" у Душановом законику и „велиıа црькъвь" није исто.

[441] С. Новаковић, Законски споменици, 763.

[442] О пореклу речи „ктитор" од κτήτωρ, власник, а не од κτίτωρ оснивач в. С. Троицки, Ктиторско право у Византији и у Немањићкој Србији. Глас СКА, CIXVIII, књ. 86. Б. 1935, 83.

[443] С. Новаковић, Законски споменици, 605.

[444] А. Соловјев, Одабрани споменици, 125—126.

нѣ'', што значи да се не смеју примити стално неспособни људи, само
они с акутним болестима.[445]
Значајна је строга санкција: епископ или игуман који не би хра-
нио сиромахе, треба да се збаци са свога достојанства.

Члан 29

Поводом овога члана Ст. Новаковић је рекао само толико: ,,Иста
ова мисао већ је другим начином казана у члану 17-ом. На први поглед
овај члан изгледа према томе чл. 17-ом као дупликат, али ће бити неке
разлике у начину који је с оновременим животом везан''.[446] Држимо
да је разлика у томе што чл. 17 говори о нарочитом случају — о поје-
динцима који су се закалуђерили, а неће да пређу у манастир и станују
даље по својим кућама, док чл. 29 има шири значај. Он прописује да
нијedan калуђер, и од оних који већ станују у манастиру, не сме да на-
пусти манастир и да живи изван њега, наравно ако нема нарочиту доз-
волу игуманову. Ово тумачење потврђује се додатком млађе рецензије:
,,разве поустиние, аще кто бога любить и вьселить се вь поустиню'', тј.
дозвољава појединцима да напусте манастир ради пустињачког живо-
та у некој пећини или томе слично.
У Византијским Василикама налазимо одредбу доста сличну чл.
29: нијedan калуђер не сме да има посебну кућицу ни ћелију (κελλίον),
него сви имају да живе заједно у манастиру (17 Bas. IV, 1, из Nov.
133 Just. , cap. 1).[447]

Члан 30

Како вели Ст. Новаковић, ,,урвати'' значи управо *одломити,
закинути, повући*; овде значи ма шта путем власти неповољно учини-
ти''.[448] Стога Новаковић преводи прву реченицу овако: ,,Никаква
власт од сада да не узнемирује калуђера или црквеног човека''. Ипак
пошто даље, поред глагола ,,урвати'', долази још и ,,забавити'', што
значи ометати, узнемиравати, Новаковић преводи другу реченицу
овако: ,,ако ли би ко *закинуо* или узнемирио'', дакле ,,урвати''значи
закинути, вероватно чак и *задржати*.
Циљ је овог члана да се нарочито истакне судски имунитет цркве-
них људи — калуђера и потчињених сељака. Ако неко има против њих
тужбу, треба да се обрати редовном суду, тј. црквеном суду, не сме сам
да га задржи (ухвати) или узнемири ради својих потраживања.

[445] С. Новаковић, Законски споменици, 698, 699.

[446] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 163.

[447] У Пространој синтагми М—15 слична је одредба наведена као 41. правило Шестог васељенског сабора (С. Новаковић, Матије Властара Синтагмат, 405).

[448] „Оурвати" значи откинути, закинути; уп.: „тко би се нашао оурвати то-варе коимь посильемь" у уговору херцега Стефана с Дубровником 1454. године (F. Miklošić, Monumenta serbica, 468). Ђ. Даничић преводи тај израз као laedere (Рјечник, III, 380).

Новаковић даје леп коментар томе члану: „Узрок овоме нарочитом зајемчавању општега реда и сигурности за калуђере и црквене људе могао је бити у томе, што су остала властела, као војници, често као осиони људи, злоупотребљавали своју снагу наспрам суседних им црквених имања или наспрам калуђера, који су, по положају и по нарави, морали бити мирни људи, и није им могло поднети да се од силе силом бране". Можемо сматрати да је тај члан донет на тражење црквеног сталежа да се обузда самовоља властеле.

Интересантно је што тај члан има најпре духовну санкцију за онога ко „потвори" ту одредбу,[449] као да је преузет из неке манастирске хрисовуље, а после долази и претња световном казном.

Казна је „самоседмо", што значи да кривац има да плати седам пута онолико колико износи штета, или боље рећи, да накнади штету још шест пута толико.[450] Слична казна спомиње се у Душановом законику још у члановима 93, 102, 143, 187, 193 и 200. Оваква казна није позната осталим словенским правним системима ни германском праву. У српско право она је дошла освећена ауторитетом цркве: још у Старом завету вели се да је сам бог рекао да се за повреду нанету Каину одмазди седам пута (I књ. IV, 15 и 24). Из тога су византијски цареви извели закључак да је праведно да се кривац кажњава седам пута онолико колико је нането штете — εἰς τὸ ἑπταπλάσιον ἀντιμετρουμένην (Новела Манојла Комнена 1166. г.).

Члан 31

Пошто се овај члан налази међу одредбама о црквеним људима, морамо и ту одредбу тумачити у томе смислу да се она тиче попова само на црквеним имањима (епархијским или манастирским). Она предвиђа три врсте сеоских попова:

I Први је случај кад поп има своју баштину. Онда је он лично слободан од меропашких работа. Врло је вероватно да та слобода потиче још из времена Стефана Немање јер се у хрисовуљи манастира Св. Арханђела поводом попова каже: „да имь ѥ законь о виноградѣ и о оранини и о инои работѣ како ѥ законь у Студеници и у светаго Сумеона",[451] тј. позива се на изгубљену Немањину хрисовуљу, а из исте повеље манастиру Св. Арханђела видимо да су латински попови — баштиници дужни да дају манастиру само чабар вина, „а ине работе да имь нѣсть ни подан'ка".[452] По Светостефанској хрисовуљи попови нису дужни да излазе ни на косидбу, а по Грачаничкој ослобођени су и лова на зечеве.[453] Ипак било је и изузетака; Дечанска повеља изричито вели: „и виноградь всакь да копа, или попь или кто любо кто землю дрьжи".[454] Сада Душанов законик одлучно ослобађа попове-баштинике свих сељачких работа.

II Други је случај када поп нема свог земљишта. Онда би он од цркве (манастира) као феудалног господара добио три њиве, тј. нормалну сељачку парцелу према систему обраде на три поља. У томе је случају „поповска њива слободна". Доста је вероватно мишљење Тарановског да у овом случају није поповски ждреб уопште слободан од свију терета, него је само поп лично слободан од ма којег личног рада.[455]

III Трећи је случај кад се поп не задовољава обичним ждребом (вероватно јер има велику породицу) него узима од црквеног властелинства више земљишта за обраду. У том случају он има да врши са породицом све такве работе од тог вишка и да сноси остале терете — натуралну и новчану ренту.

Члан 32

Ова одредба прописује одговорност оних управника црквених имања који су држали црквена села и земље и злоупотребљавали своју власт и својом експлоатацијом терали црквене меропхе и Влахе да побегну.

Видимо да се потчињени сељаци деле на две основне врсте: „*Меропси* су *тежаци*, а *Власи* — *пастири*: они први су становали по местима питомијим или равнијим, која се могу орати и сејати; ови други су становали по планинама".[456] Загонетна реч „меропхь", мн. „меропси", вероватно потиче од прастаре грчке речи μέροψ, човек. Непозната је византијској терминологији која се за потчињене сељаке служи речју πάροικος, насељеник. У облику „парик" овај је израз познат бугарским и македонским повељама. Реч *меропх* позната је већ из Лимске повеље краља Владислава 1234. г. Светостефанска, Грачаничка, Дечанска и Арханђеловска повеља доносе читаве мале законике — „Законь людемь црьковнимь" — о работама тежака и Влаха, који се законик дели у Арханђеловској на „Законь Срблемь" и „Законь Влахомь". Манастири су имали велика властелинства, на пр. Арханђеловски манастир код Призрена имао је 60 меропаха и 17 катуна Влаха и Арбанаса. Управа тих села и катуна била је поверена разним „владалцима", а било је доста и црквених пронијара који су „држали земљу" и служили манастир. Црквени пронијари, властеличићи, дворани и бољари познати

---

[449] „Потворити" значи прекршити, нарушити — violare (Ђ. Даничић, Рјечник, II, 390). Већ у повељи краља Радослава 1234 г. говори се о његовим наследницима који „хоке сиѥ потворити" (F. Miklošić, Monumenta serbica, 20).

[450] Упореди израз „самодруги" у чл. 37. У руском језику „сам-шесть, сам-десеть" и сл. означава принос од жетве у односу према усеву. У повељи краља Драгутина Хиландару 1276—1281. г. налазимо и глобу „самодесето": „и на семь торгоу кто се обрете сузεмь по силѣ что мало и велико, да врати самодесето" (С. Новаковић, Законски споменици, 388).

[451] А. Соловјев, Одабрани споменици, 141.

[452] Исто, 138.

[453] Исто, 92, 104.

[454] Исто, 114.

[455] Т. Тарановски, Историја, I, 108.

[456] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 165.

су из читавог низа повеља, почев од Скопске.[457] Они су држали читава села и можемо сматрати да се чл. 32 односи и на њих.

Интересантна је строга казна: неваљалом држаоцу одузима се имање, а он треба да се баци у тамницу где ће бити држан док не прикупи људе које је разагнао. Доста је нејасно на који би начин он могао да то изврши, налазећи се у тамници. Сличну казну налазимо у чл. 198 за властелина који не плаћа на време соће.

Члан 33

Већ је чл. 12 одредио судски имунитет цркве и прописао да световњаци не смеју судити духовне парнице. Члан 33 изрично говори о феудалном судском имунитету цркве као повлашћеног земљопоседника. На црквеним феудалним имањима седели су многобројни „црквени људи" — то су пронијари, мајстори, сокалници, меропси, отроци и Власи. Њима суди црквена власт — епископ или игуман, и то у свим парницама — и грађанским и кривичним.

То је начело већ било познато Скопској повељи из 1300. г. чл. 8 по којој нико „не сме да суди човеку светог Георгија или да га свеже без игуманова суда" и која вели: „всакоу глобоу да оузима црьква малоу и великоу".[458] Економски ефекат тог судског имунитета састоји се пре свега у томе што црквена установа — епископија или манастир наплаћује све глобе од кривица и судске таксе којих се владар одриче у њену корист.

Треба рећи да су византијски цареви изузимали обично три глобе од манастирског суђења: то су биле — убиство, силовање и проналазак блага (φόνος, παρθενοφθορία καὶ εὕρεσις τοῦ θησαυροῦ), на пример у повељи 1311. г. Русику и 1334. и 1374. г. Есфигмену. Ипак је Андроник III препустио и те глобе манастиру Зографу 1328. г. у Скопским повељама све глобе препуштају се манастиру: још бугарски цар Константин прописао је г. 1258: „вражда и дѣвичь развои и конска вражда да си вьзима црьква на своихь си людехь"; исто тако и краљ Милутин 1300. г.: „всакү глобү да үзима црьквь малү и великү".[459]

Поводећи се за примером Андроника III и краља Милутина, Душан је доследно уступао све велике глобе манастирима у новоосвојеним областима. Тако је урадио у Хтетовској хрисовуљи и трећој Трескавичкој.[460] Сличне су одредбе у Меникејској хрисовуљи 1354. г., у Зографској и Иверској 1346. г. и у Есфигменској 1347. г.; државне глобе (τὰ δημοσιακὰ κεφάλαια) уступају се манастирима, и то изрично и од убиства и од силовања.[461] Члан 33 генералише те појединачне уступке.

---

[457] Т. Тарановски, Историја, I, 39, 42.
[458] С. Новаковић, Законски споменици, 609.
[459] А. Соловјев, Одабрани споменици, 78.
[460] С. Новаковић, Законски споменици, 659, 671.
[461] А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље српских владара. *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа.* III од., књ. VII. *Извори на грчком језику*, књ. I. Београд 1936, 478 (даље скраћено: Грчке повеље).

Значајно је то што се у овом члану не предвиђа само суђење странкама кад обе припадају истом имању, већ се предвиђа и мешовити суд — у случају да су парничари из два манастира, треба да суде оба игумана, односно епископа.

Члан 33 не каже шта бива ако је један парничар црквени човек а други властеоски или царски, да ли се опет ствара мешовити суд или се поступа према начелу: и парница се упућује на суђење оним властима којима је потчињен оптужени? То је питање разјашњено у Арханђеловској повељи из 1348. г. где се вели: „и къди се пре сами людие црьковнии, да имь никто не суди развѣ игумнь"; „И що се пре сь инѣми людии за вражду, за землю, за конь, за проводь, да идѫ прѣдь цара"; „И за ине судове да иду прѣдь митрополита и прѣдь игумна"; — „И гдѣ любо буде судь, глоба да ѥсть црькви".[462] По овоме, спорови између манастирских људи и других људи упућују се у случају великих кривичних дела, такозваних „царевих дугова" на суђење цару, односно царским судијама, за друге мање спорове суди призренски митрополит и игуман. Али све глобе наплаћује, у сваком случају, манастир. То је његова велика економска повластица.

И Дечанска хрисовуља предвиђа да људи дечанске метохије могу да се суде пред краљем или пред архијерејом (свакако за исте „цареве дугове"), али никакву глобу „да не үзима краль ни архиепископь, ни ѥпископь", ни судске таксе — „нь вьсе да ѥсть игоумьну".[463]

Члан 34

Док чл. 33 регулише судски имунитет црквених имања, чл. 34 потврђује њихов економски имунитет: црквени сељаци нису дужни да иду на царево имање ни на једну работу.

Интересантна је стилизација овог члана која говори о меропшинама „царства ми по Загорији и иноудѣ", што изгледа као кодификација посебне повеље издате поводом конкретног случаја у Загорју, коме је само додата реч „иноудѣ". Нејасно је шта значи Загорје. Новаковић сматра да значи Полимље, а може бити још и Поморавље: „Загорје се мора тражити свагда према месту с кога се гледа или тражи. У овом случају правац даје Призрен" (зашто не Скопље, где је закон донет?).

Строгом казном — конфискацијом имања и још неком личном казном — прети се оном *власнику*, тј. представнику царске власти[464] који би изагнао метохију на мерошпину. Метохија (грчка реч μετόχιον) означава црквено имање, а у овом случају његове становнике, сељаке.

---

[462] А. Соловјев, Одабрани споменици, 141.
[463] Исто, 116.
[464] „Властьникь", magistratus, „владальць": „да га не оуставлıа господство ни, ни властникь господствани" (деспот Ђурађ 1445. г.) (F. Miklošič, Monumenta serbica, 435) „и заповидамь нашимь слоугамь, воеводамь и кнезовамь и инимь властникомь нашимь" (краљ Томаш 1456. г.); уп. Ђ. Даничић, Рјечник, I, 130.

Меропшина значи свако господарско село у којем станују меропси, у овом члану означава пре свега меропашка села непосредно потчињена цару, исто као и у чл. 156. У другој реченици *меропшина* означава и меропашке работе. Стога Даничић преводи: terra quam tenent coloni мѣропьси dicti, operaque serva ab us praestanda.[465]

Знамо да су села у жупи имала да дају држави читав низ работа великих и малих: имунитети црквених и властеоских баштина ослобађају феудалне сељаке тих работа, које остају само за царске меропшине. Списак тих работа наводи Скопска повеља из 1300. г. када вели: „И кому се дасть жупа Положька на дрьжаву милостию кралевства ми рѣчицамь да не има заповѣдати ни на едну работу, ни на коиску понти, града не зидати ни блюсти, винограда не копати, ни гласа носити, ни провода ни поноса”.[466]

Члан 35

Ова одредба потврђује право игумана да располаже покретном имовином манастира, „свом кућом”,[467] док он не сме да располаже непокретним имањем. Имање поклоњено манастиру остаје му заувек, не може да буде ни продато, ни поклоњено ни завештано (једино може да се замени са државом).[468]

Карактеристично је за натурално газдинство средњовековне Србије да у покретној имовини није изрично споменут новац, него на првом месту — кобиле, коњи, и овце „и све остало”. Стока је у оно време била главно богатство манастира и других феудалаца, а и самог владара. Примера ради можемо навести како је цар Душан 1348. г. одредио Хиландару доходак од 4 хиљаде „крстатих перпера” уместо обећаног „десетка од добитка живога”. То значи да је цар Душан примао као приход од приплода своје стоке 40.000 крстатих перпера, вероватно дуката.[469]

Члан 36

Ова одредба потврђује да се у манастирима мора водити строг „киновиски” начин живота, као што је већ споменуто поводом чл. 15. Колективна својина и заједничка трпеза прописане су у Хиландарско-Студеничком типику Светог Саве (гл. 29: „О томь ѣкомоуже не варити особь ни ѣсти оу кели”).

[465] Ђ. Даничић, Рјечник, II, 105.

[466] А. Соловјев, Одабрани споменици, 75.

[467] Кућа као покретна имовина, чак и благајна (aerarium) у примерима које наводи Ђ. Даничић: „да имь плати кралевьство ми из моие кѹкие” (F. Miklošić, Monumenta serbica, 85), „кнезове кои дрьжеть кѹкю царства ми” (цар Урош 1357 — F. Miklošić, Monumenta serbica, 160).

[468] О томе изричито говори 120. новела Јустинијанова из које је та забрана прешла у Василике (1, Bas., V, 2).

[469] С. Новаковић, Законски споменици, 420. Решетар није објаснио шта значи „крстати перпер” (Dubrovačke numizmatike. I—II. Dubrovnik 1924—1925, I, 53—483).

У сваком манастиру било је строго одређено колико хране и одела има да се потроши за калуђере; та одређена количина звала се *мертик* (нова грчка реч μερτικό), на пример у повељи краља Милутина о селу Гморанима вели се да се „даие на всако годиште одь монастыріа храна мѣртикь скрьшень испльнь”.[470] Најподробније је „мертик хлебни и вини” одређен у Арханђеловској повељи из 1348. г. Ту је прописано: „И да се даие кисьль хлѣбь вьсѣмь еднакь у срѣду, и у петкь и у понедѣлникь едномь дьне хлѣбь, а вино и сиютра и вечерь; а у посте всакыидьнь едномь развѣ сувоте и недеље. И да е выну (увек) трапеза. Ако ли се кто обрѣте старць болнь да му се даие мѣртикь іако и не трапезѣ... И да даю калугіеромь каплань по двѣ іарнѣ, и клбна да се даю калугіеромь вьсѣмь еднако, коми кои е у Каньскои, и клашие”.[471]

Калуђер не сме да има новац као својину. Стога иста Арханђеловска повеља наређује: „И кто се обрѣте калугіерь закупуіе жито или вино, или динаре даие у камату да сь иждене (да се истера из манастира).

Исте одредбе понављају се у повељи кнеза Лазара манастиру Дренчи 1382. г.: „Никтоже да дрьзнеть вьнести кь своію келию что ниже іасти ни пити что кромь оуставлıеннаго мѣста, сирѣчь трапезе ... Аще ли кто таковь обрѣштеть се лихоимьць и таино іадникь, да изгонить се изь монастыра, іакоже тать и хыштьникь и своіеи жизни ократидель”.[472]

Члан 37

Ова одредба регулише значајно екокономско питање — убирање епископског (митрополитског) дохотка од сеоских попова.[473]

Како вели др Радован Грујић”, у првој хришћанској цркви није био обичај да ниже свештенство плаћа архијерејима годишње дажбине, а још мање да плаћа таксе за рукополагање и постављање”.[474] Али пошто су у Византији парохијски свештеници добијали велике приходе од својих парохијана, развила се код епископа жеља да и они учествују у томе. Већ је цар Василије II дао охридском архиепископу право да од подручних епископија узима тако звани „каноникон” или духовни данак, а цар Константин IX Мономах издао је између 1042. и 1054. г. специјалну уредбу о епископским приходима. Та је одредба дефинитивно редигована од цара Алексеја I Комнена 1085. г. и прописује да епископ узима од попа „каноникон”, и то од села са 30 димова (καπνοί) један златан перпер и два динара (тј. 14 динара), једног овна, 6 модија јечма, 6 модија пшеничног брашна, 6 мера вина и 30 комада живине; од села са 20 и са 10 кућа даје се сразмерно мање.[475] У срп-

[470] С. Новаковић, Законски споменици, 479.

[471] А. Соловјев, Одабрани споменици, 139.

[472] С. Новаковић, Законски споменици, 762.

[473] Душанов законик говори у чл. 37. само о митрополитима, али изгледа да се ту подразумевају и епископи јер је у византијској цркви сваки градски епископ имао право и на титулу митрополита.

[474] Р. Грујић, Скопска митрополија, 48—50.

[475] Z. v. Lingenthal, Geschichte, 365.

ском преводу та је уредба ушла у Светосавски номоканон и у Власта-
реву синтагму (X—27) са примедбом „каноникъ ѥже мы (Срби) поповиноу
именоуѥмь".[476] У Крмчији је чак наглашено да та уредба има да важи
стално за све народе и сва времена. Поред тога епископ је узимао од
попова и ђакона таксу за хиротонију (рукополагање), а попови су били
дужни да узимају за епископа тако звану „венчаницу" од сваког брачног
пара у парохији.

У српским повељама се не спомињу ни каноник ни поповина,
место тога срећемо израз „врьховина" који значи исто. На пример,
у Жичкој повељи из 1220. г. епископ има право да узима целу врхо-
вину од попова, док у Дечанској из 1330. г. краљ нарочито наглашава
да попови имају да дају манастиру „врьховиноу каконо соу ѥпископоу
х'вость'скомоу давали", пошто краљ „откоупимоѥ црькввь попове оу ѥпис-
копа х'востьнь'скога... за .д.ста овьць сь ıагньци и за .ф. перпер"[477] —
толико је износио епископов доходак од попова.

Поред „врховине" у повељама се спомиње и „вирь", који је дужна
била да даје свака кућа у епархији „надодрицомь", тј. од сваке постеље
— „одра". По Архађеловској повељи из 1348. г. „духовна бир"
износи „лоукно жита или два динара" у новцу.[478] По Дечанској по-
вељи узима се „бир крине по жупи", вероватно је крина исто што и
лукно. Од сточара — Влаха духовна бир узимала се у „крузима" —
сиревима или јагњетини. Иста Арханђеловска повеља говори: „а што
ѥ власть доуховна по селѣхь... и окроузѣхь, и о вири, и о ıагьнѣтинахь,
и о распоустѣхь, и о глобахь доуховныихь".[479] У Лесновској повељи сви
ти епископски приходи названи су „духовнином"[480] и припадају епи-
скопу. Ради скупљања тог „духовног дохотка" епископи су слали
своје егзархе (ἔξαρχοι). Још је 56. правилом Лаодикијског сабора од-
ређено да се по селима не постављају епископи, него само περιοδευταί
„обходници", како стоји у српском преводу Синтагме, која их назива
„екзарсима"; они имају да обилазе епархије као изасланици епископа.[481]
Видимо да је у Душаново доба дужност екзарха спала скоро на уби-
рача пореза и да су се за егзархе постављали и световљаци „козмици".
Члан 37 бори се против те злоупотребе и прописује да се шаље само
скроман калуђер — „самодруг", тј. једним пратиоцем. Изгледа да је
путовање тих егзарха — световњака тешко падало на терет попова
и да су они водили собом много митрополитових коња, пошто су ишли
с великом пратњом.[482]

[476] С. Новаковић (Законик Стефана Душана, 170) наводи ту одредбу из
Синтагме са две штампарске погрешке: X глава, 27 (место 28) и село од 40 димова
(место 30); уп. исти, Матије Властара Синтагмат, 543.

[477] С. Новаковић, Законски споменици, 650, 652.

[478] Исто, 696.

[479] Исто, 699.

[480] Исто, 677.

[481] С. Новаковић, Матије Властара Синтагмат, 300.

[482] Из Хоматијанове сиђелије за прилепског протопопа види се да је про-
топопу било наређено „да благоразумно и законито скупља од свештенства и на-
рода приходе за свога епископа а притом да настоје да ти терети не буду много те-
шки и да немају карактер истезанања, јер се у тој епархији ранији епископи скуп-

Члан 37 наређује да тај калуђер — егзарх „исправи духовно",
тј. да расправи црквене послове, а да узме од попова и „доходак ду-
ховни", тј. врховину и бир.

Мало је нејасно зашто се говори о дохотку „од баштине" по-
повске, када Крмчија и Синтагма тачно прописују да каноник од села
узима према броју кућа. Вероватно је известан порез од попова могао
да варира према имовинском стању дотичног попа. Сиђелија охрид-
ског архиепископа Димитрија Хоматијана прилепском протопопу на-
ређује да је сваки свештеник „зевгар", тј. онај који поседује два вола
и нормалан ждреб земље, дужан да даје своме епископу сваке године
три крине пшенице и три крине јечма, а свештеник „војдат", тј. онај
који има једног вола и пола ждреба земље, има да даје три јагњета,
50 драма обрађена лана и литру воска. Изгледа да је то допунски намет,
поред обичне врховине коју је поп свакако узимао од сељака.

Што се тиче „димнине" или „капникона", који Ст. Новаковић
и Р. Грујић спомињу као духовни данак, сматрамо да је то нетачно.
У српским повељама *димина* или *димнина* спомиње се увек као порез
у корист владара, поред соћа и приселице од којих владари ослобађају
манастире.[483] Па и у грчким повељама καπνικόν или καπνολογία означава
опет известан порез у корист владаоца, како то тумаче Захарије, Ва-
сиљевски и Делгер.[484] А израз „*надимница*" који налазимо само у Ар-
хађеловској повељи односи се на основну меропашку работу: „да
работаю оу недельи два дьни надимницомь", тј. да дају једног радника
од куће — дима.[485]

Члан 38

Члан 38 сачуван је само у Призренском и Раковачком рукопису.
Он утврђује још једну повластицу црквених имања која су ослобођена
од обавеза према држави и чак према цару, у поменутом случају и од
примања на храну царевих коња.

Видимо да се богатство српских владара састојало, поред зем-
љишта и новца, у стоци и у коњима. У чл. 191 изричито се спомињу
„цареве свиње"; у уговору краља Милутина с Дубровчанима 1302.
г. регулише се продаја „краљева меса" на трговима.[486] То је типична

љачи данка тако неподносиво увеличали данак свештенства епископу да су све-
штеници са сузама и јецајима долазили да траже заштите код архијепископа". Стога
је архиепископ писао епископу и позвао га да прекрати то „безчиније у цркви" које
је „добровољни принос претворило у дужност и у насилно и тиранско грабљење
... достојно само многобожачког зверства и дивљаштва" (Р. Грујић, Скопска
митрополија, 46—47).

[483] С. Новаковић, Законски споменици, 310, 407, 609, 614, 680, 696, 707,
709, 759.

[484] А. Соловјев, и В. Мошин, Грчке повеље, 451.

[485] С. Новаковић, Законски споменици, 696. К. Јиречек сасвим тачно вели
да је *димнина* државни данак и да није исто што и *врховина*: „... тек за новије доба
може се потврдити да је у Србији димнина била црквени данак" (Историја Срба,
III, 251, нап. 4).

[486] А. Соловјев, Одабрани споменици, 84.

феудализма. Владар је имао
појава натуралне привреде у доба раног феудализма. Владар је имао коњи су му били потребни за војску и за
велике ергеле, ,,лакимије'': коњи су му били потребни за војску и за спомиње се већ 892. г. jupanus cavallarius,
комору. На хрватском двору спомиње се већ 892. г. jupanus cavallarius, коњима.[487] Српски владар је ве-
жупан коњушар који се бринуо о тим коњима.[487] Српски владар је ве- на храну по приватним ба-
роватно имао право да своје коње шаље на храну по приватним ба- ,,Одсада и напред'' тај се обичај укида,
штинама, чак и по црквеним. ,,Одсада и напред'' тај се обичај укида, црквених властелинстава.
што је још један имунитет црквених властелинстава. нема у већем делу рукописа,
Тешко је објаснити зашто тог члана нема у већем делу рукописа,
почев од Бистричког и Атонског. Значи ли то да је та повластица опет
била укинута у интересу владара и да су владаочеви коњи опет слати
на пашу на црквена имања? Немамо за то потврде, али то би било мо-
гуће, нарочито у доба цепања царевине на мале државе и у доба опас-
ности од Турака када се јавља тенденција да се црквени имунитети
ограничавају.

Члан 39

Од чл. 39 почињу одредбе о правима и дужностима сваког феудалног сталежа који се дели на ,,властелу и властеличиће''. Властела су велики феудалци, док властеличићи могу бити и слободни сељаци који врше војну службу и тиме улазе у повлашћен сталеж (на пример, Паштровићи или поглавари арбанашких села ,,пронијари'' у Скадарском земљишнику 1416. г.). Вероватно је разлика била и у томе што је властелин ишао у рат са дворанима — наоружаним слугама,[488] док је властеличић ратовао сам као пешак или коњаник. Реч ,,властелин'' позната је само српско-хрватском језику и одговара грчкој речи ἄρχων (од ἀρχη — власт). Најстарији је пример те речи у ћириловском акту из 1185. г. с острва Брача[489] где се странка обраћа кнезу, жупану и судијама овим речима: ,,кнеже, и све властеле!''. У Немањиној биографији од св. Саве већ се спомињу ,,властели и бољари''. Та реч означава пре свега онога који има извесну власт, али у XIV веку означава сваког феудалца баштиника. Реч ,,властеличић'' долази од ретког облика ,,*властелица*'', који је и сада познат на острву Брачу као синоним властелина,[490] дакле значи ,,син властелице'',[491] пошто су у властеличиће спадали млађи властеоски синови који нису наслеђивали баштину и тражили проније; томе одговарају византијски израз

[487] F. Rački, Documenta historiae Croaticae periodum antiquam illustrantia. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Zagreb 1877, 16 (даље скраћено: Documenta).

[488] Уп. чл. 106 и повељу из 1458. г. логофету Стефану Ратковићу: ,,кадь господтво ни греде нашомь главомь на кою воискоу, тада да и онь воуде полагь нась и своими слоугами'' (С. Новаковић, Законски споменици, 345).

[489] Dj. Šurmin, Monumenta historico-juridica. Zagreb 1896. Јиречек скренуо је пажњу да се у акту 1071. г. с острва Пага спомиње Duimus Uulastelin (као лично име?), в. F. Rački, Documenta, 89; К. Јиречек, Историја Срба, III, 72.

[490] C. Jireček, Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 214.

[491] У српском летопису вели се под 1459. годином: ,,и то лѣто изагнаше властелице синове деспотове Стевана и Гргоура и властелице зле погивоше'' (S. Novaković, Gradja za srpskog ljetopisa. *Starine JA*, knj. IX. Zagreb 1877, 80).

,,ἀρχοντόπουλος'', руски ,,сынъ боярский'' и немачки ,,Junker''. Постепено су се у властеличиће почели да убрајају сви ,,војници'' који врше сталну војну службу. Жичка повеља из 1220. г. разликује властелу која плаћа 6 коња глобе, ,,војнике'' који плаћају два коња и ,,убоге људе'' (сељаке) који плаћају два вола. Исто тако и у Русији ,,дети боярские'' нису више синови бољара, него нека нижа врста војничког племства. Из чл. 39 види се да је и властеличић могао имати не само пронију, него и баштину, наравно много мању него прави властелин, и да је те баштине добијао царском хрисовуљом. Тако је цар Душан 1350. г. записао ,,деспотову властеличићу'' Иванку Пробиштитовићу његове купљенице у баштину и издао на то хрисовуљу.[492]

Члан 39 сачуван је само у Призренском и Раковачком рукопису. Текст је различит. Сматрамо да је читање Раковачког рукописа тачније. По Призренском рукопису испада да се потврђују баштине које је цар Душан дао пре овог Сабора, али исто се говори и у следећем чл. 40; према томе, чл. 39 био би сувишан дупликат! Међутим, Раковачки рукопис вели: ,,што ѥсть комоу дато прѣ државе царства ми'', тј. дато од Душанових претходника, српских краљева и грчких царева. Овакав текст одговара почетним речима ,,Србљи и Грци'', а и у складу је са чл. 40, где се вели да су Душанове даровнице ,,тврдѣ како-но и прьвыхь правовѣрныхь царь''. То значи да Душан признаје све даровнице византијских ,,правоверних царева'', које су чак и узор за његове хрисовуље. Логично је да Душан потврђује те старе даровнице у чл. 39. Да је наше тумачење тачно, види се и из одредбе Душанове повеље Лесновском манастиру, која је издата вероватно на истом сабору 1349. г. : ,,како ѥ было и прѣжде при Грьцѣхь, тако и сьди да си дрьжи всаки свою ваштиноу и коуплѥницоу и прикию''.[493] Значајан је израз ,,да соу тврдѣ'' (од грч. ἀσφαλής), шта се може превести као ,,сигурне'', ,,неприкосновене''. Цар Душан не мења ништа у затеченом правном реду у новоосвојеним областима, где се он сматра за ,,наставника'' (тј. настављача, наследника) великим и светим царем грчким''.[494] Наравно, један је део грчке властеле побегао, јер није хтео да се потчини српској власти, али онима који су остали, потврђују се њихове баштине дате од византијских царева, исто као што се потврђују српској властели баштине добијене од пређашњих краљева.

Пошто се тај члан односи на прилике до 1345. г. , он је брзо застарео и стога је испуштен из Бистричке, Атонске, и осталих верзија,

[492] А. Соловјев, Одабрани споменици, 150.

[493] С. Новаковић, Законски споменици, 678. Лесновска хрисовуља нетачно је датирана са г. 6855, инд. 3, што би значило г. 1347. Сматрамо да је индикт тачнији и да је треба датирати са г. 1349—50. Опис сабора на којему присуствују патријарх Јанићије, охридски архиепископ и скопски митрополит, царица Јелена и краљ Урош, више личи на сабор из 1349. г. него на крунидбени сабор 1346. г. (на којему би био споменут и бугарски патријарх). Сматрамо да је Лесновачка повеља издата после 1. септембра 1349. г., а позива се на мајски законодавни сабор, исто као и повеља Иванку Пробиштитовићу из 1350. г.

[494] А. Соловјев, Одабрани споменици, 128.

остао је само у Призренској и Раковачкој, а вероватно издало се и у Струшком рукопису.

Члан 40

Члан 40 говори о потпуној неприкосновености баштина које је цар Душан дао (или потврдио) својим хрисовуљама и простагмама. Значајно је што се та одредба позива на даровнице византијских царева као на углед: то је разумљиво пошто је византијско право признавало потпуно право својине исто као и римско право.

Од три саставна дела потпуног права својине први је услов — држање („и држе до сега-ди сьбора", чл. 39). Она обухвата и право уживања, а слобода располагања нарочито се истиче и одређује у чл. 40. Баштиник има право да својину не само остави у наследство (то се разуме само по себи, а право наслеђивања проширује се у следећем чл. 41), него може и да подложи под цркву, тј. да за живота створи баштински манастир чији ће бити ктитор; може и да завешта своју баштину цркви („за душу"), може и да прода коме хоће, тј. и манастиру. Ово проширење права располагања властеоском својином врло је значајно и учињено је у интересу цркве, а на уштрб државе. Баштина коју је црква добила по једном од та три основа престаје и даје соће владару и да му служи војску. Ипак је цар Душан пристао на тај уступак на тражење црквеног сталежа, а и властеоског, коме је та слобода располагања била по вољи. У грчкој повељи из 1361. г. цара Симеше властелину Јовану Цафи право својине дефинише се нешто друкчијим изразима πωλεῖν, χαρίζειν, προικίζειν, ἀνταλλάττειν, θείοις ναοῖς ἀφιεροῦν,), тј. продати, поклонити, дати у прћију, заменити, св. црквама посветити.[495] У повељи цара Уроша которским племићима 1357. г. право баштинске својине дефинисано је много подробније: „любе подь црьковь за душу подьписати, у прикию дати, продати, харизати (поклонити), замѣнити, кудѣ имь хотѣние обратити, како и всакѹ своюѹ сѹщѹю баштинѹ".[496] Слично је и у приватно-правном уговору о продаји куће из Душанова доба (у „призренској ташији"): „харисати, приписати, продати, за душу дати".[497] Душанов логофет Ђурђе пише у својем завештању 1367. г.: „вольнь ѹзети и продати, и оддати и харѣзати".[498]

У чл. 40 спомињу се „хрисовуље и простагме", што одговара основној подели царских аката у византијској канцеларији. Хрисовуља" или „хрисовул" (ὁ χρυσόβουλλος λόγος) је свечани облик царске даровнице са златним печатом, стога се некад преводи као „златопечатно слово" (повеља цара Душана Карејској ћелији 1348. г. и

[495] А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље, 236.

[496] А. Соловјев, Одабрани споменици, 160—161.

[497] „Харизати" (χαρίζειν) значи поклонити некоме из љубави. Тај израз важи за donatio inter vivos (А. Соловјев, Законодавство Стефана Душана, 115; уп. Proch., XII, 1).

[498] К. Јиречек, Споменици српски (акта и писма из архива градова Задра, Котора и Дубровника), Споменик СА, XI, књ. 10, Београд 1892, 36 (даље скраћено: Споменици српски).

Ивашку Пробиштитовићу 1350. г. и др.).[499] Хрисовуља почиње обично од свечане аренге и писана је на дугачком пергаменту или хартији. Међутим простагме (πρόσταγμα или ὁρισμός) су обичне царске наредбе и управне одлуке: та реч преводи се понекад као „повеља" (у Синтагми, Е-11). Простагме немају аренге, њихов је формулар једноставан, писане су на хартији у облику квадрата. Главна је формална разлика између хрисовуље и простагме у начину датирања и потписивања. Док у византијској хрисовуљи стоји потпун датум и владарев потпис црвеним мастилом, на простагму цар ставља само „менологем", тј. месец и индикт без године и без имена владара. Стога сачуване простагме често задају муке научницима да тачно одреде владара који их је издао, као и годину издања.

Пре цара Душана српски су владари издавали хрисовуље, почев од Стефана Немање, али нису издавали простагме. Када је Стефан Душан почео да мисли о царству, почео је да издаје и простагме. Прве сачуване његове простагме, од септембра до децембра 1345. г., носе кратак краљев потпис, али после крунисања за цара почео је да издаје простагме сасвим на царски начин са менологемом на српском језику.[500]

Члан 41

Властеоска баштина била је одувек наследна у директној линији, што се види већ из повеља краља Милутина породици Жаретића у Бару.[501] Ту се краљ Милутин позива на повеље својих родитеља, краља Уроша I и краљице Јелене „що су записали и утврьдили Жаретиви и негову сину . . . и ихь синоковь и унучию ихь". Сам појам „баштине" говори о имању које прелази с оца на сина, јер је постао од речи „баща", отац (уп. руски „батя").

Обично баштина остаје само нисходећим наследницима; ако властелин нема деце, баштина се сматра као „пуста" и прелази на владара. У претфеудалним односима владар је имао право на „одумршину" заоставштину, чак и оних који имају децу, и тек се постепено проширује баштинско право. Први стадијум видимо у Руској правди која у чл. 104 одређује да заоставштина бољарина не припада кнезу, него његовим синовима, а ако их нема, то и кћерима.[502]

У чл. 41 видимо нови стадијум проширења властеоских права на феудална имања — „пусту баштину може наследити и побочни сродник до трећег братучеда". Властарева синтагма (В-2) служи се тим изразом „третие братучедо" да преведе грчки израз τρισεξάδελφος, који озна-

[499] С. Новаковић, Законски споменици, 471, 307, 183, 185 итд.

[500] А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље, 2, 18, 22, 72, 148; Љ. Стојановић, Старе српске повеље, I, 58, 59, 65, 66, 67.

[501] А. Соловјев, Одабрани споменици, 88.

[502] Т. Тарановски, Историја, III, 120: „А иже вь боярѣхь или же вь боярстѣй дружинѣ ти за князя задница не идеть".

чава осми степен сродства, тј. два лица која имају заједничког чукундеду.[503] Иначе, тај је израз и сада добро познат у Црној Гори.

У римско-византијском праву видимо тежњу да се наслеђивање ограничи шестим или осмим степеном сродства; колебање између тих степена решава се у последњим вековима Византије у корист осмог степена којим се завршава круг наследника.[504]

Можемо сматрати да је на тражење феудалне властеле цар Душан пристао да се на наслеђивање баштина примени онај ред који је био уобичајен у Византији оног доба. То је проширење било у корист феудалног сталежа и поклопило се са остацима гентилног уређења, по коме су чланови братства полагали право на баштину осталу после братственика.

Иначе су одумрле баштине прелазиле на владара: тако цар Душан спомиње у Лесновској хрисовуљи 1348. г. „воденицу Крајимирову одумртну", коју он прилаже Лесновском манастиру.[505]

Вреди навести као паралелу да је у Хрватској 1351. г. краљ Лудвиг поклонио целу баштину „племенитих Драгинића недавно умрлих без законитих синова " неком Фрањи Стефани из Задра;[506] дакле, „пуста баштина" није прелазила на бочне сроднике него на краља. И у Винодолском статуту чл. 33 вели: „Ошастно има се обратити под двор кнеза".

Члан 42

Док чл. 26 потврђује економски имунитет црквених метохија, чл. 42 говори скоро исто о властеоским баштинама: оне су слободне „од свих работа и поданика царства ми", али са два значајна изузетка:

Први је у томе што властеоска баштина (а вероватно и пронија) има да даје владару „*соће*".

Реч „соће" изазвала је различита тумачења. Чеда Мијатовић ставља њу у везу са западноевропским soca, socagium, док Ст. Новаковић изводи њу од грчке речи σακέλλη — државна благајна,[507] што прихвата и Константин Јиречек.[508] Као што се види из чл. 198 и других података, соће је износило једну перперу од куће, или један кабао жита. Док су црквене баштине ослобођене тог данка за државу, световни властелин има да га скупи од сељачких кућа и да га преда цару под строгом личном одговорношћу.

[503] С. Новаковић, Матије Властара синтагмат, 130.

[504] Peira, LIX, 9; Harmenopulos, V, 8, 17.

[505] С. Новаковић, Законски споменици, 678.

[506] T. Smičiklas, Diplomatički zbornik kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, XII, 259.

[507] С. Новаковић, Сокю et сокальникъ de la Serbie du Moyen âge. Arhiv vür slav. Philologie, XXVII. Berlin 1905, 175—181 и исти, Соће и сокалник у средњевековној Србији. *Годишњица Николе Чупића*, XXVI. Београд 1907, 115—128; в. И. Божић, Доходак царски. (Поводом 198. члана Душановог законика Раковачког рукописа). *Посебна изд. САН*, CCLIV, књ. 17. Београд 1956.

[508] К. Јиречек, Историја Срба, III, 250.

Војна служба је друга дужност властеоске баштине: она пада пре свега на властелина и властеличића. Сматрамо за погрешно када се служба властеле замишља као „да о свом трошку мобилишу и опреме све људе насељене на њиховим баштинама".[509] Када би сви сељаци ишли у рат, феудално уређење не би могло да се одржи, пошто би они окренули оружје против феудалаца. Суштина је феудалног уређења у томе што феудалци као војничка класа могу да експлоатишу голоруке сељаке помоћу ванекономске принуде.

Сваки је властелин и властеличић добро наоружан и извежбан војник: рат је његово главно занимање, за које је он увек спреман. Феудално уређење не зна за велике војске у које би се мобилисало све становништво. Навешћемо као аналогију московски систем XVI—XVII века, или турски спахијски систем. Руски „помјешчик" или турски спахија има да дође у војску као наоружан коњаник; ако има већи посед, треба да доведе још једног војника, или два, три — до десет, према величини имања. Ти су војници његови „дворани" — стални пратиоци и слуге које с њим ратују, а и држе у послушности потчињене сељаке. Велики властелин може да има читаву дружину својих дворана, које води у рат под својом заставом као „стегоноша" (уп. чл. 155).

Сељак — земљорадник по правилу не иде у војску: једино међу Власима — пастирима истиче се класа „војника" — лако наоружаних коњаника који у мирно доба чувају стоку од хајдука и вукова, а у рату врше извидничку службу. Тежаци иду у војску као комореџије, радници и томе слично; од те дужности — „војске" они се ослобађају у манастирским повељама.

Само у изузетним случајевима, а и то већ за време деспотовине, скупља се „заманична војска", на пример када је објављена хајка на гусаре.[510] Ту би сељаци били дужни да узиђу, вероватно наоружани секирама и тојагама. Заманична војска може да се окупи и у случају крајње опасности за државу.

Шта значи војна дужност властелина најбоље се види из повеље од 1458. г. којом босански краљ потврђује српском великом логофету Стефану Ратковићу његове баштине у Србији: логофет поседује читавих 50 села, ипак је ослобођен „отъ воиске, отъ тоурске и одъ ине ода всаке" (то је изузетна милост), али „ кадъ господство ни греде нашомъ главомъ на кою воискоу, тада да и онъ воуде полагъ насъ своими слоугами" (то је нормалана дужност); тек само „када ли е заманична воиска ... то и неговемъ селомъ" (то је изузетан случај).[511] Та дужност села да дају војнике за заманичну војску изгледа као реформа коју заводи деспот Стефан у вези с тешким приликама у земљи.

[509] S. Jantolek, O Dušanovom zakoniku, 11.

[510] А. Соловјев, Повеља деспота Стефана манастиру Ватопеду. *ЈИЧ*, I. Београд 1936, 477.

[511] С. Новаковић, Законски споменици, 345.

Члан 43

Члан 43 значајан је пре свега по својој стилизацији: „и да нѣсть вол'ань господинь царь, ни краль, ни госпожда царица". У свим најстаријим преписима стоји „господинь царь", а не „царство ми"; јасно је да је то стилизација самог оригинала Душанова законика.

Оваква одредба где се о цару говори у трећем лицу и где се њему одлучно ускраћују нека права, није никако могла бити донесена на иницијативу самог цара. Можемо тврдити да је она настала на самом Сабору, на тражење феудалне властеле којој је био циљ да обезбеди своје привилегије и потпуну неприкосновеност својих баштина. Слична је стилизација у чл. 45: цару, краљу и царици забрањује се да од неког феудалца купи или с њим размени баштину без његова пристанка. Такве случајеве видимо пре издања Душанова законика. Још 1313. г. приликом оснивања манастира св. Стефана у Бањској, архиепископ Никодим наглашава да краљ Милутин није ништа неправилно приложио „развѣ иже изь области кралев'ства си подаа, или коуплѥниꙗ или испрошениꙗ, или вол'не, замѣна, сь благоволѥниѥмь в'сего с'абора".[512] Сам цар Душан наводи 1348. г. како је извршио ради манастира св. Арханђела у Призрену размену имања са властеоском породицом Младена Владојевића и наглашава да је размена извршена „нихь воломь и нихь хотѣниѥмь, а не нѣкоѥю нуждеѥю (притиском)".[513]

Члан 43 једини је у којем се спомиње млади краљ Урош као самостални носилац власти поред цара Душана. Познато је нама из сведочанства Никифора Грегоре да је цар Душан приликом крунисања узео себи грчке земље јужно од Вардара са титулом цара, а српске земље дао Урошу с титулом краља. Да је та подела била у извесној мери спроведена, види се из уговора од 20. септембра 1349. г. с Дубровником, где се свуда спомиње „земља царства ми и краљевства", „властела царства ми и краљева" и сл..[514] И царица је вероватно имала своје жупе као некад краљица Јелена у Приморју.

Члан 44

У чл. 44 први пут се спомињу *отроци*. Некад је та реч била погрешно тумачена. Словенофилска идеализација прошлости није хтела да призна да је у средњовековној Србији могло бити робља. Тако је Никола Крстић тврдио да „Срби нису могли постати робови" и „да робова у српској држави под Душаном није било, и да отроци нису били робови", сматрао их је за „земљеделце који нису имали своје сопствене земље, као што су имали меропси".[515] То су мишљење делили још у XX веку М. Влајинац и М. Полићевић. Међутим, већ су Маћејовски 1832. и А. Мајков 1857. г. признали отроке за робље; то су мишљење тачније образложили К. Јиречек, Ст. Новаковић и Т. Тарановски.[516]

У феудалној Србији било је још остатака ропства, као и у Босни и у Далмацији, али се ропство налази у опадању.[517] Развијена аграрна производња и робноновчани промет побуђују феудалце да своје дворско робље искоришћавају као кметове. Ипак потпуно право својине остаје: „отроци да су у баштину вечну" значи да су отроци исто толико објекат својине колико и баштине. Право господара на отрока толико је било прожето елементима својине да се у повељи цара Уроша феудално имање даје „у баштину и у отрочко име".[518]

Право својине је наследно: отроци су својина не само властеле већ и „њихове деце у баштину вечну". Било је и куповине као извора права својине: још у повељи деспота Стефана 1405. г. спомиње се „робь коуплѥнь на имѣнии".[519]

Значајно је ограничење: „отрокоу прикыю да се не дае". Пошто се робови у XIV веку искоришћавају као земљорадници, они сачињавају део феудалне баштине. Право располагања робљем почиње да се ограничава: чл. 21 забрањује продају (отрока) иноверцима, чл. 44 забрањује давање у „прикију"; мушко робље не сме да прелази у туђи род.[520] Мислимо да се ово ограничење не односи на женско робље: знамо да су у Дубровнику даване у мираз робиње — ancillae (St. Rag., IV, 2 и 3; уп. Prochiron, VIII, 2). Ограничење по којем се аграрни робови (servi rustici) не смеју продавати посебно, без земљишта, постоји већ у Codex Theodosianus (II, 30, 1; XI, 3, 2; XIII, 10, 2).[521] Занимљиво је да још у XIV веку у Литванској Русији налазимо овакву дефиницију покретних и непокретних ствари у племићкој баштини: стока и „невољна чељад" (робље) рачунају се у непокретне ствари, „*бо т̄о не ест̄ реч рухома, али п̄ри имани лажачое*",[522] дакле нису „res mobiles", него „immobiles", чине део баштине.

Члан 45

Члан 45 говори о приватним манастирима које су „властѣле и иныи людиѥ" (епископи, пронијари, трговци) подигли на својим баштинама. Као ктитори тих манастира, они су уживали нарочита права: могли су да поставе свог калуђера за игумана, могли су да уживају у

[512] Исто, 630 споменици, 630.
[513] А. Соловјев, Одабрани споменици, 137.
[514] Исто, 145—147.
[515] Н. Крстић, Разматрања о Душановом законику, 143.

[516] Т. Тарановски, Историја, I, 76—82.
[517] А. Соловјев, Трговање босанским робљем до године 1661. G. Čremošnik, Pravni položaj našega roblja u srednjem veku. *Glasnik Zrmaljskog muzeja u Sarajevu*, sv. II (1947), 69—73.
[518] А. Соловјев, Одабрани споменици, 160.
[519] С. Новаковић, Законски споменици, 753.
[520] „Прикиꙗ" (прћија) је грчка реч — *προῖξ, προικα* — коју је потиснула касније турска реч *мираз* (C. Jireček, Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 159; P. Skok, Leksikografske studije, 27).
[521] Z. v. Lingenthal, Geschichte, 224.
[522] Литовскии статут 1529 года, р. IV, 1.

манастиру почасти и извесне приходе и да и даље управљају тим манастиром и његовим имањем.[523] Постоји неколико повеља које нам објашњавају тај правни посао: ктитор прилаже манастиру известан део своје баштине или купљенице: то имање постаје сада, као манастирско, ослобођено терета према држави. За то ослобођење потребна је нарочита владаочева дозвола.

Тако је цар Душан повељом од 1350. г. потврдио властеличићу Иванку Пробиштитовићу подизање баштинског манастира Св. Јована у Штипу и ослобађава његово имање свих работа.[524] Тако је митрополит Кирил сазидао свој манастир Св. Николе Стошког који му је од цара Уроша 1356. г. потврђен у баштину.[525]

Члан 45 забрањује, свакако на тражење властеле, цару, патријарху и епископима да против воље ктитора потчињавају те баштинске манастире непосредно патријарсима, што би ишло на уштрб ктиторских права. Али сами ктитори су често „подлагали" своје баштинске манастире неком великом манастиру: тако краљ Душан потврђује око 1332. г. Хиландарској лаври дар протосеваста Хреље — манастир Св. Арханђела у Штипу са 50 кућа, 2 трга и 8 села.[526]

Члан 46

Члан 46 говори о ослобођењу робља. Он почиње потврдом опште правне норме да су отроци „у баштину" господара. Али властелин може отрока „простити", тј, пустити на слободу. То се обично радило на самрти: стари је био обичај да робовласник подари слободу свом робљу да би се оно молило богу за његову душу. Стога су се овакви ослобођеници називали у Византији „ψυχάρια", у Русији „задушные люди", у Чешкој „dušnici".

Да се у чл. 46 циља пре свега на овакво ослобођење пред господареву смрт, види се из израза „или му жена или син". Не можемо претпоставити да би жена или син могли ослободити робове за живота старешине породице, него ту одредбу треба разумети на следећи начин: ослободити робље може властелин на самрти својом изјавом воље (писменом или усменом), а ако је умро без завештања, онда то може учинити његов син или његова удовица (у средњовековним српским споменицима о удовици обично се вели „жена").[527]

[523] Уп. С. Троицки, Ктиторско право у Византији и у немањићкој Србији. Глас СКА, CLXVIII, књ. 86. Београд 1935, 81—132 (даље скраћено: Ктиторско право).

[524] А. Соловјев, Одабрани споменици, 150.

[525] С. Новаковић, Законски споменици, 308.

[526] Љ. Стојановић, Светогорски акти. Биографије и похвале, летописи и родослови, типици, служба св. Сави, поменици, апокрифи и друго, Записи. Споменик СКА, III, књ. 2. Београд 1890, 56 (даље скраћено: Светогорски акти).

[527] Слична је одредба у угарском статуту краља Стефана: „De libertate servorum. Si libertatem promisit et morte impediente testatus non fuerit, habeat mulier ipsius vidua et filii potestatem, eandem testari et agape facere pro animae redemptionem sui mariti" (S. Stephani regis decreta, l. II, cap. 17).

Наравно, властелин може ослободити роба и за време свог живота. Право на manumissio увек је било признавано робовласнику и у римско-византијском и у словенском праву.

За склоп Душанова законика типичан је несистематски распоред чл. 44 и 46: иако су у тесној вези, између њих стоји чл. 45 о баштинским правима, а чл. 47 опет се враћа на баштинске цркве. Тај неред можемо тумачити тиме што чл. 46 није био предвиђен у пројекту Душанова законика. Тек пошто су претресени и изгласани чл. 44 и 45, на Сабору се накнадно појавио предлог — чл. 46 поднели су представници свештенства или властеле. Та несистематичност види се у Призренском и Раковачком рукопису, док су сви остали (Бистрички, Атонски и доцније верзије) преместили чл. 46 одмах иза чл. 44 под заједничким насловом: „О властелѣхь умрьшихь".

Члан 47

Члан 47 у вези је са чл. 45: он опет говори о баштинским црквама и о властелину као ктитору. Ми смо већ споменули обичај да ктитор потчињава свој манастир неком већем манастиру, на пример Хиландару; према чл. 47 ктитор губи право даљег располагања тим манастиром. Пример тога видимо у Душановој повељи о поклону Радославе, удовице Милшине. Она је свој манастир Св. Ђорђа и село Уложишта подложила Хиландару, што је краљ Душан потврдио. Радослави остаје само право да се у том манастиру храни до смрти, а њена деца и наследници од истог рода немају више баштинских права на то село и манастир, само „да имь є комать (тј. издржавање) како всацемь хтиторомь".[528]

Ипак има изузетних случајева када властелин може да опозове свој поклон учињен великом манастиру. Случајно је сачувана судска пресуда кнеза Лазара о Манастиру Богородице Лешјанске у Петрусу у којој се говори о таквом случају. Жупан Вукосав је још у време цара Душана добио Петрус у баштину с правом да га подложи цркви и то је учинио за време цара Уроша, подложивши свој манастир са пет села Хиландару, али његови синови Димитрије и Цреп пожалише се цару Урошу да је Хиландар занемарио и упропастио петрушки манастир и затражише да га добију натраг. Цар Урош им призна право и после дугог парничења, тек за време кнеза Лазара, патријарх пресуди парницу у корист Вукосављевих синова.[529] То је изузетак из чл. 47 Душанова законика, у сагласности с византијским правом, по коме се право својине може одузети немарном поклонопримцу. Тим поводом С. Троицки наводи 47. главу Светосавског номоканона, која вели: „запустѣвшия же вєщи кь дакшему ıа и того наслѣдникомь да вьзвратить сє".[530]

[528] С. Новаковић, Законски споменици, 405.

[529] А. Соловјев, Једно суђење из доба кнеза Лазара. *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XXXV Београд 1929, 194—195.

[530] С. Троицки, Ктиторско право, 128.

Члан 48

Као и чл. 46. овај члан одређује нарочите облике наслеђивања у властеоским породицама. Видимо још извесне реликте старих дружинских односа. Некада је владар издржавао дружину на своме двору, те је после смрти чланова дружине наслеђивао њихово имање. Тај се обичај одржавао извесно време и пошто су се чланови дружине почели усељавати у своје куће и запоседати своја имања.

По чл. 46 властели је признато право да њихово имање слободно наслеђују њихова деца и сродници. Али из чл. 48 видимо да је, као преживели обичај старих дружинских односа, застало право владара да узима себи коња и оружје умрлог властелина и да то преда другоме.[531] А можемо претпоставити да је пре издања Душанова законика владар узимао себи и најлепшу свиту и златан појас умрлог властелина. Тај се стари обичај одржавао тим више што је владар и у XIV веку још увек често даривао своју властелу баш тим појасевима, свитама, а вероватно и оружјем и коњима. На пример, Копорински летопис вели о Душану: властеле своіе дароуе свѣтлыми свитами и поıаси златими царскыми".[532]

Према статуту фогарашких Влаха у Ердељу 1508. г. види се да је „био стари обичај да по смрти бојарина дају оседланог коња с копљем каштелану" као представнику владара.[533] Исто тако је влашки господар добијао коња из заоставштине влашког кнеза.[534]

Члан 48 Душанова законика, свакако на тражење властеле, смањује царева права и оставља свечану свиту и златан појас наследницима умрлог властелина, чак његовој ћерци, која неће сама да их носи, али може да тим располаже као наследном својином.

Члан 49

„*Крајиште*" је гранична жупа, тако се и сада зове у Бугарској планински крај између Велбужда, Радомира, Трња и Врања. Исто значење има и реч „*крајина*" (уп. *Украјина*): познате су Крајина на Дунаву према Румунији, друга у северозападној Босни, трећа код Ска-

[531] Т. Тарановскии, Нѣсколько идиографическихъ черть старого сербсаго права. Conference des historiens des états de l'Europe orientale et du monde slave. II. 1928, 266—267; Ј. Ковачевић, Члан 48. Душанова законика и инсигније. *Историски часопис*, III, 1952, 416—418; Н. Радојчић, Јемства личне и имовинске слободе по Душановом законику. *Историјски часопис*, V, 1955, 16; И. Божић, Коњ добри и оружје (уз чл. 48 Душановог законика). *Зборник Матице српске*, 13—14. Нови Сад 1956, 85—92; Т. Ђорђевић, Коњ и оружје као знаци положаја и старешинства. *Књижевни север*, IV, 1928, 371—375.

[532] Љ. Стојановић, Стари српски љетописи, 82.

[533] K. Kadlec, Valaši a valašské pravo v zemich slovanskych a uherskych. Praha 1916, 197.

[534] J. Bogdan, Ueber die rumänischen Knezen. *Archiv für slav. Philologie*, XXV, 1903; XXVI, 1904. XXVI, 102.

дарског језера. Тим пограничним областима одговара у германском праву — марка (Die Mark).

У Душаново доба властелин-крајишник је онај који држи пограничну област и управља њом самостално; има већу власт али и већу одговорност, као немачки маркгроф. Он има да држи стални одред војске и да будно чува границу. Наравно, он не може да одбије сваки изненадни напад непријатељске војске, али ако је туђа војска упала у цареву земљу и опет се враћа преко његовог крајишта, његова је дужност да јој при повратку пресече пут и да одузме плен. Иначе он плаћа читаву штету коју би та војска учинила. С овим треба упоредити чл. 143 који говори о још већој одговорности крајишника у случају упада гусара из туђе земље.

Држимо да ова одредба не говори о „граничарској служби властеле који су поседовали пољско имање у пограничним пределима",[535] него да је тачније старо Новаковићево мишљење по коме је реч о великом властелину коме је читаво крајиште поверено на управу („прѣкзь коихь прѣдє дрьжакоу").[536] Новаковић тачно каже: „*Маркгроф* и *маркиз* није ништа друго него *властелин-крајишник*". Управо су овакви ратоборни великаши на крајинама играли велику улогу у историји — аустријски и бранденбуршки маркгрофови, војвода Хрвоје у Доњим крајевима, деспот Угљеша на грчкој граници.

Војвода-крајишник спомиње се 1427. г. у повељи деспота Стефана за села око Параћина. Ту су манастирска села изузетно обавезна у случају „потѣчице и воиске краиштне коіе се прилоучаю на краиштоу, да соу дльжни опраклıати сь воєводомь господскымь краиштникь".[537]

Члан 50

Ова одредба говори о увреди части, о „пьсости", псовању,[538] с нарочитим обзиром на властелу, чији се повлашћени положај огледа у појачаној кривичноправној заштити.

Значајна је разлика између властелина и властеличића, спроведена у том члану. Властелин који увреди властеличића плаћа само глобу, а не кажњава се телесном казном. То је средњовековно схватање нарочито испољено у Западној Европи да витез-племић не сме да буде батинан. Међутим властеличић који увреди властелина кажњава се и новчано и телесно, скоро као и себар по чл. 55. Сматрамо да је то у вези са чињеницом да су у властеличиће могли улазити и слободни сељаци који врше војну службу и тиме се издвајају из редова обичних

[535] Т. Тарановски, Историја, I, 31.

[536] Реч „дьржава" може значити не само државу у данашњем смислу него и област дату на управу (А. Соловјев, Појам државе у средњевековној Србији. *Годишњица Николе Чупића*, XLII. Београд 1933, 64—92).

[537] С. Новаковић, Законски споменици, 500.

[538] Реч „пьсость" позната је Пољичком статуту у чл. 28 и 44. Тамо се истиче разлика између увреде коју неко нанесе своме другу (човеку истог сталежа) и увреде коју кметић нанесе племенитом човеку за коју се кажњава дуплом глобом.

себара. Такви су били, на пример, Паштровићи, којима су Млеци 1423. г. признали право племства, иако су то били слободни сељаци с обавезом вршења војне службе.[539]

Члан 51

Члан 51 приказује нам слику царева двора на којем млада властела „дворе цара", тј. врше разне дворске службе, као слуге, гласоноше, пажеви, стражари. Такво „дворење у палати царевој" приближава млађе чланове феудалних породица владару, даје могућност да се истакну, да се удворе и да придобију наклоност владара. Кантакузен прича како је видео на Душановом двору „млађе од благородних" (τοὺς νέους τῶν εὐγενεστέρων), који су стално дочекивали и поздрављали госте пред дворском капијом.[540]

У чл. 51 предвиђају се два случаја одговорности за зло које би овакав младић учинио у двору. Старији је обичај био да глава породице преда сина или брата у владаочеву службу уз старинску формулу у дијалогу: „Веровати ли га ћу? Веруј колико и мени". Како вели Тарановски, ту се без сумње осећа остатак дружинског уговора о „вери" на коме се заснивала суштина дружине.[541] У случају таквог обраћања, које личи на јемство, старешина породице одговара за штету коју младић нанесе на двору.

Други случај мање је јасан: младић одговара сам „ако двори цара како дворе у палати", вероватно ако је лично ступио у дворску службу. Не можемо прихватити тумачење Ст. Новаковића, који сматра да у првом случају „зло" означава тешку кривицу, а у другом„ „што сагреши" само дисциплинарне, службене кривице.[542] Баш из следећег чл. 52 видимо да „вьсако сьгрѣшеније" може означавати и велико кривично дело, сваку врсту невере.

Члан 52

Ова одредба тиче се, као и чл. 51, колективне одговорности која се постепено смањује у властеоским породицама и прелази у личну. Иако у чл. 52 није изрично споменута властела, већ по његовом положају између чл. 51 и 53, видимо да се он односи на властелу, утолико пре што баш властела, која је дужна владару „веру" најчешће може и да учини неверу. Из тог члана видимо да се у властеоским породицама осећа тенденција ка издвајању из задруга. Чак у Босни

---

[539] О слободним сељацима в. А. Соловјев, Сељаци-племићи у историји југословенског права. *Архив за правне и друштвене науке*, XLVIII. Београд 1935, 455—464.

[540] К. Јиречек, Историја Срба, III, 28.

[541] Т. Тарановски, Историја, I, 45.

[542] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 178.

XIV века где су родбински односи били још јачи, где се сваки властелин јавља у повељи „сь братиомь", ипак видимо да се баштина често додељује само властелину и његовој деци, а не њему с браћом.

У вези с тим издвајањем уже властеоске породице из рода јавља се и тежња да се кривична одговорност ограничи на ужу кућу. Док су раније у случају невере обично одговарали сва браћа и рођаци дотичног властелина, сада је на тражење властеле унета одредба да ни брат за брата, ни отац за сина не одговара ако су подељени имањем: само ужа кућа неверника сноси новчану одговорност.

Упадљива је сличност са скоро истоветном одредбом у повељи из 1342. г. коју је феудални господар Тесалије Михајло Гаврилопуло издао архонтима града Фанара: „ἂν δὲ διαβληθῇ τις περὶ ἀπιστίας ἢ ἀνυποταγῆς, νὰ δικάζηται ἐνώπιον ἁπάντων τῶν ἀρχόντων καὶ νὰ παιδεύηται αὐτὸς μόνος, οὐ μή τις ἄλλος πρὸς τὸ πταῖσμα αὐτοῦ, καὶ οὐχὶ ἕτερος ἀπὸ τὸ γένος αὐτοῦ, ἢ υἱοὶ ἢ ἀδελφοὶ ἢ φίλοι αὐτοῦ" (АМ-М.V, 261). Стога смо већ раније изнели претпоставку да је и цар Душан 1348. г. издао сличну повељу Фанару, а да су представници моћних тесалијских феудалаца дошли на сабор у Скопље с извесним готовим захтевима, које је српска властела радо прихватила.[543]

Новаковићев коментар овоме члану сматрамо за промашен, јер он говори о колективној одговорности села, не приметивши да је ту реч о властели.

Речи „невера" одговара византијски израз ἀπιστία, а реч „сагрешеније" превод је израза ἁμάρτημα, која и у Властаревој синтагми означава кривично дело.[544]

Члан 53

Члан 53 говори о силовању, а не о отмици као што су то понекад тумачили. То се види из наслова, који већ у Бистричко-Атонској верзији XIV века гласи „О насиловании". Иначе, Душанов законик нема много одредаба о кривичним делима против морала: оне се налазе у Синтагми, где у глави Т-15 можемо наћи доста закона о отмици, силовању, прељуби и разним врстама блуда. Према Скраћеној синтагми, Т-15, силовање девојке кажњава се одсецањем носа и губитком трећег дела имовине; то је закон из Прохирона (XXXIX, 66).

Члан 53 појачава ову иначе строгу одредбу у вези са сталешким уређењем феудалне државе: и властелин и себар, који силује девојку (или жену) истог сталежа, има да изгуби нос и обе руке; ако се себар усуди да силује жену из властеоског сталежа, има да изгуби живот. То је први случај смртне казне у Душановом законику.[545]

---

[543] А. Соловиев, Фессалийские архонты в XIV веке. *Byzantinoslavica*, IV. Praha 1932, 159—174.

[544] С. Новаковић, Матије Властара Синтагмат, 325—523.

[545] А. Соловјев, Законодавство Стефана Душана, 179—103; Т. Тарановски, (Историја, II, 61—63, 86—87 и 135—136), М. Пурковић, (Крађе и разбојништва у средњевековним српским земљама. *Гласник Професорског друштва*, бр. 13. Београд 1932, 41—42) и Н. Радојчић, Законик Стефана Душана, 104 (сматрају да је

Пада у очи што у Душановом законику нису исцрпљене све сталешке комбинације. Не говори се о томе шта бива ако властелин силује грађанку или себарку. Наравно, не можемо примити тумачење неких коментатора да би тај злочин остао некажњен. Много је вероватније да у том случају остаје на снази нешто блажа казна основне одредбе Скраћене синтагме, Т-15, тј. одсецање носа и конфискација 1/3 имовине.

Вреди навести да у Корчуланском статуту, у другој његовој редакцији (из XIV века) налазимо сличне сталешке одредбе; прави се разлика: а) ако је властелин силовао удату властелинку, губи главу, б) ако је силовао властеоску девојку, има да плати 100 дуката глобе или да се њоме ожени после 6 месеци затвора, в) ако је силовао удату сељанку, сече му се глава, г) ако је силовао сеоску девојку, плаћа 50 дуката и лежи три месеца у затвору, д) ако је сељак силовао властеоску ћерку, има да се обеси (Stat. Curzolae, cap. 132, 133, 134). Опет нису исцрпљене све комбинације, али видимо да се властелин строго кажњава и за злочин према себарки.

Члан 54

Ова одредба опет пооштрава казне за кривична дела против морала, иначе прописане у Синтагми, у вези са феудалним сталешким разликама, непознатим византијском праву. Сматрамо да се овај члан не односи на прељубу удате властелинке, јер је *блуд* јасно одређен појам — то је полни сношај између женске која нема мужа (удовице или девојке) и мушкарца. Још у Прохирону (XXXIX, 43 и 44) налазе се две одредбе које строго кажњавају два разна случаја: прељубу удате жене са својим робом — оба кривца кажњавају се одсецањем носа и губитком имовине, и блуд жене која нема мужа (удовице) са својим робом — она има само да буде ошишана и батинана. Матија Властар није унео та два закона из Прохирона у своју Синтагму.

Редактори Душанова законика сетили су се тих одредаба: спојене у један члан, оне уносе сталешке разлике у духу формалног уређења: ,,жена'' (γυνή) је постала ,,владика'', тј. жена властелина, а

реч о *отмици*, али немогуће је заменити: 1 (себра који би отео властелинку и довео кући да се њоме ожени и 2) престрогу казну себру (отсеку се обе руке и нос) који би отео сељанку да се њоме ожени, што је било уобичајено не само у XIV него и у XIX веку. Прастара реч „себрь" (ц.-сл. сѧбрь, рус. сябрь, н. грчки σέρπρος) изазвала је много различитих тумачења: S. Novaković, Die Ausdrüke себрь, почьтень und мѣропшина in der altserbischen Übersetzung des Syntagma von M. Vlastares. *Archiv für slav. Philologie*, IX, Berlin 1886, 521—523; F. Miklošić, Ein nouer Beleg für den altserbischen Ausdruck себрь. *Archiv für slav. Philologie*, XI, Berlin 1883, 633; C. Jireček Das Gesetgbuch Stephan Dušans, 211—212; V. Mažuranić, Prinosi, 1295—1296; Б. Ляпунов, Семя, сябр-шабёр. *Сборникъ статей въ честь А. И. Соболевскаго ОРяи Сл*, CI. Москва 1928, 257—263; Т. Тарановски, Историја, I, 46—56; M. Budimir, Dva društvena termina dubrovačka, I Lada, II Sebar. *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, IV—V. Dubrovnik 1956, 195—210; уп. Н. Радојчић, Законик Стефана Душана, 104.

појам servus-a (δοῦλος) проширен је у појам ,,свог човека'', тј. сваког поданика — и меропха, и слуге и отрока.[546] Казна је опет пооштрена, јер, поред византијског одсецања носа, долази и византијско одсецање руку. Видимо да су редактори Душанова законика знали да попуне неке празнине Синтагме помоћу Прохирона.

О одсецању носа — тој типично оријенталној казни за прељубу и блуд, познатој још Хамурабијевом законику, и о томе како је цар Лав Исаврец примио ту казну у своју Еклогу и дао јој хришћанско тумачење, писали смо још 1935. године.[547]

Да је та казна заиста била примењивана у средњовековној Србији, видимо из црногорских обичаја, где је муж још у XIX веку могао да одсече нос неверној жени.[548]

Члан 55

Члан 55 опет се враћа увреди части, већ дефинисаној у чл. 50. Док је чл. 50 говорио о увреди части унутар властеоског сталежа, сада се прелази на однос између властеле и себара, пошто се већ у претходним чл. 53 и 54 појавила антитеза између властеле и потчињених људи. Вероватно је тај члан донет накнадно на тражење властеле.

Видимо врло велику разлику између сталежа у феудалном друштву. Властелин и властеличић који опсује себра, има само да плати 100 перпера, али себар који опсује феудалца, има да издржи, поред те глобе коју он иначе може тешко да плати, још и срамотну и грозну казну — ,,смуђење'', тј. спаљивање косе и браде живом човеку. Срамотан карактер те казне осећа се у самој речи ,,осмудити'', која се обично примењује на свиње.[549] Византијско право познавало је као срамотну казну — шишање (κουρά), пошто су коса и брада биле ознака сваког угледног ,,доброг човека'', шишање до коже придавало је кажњеном изглед роба. Ипак се та казна у азијским областима претварала у ,,спаљивање косе'': овакву казну налазимо у Законику хришћанских Арабљана — Хомерита из VI века. Затим су иконоборци у срџби спаљивали косу и браду ортодоксним калуђерима. У XII веку епископ Теодор, дошавши у Русију из Цариграда, почео је да мучи људе на нов начин — ископао би им очи и спаљивао браду и косу на глави (Ипатијевски летопис 1161. г.). Видимо да је та оријентална казна ушла у византијско обичајно право, а затим прешла у Србију.

---

546 Сви ти подаци доказују да је нетачан превод М. Доленца који вели „naj se . . . nos razreže" (исто као у преводу чл. 201). Међутим, сам Душанов законик прави разлику између појмова „да се нось оурѣже" и да „нось моу се распори"; прво је потпуно отсецање као казна за кривично дело против морала, а друго је ровашење као бележење одбеглог меропха.

547 А. Соловјев, Кажњавање неверне жене, 478 и сл.

548 Н. Радојчић сматра да се „своимь чловѣкомь" значи са „властелином" (Законик Стефана Душана, 105).

549 Вук Ст. Караџић, Српски рјечник, 487. Жумберчани се туже 1670. г. на хармичара да их псује и роби „говорећи свим нам пуку жумберскому да нисмо ништар другога вридни него браде палити нам, као свињам репе" (R. Lopašić, Acta conf., II, 357; V. Mažuranić, Prinosi, 81).

Да се она заиста примењивала, сведоче подаци из Дубровника: баш 1349. г. српске власти у Конавлима прете својим сељацима да ће им „comburere barbam et capud". Доцније 1401. г. седам немарних стража у Дубровнику били су кажњени на овај начин: „ad colonnam ducantur et ibi comburantur cappilli de chapute et barba per modum, quod dicantur esse smoditos".[550]

Сличну разлику у кажњавању племенитог човека и сељака поводом увреде части налазимо у Пољичком статуту, чл. 44: „Тко ли би кметић опсовао племенита човика, ту је дупло (тј. глоба од 10 либара). Тко би опсовао кметић свога господина, дужан је да му се језик уриже, али се искупи либар 100".

Члан 56

Питању позивања властеле на суд поклања се много пажње у феудалној монархији, јер се властела није радо одазивала владаочевом суду. На пример, чешки правни зборници XIV и XV века имају читав низ одредаба о pohoni, citatio.[551]

Члан 56 наређује да се властелин не позива у вече, него пре обеда, и да му се објасни ствар за коју је позван.

Душанов законик одлучно наређује да властелин који не дође на суд одређеног дана у подне, губи парницу. Има још да плати глобу која се зове „прѣстои".[552] Та реч, позната већ Жичкој повељи, долази од глагола „прѣстоıати", пошто је друга странка дошла на суд, чекала, стајала и „престајала". У чл. 56 та глоба износи 6 волова, исто као и у Жичкој повељи, док су остале глобе израчунате у новцу. То је доказ да се ту узакоњује старински судски обичај.

Не знамо да ли се и пре Душана престој наплаћивао одмах после првог недоласка на суд. Византијска Новела 34. цара Лава Филозофа осуђује позваног на губитак парнице само ако се не јави на трећи позив (Harmen., I, 2, 5). Душанов законик заузима много одлучнији став у вези са његовом општом тежњом да се правда што пре изврши и да не буде одуговлачења парница (уп. чл. 83).

---

[550] К. Јиречек, Историја Срба, III, 156. Наведени примери из дубровачких аката показују колико су несигурна разлагања др В. Радовановића који би хтео да докаже да се „у првом реду ради о осмуђивању *браде и бркова* код осуђених себарских криваца, а тек би затим ту долазило у обзир и осмуђивање, можда само делимично (?), њихове *косе*. Јер би строга казна *осмуђивања* у овом последњем случају, при *спаљивању и све косе на глави*, могла понекад значити скоро исто што и смрт осуђеног, а затим нису ишле одредбе поменутих законских чланова" (В. Радовановић, Две омашке у тумачењу Душанова законика, 153—154). Упркос тим разлагањима „од здравог разума", историски подаци тачно доказују да се коса (capilli de capute) спаљивала исто тако као и брада.

[551] H. Jireček, Prove. Historický slovar slovanského prava. Praha-Brno 1904, 253 (даље скраћено: Prove).

[552] О речи „прѣстои" в. К. Јиречек, Историја Срба, III, 156; Т. Тарановски, Историја, II, 119—120, III, 184.

Нешто слично видимо у I Литванском статуту из 1529. г. У парници о праву својине на властеоско имање, ако „он на позов не стал бы", тужилац одмах добија право на увођење у посед („увязанье") у спорно имање.

Члан 57

Члан 57 открива нам класне противуречности у средњовековном српском друштву, приказује нам мржњу између експлоататора и експлоатисаних сељака; исто то чини и следећи чл. 58.

У доба превласти натуралне привреде представници власти ретко имају одређену плату; један од њихових прихода је „приселица" (у Хрватској descensus, zalaznina)—право на бесплатан стан и храну приликом путовања по области.[553] Тај тежак терет пада на сељаке и често доводи до злоупотреба. Дешавало се чак да властелин који обилази своју „државу" учини зло сељацима у тој области: опљачка или чак попали сељачке куће из „пизме" (πεῖσμα), тј. мржње и пакости. Душанов законик тежи, у интересу феудалног друштва као целине, да обузда обест појединих феудалаца, која би могла да изазове отпор експлоатисаних, стога прети властелину строгом казном: да му се одузме „држава", тј. управљање жупом, градом или другом облашћу и да он више не сме добити другу.

О приселици говоре још чл. 125, 155, 156 и 200.

Сличну одредбу о властелину који пљачка сељаке у потчињеној области, са још пооштреном казном, донео је после пет година сабор од 1354. г. (чл. 142 Душанова законика).

Члан 58

Члан 58 у непосредној је вези са претходним чл. 57. У тој вези види се специфичност система Душанова законика. Са гледишта садашње теорије кривичног права, они говоре о разним правним пословима: чл. 57 о преступима против службене дужности, а чл. 58 о колективној одговорности за напад на приватну својину. Стога је Ст. Новаковић у свом промашеном издању из 1870. г. раставио те чланове и сместио чл. 57 у „главу VIII. Чланци из казненог права", у „одељак 19. Власнички пријеступи преко права и дужности својих", као чл. 193, а чл. 58 сместио у „главу IX. Чланци из казненог судског поступка" у „одељак 2. Кривично јемство", као чл. 211.

Међутим, стварна веза између њих била је јасна Душановом сабору, јасна је и нама, пошто се у оба говори о класној борби. Члан 57 кажњава властелина који из злобе пали сељачке куће, чл. 58 кажњава

---

[553] *Descensus* је познат у римско доба (M. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, II, 97; C. Jireček, Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 211); К. Јиречек, Историја Срба, IV, 213, 214, 248; V. Mažuranić, Prinosi, 1646: descensus boni, hospitatio gratuita beno debita).

сељаке који пале село (и двор) омрзнутог властелина. Из тих чланова видимо да је у феудалној српској држави тињала „подмукла класна борба"[554] и долазила до излива.

Можемо објаснити чл. 58 на следећи начин: властелин-експлоататор са својим дворанима тлачи сељаке, али док је он жив, они не смеју да иступе против њега. Тек када он умре (можда у походу), околни сељаци нагрну на његову имовину, попале и опљачкају његово село, јер је властеоска породица остала без одбране. У томе случају одговорна је „околина", тј. сва околна села колективно.

Значајно је што се претпоставља да властеоско село може бити у жупи или „међу жупама", негде у планини, где је властелин добио ледину ради колонизације.

Члан 59

Члан 59 је једини у Душановом законику који говори о пронији, тој типичној установи феудалног права. Пронија је имање дато на доживотно уживање војнику под обавезом да врши војну службу, обично у коњици. Она потпуно одговара првобитним феудима у западној Европи, који су исто тако давани на уживање доживотно, док је алод allodium био наследно имање. Тек су доцније, снажењем племићког сталежа, и феуди постали наследни.

У Византији се пронија појављује тек у доба првих Комнена, у другој половини XI века, када се после страшних пораза (под Манцикертом 1073. г.) јавила потреба да се изведе реорганизација војске. Стари је систем био стратиоски: главна дужност појединих сељака била је да иду у војску, да буду стратиоти — војници. Пошто су у току векова постајали све сиромашнији, Алексије Комнен је извршио реформу по западном узору: давао је витезу по неколико сељачких кућа *εἰς πρόνοιαν* (на бригу, да се он брине!); сељаци би му давали феудалну ренту, а витез би био увек спреман за војску. Тај се систем показао добар и пронија се проширила по свим областима византиског царства.[555]

У српској држави пронија се први пут спомиње у Скопској хрисовуљи из 1330. г., али врло је вероватно да је била позната и раније; у истој повељи наводе се црквени пронијари који су „работали цркви у војнички закон", „да ѥсть црькьвни воиникь оу законь Светаго Симеона и Светаго Савы". Из тога бисмо могли закључити да је већ Немања издао неки „војнички закон" о пронијарима. Сматрамо да и „воиникь" споменут у Жичкој повељи из 1220. г., који плаћа 2 коња глобе, одговара пронијару.

У пронију су се давала читава села, али већа села могла су да буду подељена између неколико пронијара, на пример, у великом селу Гралецу, које је 1315. г. поклоњено Хиландару, наводе се као ранији

[554] Ю. Готье, Образование сербского государства. *Славянский сборникъ*. Москва 1947, 31.

[555] G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de la féodalité bysantine. I. Bruxelle 1954. La pronia.

држаоци седам пронијара из разних породица.[556] У српској држави било је и сасвим ситних пронијара — властеличића. Млетачке власти побележиле су у Скадарском катастру 1416. г. старе односе из српског права: видимо да је скоро у сваком мањем селу старешина села пронијар (cavo, proniaro); вероватно је да је он добијао већи део сеоског земљишта и вршио војну службу.

Било је и већих пронијара којима су давана читава села, па и по неколико села; онда су они вршили војничку службу „са својим слугама" (повеља 1458. г.).[557]

Када би после смрти пронијара остао син способан за војску, пронија би обично прелазила на њега новом повељом. Већ од времена Михаила Палеолога видимо да у Византији настаје тежња да се пронија претвори у наследну баштину: за то је био потребан нарочити владаочев акт.[558]

Члан 58 Душановог законика показује да је у српској држави постојала иста тежња и да су поједини пронијари продавали и подлагали црквама своје проније као да су то наследна имања. Законик се бори против те злоупотребе: пронију не може отуђити нико ко нема баштине, тј. баштиничког права.

Немамо повеља о пронијама из Душанова доба, али је сачувана повеља деспота Лазара Бранковића из 1457. г. којом он дозвољава ризничару Радославу да своја три села која држи у пронији, у случају смрти, остави сестричићима и да их и они „дрьже оу пронию и да едь нихь работаю и воюю како и ини прониари".[559] Друкчије је поступио краль Стефан Томаш: као краль „Србьем и Босни" он дозвољава српском логофету Стефану Ратковићу да сва села добијена од деспота Ђурђа и Лазара у пронију сада држи у баштину с правом наслеђивања мушке и женске деце и с потпуним правом располагања.[560]

Члан 60

Дужност је свих становника да владару дају превозна средства приликом његових путовања; то је работа која се у повељама зове „понось". Већ је у чл. 23 наглашено да ни црквена села нису ослобођена поноса за цара, него имају „да га дижу" као да га носе на рукама.[561]

[556] А. Соловјев, Одабрани споменици, 161—163.

[557] С. Новаковић, Законски споменици, 345.

[558] И у московској Русији спроводила се строга разлика између „вотчине" (баштине) и „поместья" (проније); само за нарочите заслуге дозвољавао је цар да се „помест", или један његов део, претвори у баштину. Тек почетком XVIII в. сва су поместија изједначена са вотчинама као наследна имања и реч „помешчик" постала је општи назив за све феудалне господаре.

[559] M. Lascaris, Actes serbes de Vatopédi. *Bysantinoslavica*, VI. Prague 1935, 167.

[560] С. Новаковић, Законски споменици, 344.

[561] С. Новаковић наводи: „Занимљиво је да се реч *дићи* у смислу *склонити*, *преносити* још говори у Дробњацима. Свет. Томић је забележио да *изићи на планину* или *изићи у катун* значи оставити село, кућу и радиње, па са свом домаћом

Члан 60 доноси општу одредбу о поносу за цара: ту се подразумевају превозна средства за њега лично и за његову велику пратњу, као и за његову комору. Та дужност пада и на град који је иначе ослобођен од приселице (чл. 125), али треба да даје понос цару на свом земљишту „около града" (уп. чл. 126) до границе жупе, а свака жупа, тј. жупска села дају превозна средства до граница друге жупе или опет до градске земље.

Познато је да ни цар Душан није још имао сталне престонице, него је обично путовао по држави од града до града (Скопље, Серез, Охрид), или из двора у двор (Сврчин, Звечан, Неродимље), исто као франачки Меровинжани или хрватски краљеви у IX—XI веку.

Члан 61

У чл. 56 Законик прописује строге казне за властелина који се не би одазвао судском позиву на време. Члан 61 доноси изузетак од тог правила: властелин или војник који се вратио из рата има право да остане три недеље код куће, да уреди своје газдинство и тек после тога да иде на суд. Интересантна је старинска стилизација тог члана, која нас подсећа на Жичку повељу: „властєлинь... или кои любо воиникь". Под војником се ту подразумева пре свега властеличић или пронијар; али пошто је могло бити и других војника — грађана, Влаха-војника, а у изузетним случајевима и сељака позваних у „заманичну војску", Душанов законик се служи широким називом „војник."

Вреди споменути да се у Синтагми налази посебна одредба (Д-6) која пружа повластицу од девет дана за недолазак на рочиште ономе ко је изгубио родитеље, жену или дете (из 2 Bas., XXIII, 2). Та је одредба остала у приморској преради као чл. 93 Душанова законика.

Ни Синтагма ни Душанов законик ништа не говоре о болести као оправдању за недолазак на суд; како вели Тарановски, „тешко је мислити да се није болест узимала у обзир, сигурно се узимала у обзир, само је то Душанов законик оставио обичајном праву".[562]

Члан 62

У овом члану се истиче сталешка разлика између „властеле велике" и остале обичне властеле (и властеличића). Та је подела већ била позната у Србији средином XIII века, на пример, Лимска повеља краља Уроша I вели: „сь властели великими и малими кралевства ми".[563] Позната је и у другим земљама: у Чешкој XIV века било је

живостињом селити се колиби камо иде планинка са чобанима. Зложе се отуда под јесен натраг у село" (Законик Стефана Душана, 183—184).

[562] Т. Тарановски, Историја, III, 185; уп. C. Jireček, Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 304.

[563] С. Новаковић, Законски споменици, 594.

55 великих властелина (panove, barones), који се супротстављају осталом племству као виши сталеж.

„Велика властела" издваја се по својој економској снази, по угледу и положајима које заузима на двору и управи. Велика властела се спомиње још у чл. 152. Према том члану, поротници за властелу могу бити само људи из исте социјалне групе. Иначе за обе властеле важе исти правни прописи у погледу грађанског и кривичног права. Само чл. 62 прописује почасну повластицу: велики властелин треба да буде позван на суд „судијином књигом" (писаним позивом), док за све остале у томе и за обичну властелу, важи „печат".

Обичај слања судијског печата (или отиска печата) ради легитимисања судског органа познат је из префеудалног доба и разумљив је у доба опште неписмености. Судија, који може и сам да буде неписмен, шаље свог пристава с отиском печата, који сведочи да је пристав заиста послан од судије. Такав sigillium citationis спомиње се у Угарској већ крајем X века, а и у Далмацији. Да је тако било у Србији још у раније доба, видимо из Жичке повеље, која вели: „и да се не позива архиепискѹповь чловѣкь на кралю везь кралєвє печаты".[564] За недолазак на суд по печату узимала се глоба, која се зове „печат". Ипак у Скопској повељи из 1300. г. имамо већ поред печата изузетак: „Игѹмень да се не позива везь книгє царьскє.[565]

Да је позив с печатом био усмен, види се из чл. 56, где се вели за властелина позваног на суд: „да мѹ се порѣчє приповѣда". Тај се обичај држао и много доцније. Декрет краља Матије Корвина 1486. г. вели: „Evocationes vero cum insinuatione in quibusque factis fuerint, sub sigillis omnium judicum ordinatorium... libere decernentur". А. В. Мажуранић наводи: „И за моје доба служили су се općine често позивом по печату отиснуту на цедуљи", тј. у Хрватској крајем XIX века.[566]

Члан 63

„Кефалија" (κεφαλή, глава, главар) представник је административне власти на месту, војни заповедник у граду; он има и управне и судске функције. Спомиње се у српским споменицима први пут у Скопској повељи из 1300. г. где се вели: „и кефалия град'ски да не има власти тамо ни инь владальць никои". Исто читамо и у повељи бугарског цара Константина из 1258. г.: „и да не метеха никои кефалия ни котори владалець царства ми". Видимо да је у Скопљу одавно било кефалија и то свакако још од византијског периода.

Кефалије су примале „оброк" од потчињеног становништва, што се види из Скопске повеље.[567] Исто се предвиђа у чл. 63, који вели:

[564] А. Соловјев, Одабрани споменици, 20, 23.

[565] Исто, 75.

[566] V. Mažuranić, Prinosi, 1067.

[567] А. Соловјев, Одабрани споменици, 70.

„Кефалие... да оузымаю свои доходькь закономь''. То је вероватно један део градских пореза и глоба.

Поред тога Душанов законик додаје још једну привилегију: кефалија има право да за своје потребе купује од грађанина намирнице у пола цене.

Треба разликовати кефалију који заповеда градом, од властелина који држи жупу и може да носи титулу жупана. Тако Душанова повеља манастиру у Зихни 1352. г. наводи „опште кефалије или месне жупане''; Урошева повеља 1361. г. Лаври вели: „ни жоупань, ни кефалиа ни кнезь''. Ипак повеља Ватопеду 1346. г. наводи и „жупане који ће у разно време вршити дужност кефалија'' (κατὰ καιροὺς κεφαλατικεύοντες ζουπάνοι).[568]

Члан 64

Ова одредба прелази од властеле на ниже слојеве, најпре на неке врсте црквених људи. Поп је лично слободан, то смо видели из чл. 31. С њиме се изједначује и „сирота куделница''. То је самохрана жена — удовица или стара девојка која се издржава предењем кудеље.[569] Такве декласиране личности налазе се у средњем веку обично под заштитом цркве, као што се види из руских црквених устава XI века.

У византијском Хиландарском практику из 1315. г., сачуваном у српском преводу, спомињу се, поред имућних удовица које стоје на челу породице и имају своје сељачко газдинство, и поједине самохране удовице потпуно сиромашне. Оне спадају у ред „елевтера'' (ἐλεύθερος — слободан), тј. сељака без земље и плаћају најмањи порез: 1/3 перпера, једна чак динар и по, тј. 1/8 перпера.[570] Што су оне „слободне'' значи да су ослобођене сваке радне ренте (работе) за господара. Није нам јасно да ли је српска „сирота кудељница'' по чл. 64 ослобођена и сваке новчане ренте.

Члан 65

Док се чл. 31 односи на попове на црквеним имањима, чл. 65 говори о попу на властеоском имању. То се види из речи: „оть своега господара'' и још више — „да рече оному-зи властелиноу''. Јасно је да је ту у питању властелин, феудални господар сеоског попа на свом имању.

---

[568] А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље, 456—457; Г. Острогорски, Пронија, 28—29, 123, 126, 181; К. Јиречек, Историја Срба, III, 21—23, 107.

[569] М. Филиповић (Сирота кудељница. Зборник Матице српске, 5. Нови Сад 1953, 40—47) наводи лепе примере из народних песама, напр.:

„На сироту жену удовицу
Која ништа на свијету нема
До преслице и туђе кудеље".

[570] С. Троицки, Црквено-политичка идеологија светосавске Крмчије и Властареве Синтагме. *Глас САНУ*, н. с., књ. 2. Београд 1953, 182.

Као и у чл. 31, видимо да се разликују попови-баштиници, који су лично слободни и попови који немају свога „стаса'' (грчка реч στάσις означава у Византији и у Србији онај део села који се налази у поседу једне породице). Стаси сачињавају баштину сељака, на пример у повељи 1361. г.: „оу тумвеѣ парикь сь стасию своѥю''.[571]

У случају да поп нема своје баштине, господар му даје три њиве законите, тј. нормално сељачко газдинство, исто као и у чл. 31.

Поп није дужан да работа своме господару, али је везан за земљу, не сме да напусти имање свог господара. Само у случају да га господар неће хранити по закону, тј. не даје му одређено земљиште, поп има право да се жали архијереју; тек ако властелин не послуша архијереја, поп може да напусти његово властелинство. С друге стране видимо да су властела понекад терала попове-баштинике са своје земље. То се забрањује и наглашава се да је овакав поп-баштиник ослобођен тежачких работа.

Члан 65 ћути о трећем случају, предвиђеном у чл. 31, да поп узме за обраду више земље од нормалног ждреба и да од тог вишка даје радну или новчану ренту. Није невероватно да је такво вршење работа властелину било намерно искључено да не би поп потпао под патримонијалну зависност властелина. Извесна зависност од манастира није попа изводила из оквира црквеног сталежа, што би му претило ако би вршио меропашки посао за световног господара.[572]

Члан 66

Ова одредба говори опет о позиву на суд и односи се пре свега на сељаке, што се види из њеног места између осталих одредаба о сељацима, па и из тога што су одредбе о позивању властеле на суд наведене раније (чл. 61 и 62). Она је значајна јер јасно говори о постојању „велике куће'' или задруге према терминологији XIX века. Задруга је ту дефинисана као „братенци'' који су заједно у једној кући[573] — то је имовинска и радна заједница одрасле браће са њиховим породицама. Она може да обухвата и браћу од стрица, шураке, зетове и др. Доста примера оваквих сељачких задруга налазимо у Дечанским хрисовуљама, где највећа породица Лачковића има 19 одраслих мушкараца, што значи да је са женама и децом могла да броји до 70 душа. Код властеле постоји јака тенденција за дељењем у поједине инокосне породице (уп. чл. 52), али и она може да живи у задрузи: краљ Милутин даје баштину Андрији с братијом „да си и они дрьже''.[574] Вукови подаци о братенцима узети су из песме о девет Југовића који су несумњиво сачињавали властеоску „велику кућу''.

---

[571] А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље, 205, 493.

[572] Т. Тарановски, Историја, I, 109.

[573] Вуков Рјечник има *бра̏тенци, браћи̑нци, бра̏тијенци*: „Међу мили девет братенаца"; бра̏ћи̑нци, „m. pl. Brüder, fratres".

[574] А. Соловјев, Одабрани споменици, 88.

обично отац или старији брат: он нор-
Породични је старешина
мално заступа кућу на суду. Ипак може неко други од задругара да прими
на себе улогу заступника задруге, наравно не самовласно, него по на-
логу господара куће.[575] Ако се неки млади члан задруге нађе на ца-
реву или судијину двору, он не може бити приморан да одговара на
суду, него ставиће место себе „брата старијег", тј. старешину куће.

Члан 67

Члан 67 изједначава у извесном смислу отроке и меропхе. Спо-
менули смо поводом чл. 44 и 46 да су отроци били робови, али да је роп-
ство у развијеном феудалном друштву било у опадању. У ограниченом
обиму остаје још кућно робље, али вишак робља феудалац изједначује
са кметовима: даје отроку земљишну парцелу да би се тај окућио и од
те парцеле доносио исту ренту као и меропах. То је постепени прелаз
од ропства у кметско стање — la substitition de l'esclavage par le
servage de la glèbe, процес који је добро проучио Фистел де Ку-
ланж. Са правног гледишта такав отрок настањен на земљи још је роб,
али у економском погледу он је изједначен са меропхом.

Члан 67 предвиђа да отроци седе с меропсима у истом селу; онда
су они изједначени у плаћању новчане ренте, а у зависности од тога
колико дају новчане и радне ренте, имају да држе земљу, тј. да је добију
у ограничену својину (dominium utile).

Сличан процес видимо и у Византији, где су постојали δουλευ-
τοω παροικοι, које је недавно проучио В. Мошин.[576] У Србији је тај
процес почео давно пре цара Душана. Већ у Хиландарској хрисовуљи
1300. г. црквени насељеници подељени су на „отроке и парике" (15
отрока и 33 парика).[577] У повељи краља Душана Врањинском манастиру
прописане су одредбе за меропхе и отроке-земљораднике.[578] Познати
су нам и отроци насељени на властеоским имањима; властелин Даби-
жив приложио је манастиру „населеніе отьца іего воіевода Дмитра, отроке
своіе, село рекоми Црьквища".[579] У Кончанском практику 1366. г. споми-
њу се села „где іесть посадиль воивода отроке своє".[580] Из тог последњег
израза можемо закључити да су се ти насељеници отроци звали „поса-
дници" и да су „посадници" Которског статута (villani seu posadnici).[581]
баш отроци посађени на земљу. Такво тумачење потврђује се тиме
што су у приморској рецензији Душанова законика, у чл. 67, речи
„отроци" и „меропси" замењени изразом „посадници" и „баштиници".

---

[575] Т. Тарановски, Историја, III, 63.
[576] V. Mošin, Doulikon zeugarion. *Ann. Kondak*, X, 1938, 113 и сл.
[577] С. Новаковић, Законски споменици, 392.
[578] Исто, 414.
[579] А. Соловјев, Одабрани споменици, 159.
[580] А. Соловјев, Кончански практик. *Зборник радова Византолошког инсти-
тута САНУ*, XLIV, књ. 3. Београд 1955, 83 и сл.
[581] К. Јиречек, Историја Срба, III, 118. Реч „посадникь" одговара грчкој
речи πάροικος (од гл. παροικεῖν, посадити, населити).

Можда је исто означавао и израз „влаштак" (од придева „власт",
„властит") познат у Дубровнику (1285, 1306, 1412. г.), а и у Будва-
нском (чл. 164) и у Которском статуту (чл. „de vlastacis et linea ser-
vorum".[582]

Поводом чл. 67 Тарановски вели: „Из тог члана може се извести
да је држање земље зависило од исправности сељака у вршењу работа.
Може се извести и други закључак, и то да, ако би од једног меропашког
ждреба плате и работе биле мање него што је он дужан да да, онда би
се тај ждреб морао пропорционално смањити. Изгледа да су сви на-
сељеници плаћали заједно, по репартиционом систему, према коме се
плата, тј. порез и дажбине одређују за једну заједницу, у датом случају
село, одсеком, а затим се та заједничка сума дели „на људе", између
појединих глава".[583] Ово је тумачење доста убедљиво и налази ана-
логију у византијском репартиционом систему ἐπιβολή, али је оно
у нескладу са следећим чланом 68, према којем свака меропашка кућа
има одређену исту работу и исти порез од једног перпера. Вероватно,
било је изузетака од основног система чл. 68, а нажалост нестанак ка-
тастарских књига из средњовековне Србије не дозвољава нам да то
питање потпуно разјаснимо.

Члан 68

Ова одредба утврђује радну и новчану ренту потчињеног сељака.
Прва је дужност — радити два дана у недељи за феудалца. Иако је у чл.
68 речено да меропах даје ту ренту *пронијару*, можемо тврдити да је
исто било и на баштинским имањима. Већ из Призренске повеље 1348.
г. видимо да је „законь Срьблıемь" на манастирском имању „да работаю у недели два дьни надимицомь (од дима, од куће по један) що
имь вели игумнь".[584] Нарочито је значајна повеља о метохији мана-
стира Петра Коришког од 19. маја 1355. г. у којој цар Душан даје аутен-
тично тумачење тог члана, којим знатно проширује његов обим и то
речима: „И законь метохии и всѣмь селомь светаго Петра, кои іе законь
поставило по всои земли, да работаю всакь, ки іе одѣльнь, два дьни оу не-
дѣлы, и дьнь винограда и дьнь сѣна; и що поорє и покоси, в'се да свrьстоуе
и свrьши и оусипле".[585] Из те повеље видимо да се одредба чл. 68 при-
мењује не само на пронијарске, него и на баштинске меропхе „по
вьсои земли".

Из појединих манастирских повеља краља Милутина видимо
да је радна рента меропаха била израчуната према површини црквене
земље коју су они дужни да обраде: на пример, у Бањској повељи ме-
ропах је дужан да поорe и засеје три мата озиме пшенице, два мата јаре
и три мата проса. Ти се бројеви незнатно колебају; у Грачаничкој по-

---

[582] Исто, 118.
[583] Т. Тарановски, Историја, I, 68.
[584] А. Соловјев, Одабрани споменици, 138.
[585] А. Соловјев, Два прилога проучавању Душанове државе. *Гласник Скоп-
ског научног друштва*, II. Скопље 1927, 29.

већи укупно девет матова, у Дечанској шест матова. То значи да је меропашка кућа била дужна да пооре и засеје мање него један хектар манастирске земље (мат одговара дунуму).

Душанова одредба по којој феудалац може захтевати од меропашке куће 104 дана бесплатног рада, а поред тога још један дан у винограду и један дан кошења, изгледа као врхунац постепеног појачавања експлоатације од повлашћеног феудалца.[586]

Новчана рента износи једну перперу по кући, коју меропах плаћа властелину а овај је дужан да је преда цару (уп. чл. 198). То је основни порез у српској држави — „соће", споменуто у чл. 42.

У византијској царевини свако је сељачко газдинство било опорезовано према његовој економској снази; није било радне ренте, а новчана је рента варирала од 1/2 перпера до 5 перпера од куће. Међутим у Србији је уведен једнообразан порез од једног перпера, који може да се плаћа у динарима или у одговарајућој количини жита (в. чл. 198). Тако је остало и у XV веку: кад су се Паштровићи потчинили Млецима 1423. г., обавезали су се на плаћање једног перпера од куће.[587] Око 1464. г. Луштица, Љешевићи и Богдашићи близу Котора исто плаћају „ogni anno pergero uno per fuogo". То је свакако наставак односа из времена српског царства.

Члан 69

Одредба о забрани „себрова збора" једна је од најзначајнијих у Душановом законику. Она приказује класне противуречности у феудалној држави и тежњу експлоататорске класе да угуши могућност отпора од стране сељака.

Поводом чл. 69 било је изнето доста различитих мишљења.

I У чему се састоји забрањено кривично дело? Је ли то забрана себрима да долазе на земаљски сабор (као што су мислили Маћејовски и Никола Крстић) или забрана жупских зборова (како то тумачи Д. Алимпић) или забрана сваких сеоских зборова уопште (Драгиша Лапчевић) или племенских и братственичких скупштина (Тихомир Ђорђевић)? Је ли то забрана неке „новине" (мишљење Ст. Новаковића и Д. Лапчевића) или, напротив, нова законска одредба која укида старе обичаје?

Сматрамо да овде није реч о земаљском сабору, на који себри не би могли да долазе, него о оним зборовима на које је себарски сталеж био навикнут по селима, а и по жупама. Сеоски и жупски зборови по-

586 Ти допунски радови извршују се *заманицом*, т.ј. без награде и о својој храни. Међутим, раније, по Грачаничкој повељи, косидба се вршила *бедбом*, т.ј. о трошку феудалца (М. Влајинац, Бедба и заманица. *Гласник Скопског научног друштва*, II; исти, Згон или кулучење ван места становања од средњега века до наших дана. Српски етнографски зборник, XLIX. Београд 1932; И. Божић, Параспор у Скадарској области. *Зборник радова САН*, XLIX. Београд 1956, 25—26).

587 S. Ljubić, Listine, knj. VIII. Zazgreb 1886, 225—227.

стоје у доба „војне демократије", ни после тога, у феудално доба, не можемо замислити ни сеоску управу, ни колективну одговорност села, ни прогањање гусара и тата, ни расправљања спорова око међа без извесног већања сељака, без њихова збора. У Дечанској хрисовуљи 1330. г. спомиње се како је „нове међе утесао Богдан судија и збор тих села",[588] а у Арханђеловској повељи наводи се уобичајено место збора: сеоска је међа ишла „преким путем на збор".[589] У приморским жупама, у Жрновици, у Конавлима, на Мљету и на Ластову, свуда се спомиње „sbornik sive parlamentum" сељака који доносе своје одлуке.[590]

Али чим је феудална држава ојачала, овакав збор се сматра за допуштен само ако на њему присуствују представници повлашћених сталежа или државне управе, иначе се сматра као недозвољен. Ојачана монархија, ослањајући се на повлашћене сталеже, искључује нижу класу од учешћа у јавним пословима, сужава њену пређашњу самоуправу.

Византијско право одавно стоји на гледишту да је свако скупљање народа (τὸ συνάγεσθαι ὄχλον) без царске наредбе кажњиво, да је исто што и скупљање народа на побуну (Скр. синтагма, П-5). Доста сличних забрана налазимо у законима западних феудалних држава. Свуда се забрањују самовољни сељачки зборови, јер би могли да се претворе у позив на штрајк или у класну борбу против повлашћеног сталежа.[591]

Најлепшу слику тога налазимо у документима из Котора. Грбаљска жупа била је од почетка XIV века потчињена которској властели, али су се Срби сељаци често бунили против те потчињености. Племићима је највише сметао стари грбаљски збор, пошто су Грбљани окупљени на збор обично отказивали данке и работе својим господарима. Године 1342, после отворене побуне, которска властела се пожали млетачком дужду на сељаке, што им не дају годишњу ренту (quod redditus suos non solvunt annuatim) и што се окупљају на зборове без знања и присуства которских племића. Дужд Фоскари изрично забрани Грбљанима да се окупљају на збор без дозволе провидура и без присуства три или четири племића (villani ut non faciant sborum sine licentia Rectoris), а следеће године сами Грбљани обећавају да се неће скупљати на збор без дозволе властеле, а иначе да буду сматрани за ребеле, завеоенике против државе (et se oltramente farano sboro, che i siano rebelli della Serenissima Signoria).

Члан 69 треба тумачити у истом смислу. Иначе, збор себара може бити дозвољен, ако на њему присуствује властела. Тако се у Хтетов-

588 М. С. Милојевић, Дечанске хрисовуље. *Гласник СУД*, II од. књ. 12. Београд 1880, 27.

589 Ј. Шафарик, Хрисовуља цара Стефана Душана којом оснива манастир св. архангела Михаила и Гаврила у Призрену. *Гласник ДСС*, књ. 15. Београд 1862, 286.

590 К. Јиречек, Историја Срба, III, 36.

591 В. примере у нашем чланку: Себров збор. *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XXXIV. Београд 1928, 170—178.

скупљају на збор „властела и хора", тј. се-
ској области пре 1346. г. скупљају на збор „властела и хора", тј. се-
љаци — χωρῖται, од речи χώρα, земља, жупа, а у Струмичкој области
излазе пред цара Душана опет „властела и хора".[592]

II Што се тиче кажњавања за учешће на недозвољеном збору,
Душанов законик разликује учеснике збора — „сьборникь" од ко-
ловођа — „поводьчиа". Првим се прети одсецањем ушију, а другим,
поред тога, и смуђењем.

Поводом и једне и друге казне било је изнето доста погрешних
објашњења.

1. Недавно је др Воја Радовановић, супротно старом тумачењу
које потиче још од Шафарика, изнео своје — „да се уши урежу" не
значи одсецање, него само ровашење ушију. Међутим, већ поводом
чл. 21 показали смо да „оурѣзати ѥзикь" значи abscindere, одсећи.
Исто важи и за уши у старом језику: српски текст Новог завета преводи
познату епизоду о томе како је апостол Петар одсекао уво Малховом
робу — „оурѣза емоу оухо",[593] или „отрѣза емү оухо",[594] што одговара
изразима ἀπέκοψε, abscidit. Руке и ноге су се *секле* секиром, а уши и
језик *резали* ножем.

2. Још већа погрешка вукла се скоро сто година у тумачењу речи
„да се осмуде поводчие". Шафарик, који је имао у рукама само три
рукописа Душанова законика, прочитао је у Ходошком „подвочиѥ"
(а у Шишатовачком стајало је „подѡчиѥ") схватио је ту реч као да
има везе са очима и превео „да му се опале обрве" (die Augenbraunen
weggesengt werden).[595]

Даничић је унео у свој Рјечник ту реч овако: „подьочиѥ, f. pl.
cilium) ваља да је то: „да моү се оуши оурѣжита и да се осмоудеть по-
двочиѥ. ДЗ., 35, гдје може бити да је в погрјешка мјесто ь".[596] Дакле,
протумачио је ту реч као трепавице. То су тумачење „опалити тре-
павице" примили Ст. Новаковић[597] и Ф. Зигељ 1872. г. у свом пре-
воду Душанова законика.[598] У другом издању 1898. г. Ст. Новаковић
преводи: „опаљен ће бити испод очију",[599] што је још горе, јер шта
се може опалити испод очију? Јиречек уопште није покушао да про-
тумачи ту загонетну реченицу.[600]

Тек кад је 1929. г. Метод Доленц у своме преводу поновио ту-
мачење Новаковића — nej ga osmode pod očmi, изнео је проф. Марко
Костренчић у своме приказу врло значајну исправку. Он вели: „Др-
жимо да има бити 'да се коловође опале' (поводчија од поводити —

[592] А. Соловјев, Одабрани споменици, 129, 170.
[593] Никољско јеванђелије. Издао Ђ. Даничић. Београд 1864, 64, 117, 264.
[594] Исто, 204.
[595] A. Kucharski, Antiquissima monumenta, 197.
[596] Ђ. Даничић, Рјечник, II, 339.
[597] С. Новаковић, Законик, 1870, 73.
[598] Ѳ. Ѳ. Зигель, Законникъ Стефана Душана. Још у „*Славянском
сборнику*" 1947, стр. 29, преводи се „да выжгутся емү расницъ", пошто се проф.
J. Герје служио само Зигељовом књигом.
[599] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 189.
[600] К. Јиречек, Историја Срба, III, 117.

ducere; ср. у чл. 132 проводьчиа").[601] Ова је исправка потпуно тачна,
пошто у свим добрим рукописима Душанова законика (Струшком,
Призренском, Атонском) стоји „повод'чиѥ", што је несумњиво множина
од речи „повод'чиıа".[602] Костренчићева аналогија *йроводчија* потпуно
је убедљива. Можемо навести још аналогне речи: „наводчија", „из-
давчија", „отпарчија" и др. Етимолошки је „поводчиıа" онај који
друге поводи или заводи: у хрватским споменицима налазимо сродну
реч „поводац", онај између поротника који први присеже.[603]

Смисао је реченице: поводчије, коловође, они који су друге по-
звали на збор, имају да буду осмуђени, што је иначе позната казна за
сељаке (уп. чл. 55 и 201).

Драгиша Лапчевић је навео енглески закон из 1350. г. који за-
брањује сваке састанке вилана (сељака), а подстрекаче, који би вилане
на те састанке позивали, кажњава као велеиздајнике.[604] Сличност је
са чл. 69 Душанова законика потпуна.

Члан 70

За разлику од чл. 52 у којем се одређује питање инокосних по-
родица у властеоском сталежу, чл. 70 говори о положају подељених
породица у сељачком сталежу.

Ниједна породична задруга не може да траје вечито: процес мно-
жења њених чланова неизбежно води подели на нове задруге или ино-
косне породице. Још у XIII веку налазимо у Србији пример издвајања
из задруге не по слободној вољи задругара, него по законском пропису.
Повеља краља Владислава Бистричком манастиру у Полимљу вели:
„И сынь сь оцемь да сѣди оженивь се три годишта", после тога има
да ступи „оү особноү работоү цркви". На сумњу Тарановског поводом
тог прописа „да ли је вредео у целој земљи или само у Полимљу, или
чак напосе у властелинству именованог манастира",[605] можемо одго-
ворити да је то изузетан пропис који важи само за сокалнике чија је
основна дужност — лични рад у манастирској кухињи.[606]

[601] М. Костренчић, Др Метод Доленц, Душанов законик (рец.). *Архив за
йравне и друшшвене науке*, *XXIX*, 1926, 474; уп. И. Рашовић, О неједнаком тумачењу
речи поводчије у Душановом законику. *Књижевносш и језик*, бр. 5. Београд 1958,
211—213.
[602] У Ходошком и Хиландарском рукопису слово д је изнето изнад слога
во тако да се може прочитати и поводчиѥ и подвочиѥ. Тек је преписивач Шиша-
товачког рукописа 1541. г. направио од тога подѡчиѥ. У Раваничком и Софис-
ком рукопису је заборављена реч поводчиѥ сасвим испала и остало је само „да се
осмүде". Текелијин је препис прерадио: „да *му* се осмуди *образ*", а и Раковачки
рукопис 1700. г. је убацио: „моү: „и да моү се осмоуде поводычиѥ". Те су до-
цније грешке навеле Шафарика на погрешно тумачење.
[603] V. Mažuranić, Prinosi, 1062.
[604] Д. Лапчевић, Себри нису имали право на саборе. Просветни гласник,
бр. 29. Београд 1922, 750.
[605] Т. Тарановски, Историја, III, 55.
[606] То се види из самог положаја чл. 8 Бистричке повеље. Он се налази после
општег наслова „А сећо ѥ работа сокалникомь" и тек после њега долази чл. 9

Напротив, за меропхе остаје типична ,,велика кућа'' — задруга о којој Дечанске хрисовуље пружају толико исцрпних података. Живот у великим кућама био је за тежаке много лакши, пошто су се работе тражиле од куће, ,,од дима''. Стога је долазило до следеће појаве: задругари би осетили, због извесних несугласица, потребу да се поделе ,,хлебом и имањем'', али још остају на истом огњишту да би према феудалним властима сачињавали задругу. Такве фиктивне задруге налазимо и у XIX веку, опет у вези с опорезивањем од куће.

У интересу феудалних поседника чл. 70 бори се против таквих фиктивних задруга које ометају повећање феудалне ренте. Он прописује да, ако се у једној кући нађу подељена браћа, или синови већ одељени од оца, имају се сматрати као посебне пореске јединице и морају радити као ,,ини мали људи'', тј. као остале инокосне куће. Треба рећи да је у читавој јужној половини Душанове царевине преовлађивала инокосна кућа. Ако прегледамо катастарске књиге светогорских манастира, видимо да на њиховим имањима по Македонији и Тракији свуда долазе као пореске јединице само инокосне породице — муж са женом и децом, ретко с одраслим сином или зетом. Нигде не можемо наћи задругу одрасле браће.[607] У томе је велика социјално-економска разлика између јужних, ,,грчких'' области, где развијена економика изазива цепање великих породица, и северних ,,српских'' области, где преовлађује задруга као реликт племенско-родовског уређења.

У српским повељама нема много података о мањим и већим кућама на селу, осим података Дечанских хрисовуља. Једну значајну одредбу доноси Бистричка повеља: ожењеном сину који се оделио од породице, игуман треба да нађе ,,стиштника'',[608] ако је он јединац. То значи да за теглење работа феудалном господару сељачка кућа мора да има најмање два одрасла радника. Иста одредба понавља се у Светосавској хрисовуљи и то у закону о меропсима: ,,**И кои не имаю сына или брата или работьника iединаци, дьваа да стищета ако и разноу работоу и землю имаата, нь на ине работе**''.[609]

Члан 71

Члан 71 доноси исту дефиницију задружне куће као и чл. 52. То су ,,**брать или сынь или родимь**'', који станују у истој кући. ,,Господар куће'' је старешина задруге. Душанов законик зна на том положају само оца или старијег брата (чл. 51 и 66); исто видимо и у Дечанским повељама, у којима се на челу задруге спомиње увек отац или старији брат. Српска задруга средњега века још чува традиције племенско-родовског уређења: нема трагова оног бирања старешине на чему су инсистирали романтичарски историографи XIX века, величајући задругу као демократску словенску установу (Леонтовићева теорија старословенског ,,задружно-општинског живота'').

с насловом „**И се мѣропьшка работа**" (А. Соловјев, Одабрани споменици, 29). За разлику од меропаха-староседелаца, сокалници, који су често тек досељени безмљаши, не живе у великим задругама.

[607] Види Г. Острогорски, Византинские писцов е книги. Byzantinoslavica, IX, 1947, 254 и сл.

[608] „*Стишник*" означава другог сељака с којим би се први удружио за вршење оних послова које појединац не би био у стању да поднесе. Ипак, то није стварање вештачке велике куће, јер они и даље имају „разне работе и земље".

[609] А. Соловјев, Одабрани споменици, 93.

Душанов законик признаје ,,господара куће'' чија је власт јака, а и одговорност велика: само он одговара пред судом, или одређује ко ће га од задругара заступати на суду (чл. 66). Он располаже имовином, јер он има да плати глобу властима; најзад, он може решавати о одговорности сваког члана куће — може да га преда властима ради кажњавања или да га помилује и да за њега плати глобу (чл. 71). По томе се види да је та власт била од великог ауторитета.[610]

Члан 71 налази се између одредаба о сељацима и циља пре свега на сељачке задруге, јер су оне биле у већини, али можемо слободно претпоставити да је исти поступак важио и за властеоске велике куће, уколико нису биле подељене (уп. чл. 52).

Члан 72

У префеудално доба владар је први судија, он лично суди својим поданицима, као некад племенски старешина члановима племена.

Ово схватање остаје и у феудално доба: иако је створен сложен систем патримонијалног судства, властеле и црквених власти, иако суд врше краљеви чиновници и посебне судије, ипак остаје тежња да свако изнесе своју парницу пред владаочев суд.[611] Познато је како је у XIII веку француски краљ Луј IX лично расправљао парнице под храстом у Венсенској шуми. Из уговора с Дубровником видимо како Дубровчани настоје да њихове парнице у Србији и Босни суди лично владар. Душанов законик из 1354. г. бори се против тог реликта прошлости и у чл. 75 и 182 изричито забрањује обраћање царском суду мимо надлежних судија.

Ипак чл. 72 допушта значајан изузетак: предвиђа се да ,,невољан'' човек, тј. онај који се налази у невољи, коме је учињена велика неправда, а не нада се да ће добити праведно решење редовним путем, добегне у царев двор да тражи правду од самог цара. У том случају Душанов законик дозвољава да се том човеку учини правда ,,на царевом двору'', што може значити да ће цар делегирати своје право дворском судији. То је право ,,супликације'' (умољавања) познато и византијском праву као δέησις, према коме свако може да се обрати цару као извору милости, али само у вансудским случајевима.[612]

[610] Т. Тарановски, Историја, III, 63.

[611] Идеал је царске власти у Византији делити правду свима, нарочито сиромасима, удовицама и уопште „малим људима". Пространа синтагма вели: „Циљ је царев да чини добро" (Τέλος τῷ βασιλεῖ τὸ εὐεργετεῖν, из Епанаг., II, 3).

[612] Z. v. Lingenthal, Geschichte, 332.

Значајно је што то право на супликацију припада само слободним (и зависним) људима, а није допуштено робу — „отроку властеоском". Зашто Душанов законик спомиње само властеоског отрока? Вероватна је претпоставка Тарановског[613] да се горњи пропис односи само на кућевно робље, пошто су се аграрни робови већ измешали са меропсима и уживали с њима иста права, а црква више није имала таквог робља, стога чл. 72 спомиње само „отрока властеоског", као и чл. 44 и 46.

Члан 73

Обе странке у судском поступку зову се „пьр'ци" (чл. 161, 175, 181), тужилац се зове „пьр'чиа", а одговорник „отьпьр'чиа" (чл. 161). Странке обично долазе на суд лично, али Душанов законик зна и за законске заступнике: видели смо то у чл. 66, где задругу и поједине задругаре заступа старешина. Иначе слободно постављање заступника на суду има само „сирота": она може да постави место себе парца „кои ће се за ню прѣти".[614] Из упоређења са чл. 64, где се спомиње „сирота коудѣл'ница", можемо тврдити да се у чл. 73 мисли пре свега на сиромашну женску (удовицу или девојку). Ипак познати су нам случајеви где је женска глава имућне породице: удовица Доброслава продаје кућу у Призрену, а у случају евентуалне тужбе, њен старији син Првослав има да одговара пред судом.[615] И у овом случају удовицу заступа на суду мушкарац као „парац".

Интересантан је израз „сирота коіа нѣсть іака", као да се мисли на физичку снагу. То је остатак из оног доба када се парница на суду често решавала двобојем и када је жени било допуштено да место себе стави борца (campio, champion). Тако у Псковској судској грамоти 1647. г., где се још нашироко примењује судски двобој, чак у грађанско-правним парницама, налазимо чл. 36 доста сличан чл. 73 Душанова законика: „А на которомъ человѣкѣ имуть сочити долгу по даскам (тражити дуг по запису) или жонка или детина или стара или немощна или чѣм кезвѣчен или чернец или черница, ино им наймита вольно наняти" (тј. може да узме најамника), у том случају друга странка може да се бори сама или да најми борца.[616]

Псковски текст даје нам могућност за претпоставку да под појам „сироте" може да спада и малолетник, уколико је остао без родитеља, а против њега се води парница.

[613] Т. Тарановски, Историја, III, 161.

[614] О речи пьрьць у значењу заступник в. C. Jireček, Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 181.

[615] А. Соловјев, Одабрани споменици, 148.

[616] Другчије је у чешком праву XIV в. Řad práva zemskeho (§ 32) допушта двобој и за женску, али при томе позвани од женске противник има да „са мачем и великим штитом стоји у јами, дубокој до појаса, да се у тој јами креће, како може, и да се од женске брани" (К. Кадлец, Првобитно словенско право пре X века. Превео и допунио Т. Тарановски. Београд 1924, 126).

Члан 74 и 75

Можемо претрести оба члана заједно као што је то учинио Ст. Новаковић, пошто су они у уској вези. Административна и већа економска јединица у средњовековној Србији је *жупа* — територијална заједница, скуп села у долини, у „жупи" где има обрадиве земље и ливада. Видимо још јаке трагове првобитне заједнице: док оранице и виногради припадају породицама по селима, има и неподељене сеоске земље, на пример, у селу Градацу.[617] Поред тога сва пасишта још су колективна својина читаве жупе, као што су до XX века била „комунска" пасишта у Црној Гори.

Према чл. 74 пасишта су заједничка: једно село може да пасе у жупи тамо где и друго село. Ипак продирање феудализма нагриза ту колективну својину: појављују се „забрани законити" и „ливаде законите", које обично припадају феудалцима. Већ у скопским повељама из 1258. и 1300. г. наводе се црквени „забели",[618] ловишта и риболовишта, која су забрани манастирског властелинства.

Члан 75 показује да су пасишта једне жупе одвојена и ограничена од пасишта друге. Ту заједницу пасишта закон осигурава жупи, без обзира на то да ли је цела жупа под једним господарем или није. Да је то стара одредба обичајног права, види се по томе што се жупа још схвата као заједница слободних села, из које тек почињу да се продирањем феудализма издвајају приватна села — властелинска, царска, црквена или властеличића. Остала жупа не сме да забрани тим селима у приватном власништву коришћење колективне својине.

„Довитакь" значи стока; тај је израз остатак старог сточарског живота, када је стока била основно благо и извор прихода (уп. Пољички статут, чл. 56а).

Члан 76

Члан 76 стоји у вези са два претходна, који исто тако говоре о паши и попаши. Значајно је што се у чл. 76 спроводи тачна разлика између нехотичног и хотимичног кривичног дела. Иначе у Душановом законику нема општих дефиниција умишљаја и нехата, које можемо наћи у зборницима византијског права. У Властаревој синтагми општи је назив за нехатно кривично дело — „невол'но" (ἀκουσίως) или „небрѣжение" (ῥαθυμία), али по црквеним правилима св. Василија Великог свака радња сматра се за *грех* и кажњава се, поред световне казне, и црквеним епитимијама (П. С., Ф-5 и 8). У изразу чл. 76 Душанова законика — попаша „грѣхомь" осећа се утицај тих црквених схватања, што видимо и у садашњим изразима „погрешка", „погрешити".

[617] А Соловјев, Одабрани споменици, 164.

[618] „Забѣль" је ограђена шума, silva saepta (P. Šafarik, Serbische Lesekörner. Pešta 1833, 76, М. Беговић, Трагови нашег средњевековног права у турском кривичном праву. *Историски часопис*, св. VI. Београд 1956, 7—9.

У случају попаше из нехата одговорност је само приватно-правна: одређује се накнада штете по процени „душевника". Реч „доушьници" или „доушевници" означава угледне људе, одабране за процену штете или имања изложеног продаји, што они чине по своме уверењу, „по души"; доцније се они називају у Црној Гори „стимадури", од италијанског stimatore.[619]

Други је случај хотимична попаша, за коју се каже да је учињена „нахвалицомь". То је народни израз познат и српском преводу Синтагме[620] и значи: намерно, хотимично, навлаш.[621] У том случају, поред накнаде штете, долази и кривична одговорност — глоба у старом облику „шест волова", као и у XIII веку. Види се да је то стари пропис обичајног права, још из доба натуралне привреде када није било новца у оптицају.

Члан 77

Већ Даничић је добро протумачио реч „пот'ка" као violatio finium atque ejusque pretium, тј. повреда граница и глоба за то. Можемо рећи да реч „потка" има чак три значења. Првобитно то је *белега* постављена на границу, на пример, у Васојевићима обележено дрво на међи или грана која се удари у ливаду да се зна докле је забрањено. По Бобчеву, сељаци у околини Софије говоре: „отишли да си турят потка на ливадетѣ, т. е. да ги разграничат".[622] Од тога потиче и друго значење речи — *йовреда* граничног знака и уопште свака повреда аграрне својине. Треће је значење — *іглоба* за такву повреду. Скопска бугарска повеља из 1258. г. доноси најподробнији попис повреда аграрне својине, које су се сматрале за „потку": „Аще кто вълѣзе на метохие св. Георгіа у коемь любо селѣ ... или в планини или пиштира или вь забѣлы или вь ловища рыбна или звѣрна или лѣсь и дрѣво усѣци вь црковномь бродѣ или воденицу поставити на црковнои водѣ или конеи пасти на црьковнои земли или воду поведе прѣзь црьковную землю или ниву пооравь" — да плати 6 перпера у царину. У Скопској повељи из 1300. г. нема те опште одредбе, али имамо неколико посебних случајева који се сви зову „*йошка*". На пример, ко одврати воду од црквене земље, мада и за краљеве потребе, плаћа 12 перпера (чл. 27), ко пооре црквену њиву или учини врт, или подигне гумно на црквеној земљи (чл. 53), ко самовољно поведе воду од црквеног водовода, има да плати 12

[619] V. Mažuranić, Prinosi, 288.
[620] С. Новаковић, Матије Властара Синтагмат, 311, 361, 485.
[621] Уп. у црногорском законику Петра I (Законик општчи црногорски и брдски из 1798. и 1803. г. Зборник судских закона, наредаба и међународних уговора по судској струци за Краљевину Црну Гору Књ. II Цетиње 1912, 18) чл 30: „ . . ако би силом и задорицом навластито похарао". Иста одредба налази се и у црногорском законику Данила I за Црну Гору из 1855. г.: „. . . ако ли бы силомь и задорицомь *навалице* похарао. . ." у чл. 83 (у истом издању, 52).
[622] С. Бобчев, Староврѣмска и сегашна потка. *Юрид. прѣгледъ*, св. XXVI. София 1925, бр. 1, 3—11; М. Барјактаревић, „Потка" Душанова законика и нашега доба. *Зборник Етнографског музеја у Београду*. Београд 1951, 232—233.

перпера у царину, а цркви дупло (чл. 54), ко посече самовољно дрво у црквеној шуми, плаћа опет 12 перпера у царину (чл. 55). Све су то случајеви који спадају у шири појам „потке".

Видимо да се, у вези с развитком феудализма, глобе повећавају у интересу феудалаца од 6 до 12 перпера. У Душановом законику глоба је још повећана: сада цар добија 25 перпера, а исто толико феудални власник. Јасно је да тај члан, као и одредбе манастирских хрисовуља, штити интересе феудалаца, а не сељака.

За Влахе и Арбанасе потка је још удвостручена. То је вероватно стога што они селе читавим катунима и када се спуштају у хладно време на зимовишта по селима, чине већу штету ливадама. Уопште Душанов законик се стара да пооштреним казнама обузда опасне сукобе између настањеног и полуномадског становништва (уп. чл. 82).

Члан 78

У средњем веку црквеним установама загарантовано је потпуно право својине на земљу, с тим да им се та својина никад не може одузети. То је manus mortua, main morte западног права. Исто схватање налазимо у византијском и српском праву, а изражава се у формули манастирских повеља: „да есть неотъемлимо никымь до вѣка".[623] Стога су црквене установе уживале нарочиту повластицу у парницама око земље. Чак када би световна странка која се парничи са црквом изнела даровну повељу издату њој на црквену земљу, та повеља не вреди као доказ од пресудног значаја (што би било у парници између два световна лица), него се парница преноси цару на решавање. Лични царев суд јавља се ту као нарочита гаранција за неприкосновеност црквене својине.[624] Црквени противници имају вероватно „да упросе цара" да им поклони баштину на другом месту.

Ни владаочева повеља ни позивање на милосника не вреди пред судом. „Милост'ник" је лице преко кога је владаочев дар — „милость царева" — извршен и које се јавља обично као сведок и гарант тога дара.[625] Тако се у Душановој повељи од 23. марта 1355. г., којом Душан утврђује дар властелина Влатка Хиландару и коју је писао логофет Ђурђе, вели: „А томоу милостникь Гоико велики логофеть".[626] У повељи цара Уроша из 1363. г., којом потврђује челнику Муси размену жупа са кнезом Војиславом, наводе се као милосници исти кнез Во-

[623] С. Новаковић, Законски споменици, 400.
[624] Т. Тарановски, Историја, I, 89.
[625] О појму „милост'никь" (μεσιτερων‘ μεσάζων) в. Т. Тарановски, Историја, III, 104, 204; J. Verpeaux, Contribution à l'etude de l'administration byzantine: ὁμεσάζων *Byzantinoslavica*, XVI, 1955, 270—276; Н. Радојчић, Законик Стефана Душана, 111. Нешто друго је „црьковни милост'никь" споменут у Светостефанској повељи 1313. г.: „Игоумень црьковнога чловѣка милостьникоу црьковьномоу да не отдаıе силомь" (А. Соловјев, Одабрани споменици, 93). То је византиски χαριστικάριος, властелин који се брине о манастиру и ужива у њему извесне привилегије.
[626] А. Соловјев, Одабрани споменици, 155.

јислав и ставилац Лазар.[627] У уговорима српских владара с Дубровником од 1385. до 1445. г. наводе се по 2, 3 и 4 милосника — то су обично логофет, протовестијар, војвода и друге угледне личности на двору.[628]

Члан 79

После чл. 78, који говори о парницама око црквене земље, овај члан одређује поступак за парнице око села, пре свега властеоских села.

Тај је члан био често рђаво тумачен, јер се речи: „да иште соудомь одь светаго кралıа" преводе као позивање на неки закон краља Милутина „у вези с поротним установама",[629] што се не слаже с граматиком, пошто „соудь оть светого кралıа" не може значити „закон светог краља". Међутим Тарановски је дао тачније објашњење: он сматра „да се допуштају само оне парнице због земље, које потичу од потраживања која су постала после смрти краља Милутина; сва пак потраживања која су настала пре тога рока, изгубила су своју важност због застарелости".[630] Наводи за то и текст хрисовуље из 1358. г. „тьдизи землю сиюзи свѣдоци присвѣдоковаше црькви, како ѥсть била и оу светаго кралıа црькьвна".[631]

Парнице се могу подизати „оть светаго кралıа кьди се ѥ прѣставиль", то значи да се смрт краља Милутина (1321. г.) сматра као terminus a quo за вођење парница око земље; пре тога датума важи застарелост praescriptio extinctiva.

Треба рећи да је византијском праву био одавно познат рок од 30 година као застарелост за некретнине (едикт цара Теодозија II из 424. г. о praescriptio longissimi temporis. Codex 7, 39, 3). Цар Јустинијан је 529 г. признао овој прескрипцији дејство за стицање власништва чак и без законског наслова (Codex 7, 39, 8). То је начело примљено и у Властаревој синтагми (П. С., Н-8 = С. С., Н-3. περὶ νομῆς) и наравно било је примењивано у грчким областима Душанове царевине. Али у чисто српским областима, где је писменост била слабо развијена и где је странкама, па и суду, било тешко утврдити тачан рок од 30 година за praescriptio acquisitiva, узима се други основ бројања: један свима познат догађај од којега се има рачунати застарелост. Душанов законик из 1349. г. узима као датум смрт краља Милутина, од које је прошло 28 година, што даје приближно исти рок прескрипције. Дакле, статус земљишног поседа под краљем Милутином признаје се за потпуно легалан.

То је начин суђења за спорна земљишта за која нема писмених исправа: датум застарелости утврђује се сведоцима, а то су „добри

[627] Исто, 167.
[628] С. Новаковић, Законски споменици, 198, 200, 211, 221, 225, 236, 793.
[629] Исто, 193.
[630] Т. Тарановски, Историја, III, 41.
[631] С. Новаковић, Законски споменици, 703.

људи", сељаци из околине, као што смо видели из повеље од 1335. г. Наравно такав датум може да се промени током времена. Тако су 1376. г. два епископа и старци из околине пресудили спор између два манастира у струмичком округу тиме што су утврдили којему је манастиру спорна земља припадала „у грчке дни" и „при цари Стефане", тј. до 1355. г..[632]

Други је случај ако неко изнесе царско писмо и рекне: „Даль ми ѥсть господинь царь како ѥсть држаль мои дроугь прѣгиѥ мене". У том случају царева милост је од пресудног значаја. Да се ту мисли на властелина или пронијара, види се из речи „мои дроугь" — цар је могао да одузме баштину од једног властелина и преда другом („другу" тј. лицу из истог сталежа).[663]

Само за црквене земље властеоска повеља нема пресудног дејства: тај изузетак „освѣнь црьковнаго" јасно упућује на претходни чл. 78.

Члан 80

Члан 80 одређује начин правдања о сеоским границама. По старинском обичају парница око међа решава се исказом заклетих сведока који после свечане заклетве иду да одреде међу. Њихов је исказ од пресудног значаја, те органи власти имају само да констатују правоваљаност тог доказа. То је општесловенски обичај о којем је посебно писао Јан Капрас.[634]

За заклете сведоке обично се узимају угледни сељаци-старци који памте границе од старина, стога се они зову „стариници".[635] Одличан опис таквог поступка износи повеља краља Дечанског из 1327. г. којом је он пресудио спор између Хиландара и двојице властеле. Краљ је наредио да странке „поведоу .ві. старіникь жоупіане, достовѣрнихь чловѣкь, да се закльноу страшнимь заклетиѥмь, дошьдше на мегю да оукажоу коудѣ ѥ мега". С њима је послао пристава, који их је заклео на међи и „они се заклеше страшнимь заклетиѥмь вси вь ѥдино, и оуказаше мегю".[636] У Дечанској хрисовуљи исти је краљ послао „судию Богдана и Параб'ка оутесати мегиѥ... а сь ними .кд. свѣдоке", Њихов је исказ опет од пресудног значаја: у истој хрисовуљи наводи се „землю што присвѣдоковаше свѣдоци".[637] У пресудама из 1454. г.наводе се поименице 24 стариника и текст њихове заклетве: „тако да несмо проклети од господа бога и од Пречисте Богоматере и тако ни ние убила сила часнога

[632] А. Соловјев, Одабрани споменици, 169—171.
[633] У овом члану „милость" значи царско писмо о учињеној милости (Н. Радојчић, Законик Стефана Душана, 112).
[634] J. Kapras, Miřné přisáha. 1915.
[635] Свака странка ставља половину од наведених 12 или 24 старинника. Тиме сеови „сведоци" приближавају пороти великој и малој у чл. 151 Душанова законика. О сведоцима в. Т. Saturnik, Přispěvky k šiřění byzantského práva u Sklovanů; 134—135; Т. Тарановски, Историја, III—IV.
[636] С. Новаковић, Законски споменици, 397.
[637] Исто, 646, 703.

крьста и тако ни враг душу уби како овуден е мегіа права и прави белези"; њих воде оба игумана по међама носећи јеванђеље, крст и иконе.

Исто „страшно заклетие" познато је и обичајном византијском праву: парница о међама између два манастира на Светој гори 1051. г. решава се страшном заклетвом (μετὰ τοῦ τοιούτου φρικτοῦ ὅρκου) тројице најстаријих калуђера; они су носили јеванђеље, крст и икону, а свима присутнима дизала се коса на (глави ἔφριξαν ἡμῶν ἁπάντων αἱ τρίχες).[638]

Ипак у старословенском и германском праву познат је и други начин „страшне заклетве" у парницама око земље. То је обичај да сведоци ставе бус земље на главу, што вероватно значи да ће му се мајка-земља осветити и покопати га ако рекне неистину. То је Rasengehen германског права,[639] руска „присяга одерень". Позната је и чешком и пољском праву: на пример, у Опољско-Ратиборском статуту из 1563. г. тај је обичај описан овако: сведоци имају да стану, боси и само у кошуљи, у ископан гроб са бусеном на глави и да се закуну.[640] Тај је начин заклетве био познат и у Босни XIX века и у Србији: „Кад је постављена међа између атара села Железника и Остружнице, кажу да је Турчин, који је био као судија, метнуо једноме старцу бус земље на главу, те овај онда прође и покаже границу, па кад довде дође, убију га Турци ту, и од тада остане граница овуда".[641]

Члан 81

Поводом жупа (чл. 74 и 75) нагласили смо да су ливаде и паше дуго остајале заједничка својина жупе. Исти трагови првобитног колективизма виде се у питању планина. Планине су пре свега високе равнице за испашу (Bergweide), „планина равна", за разлику од „горе", пошумљених брда (уп. наше *план*, *плана* и украјинско *полонина* с истим значењем). Тек доцније се реч „планина" примењује и на брда уопште.[642]

Планине су у почетку сматране за заједничко племенско добро на којем нико нема приватно право својине. Доцније, са јачањем централне власти, почињу се сматрати за државну својину којом може да располаже владар.[643] Византијски писац Кинама наводи како је

[638] Акты Русского на святомь Афоне монастыра св. великомученика и целителя Пантелеймона Кіевъ 1873, 34.

[639] J. Grimm, Deutsche Rechtsalterhümer. I—II. Leipzig 1828, 119—120. 2 Aufl. 1853; 3 Aufl. 1881; 4 Aufl. 1889.

[640] J. Kapras, Miřné přisáha,

[641] А. Богић, Опис врачарскога среза. *Гласник СУД*, књ. II, св. XIX. Београд 1866, 135; С. Новаковић, Село, 83.

[642] Реч „планина" прешла је и у грчки језик. Цар Синиша поклања манастиру св. Ђорђија у Тесалији 1359. г. „. . . и планину (τὴν πλανινὴν) названу Вутура . . . ради паше своје стоке" (А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље, 228). И у Душановим грчким хрисовуљама 1345. и 1346. г. помиње се „πλανινὴν" (Исто, 14, 44).

[643] Већ је Стефан Првовенчани поклонио Жичкој архиепископији неколико планина са свим пашама зимским и летњим, а и преко 200 влашких породица (С. Новаковић, Законски споменици, 572).

цар Манојло, поставивши Првослава за великог жупана у Србији око 1155. г. предао овом богату област са добрим пашама за стоку καὶ τὰ ἐς νομὰς ζῴων ἀγαθῇ Cin., V, c. 2).[644]

У Дечанској хрисовуљи од 1330. г. изричито се каже: „у планинахь не има никтоже баштине, развѣ кралие и цркви коимь су кралие дали". Српски краљ уступа право својине у планинама најпре манастирима, а затим и властели. Тако је Дечански дао „планине кое су надь Дѣчани" у потпуну својину манастиру, с тим да „у тѣхзи планинахь да не метеха" (од μετέχειν, учествује у својини) ни властелинь, ни Влахь ни Арбанасинь, развѣ кому игумень учѣнивь дасть".[645]

Члан 81 потврђује то издвајање државне својине у феудалну својину, нагласивши да цареве планине остају цару, али да су црквене својина цркве, а властеоске својина властеле. Вероватно је да је та одредба донета зато што се у народу одржало старо схватање да планине, као и жупска пасишта, треба да буду објекат колективног уживања.

Члан 82

Овај члан говори о нарочитом случају „потке", о којој је било говора поводом чл. 77. Ст. Новаковић је дао лепо објашњење овоме члану: „При члану 77 казано је да су *Власи* пастири румунске, више или мање посрбљене, а *Арбанаси* пастири арбанске народности.[646] Сточарство је у Србији у XIV веку било далеко јаче него данас, и поменути пастири, селећи се са зимњих паша на летње или с једне паше на другу гомилама које су обично обухватале по једно пастирско село, падали би са многобројним стадима својим на конак или одмор у појединим селима. Било би велике неприлике, када би неколика та пастирска села, идући једно за другим, падала све у једно село, и без сумње је та неприлика и била повод горе поменутом закону".[647]

Видимо да су пастири имали право на „приселицу" (μιτάτον), али да се то право није смело злоупотребљавати. У случају насилног прекршаја они имају да плате „потку", тј. глобу од 100 перпера, према чл. 77, али поред тога и попашу „што је испасль", тј. грађанскоправну накнаду штете по процени душевника, према чл. 76.

Сличан је чл. 135 о војсци, која има право „да падне у једно село" на коначиште, али после тога други одред не сме да се задржи у истом селу.

Интересантно је да се у чл. 82 вели „Влахь или Арбанасинь" у једнини, иако се подразумева читав катун. То је типичан средњовековни начин изражавања: на пример, у зетској пресуди из 1445. г. Матагужи говоре Хотима: „ти господинову реч не послуша, на нашу

[644] C. Jireček, Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 211.

[645] А. Соловјев, Одабрани споменици, 112, 113.

[646] Краљ Стефан Дечански приложио је 1330. г. Дечанима „јелико ми бысть възможно приложити храмоу семоу сель и катоунь вьлашькыхь и арбанашькыхь" (F. Miklošić, Monumenta serbica, 91).

[647] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 195.

баштину наступи, а ми на те удрисмо, а где те стигосмо туј те убисмо", иако је реч о сукобу између два племена у којем је убијено четири Хота.[648]

Члан 83

За разлику од чл. 79, где само једна странка износи цареву повељу на земљу, предвиђа се случај да обе странке изнесу свака по једну аутентичну хрисовуљу за исту земљу, што се могло десити услед немарности дворске канцеларије или стицајем других околности. У том случају решава се по начелу целисходности: потврђује се фактичко стање земљопоседа. Штити се државина (possessio) онога ко је држао спорно земљиште до сада, „до сіега-зи доба сьвор'наго", тј. до 1349. г.

У овој одредби наводи се грчка реч „*ипотес*". Ὑπόθεσις у основном значењу — претпоставка, „хипотеза", али доцније у византијском правничком језику значи и питање, предмет судске расправе, на пример, у Душановој простагми Ђорђу Фокопулу из 1346. г..[649] У Властаревој синтагми, Д-7, у Закону из 1 Bas. XXI, 1, реч „ὑποθέσεων" преведена је „о грѣхов'ныхь вештехь".[650]

Члан 84

Овај члан садржи у ствари две одредбе:

I Прве две реченице говоре о судском доказу — правдању котлом. Котао је једна врста „божјег суда", позната у Србији и Босни до XIX века под турским називом „мазија".[651] Све врсте доказивања истине „божјим судом" састоје се у томе што се оптужени подвргава некој опасној радњи: ако би прошао неповређен, сматрало би се да је невин. У основи тога лежи чврсто веровање да виша сила у току испитивања интервенише у корист невиног. У раном средњем веку познато је код свих европских народа испитивање железом (judicium ferri condentis; уп. чл. 150) и „водом", које се дели на испитивање хладном водом (бацањем у реку још и за време Карађорђа) и кључалом водом (judicium aquae ferventis), у котао пун узавреле воде метне се гвожђе или камен, који оптужени има да брзо извади а да се не опече. Котао је познат Скопским повељама из 1258. и 1300. г. у којима се од њега ослобађају сељаци црквене метохије. Душанов законик задржава га у државном суду као средство правдања за себре (уп. чл. 106) и наглашава његову пресудну доказну снагу: ко се оправдао помоћу котла, за њега нема

[648] А. Соловјев, Зетска пресуда из год. 1445. *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XXIII (XL). Београд 1931, 41.

[649] А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље, 74, 500.

[650] С. Новаковић, Матије Властара Синтагмат, 230.

[651] У Црној Гори вађена је мазија још 1818, па и 1838. г. (*Записи*, књ. XX. Цетиње 1938, 98, Историска грађа; В. Богишић, Судски поступак у Црној Гори — попис из године 1873. *Записи*, књ. XXII, 1939, 148).

више судске расправе,[652] ни правдања; он не треба да плати ни судску таксу — „оправоу".[653]

II Други део овог члана забрањује „*руку на суду*", „*опадање*" и „*удаву*".

1. „Роука" је вероватно означавала јемство или заштиту под којим се позвани стављао да избегне суђење и одговорност.[654] Новаковић вели: . . . „*рука* не може значити ништа друго него *подјемчавање* или *ујемчавање*, којим се на суду могло покушавати да се суђење на суду избегне, олакша, одложи или како му драго изигра . . . По ономе што знамо о суђењу на западу *рука* је *зајемчавање* које се давало приликом првог суђења, када се ствар није могла расправити и кад је требало доћи суду још једанпут, довести сведоке и принети нове доказе".

„Роука" као глоба или судска такса спомиње се већ у Жичкој, Скопској и Светостефанској повељи уз „*печат*", а у Грачаничкој, Дечанској и Хтетовској уз „послух". Тарановски је подробном анализом доказао да је „рука" могла значити и заштиту, на пример, у Жичкој повељи: „иже по роукоу светителемь немоуть се". Такву су руку црквени људи тражили и код других власти. Затим је црква ту руку забрањивала и кажњавала глобом и та се глоба тако звала — „руком". Дакле, „роука" означава нелојалну заштиту управљену на то да се позвани на суд пусти испод суђења.[655]

2. „Опадание" значи да оптужени терети тужиоца другом кривицом да би се спасао или развукао парницу, а себи олакшао.[656] Иста је забрана поновљена у II делу Душанова законика, чл. 161 у много развијенијем облику. Намера је законодавца, вели Новаковић, да се парница једанпут почета ничим не пресеца и не заплиће, него да се дефинитивно расправи. Већ у Скопској повељи из 1258. г. спомиње се између глоба коју наплаћују црквене власти: „и оудава иже ся опадаеть дроугь дроуга прѣдь владалци", а слично и у Скопској повељи из 1300. г. : „ни оудаве, опадания прѣдь владалци, ни роуке ни печати ... нь всакоу глобоу да оузима цьрква".

[652] Ђ. Даничић нема у Рјечнику речи „*судбина*". Она значи расправљање и већање у збору судаца (J. Broz-F. Iveković, Rječnik hrvatskoga jezika. I—II. Zagreb 1901), али може значити и судске трошкове: „Ivan Bloj praesentavit pecuniam prout in sudbina pro vinea, et licentiatus fuit" (T. Smičiklas, Codex diplomaticus, III, 280; уп. V. Mažuranić, Prinosi, s. v. „sudbina").

[653] Т. Тарановски, Историја, III, 194. Реч „оправа" има неколико значења: 1) res, instrumentum; 2) causa, negotium; 3) judicium, satisfactio, apsolutio; 4) impensae in litem factae (Ђ. Даничић, Рјечник, II, 223—224). За последње значење Даничић наводи само овај члан Душанова законика.

[654] Ђ. Даничић наводи разна значења појма роука: 1) manus; 2) tutela; 3) vadimonium; 4) genus. Није забележио руку као *глобу* (Рјечник, III, 60—61; Т. Тарановски, Историја, III—IV, 185—195).

[655] Т. Тарановски, Историја, III, 186—188.

[656] За реч „опадание", calumnia, Ђ. Даничић наводи као пример само овај члан Душанова законика и додаје: „Бојим се, биће познија глоса којом је писац хтио протумачити ријеч роука, коју као да није разумио" (Рјечник, II, 220).

3. „Удаву", забрану коју прописује чл. 84, добро је протумачио Ст. Новаковић у посебном чланку, као самовласно хапшење за дуг.[657] У томе облику спомиње се у односима са Дубровником, који се често жале на то да их Срби узимају у удаву. Забрањена је у уговорима краља Милутина с Дубровником од 1302. г.: „да нимь нѣ оудаве оу комь годь дльгоу, лише соудомь да се ищоу" и „ниедьнь чловѣкь оу срьпскои земли маль же и великь да не оудаіе оу оудавоу Доубровчанина".[658]

У унутрашњости спомиње се у скопским повељама, али у неком другом значењу: „и оудава иже се опадаеть дроугь дроуга прѣдь владал'ци, или потка иже оудавать". Из овог контекста испада да је удава доста тесно везана за „опадање". Новаковић доста неодлучно вели у свом коментару чл. 84: „Закон Душанов стаје му, баш овим чланом, такође на пут, мада се може мислити да се овде *удава* тј. самовласно хапшење, забрањује на самом суду, а иначе да је, у другим приликама, могло бити допуштено". Тешко је замислити „самовласно хапшење дужника на самом суду" и допустити да је оно могло бити дозвољено у другим приликама. Морамо покушати да протумачимо нејасност чл. 84 на други начин. Речи „на соудѣ" не односе се, по нашем мишљењу, на све три забрањене радње, него само на прву: „роукѣ на соудѣ да нѣсть" и делимично на реч „опаданиіе", док удава је забрањена уопште, баш ван суда, као самовласна радња. Онда је разумљива антитеза: „тькмо да се соудѣ по законоу", која потпуно подсећа на наведени текст из повеље краља Милутина Дубровнику. Не сме бити ни опадања ни удаве ван суда, него треба ићи на суд и тражити свој дуг.[659]

Члан 85

Ова одредба давала је повод разним тумачењима. Павле Шафарик је још 1838. г. превео њен наслов као „О чаробњачкој речи" (Von zauberischer Rede)[660] и ставио то у везу с мађарским babonaság, врачарство, чаробњаштво (што он сматра позајмицом из словенског језика) и са пољском речи zabobon, која означава празноверицу. То је тумачење прихватио и Маћејовски, који је превео: „Kto ozarodziejskie wymania słowa czarując". Пошто и у румунском језику boboane значи мађијање, опчињавање, Ст. Новаковић се придружује том тумачењу и сматра „да је *бабунска реч* у вези с мађионичким некаквим формулама".[661]

---

[657] С. Новаковић, Удава или самовласно апшење за дуг. *Правник*, I. Београд 1892, 13—21 и 97—107.

[658] А. Соловјев, Одабрани споменици, 84. Већ је Ђ. Даничић (Рјечник, III, 353) добро превео реч „оудава" као comprehensio, наводећи исте примере и још: „чули смо били јерь у Сребрьницѣ заповѣдью господьства ти наши трои властеличики свезани више, а кажу ни, јерь једань зль Дубровчанинь опикши се и не буде у своіеи памети удаль ихь у неку оудаву" (М. Пуцић, Споменици српски, 160) и: „да нѣсть удаве на Дубровчанину ни оть кога" (F. Miklošić, Monumenta serbica, 355, 436; Ђ. Даничић, Рјечник, III, 353).

[659] Уп. Т. Тарановски, Историја, III, 178.

[660] И даље: „Wer zauberische Reden ausstöst" (A. Kucharski, Antiquissima monumenta, 186.

[661] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 198.

Морамо признати да је порекло речи *бабун* тамно; изгледа да је та стара словенска реч заиста означавала неке мађионичаре, чаробњаке, стога се она не налази само у српско-хрватском језику, него и у чешком, пољском, украјинском, румунском и мађарском језику у том или сличном значењу.[662]

Ипак, независно од тог порекла речи, тумачење чл. 85 не представља велику тешкоћу. Као што је Ст. Новаковић већ приметио на истом месту, у XIII и XIV веку, реч „бабун" има у Србији тачно одређено значење: она се примењује само на богомиле. То се види јасно из Светосавске крмчије, где је сам св. Сава на неколико места објаснио „масалијане и богомиле" као *бабуне*, као и из српских синодика XIII века, где се говори о бабунској (тј. богомилској) јереси и из записа из 1329. г. о босанским „безбожним и бледивим бабунима", као и из других извора.

Богумилство је увек сматрано за опасно по званичну цркву и државу. Св. Сава је успео да ликвидира тај социјално-верски покрет у Србији, али у Душаново доба, када је у састав српске државе улазила и Македонија, где је у Бабун-планини било доста богомила, питање те јереси опет је забринуло цркву. Стога чл. 10 доноси строге одредбе против правих јеретика, за какве сматра богомиле, а чл. 85 кажњава много лакшом казном свакога ко каже „бабунску реч", тј. изрекне неку тврдњу која мирише на богомилство. Богомилство је жестоко критиковало званичну цркву, њене обреде и догме и налазило симпатизере, уколико је изобличавало пороке званичне цркве. Мислимо да је било и православних који нису потпуно прилазили богомилству, али су могли да изрекну неку „бабунску реч", на пример, да посумњају у нужност црквеног земљопоседа или у поштовање икона и моштију, или у стварно рођење Исусово од Марије и т. сл. Свако овакво слободоумно критичко мишљење било би, са гледишта званичне цркве, опасно као „бабунска реч" и кажњавало би се глобом за властелина, а глобом и батинама за себра.

Значајно је што, док сви рукописи старије рецензије имају „бабунску реч", рукописи млађе рецензије почињу да замењују тај израз другим. Приморски рукопис сачувао је наслов „За бабоунскоу реч", али је у тексту заменио стари израз овим: „Кто рече злу и бесчасну реч". Раванички је заменио и сам наслов новим „За неприкладноу рѣчь", Софијски и Текелијин кажу „За неопоштеноу рѣчь". Видимо да се у XVI и XVII веку са пропашћу богомилства потпуно изгубило разумевање речи „бабун" и нови редактори теже да даду нов значај тој одредби, иако у овом облику она испада као сувишни дупликат чланова 50 и 55 о увреди части.

---

[662] Сматрамо да ни оштроумни чланци Н. Радојчића (О земљи и именима богомила. *Прилози*, VII, 1927, 147—159) ни П. Скока (Bogomili u svjetlosti lingvistike. *ЈИЧ*, г. I, св. 3—4, 1935, 462—472) нису још могли да дефинитивно расветле порекло речи *бабун*, тим мање што износе сасвим различита објашњења.

Члан 86

Члан 86 не доноси неку општу одредбу о убиству (оне се налазе у С. С, Ф-8), него говори само о једном нарочитом случају: одговорности заподевача који буде „зар'валь" бој, тј. започео свађу и тучњаву. Он се сматра за крива чак иако је сам у тој свађи убијен.

Тај члан циља на последице убиства, пре свега на плаћање глобе. Тиме што се заподевач проглашава за кривца, изазвана странка ослобођава се сваке одговорности те остаје потпуно некажњена. Слично томе у Пољичком статуту у случају убиства у нужној одбрани глобу не плаћа убица, него цела општина (чл. 26).

Тарановски је упоредном методом лепо показао да некажњивост убиства заподевача и некажњивост убиства у нужној одбрани није сасвим исто, иако признаје „да се обе институције толико блиско додирују да је односно појединих извора тешко рећи да ли говоре о нужној одбрани или о заподевању". Он вели: „Заподевање (чешки počátek, пољски paczątek, руски ли буде сам почаль, немачки Anfang) или тачније некажњиво разрачунавање са заподевачом од стране изазваног, стоји несумњиво у генетичкој вези с првобитном осветом, која је у своје време претходила јавној казни, затим је с њом конкурисала, а у удаљеним заостацима дала је повода за издвајање појединих случајева некажњивости".[663]

Вреди споменути да Скраћена синтагма, Ф-8, има неколико прописа о некажњивости убиства у нужној одбрани. Интересантно је што одредба (из Прохирона, XXXIX, 39) „qui aggressorem occidit . . . insons est" попуњена чисто српским изразом: „иже нашьдшаго рекше нападавшаго убивь ... неповинень iесть".

Члан 87

Властарева синтагма доста говори о појму виности у глави Ф-5 „О убiйствѣхь вольныхь и неволныихь". У случају умишљајног убиства прави разлику између властелина, коме се конфискује читаво имање, и себра, који се кажњава одсецањем главе. Убиство без предумишљаја кажњава се тамницом од пет година; случајно убиство није кажњиво, али остају на снази црквене епитимије.

Тај византијски систем, примљен у јужним областима царевине, није могао да буде примењиван у потпуности у српским земљама навикнутим на плаћање глобе, као реликт родовско-племенског уређења и мирења крвне освете. Познато је како су Дубровчани 1308. г. тражили од краља Милутина да заведе смртну казну за Србина који убије Дубровчанина пошто то одговара „божанским и људским законима" и како је краљ Милутин одговорио да се заклео да неће проспипати крв својих поданика и да ће остати при старом обичају плаћања вражде

[663] Т. Тарановски, Историја, II, 76.

(Stat. Rag. , l. VIII, c. 58)[664]. Вражда је у оно време износила 500 перпера и, као што се види из података од 1. марта 1355. г. , од тих 500 перпера половина се плаћала породици убијеног — „secundum statuta et consuetudinem quae est inter regnum sive imperium Slavoniae et communitatem Ragusii".[665]

Не знамо да ли се пре Душанова законика у Србији правила разлика с обзиром на виност кривца. По Винодолском статуту, чл. 31, вражда од 100 либара плаћала се једнако и у случају долозног и кулпозног убиства. Члан 87 усваја византијско разликовање виности (под утицајем црквених кругова) и у случају убиства без умишљаја прописује смањену глобу од 300 перпера. С друге стране, за умишљајно убиство и то „нахвалицомь" (из обести, уп. чл. 76) уводи строгу византијску казну — одсецање руку. Сматрамо да се ту циља пре свега на обесног властелина, исто као и у одредби „*о најезди*" (чл. 101). Плаћање вражде није споменуто, али можемо тврдити да се у том случају примењује или вражда од 500 перпера (по српском праву), или потпуна конфискација имовине — „расапь" (по византијском праву).

Члан 88

Ова одредба говори опет само о властели у судском поступку. Странка која изгуби парницу мора осигурати помоћу јемца своју обавезу да ће пресуду извршити и другу странку подмирити. У Душановом законику нема сличног прописа за парнице између себара, јер је фактичко извршавање пресуде било угрожено самовлашћем обесне властеле, а слабим себрима би било тешко, и скоро немогуће, да се на нешто слично одлуче.[666] Пет година доцније, у чл. 139, опет је предвиђено давање јемства за властелина у парници коју би он изгубио против меропха.

Јемство долази најчешће у грађанско-правним парницама као обезбеђење плаћања дуга и других обавеза, али је вероватно да се примењивало и у плаћању глоба. Тарановски сматра да је то заостатак старог приватно-правног стадијума извршног поступка, када су се странке договарале о извршењу пресуде и закључивале одговарајуће уговоре гарантоване јемством.

Шта значи „оупрѣти се", објаснио је Ст. Новаковић, упозоривши на чл. 139 Душанова законика где читамо: „и ако оупри мѣропьхь господара, да оуем'чи соудiа царства ми, како да плати господарь мѣроп'коу вьсе на рокь" По томе „оупрѣти" значи добити парницу, а „оупрѣти се" значи изгубити парницу.[667]

Према садашњем значењу глагола „упријети се — sich entgegen stemmen, obnitor"[668] — могло би се покушати и друго тумачење: да

[664] А. Соловјев, Одабрани споменици, 86—87.
[665] К. Јиречек, Историја Срба, III, 161.
[666] Т. Тарановски, Историја, III, 220.
[667] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 199.
[668] Вук Ст. Караџић, Рјечник, 812.

се мислило на почетак поступка и да онај властелин који одриче оптужбу има одмах да стави јемце. Ипак, аналогија са чл. 139, а још и са чл. 71а Пољичког статута („Када ли јур човик достигне да му је дужно, тадај *уӣре* дужника тер му даду пристава ки га наплати") показује да глагол „оупрѣти" означава крај парнице и да је Новаковићево тумачење тачно.

Члан 89

Тужилац који не дође на рочиште, губи парницу и то на тај начин што се оптужени који је на време дошао на суд ослобађа сваке одговорности за оно због чега је био позван. Слично томе, по чл. 56 губи парницу оптужени ако не дође на суд. Треба рећи да Душанов законик заузима много одлучније становиште него византијско право, које осуђује позваног тек ако се не јави на трећи позив.

Да би странка добила позив, није било довољно само да на време дође пред судије, него је још била дужна да „отстои се по законоу".[669] Јиречек наводи леп пример оваквог чекања: на станку 1447. г. између Дубровчана и Требињана требало је да се расправи парница по тужби Радосава Ивановића из Требиња, који је тужио три Дубровчанина због убиства свог брата. Одлучено је било да на станак на граници дођу „.ві. доубровачцехь кмети а .ві. срьпсцехь кмети и два прѣстава". Дубровчани су дошли на границу и послали пристава у куће Радосаву и његовом братству: „Чекасмо ихь с поротници и с прьстави до звезде на границе по законоу, а Радосавь ни брат моу ни, тко нихь братцва не догоше"; стога је дубровачки суд одлучио да се оптужени Дубровчани ослободе сваке одговорности.[670] Видимо да је рок за „стајање по закону" био од јутра до прве вечерње звезде.[671]

Душанов законик не наводи озбиљне узроке за недолазак позваног, који би га могли ослободити од губитка парнице, на пример, болест. Али додатак Раваничког преписа: „кроме аште болэзнь обдрьжить звавшаго" изгледа као веродостојан одјек старе судске праксе.

Члан 90

Иако Ст. Новаковић вели да „не потребује никаквог тумачења", ми се морамо задржати на тој усамљеној одредби о залози. Душанов законик нигде више не спомиње заложно право. Никако не можемо сматрати да је то због тога што оно тобоже није било развијено, јер је у доба продирања робно-новчане привреде залога скупоцених ствари неопходан корелат задуживања, а из дубровачких споменика видимо да су се Срби, нарочито властела, често задуживали код Дубровчана

[669] Ђ. Даничић преводи „отьстоıати се" као perstare и наводи само исти члан Душанова законика (Рјечник, II, 258).
[670] К. Јиречек, Споменици српски, *Споменик* XI 85, 86.
[671] C. Jireček, Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 210.

и давали залоге. Властарева синтагма у гл. Д-2 доноси чак девет закона о залози (ἡ ὑποθήκη); поред тога, још два члана Јустинијанова законика (26 и 27) говоре о залози и забрањују залогопримцу да тражи од дужника откуп залоге пре уговореног рока. Напротив, залогопримац је дужан да чека на откуп и „до трећег рока".

Члан 90 Душанова законика говори (по нашем мишљењу) о нарочитом случају, тј. о случају кад залога пређе у треће руке. Сматрамо да је тежиште ове одредбе у речи „*īge*" — ма где се нађе залога, може да се откупи. Actio pignaratica важи и против трећих лица. Тај је члан несумњиво донет у корист дужника, пре свега српске властеле, која је у потражњи за новцем често давала у залогу трговцима своје скупоцене појасеве и оружје. Тако се 1352. г. сам цар Душан заузима да се кнезу Вратку врати његов златан појас, заложен за 118 перпера Марину Бунићу у Дубровнику. Нешто раније, 1333. г., Душанов витез Палман откупио је у Дубровнику из треће руке 3 шлема, 3 оклопа, 3 седла и друго оружје, које је заложио други краљев гардиста.[672]

Интересантно је што чл. 22 Душанова уговора с Дубровником од 20. септембра 1349. г. прописује да се од тог датума има да укине свако узимање залога од Душанових поданика. Ако је залога већ узета мора да се поврати. Ако је продата у треће руке, та продаја не важи. Тај члан уговора, писаног четири месеца после издавања Законика, развија исто начело које и чл. 90 и још више штити интересе српских дужника. Иста одредба понавља се у уговору цара Уроша од 25. априла 1357. г., а затим се губи из уговора у доцнијим несигурним временима.

Члан 91

У старом словенском праву приставу је припадала знатна улога не само у припремном и завршном стадију судског поступка, већ и у току саме судске расправе. Из чл. 91 видимо колика је улога пристава била у процесуалном поступку и колика се вера поклањала његовим изјавама. Како вели Кострենчић, „из његове се стилизације јасно разбира да су се оне сматрале управо меродавним за завршетак самога процеса, па је само исправан закључак да је пристав имао јавну веру. Судећи по речима тога члана, обухвата он сасвим разне функције пристава, јер се сасвим опште одређује да судија има саслушати пристава кад га странка нуди говорећи: „имамь прıстава ов'дѣ-зи на двороу царевоу".[673]

Можемо сматрати да је странка хтела да своје тврђење потврди исказом пристава, на пример, да је заиста био склопљен неки уговор, коме је пристав присуствовао. Сигурно је такво сведочење пристава било од пресудног значаја, пошто се расправа одлагала док пристав

[672] К. Јиречек, Историја Срба, III, 131.
[673] М. Костренчић, Fides publica, 56; о приставу в. још V. Mažuranić, Prinosi, 1149—1155; Т. Тарановски Историја, III—IV, 172—176; М. Динић, Државни сабор средњевековне Босне, 20—21.

не дође. Ако је службено спречен, судски се претрес одлаже и одређује се рок за долазак пристава и наставак парнице.

Из старих хрватских статута видимо да је улога пристава за време парнице била још шира; на пример, Винодолски статут вели: „ниједан сведок, помакнен за свидока, нима свидочити, ако није прво питан од пристава" (чл. 19). А Пољички статут вели: „И када пристав приставује, ки је изведен по једној страни, а друга страна стоји узочице тере мучи и не приговори његови приставшчини", тај губи парницу (чл. 67б). Видимо да се исказ пристава зове *приставштина* и да је он од пресудног значаја; али, поред тога, *приставштином* се зове и награда коју пристав добија (Пољички статут, чл. 68).

Члан 92

И ова одредба говори о нарочитом случају судског поступка у вези с позивањем на суд. Од нормалног позивања одступало се кад се нађе „лице" (corpus delicti), тј. када се код некога препозна украдена ствар.[674] Када се то деси негде ван насеља, тужилац је водио осумњичено лице у најближе село и предавао га сеоским властима да га затим изведу пред судије. Ст. Новаковић је добро коментарисао тај члан: „Цео поступак ваља замислити овако. Неко јаше украдена коња, којега је или сам украо, или га је поштеним начином од правога крадљивца купио, и сретне се у гори, у самоћи, са правим имаоцем коња, коме је исти украден. Познавши свога коња, ималац хвата човека под којим је *лице* коња његова и води га и предаје на јемство и на чување најближем селу, а он иде те се јавља судијама са својом жалбом. Ако село такву поруку не би извршило, него би пустило да отиде или да утече окривљеник, те га не би предало суду како је, по закону, било дужно, онда је то село морало плаћати штету колико оцени суд".[675]

Можемо додати да је село могло да не изда кривца, вероватно у случају да је то сељак из истог села: онда је оно морало да за њега плаћа глобу, да га тиме ослободи строге личне казне (уп. чл. 99). У средњовековном друштву крађа коња се нарочито строго кажњавала. У Скопској повељи из 1300. г. „коњски провод" наводи се као тешко кривично дело поред „вражде" (убиства) и „девичка разбоја". У Светостефанској повељи вели се: „коньска крагıа самошесть конь", што значи да је глоба петострука. У руском праву XIV века крађа коња кажњава се чак смрћу.

---

[674] V. Mažuranić, Prinosi, 591; Т. Тарановски, Историја, III, 183—184, IV, 192—193.

[675] С. Новаковић додаје: „Две су тегобе у овоме начину поступања. Једна је што је увек требало и снаге, јер ако је крадљивац био јачи, имаоцу није могло бити много хасне од тога што је своје живинче познао. Друга је у томе што се он могао и преварити, и што је цео посао врста самовласнога рада све до суда. Али је време било такво, и људи су се с њиме носили како су знали" (Законик Стефана Душана, 202).

Члан 93

Ова је одредба типична за феудално друштво: она потврђује везаност сељака за земљу и строго кажњава свакога ко би превео у „туђу земљу", тј. на земљу другог феудалца, човека потчињеног свом другу, тј. лицу истог сталежа. Новаковић је тачно приметио да су у питању „властела, као другови којој се користи и интереси чувају".[676] Па и сама казна „да моу да самогед'маго", тј. да врати истог и да преда још шесторицу, може да циља само на властелу која има доста потчињених сељака.

Доста је нејасан израз „проводи ... оу тоуждоу землю".[677] У Душановом законику „туђа земља" обично означава туђу државу. Тим поводом је Тарановски дао овакво објашњење: „Један је властелин могао имати рачуна да помогне насељеника из туђег властелинства да побегне у иностранство, да га он тамо зароби и доведе натраг у земљу већ као свога роба или поданика. Да у томе успије, није властелин требао да чека рат, јер је у ондашњим приликама могао да на своју руку упадне у туђу земљу, плени тамо што може и опет да се врати у земљу цареву".[678] Ово објашњење изгледа нам доста натегнуто, пошто је тешко претпоставити да би се ослобођени сељак задржао баш у граничној области и чекао да га српски властелин зароби. Стога сматрамо да има више права Ст. Новаковић, који прави изузетак за чл. 93 и 115 Душанова законика и сматра да у њима „туђа земља" не значи иностранство него земљу којег другог властелина.

Члан 94

У овом члану нарочито се истиче сталешка разлика између властелина и себра. Док је обична вражда за убиство износила 500 перпера и после издања Душанова законика (уп. чл. 87), у случају да је убиство извршено између припадника разних сталежа, казне су повећане. Властелин, који убије себра у граду, жупи или у катуну (из тога се види да и пастири-Власи и Арбанаси спадају у себре), кажњава се двоструком глобом од 1000 перпера. Напротив, ако себар убије властелина, њему се одсеку обе руке и поред тога има да плати вражду од 300 перпера. Иако је то смањена глоба, она је ипак толико велика да се у ствари своди на потпуну конфискацију имовине, јер је тешко замислити да би имовина сељака вредела више од 300 златних перпера.

Поводом тог члана могло би се поставити питање: да ли се и грађани сматрају за себре. Тако је протумачио себре још Никола Крстић, за којим су пошли и Ст. Новаковић и К. Јиречек и М. Полићевић.

---

[676] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 202.

[677] К. Јиречек објашњава „прокождение" као *помоћ при бегству* (Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des 13—15 Jahrhunderts. I—II. *Denkschriften der Akademie in Wien*, 1912, Bd. LVI; III ibid 1914, II, 3).

[678] Т. Тарановски, Историја, II, 132.

Ипак сматрамо да би то проширење појма „себар" било нетачно. Сам Ст. Новаковић, поводом чл. 152, који истиче поделу становништва на „велику властелу", „средње људе" и „себре", одступа од шире интерпретације појма *себра* и сматра да се ту под „средњим људима" мисли на младу властелу, трговце, грађане итд., а под „себрима" на невластелу или сељаке.[679] Па и дубровачки споменици врше јасну разлику између грађанина и себра. Стога сматрамо да чл. 94, када говори о граду, мисли на случај ако властелин убије сељака нашавши на њега у граду. Међутим, ако властелин убије грађанина, њему има да суди градски суд. У рударским градовима по саском праву, у приморским градовима по њиховим статутима, а у грчким градовима по византијском праву, прети се смртном казном за свако убиство. Вреди нагласити да, док с једне стране Душанов законик нарочито строго кажњава убиство феудалца које изврши себар, с друге стране, бори се против насилничке властеле, те пооштрава казне властелину који би убио себра. У томе је Душанов законик правичнији него други сталешки законици оног доба. На пример, Литавски статут 1529. г. прописује за убиство властелина 200 рубаља глобе (100 владару и 100 роду убијеног), а за убиство сељака 13 рубаља (1 рубљу владару и 12 роду убијеног), скоро исто колико за убијеног сокола или ловачког пса.

Члан 95

Члан 95 подељен је у два члана и у Струшком рукопису и у свим осталим, само се у Призренском рукопису рачуна као један.[680] То су у ствари две различите одредбе, али тесно повезане по својој садржини, јер обе говоре о кривично-правној заштити представника повлашћеног црквеног сталежа.

Значајно је што се у овом члану три основне категорије клира, епископ, поп и обичан калуђер, наводе заједно и уживају исту заштиту закона, иако иначе између њих постоје велике и знатне разлике у социјалном и економском погледу.[681]

I У случају увреде части, сви су они заштићени глобом од 100 перпера. Ово није нарочито много, јер и за себра којега увреди властелин, плаћа се иста глоба од 100 перпера.

II Али што се тиче убиства свештеног лица, ту је казна нарочито пооштрена: чл. 95 прети смртном казном без разлике свакоме, дакле и властелину, и то у срамотном облику — „да се тъ-зи оубие и овѣси". Вероватно то значи да, после обичне смртне казне мачем, леш има да

[679] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 238.

[680] Можемо сматрати да је то погрешка призренског преписивача XVI в. који је иначе понегде спајао по два члана заједно (нпр. чл. 14 и 14а, чл. 17 и 26 и др.) и да би требало раставити те одредбе. Али пошто смо већ навикли на нумерацију Призренског рукописа од времена Новаковићева издања 1898. г. остављамо их под истим бројем као чл. 95 и 95а.

[681] Т. Тарановски, Историја, II, 97.

се обеси и да виси док се не распадне, без сахране, што је сматрано у средњем веку за нарочиту срамоту. Треба нагласити да је то први случај смртне казне у Душановом законику, свакако донет на тражење црквеног сталежа.

Састављачи Душанова законика самостално су донели ту одредбу, вероватно из тих разлога што се у Властаревој синтагми чудним случајем ништа не говори о убиству свештеног лица. Међутим, феудални склоп друштва средњовековне Србије захтевао је да припадници црквеног сталежа уживају јачу кривично-правну заштиту, као што је било омогућено и за властелу.

Члан 96

Ту се истиче још један случај квалификованог убиства — убиство у кругу породице, за које се прети најстрашнијом византијском казном, спаљивањем на ломачи.

Доста слична одредба постоји у Скраћеној синтагми (Ф—4), где налазимо закон: „оубиеи васходештаго или нисходештаго сьродника, огню прѣдаеть се",[682] а та је одредба узета из Прохирона (XXXIX, 35), као што је приметио још Ф. Зигељ.[683]

Поред те Синтагмине одредбе, чл. 96 Душанова законика изгледа скоро као сувишан дупликат. Сматрамо ипак да су разлози за његово доношење били: 1) тачнија стилизација: „отца или матерь, или брата, или чедо свое", место доста нејасног „васходештаго или нисходештаго" и 2) значајна допуна: „или брата". У вези са патриархалним животом српског народа, навикнутог на велике куће у којима живе неподељена браћа, Законик је нашао за потребно да штити ауторитет рођене браће и да убиство брата изједначи са parricidium. Зато у том случају прети најстрашнијом казном, што није чинило римско-византијско право. Можемо рећи да је Душанов законик прихвативши основно начело византијског права — смртну казну за убиство у породици — још проширио његову примену.

Члан 97

У средњем веку брада је понос и ознака угледног човека. Стога се „чупање браде" сматра за нарочито тежак облик увреде части. На пример, Руска правда прописује за чупање браде („а кто порьветь бородү") 12 гривни сребра као глобу, док је за убиство сељака глоба само 5 гривни (фунти сребра). Душанов законик стоји на истом гледишту и за чупање властеоске браде прети строгом византијском казном — одсецањем обеју рука, исто као и за убиство с умишљајем (в. чл. 87).

Значајно је што се, поред властеоске браде, истом строгом казном штити и брада „добра човека". Ст. Новаковић је тим поводом

[682] С. Новаковић, Матије Властара Синтагмат, 523; уп. T. Saturnik, Přispěvky, 127.

[683] Ѳ. Ѳ. Зигель, Законникъ Стефана Душана, 101.

писао: „Ипак нисмо у стању објаснити потпуно шта се управо разумевало под „добар човек". Тарановски је на то одговорио: „Појам *добар човек, добри људи* познат је у историји права свију народа и има двоструки значај: прво, означава беспрекорност потребну за вршење извесних јавних функција, као што сведока, поротника, судија и т. сл.; друго, означава угледног човека који је добио углед извесним јавним положајем или својом економском снагом".[684] У томе погледу врло је интересантно како дефинише доброг човека руски сељачки зборник обичајног права, тзв. Судебник из 1589. г.: „а добар је човек сељак који тргује или новац и раж под зајам даје, или кога буду у жупи назвали добрим човеком", тј., према садашњој терминологији, то је богати сељак — кулак. Можемо проширити ту интерпретацију и сматрати да чл. 97 подразумева под добрим човеком: грађанина, градског или сеоског попа, а и неке врсте сељака — најпре оне сеоске „кнезове, премићуре, престојнике", који посредују између феудалног господара и потчињених себара, па и утицајне себре, економски јаче, који обично фунгирају као сведоци и поротници.

Значајно је што Душанов законик напушта у том члану строго сталешко гледиште и изједначује извесне категорије грађана и сељака са властелом. Можемо примити с извесном резервом мишљење Тарановског да је политика Душанова законика понекад „управљена на смањивање неповољног утиска од сувише жестоких манифестација социјалних противуречности".[685] То је било у интересу повлашћене класе као целине.[686]

Члан 98

За разлику од чл. 97, с његовом упадљиво строгом казном за чупање браде „добром човеку", овај члан одређује за међусобно чупање браде између сељака врло малу казну — само 6 перпера казне. „Мехоскубина" позната је већ Светостефанској хрисовуљи из 1313. г. и Грачаничкој из 1321. г. Ту су глобе још мање — у првој 18 динара, тј. 1 1/2 перпера, у другој још мања, само 6 динара, тј. пола перпера.[687] Примитиван, нешто подругљив израз (ц.-сл. „мѣхь" значи длака, крзно) показује да је то старински појам из обичајног права. Душанов законик пооштрава казну, јер прописује глобу од 6 перпера, али ипак је она сасвим незнатна према телесној казни у чл. 97. Сматрамо да је Ст. Новаковић добро објаснио ту разлику рекавши: „Онде је напаст и увреда властелину или добру човеку, нанесена од

[684] Т. Тарановски, Историја, II, 89.
[685] Т. Тарановски вели да је она „уопште управљена" (Историја, II, 90).
[686] Као пример за „скоукежь" можемо навести тужбу Дубровчанина Ђурице Петровића из Новог Брда дубровачком суду како га је у октобру 1400. г. напао властелин Думко Бобаљевић „сь иунаци своими" (момцима — А. С.) „и оскубе ме и осрамоти" (А. Соловјев, Одабрани споменици, 190).
[687] С. Новаковић, Законски споменици, 628, 636; уп. Т. Тарановски, Историја, II, 88—89 и М. Беговић, Трагови нашег средњевековног кривичног права у турским законским споменицима, 9—10.

некога са стране, без икаква учешћа увређенога; овде се, пак, претпоставља да два себра, међусобице гушајући се и бијући се, један другом очупају браде". Пошто се сматра да су обе странке подједнако криве, казна је незнатна.

Можемо навести да се у загребачким актима XIV—XVI века често спомиње „barbae extractio".[688]

Члан 99 и 100

Злонамерна паљевина сматра се одувек као најтеже и најопасније кривично дело. Већ Руска правда изузима из општег система новчаних глоба три тешка кривична дела и то: разбојништво, крађу коња и паљевину, за која прописује потпун расап — „потокь и разграбленіе". Доцније, у Псковској судској грамоти XV века (чл. 7), паљевина је једно од четири кривична дела за која се прети смртном казном (издајство, крађа из цркве, крађа коња и паљевина).

С друге стране, византијско право одавно прети смртном казном за злонамерну паљевину, обично казном талијона — спаљивањем. Словенски превод Еклоге (XVII, 41) вели: „Иже нѣкія ради вражде или разграбленіе дѣля имѣніи, зажения творяще вь градѣ, огню да преданы будуть. Аще ли внѣ града селища или села или домы или ино что от написанія зажгуть, мечемь да томимы будуть".

Сличне одредбе налазе се у Прохирону, а Властарева синтагма доноси читаву главу (С. С., Е-40 „О запалении"). Она разликује паљевину умишљајну „вь вѣдѣнии" (ἐν εἰδήσει) коју кажњава спаљивањем, паљевину из нехата „по небрѣжении" (κατὰ ῥαθυμίαν)) и случајну „по прилучаю" (κατὰ τύχην) која се не кажњава.[689]

Члан 99 Душанова законика не говори ништа о самој кривици, него о начину примене санкције, с нарочитим обзиром на сеоске прилике. У случају да је паљевина извршена у селу, село има да изда потпаљивача;[690] ако га не изда, има да плати оно што би он морао да плати (накнаду штете и глобу). У чл. 100 исти је поступак прописан за паљевину извршену изван села; у томе случају одговорност сноси „околина", тј. сва околна села.

У тим одредбама огледа се опште јемство села (и околине) за кривично дело учињено на његовом земљишту, а и могућност да село изда или не изда кривца, што нас подсећа на прилике старог словенског права. Истовремено, оне стоје у тесној вези с одредбама Синтагме: то се види из Бистричко-Атонске рецензије, где је нарочито наглашено да се, ако је паљевина извршена „по пизми", тј. злонамерно, злочинцу прети казном спаљивањем. Ипак, могућност да село не изда кривца

[688] J. Tkalčić, Povjesni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba. I—IX. Zagreb 1889—1905, s.v.
[689] С. Новаковић, Матије Властара Синтагмат, 622;
[690] Реч „пожежьць" уп. с руским „поджигатель" (B. Unbegaun, Russe et Slavon dans la terminologie juridique. *Revue des Etudes slaves*, XXXIV, 1957, 135.

остаје и у тој редакцији. То изгледа као излаз за ублажење страшне казне прописане у Синтагми, која у ствари није радо извршивана ни у Византији ни код Срба.

У Корчуланском статуту (чл. 89), за паљевину куће, гумна или стога жита по умишљају (ex aliquo dolo vel iniquo modo) прописано је одсецање руке и накнада штете. У случају да се злочинац не пронађе, штету плаћају сељаци из истог села (illi de illo casale). Исто тако у Дубровачком статуту (VIII, 35) за паљевину на селу или колибе у винограду, одговарају новчано људи из оне општине (homines illius contrate).

Члан 101

Члан 101 сачувао је облик посебне царске наредбе. Он забрањује „најезду или силу похвалну", типичну појаву феудалног доба. Значајно је што Бистричко-Атонска верзија вели: „Силе да нѣсть никомоу ни за єдинь дльгь"; пошто у Душановом законику „дльгь" значи потраживање, парница, можемо се сложити с мишљењем Тарановског да се ту забрањује самовласно, мимо суда, подмиривање и остваривање својих потраживања, забрањује се *самосуд*.[691] Сам израз „наіахати" и затим „кони наєздни" показује нам да су најезду могли учинити само имућни људи који имају неколико коња (и оружаних људи), тј. властеле.

Властеоска најезда добро је позната у феудално доба и немачком праву (Reisa, Heerung) и чешком (výboj) и пољском (zajazd, invasio domus) и руском („наезд" и „грабеж" у чл. 10 и 11 Новгородске судске грамоте). У феудалном класном друштву осиони властелин неће да се обраћа редовном суду, него с наоружаним друговима и слугама упада у село другог властелина да га себи присвоји, да наплати дуг или се суседу освети.[692] Одличан опис овакве властеоске самовоље из 1800. г. дао је Адам Мицкијевић у свом „Пану Тадији" који носи поднаслов „Последњи најазд у Литви" (Ostatni zajazd na Litwie)

Члан 101 Душанова законика, или, тачније, указ који је ту рециприран, прописао је као допунску казну — конфискацију свих коња са којима је најезда извршена. За саме зулумћаре казна је тачно дефинисана у Бистричко-Атонској верзији: они имају да буду кажњени као умишљајне убице, како је прописано у Законику светих отаца у световним законима, тј. по Скраћеној синтагми, где се налазе закони „о вољном убиству" већином из 39. главе Прохирона.[693]

---

691 Т. Тарановски, Историја, II, 119.

692 Године 1401. тужио се дубровачком суду дубровачки поданик Ђурица из Новог Брда како га властелин Думко Бобаљевић „наіаха . . . сь иунаци своими и трьгоше мача на мене", мало је фалило да му „главу одсече и вашь добитак разаспе" (К. Јиречек, Споменици српски, бр. 32; А. Соловјев, Одабрани споменици, 190"). Ово је случај најезде у граду, на трговачку кућу (в. још А. Соловјев, Одабрани споменици, 194).

693 С. Новаковић, Матије Властара Синтагмат, 522.

Члан 102

„Оуздание" је реч која долази само у томе члану Душанова законика и изазвала је доста коментара.

П. Ј. Шафарик, у свом првом преводу, преводи овај члан као „vom Hehlen" и у примедби 71 вели: „Verzweifeltes Wort"! Нико не разуме тај параграф ни код Срба ни код словенских научника. Могло би значити: позајмити или дати у зајам. Ја преводим: сакрити поверену (украдену) ствар".[694]

Маћејовски преводи: „о уговорима забрањеним од закона".[695] Даничић наводи примере из дубровачких аката где „узданије" значи fiducia, поузданије, на пример, „имамо 8здание 8 светительство ви"[696] и додаје: долази и у Законику Душанову на једном месту и мислим да значи исто, што значи латинска ријеч у римској правди, премда је П. Ј. Шафарик сумњао да не буде „occultatio". Међутим, Павле Шафарик, тражећи смисао ове одредбе, почео је да истражује сличне правне обичаје у старом чешком и пољском праву и објавио је о томе расправу 1844. г.[697] Ст. Новаковић у свом првом издању Душанова законика искористио је тај чланак и навео у потпуности Шафариково објашњење, које сматрамо и сада за најтачније. Доносимо га у Новаковићевом преводу: „Оба парца, који се о нешто пру, подвезивали су се и залогом или новцем зајемчавали су код суда, да ће онај од њих који не имадне право платити глобу владаоцу или судијама". Ту су глобу они сами одређивали, надмећући се ко ће више дати, у лудом поносу као да се тиме право доказује, и остављали су одмах, прије него што се парница расправила, новац или јемство у суд, те су се од тога послије наплаћивале судије*. То се чинило нарочито кад је била парба око сечења шуме, потрице жита или њива, риболова, па и око баштине. Ево како се та ствар нарочито описује у чешком законику Карла IV (Majestas Carolina), савременика Душанова: „Кад дође дан у који изасланици (пристави) судски ваља да виде парбену штету, онда тужилац или заступник му ваља да их на оном месту на коњу дочека, а чим их спази, ваља да сјаше с коња, да скине капу и отпаше мач, да скине кабаницу и остало рухо до појаса". Ако тако не учини, онда онај коњ, мач и рухо у чем би га пристави на коњу затекли, припада њима. А кад их дочека, пошто је скинуо рухо, пошто би приспео и тужени или заступник му, он, ступивши десном ногом на баштину, ваља да рече: „Чујте, изасланици (или пристави), ето тој (показујући на њ прстом и именујући ко је и откуда је) учинио ми је таку и таку штету (нпр. попасао ми стоком жито, отресао ми воћњак, похватао рибу, исекао шуму, или каква је већ штета била) и штета та износи толико и толико гривана сребра,

---

694 A. Kucharski, Antiquissima monumenta, 220.

695 W. A. Maciejowski, Historya, VI, 365.

696 Ђ. Даничић, Рјечник, I, 168, под „вьзданиѥ"

697 P. J. Šafarik, O wzdání. *Časopis Českého Muzeum*, XVIII, V Praze 1844, 384. По њему је чешко „wzdán" (што филолошки одговара српској речи „вьзданиѥ") правни поступак у грађанским парницама.

* Овога текста нема код Новаковића (Т. Н.).

како већ жалба гласи". Онда туженик, пошто онако исто скине што је назначено, ваља да на ту исту баштину ступи лијевом ногом и да рече: „Чујте, посланици, та је баштина моја, а није његова (ако има какна права ваља да их покаже) и с тога дајем против тужиоца уздање (чешки wzdání) прашким судијама триста пењеза. Онда тужилац ваља да рече: Чујте посланици, ја сам парницу потхерао, и ја дајем уздања прашким судијама триста пењеза. Други пут ваља да рече туженик: А ја дајем шест стотина пењеза. А тужилац на ново за њим: И ја дајем шест стотина пењеза. Трећи пут говори туженик: А ја дајем девет стотина пењеза. А четврти и последњи пут рећи ће тужилац: А ја дајем на огреб. „На огреб" значи онолико колико парбена ствар залијеже".

Ст. Новаковић додаје да је Шафарик мислио да је установа уздања била нарочито словенска. Међутим, Херм. Јиречек је нашао трагове сличне установе и код других народа: „У Јелина се описује очито така иста процедура у самој Илијади (XVIII пјевање) и спомиње се у атичком праву (тамо се зове *παρακαταβολή*, deposita in litis aestimationem pecunia). У Римљана зове се sacramentum[698] и било је међу најстаријим установама, а Момзен је описује овако: „Јави ли ко краљу да му је на имању штета учињена, питало се одмах да ли је ствар била очевидна, или ју је требало испитати. У овом пошљедњем случају обадвије су стране давале улог или тако звани sacramentum. Пошто је парница изгубљена, улог пропале стране давао се свећеницима на побожне жртве. Нијемци су ово звали ријечју Wette, којом се ријечју у данашњем њеном значају најбоље показује шта је била та установа".[699]

Међутим, у издању 1898. г. Ст. Новаковић, наводећи исто тумачење Шафариково, додаје после речи: „а ја дајем на огреб" још и ово: „За тим је следовао *двобој*" и доста подробно говори о судском двобоју у франачким државама и о борби против судског двобоја и божјег суда мазијом у Византији. Закључује: „У том је истом правцу, као што се види, радило и законодавство Душаново у погледу судбенога двобоја, ма да је у погледу божјега суда и мазије још држало идеје словенско-германске".[700]

Ово тумачење „*уздања*" као судског двобоја основано је на неспоразуму. Као што се види из новије расправе Јана Капраса, чешко vzdání било је увек само судска опклада с елементима судске залоге.[701] Тарановски вели тим поводом: „Ако би смо дакле идентификовали узданије са vzdání, могли бисмо да интерпретирамо као судску опкладу, остављајући на страну судски двобој, који је постојао сасвим засебно". Али таква интерпретација наилази на неодољиве тешкоће које постају, у вези са другим делом чл. 102 Душанова законика, где долази санкција за повреду права узданија. Ако је узданије било судска

[698] Боље рећи: legis actio sacramento (B. Eisner i M. Horvat, Rimsko pravo. Zagreb 1948, 558.

[699] H. Jireček, Srovnalost starého práva slovanského. *Rozpravy z oboru historie.* Viden 1860.

[700] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 208.

[701] J. Kapras, K dejinam českého zastavního práva. Praha 1903, 6—11.

опклада, онда на који би начин могло бити изведено упркос законске одредбе? Додуше то би било немогуће, јер не би суд примио од странака одговарајуће новчане своте или ствари. Један пут забрањена судска се опклада никако не може извести. Међутим, Законик изрично вели: „Кто ли се поѹзда за што, да плати самосед'мо" (чл. 102). Није сигурно било узданије судска опклада, него нешто друго. Али шта је онда било? Алекса Јовановић је изнео мишљење да „узданије представља чист криминални појам о делу самовлашћа",[702] али га није довољно образложио ни доказао. Што се тиче нас, морамо отворено признати, да за нас *узданије* остаје загонетка, коју не можемо да решимо".[703]

Сумње које је изнео Тарановски доста су озбиљне, али ипак можемо остати при томе да је Шафариково објашњење најближе истини.[704] Ако прихватимо да је решавање парнице помоћу судске опкладе било дубоко укорењено у словенском, а и у српском праву, можемо претпоставити да је било доста покушаја да се оно изведе и упркос новој забрани проглашеној у чл. 102. Стога Душанов законик доноси глобу „самоседмо" која претпоставља да се уздање изражавало у извесној суми новца. Можемо додати да је тај обичај ишао у корист богатије властеле која је могла да на суду положи што већу суму новаца. Стога је вероватно Душанов законик забранио тај старински обичај као неправедан.

Члан 103

Члан 103 говори о отроцима којих је још било на властеоским дворовима и баштинама. Он признаје патримонијално право световним феудалцима да суде својим отроцима, али не у потпуном обиму. Од баштинског суда изузимају се парнице које подлежу државном суду (резервати): оне се називају „цареви дугови", што потпуно одговара феудалном латинском изразу casus regales. У тим случајевима морале су царске судије да суде и отроцима. То су: 1) *крв*, тј. убиства, 2) *вражда*, тј. по тумачењу Ст. Новаковића казна за непронађено убиство, а и за друга крупна кривична дела, 3) *тати*[705] и *гусари*, тј. одговорност ноторних крадљиваца и хајдука и 4) *прејем* људски, тј. помагање меропху или отроку да побегне од свог господара.[706]

Иначе, за мања кривична дела, на пример, за увреде и повреде, за обичну крађу и непослушност господару, а и у грађанским парницама, отроцима суди господар-феудалац. Пада у очи што се у том

[702] А. Јовановић, Прилози за историју старог српског права. II. Београд 1900, 16.

[703] Т. Тарановски, Историја, III, 191.

[704] М. Вукчевић покушавао је да истумачи реч „оуздание" као судски двобој („Узданије" Душана Силног у Црној Гори. *Бранково коло*, VI. 1900, 757—759).

[705] „Тать" је старословенска реч која означава крадљивца, позната већ руско-византијском уговору из 911. г. и Руској правди, затим Винодолском, Каставском и Веприначком статуту и, сада, словеначком језику.

[706] Т. Тарановски, Историја, III, 143, IV, 154.

члану не спомињу меропси и Власи: можемо ли из тога извести закључак да они нису били подложни феудалном суду? Слажемо се са Тарановским, који сматра да такав закључак не би био исправан: у чл. 115 Душанова законика наводи се случај када би „чији човек" (тј. меропах) „побѣгль оть своега господара одь соуда", што значи да је патримонијални суд постојао као призната установа; па и чл. 201 даје властелину право кажњавања одбеглог меропха. Највероватније је да су и меропси ишли за „цареве дугове" пред царске судије, а за остале пред својим властелином.

Изузеће од баштинског суда у корист државног суда налази се и у манастирским повељама, на пример, у Хиландарској повељи краља Драгутина: „и людие сии светыие црькве ... да се проу прѣдь игоуменомь или прѣдь владальцыемь црьковьными, развѣ невѣре и провода, земле и вражде". Доцније се и те парнице препуштају црквеном суду (чл. 33 Душанова законика), што се нарочито види из Душанове повеље из 1355. г.: „Никто да не соуди метохии светомоу Петроу ни за едьнь соудь, маль и голѣмь, ни за землю, ни за враждоу, токмо ... митрополить".[707] Црква је добила потпун судски имунитет, док је имунитет властеле знатно ограничен у корист царског суда.

Члан 104

О позиву на суд већ је било речи у чл. 56, 61 и 62. Видели смо да је позивање вршио пристав, који је имао да покаже судијин печат, а за велику властелу да донесе и писмени позив — „књигу судијину".

Члан 104 говори о случају када је удата жена сама код куће, а муж је одсутан, на пример, у војсци. Прву реченицу: „да се не навѣде приставь" можемо протумачити као забрану приставу да ма што судско истражује од куће (то је мишљење Ст. Новаковића), на пример, да тражи наплату дуга према судској пресуди. Друга реченица јасно говори о томе да пристав не сме позвати жену на суд место мужа, ако је овај одсутан. Жена је дужна да обавести мужа да он дође на суд и муж не може бити окривљен за време које се изгуби док не добије глас од жене.[708]

Наравно, удовица и самостална жена могла је да буде позвана сама на суд (уп. чл. 73).

Члан 105

Већ чл. 78 предвиђа случај да се царска повеља коси с општим правним начелом о неприкосновености царских имања: у томе случају она је ништавна, али треба о томе увек да буде обавештен сам цар. Члан 105 дефинише сличан случај у ширем облику: свака повеља која би се косила са сада издатим Законом, а била би изнета пред суд, има

[707] А. Соловјев, Два прилога проучавању Душанове државе, 28.

[708] Уп. Н. Радојчић, Око Душанова законика. III. Јемства личне и имовинске слободе по Душанову законику. *Историски часопис*, V. Београд 1955, 14—15.

да буде поднета владару. Тарановски вели тим поводом: „Дакле, суд је био овлашћен да дело заустави; његово пак дефинитивно решавање било је резервисано за владаоца".[709]

Не бисмо се сложили с тим тумачењем: чл. 105 говори о повељама које „потвори Законикь царства ми", што значи да их Законик ставља ван снаге[710] пошто се оне косе с његовим прописима. Затим се вели истим речима: „Оне-зии книге кои потвори соудь". Јасно је да и суд ставља те повеље ван снаге, утврђује њихову ништавост; затим судије имају да те повеље одузму од власника и да их донесу цару, како би их он поништио као незаконите. Дакле, суду је већ признато право да „потвори" царске повеље које нису сагласне са Законом — само је последња потврда тога акта препуштена цару. У томе је разлика између чл. 105 и чл. 171 у којем суд има још већа права. О вези тог члана с одредбама римско-византијског права види у коментару члана 171.

Члан 106

Видимо из овог члана да су феудалци, а нарочито велика властела, имали своје *„дворане"*: то су поуздане слуге, пратиоци, који могу да врше и управне и полицијске функције на феудалном имању, а чија је главна дужност да иду у рат као стална дружина властелинова. Члан 106 показује да је социјални састав тог властеоског двора био разноврстан: пре свега, било је пронијаревића, тј. синова пронијара. Пошто је пронијар био војник — витез, он је и своје синове васпитавао у спремности за војну службу, али пронија прелази обично само на једног пронијарева сина.[711] Остали пронијаревићи постали би декласирани, пошто немају феудалног имања, а по начину живота не могу да пређу у сељаке. Они траже намештење на двору великог властелина, где ће се у рату истаћи, а вероватно добити и пронију. Сматрамо да је такав био Иванко Пробиштитовић, „властеличић деспотов" (можда родом из Стона, где се у XV веку спомињу Пробиштитовићи):[712] у деспотовој служби он се обогатио, набавио земљишта и куће, а затим му је цар те купљенице записао у баштину.[713]

За такве пронијаревиће чл. 106 прописује сталешки суд: у случају кривичног дела, њих има да оправда „очева дружина" поротом, тј. пронијари истог ранга као и њихови очеви.

Поред тога, на властеоском двору могло је бити и себара, који су ступили у службу властелина. Не сматрамо да су они вршили само

[709] Т. Тарановски, Историја, I, 227.

[710] „Потворити" значи disrumpere, frangere (V. Mažuranić, Prinosi, 1056). У босанским повељама преводи се revocare, mortificare. Исто је значење те речи у чл. 30, 83, 115 и 137 Душанова законика. Само у чл. 132 Душанова законика „потворити" значи accusare.

[711] О сину пронијара в. Г. Острогорски, Пронија, 142.

[712] В. наш чланак: Судбина једне властеоске породице. *Старинар*, VIII—IX, Београд 1933—34, 63.

[713] А. Соловјев, Одабрани споменици, 150.

привредне работе (као што мисли Тарановски),[714] него су и они могли да буду наоружане слуге — војници, који стално прате властелина и иду с њим у рат. За њих важи сељачки начин прављања: себар има да вади мазију по старинском обичају.

Са чл. 106 можемо упоредити спахијски систем у Турској, по коме је спахија имао да поведе у рат известан број џебела (другова) о своме трошку, од 1 до 6, у зависности од величине тимара.

Члан 107

У овом члану ,,одбој'' значи одбијање судског изасланика, непослушност суду, праћену злостављањем тог судског органа. Такво кривично дело могао је да учини пре свега осиони властелин, који није хтео да се покорава судским наредбама, али вероватно, могло је то понекад да учини и село.

,,Одбој'' као кривично дело наводи се већ у Скопској повељи из 1300. г., затим у Светостефанској и Дечанској, где се он према контексту, односи баш на сељаке.

У томе члану извесну тешкоћу представља назив дотичног судског органа: у Призренском рукопису стоји: ,,сокал'ника'', у Струшком нејасно ,,соколаника'', а у Бистричком, Атонском и многим другим рукописима ,,посьлника'' и, најзад, у Раковачком и Раваничком рукопису: ,,посланика''. ,,Сокалника'' је Ст. Новаковић добро протумачио као ,,кувара, кухињског момка'' и стога је он извео да је овом члану Душанова законика ,,био задатак да узме у заштиту и личну и службену послугу судијину''. Могли бисмо томе додати да је у манастирским хрисовуљама положај сокалника и отрока често врло сличан. У примитивном средњовековном судству могао је и роб-отрок, као поверљив човек, да врши судске налоге свог господара: ,,ги сь игумновѣмь отрокомь да се ꙋзима кои любо дльгь'' (чл. 39 у Скопској повељи 1300. г.), а и властелин може да пошаље ,,свог отрока'' ради извршења пресуде (чл. 46). Слично томе, у Светостефанској хрисовуљи наводи се: ,,Сокалникь кьда сь игоуменомь или калогіером камо греде на црьковны посьлк''.[715] По тачним речима Тарановског: ,,Иако је судска функција била јавне природе, ипак се њено конкретно извршење сматрало као лични посао дотичног судије (његов secum negotium) те је он тај посао обављао на исти начин, уз помоћ личног свог особља којим се служио код осталих својих послова господарских''.[716] Стога је судијин сокалник или отрок могао да врши судске функције. Чак сто година доцније велики властелин Оливер Големовић шаље ,,место себе'' отрока Радосава Ђурашиновића да закуне поротнике и да председава поротном суду (пресуда 1454. г.).[717] Уосталом, у овом примеру

---

[714] Т. Тарановски, Историја, I, 39.
[715] А. Соловјев, Одабрани споменици, 93.
[716] Т. Тарановски, Историја, III, 172.
[717] А. Соловјев, Одабрани споменици, 215.

,,отрок'' не мора више да значи роба, него има значење судског органа, јер још у пресуди 1369. г. високоучени Никита Педијасим јавља се у скромној улози ,,отрока''.[718] Речи ,,сокалник'' и ,,отрок'' могу да означавају и судске органе слободног стања, али указују на њихово приватно-правно порекло.

Ништа не смета нашем тумачењу чињеница да је судија ради позивања странке или извршења пресуде послао свог слугу ,,сокалника'', као што је могао да пошаље и свог ,,отрока''. Ипак, пошто тај израз много подсећа на старинска схватања, већ су Бистрички и Атонски препис унели шири појам: ,,соудиина посьлника''.[719] Књижица Б. Радојковића даје сасвим погрешно објашњење ове речи.[720]

Члан 108

Појам ,,издаве'' био је често недовољно тачно тумачен. Ипак, још га је Даничић дефинисао као traditio ejusque pretium (предаја ствари и такса за предају). Сматрамо да се чл. 108 односи на награду пристава поводом сваке предаје непокретне или покретне ствари, коју он врши било ex contractu (приликом поклона, куповине, или размене, нарочито некретнина), било ex re judicata за ствари досуђене странци у извршењу грађанско-правних или кривично-правних пресуда.

Сам акт предаје зове се у српском праву ,,издава'' (уп. виз. παράδοσις), али иста реч може означавати и таксу поводом тог акта. Јављају се и тачнији термини: сам акт предаје добија назив ,,изданиє'' (наслов чл. 108 у Бистричком и Атонском рукопису), а такса за предају зове се ,,издавштина'' (наслов чл. 108 у Студеничком препису), или ,,приставштина''. У дубровачкој Liber viridis (чл. 67) из 1387. г. вели се да у српским земљама ,,Словени неће да извршују пресуде без извесне таксе која се зове издавштина (quod dicitur isdavstina)'', стога се словенском приставу (officiali qui faciet ei jus supra debitorem) може платити до 10% вредности наплаћеног дуга.[721]

Поред те извршне функције, пристав је неопходан приликом увођења у посед, када владар поклања манастиру или властелину земљу, село или млин, а и када властелин добија читаву жупу са градом у држање, као на пример, челник Муса 1363. г. Онда пристав, који уводи новог власника у посед жупе, добија по три перпера од сваког села, а од увођења у град коња и свите. Вреди навести да је 1183. г. у Далмацији пристав, који је манастиру предао село поклоњено од владара, добио од странке доброг коња под опремом ,,по старом обичају'' за приставе.[722]

---

[718] А. Соловјев, Судије и суд по градовима Душанове државе. *Гласник Ск. Н. Д.*, VII—VIII, св. 3—4, Скопље 1930.
[719] Б. Радојковић, О сокалницима, Београд 1937.
[720] А. Соловјев, Сокалници и отроци. *Гласник Ск. Н. Д.*, XIX, од. др. наука XI. Скопље 1938, 103—132.
[721] М. Пуцић, Споменици српски, II, 160.
[722] „Datus est mihi infrenatus et insellatus bonus equus . . . velut antiques pristaldorum exigit ordo" (T. Smičiklas, Codex diplomaticus, II, 186).

Што се тиче таксе од винограда, од коња, кобиле, говеда и брава, сматрамо да се ту мање циља на поклон, него на продају спорних објеката по судској пресуди, на пример, украденог коња или кобиле. Можемо навести да је нормална цена коња у оно доба била 10 перпера, дакле један перпер издаве износи од прилике 10%, као у наведеном дубровачком тексту.

Исто тако, Винодолски статут из 1288. г. говори у чл. 49 и 50 да пристав добија од украдених ствари, враћених власнику, извесну таксу: „Од говед великих ки су за тадбу јета, та пристав има имати солдин пет". И по чл. 68б Пољичког статута пристав од всакога говеда солдин пет". И по чл. 68б Пољичког статута пристав добија „од осудов" десето, а такође „од уводнога и одбојнога и од ослухе". „Уводно" је такса приликом увођења у посед, тј. иста „издавштина".

У Арханђеловској повељи из 1348. г. вели се: „И єште приложи царство ми ... Равьништицоу гороу сь вьсѣми меѓами. И изда ю Илиашь Моутиводикь". Оно лице које фунгира поводом службене „издаје" (предаје) имања, може да се зове у томе својству и „издавчиа" (в. примере из Струмске области 1227. г. и из Будве 1492. г.).[723]

Члан 109

Сујеверан страх пред врачарама и жестоке казне за врачање — то су карактеристичне ознаке средњовековног права, засноване на верским заблудама и народним празноверицама. Прогањање тобожњих вештица и њихово спаљивање наџивело је у западној Европи и средњи век, те се у Немачкој и Аустрији врши још у току XVII и XVIII века.[724]

Византијско право у томе је погледу нешто блаже: док Јустинијанов Кодекс (IX, 18, 3) одређује за врачаре спаљивање на ломачи, доцнији византијски прописи прописују само одсецање главе (Прохирон, XXXIX, 20; Harmen., VI, 10, 6). Византијска историја не зна уопште за толике парнице против вештица колико их је било у католичким земљама.

У Властаревој синтагми одредбе о врачарству скупљене су у засебну главу (М-1): „О вльхвахь и ваіалницѣхь о прочихь: звѣздословцѣхь, чародѣехь и отравницѣхь и навезателехь" (С. С., М—2). Ту су 12 царских закона против разних врста врачара и тровача.

Према данашњој науци кривичног права, тровање спада у кривична дела против личности, али се у средњем веку оно сматрало за општеопасно дело, чак за кривично дело против вере, као једна врста мађије, чаробног познавања природних сила (пре свега трава и томе

[723] О томе подробније в. А. Соловјев, Издава. *Архив за правне и друштвене науке*, LIII. Београд 1938, 133—138 и исти, Пребегар у Брскову. *ЈИЧ*, III. Београд 1937, 300.

[724] У Хрватској су спаљиване на ломачи многобројне вештице. Примере од г. 1420. до 1743. наводи J. Ткалчић (Parnice protiv vješticam u Hrvatskoj. *Rad JA* knj. 103. Zagreb 1891) и В. Мажуранић (Prinosi, 13—19).

слично). Стога су у Синтагми спојени с одредбама о врачарима и закони који кажњавају не само тровање, него и израду отрова, њихову продају и чување (С. С., М-2, 9 = Прох., 38, 77 из Дигеста XVIII, 8, 3 = Harmen., VI, 10, 2). Кажњава се и свако давање еликсира (на пример, љубавног напитка) чија је последица била смрт.

Многобројне одредбе о врачарству и тровању скоро су исцрпеле тај предмет. Стога Душанов законик није имао много шта да каже о њему. Само у чл. 20 кажњава се као „вльховьство" типична балканска појава — спаљивање леша тобожњег вукодлака.

Члан 109 доноси одредбу о томе како се кажњавају „магиникь и отровникь", која се може протумачити само у вези са Синтагмом. Та одредба чак и не одређује казну тим кривцима, него упућује на Законик светих отаца, тј. на Синтагму, где се о томе налази посебна глава М-2. Сматрамо да је тежина чл. 109 у речима: „наиде облично" — примена строгих казни може да се изврши само у случају да је код оптуженог нађено *лице*, corpus delicti, пеки отров, еликсир или биљка (траве). Треба се подсетити да су у католичким земљама вештице биле обично кажњаване без икаквог corpus delicti, само по празноверној оптужби и по признању изнуђеном тортуром. Стога чл. 109 није сувишан и поред исцрпних одредаба Скраћене синтагме — он наређује њихову обазривију примену.[725]

Ипак, пада у очи да су доцније верзије Душанова законика сматрале тај члан за непотребан. Он се налази само у Струшком, Призренском и Раковачком препису, док све остале верзије, почев од Бистричке, немају тог члана. Значи ли то да се у другој половини XIV века почело допуштати прогањање тровача и врачара чак без „обличенија", без corpus delicti?

Члан 110

Ова је одредба значајна јер показује да се у доба цара Душана покушавало да се изведе једна замашна реформа — да се уведу сталне судије од којих би сваки имао своју „область".[726] То је још јасније речено у чл. 179: „Соудіе да проходе по землихь коудѣ комоу єсть область".

Константин Јиречек је 1900. г. запазио да се судије јављају у Душановом законику већином у плуралу, а ретко у једнини: стога је изнео мишљење да је у свакој судијиној области било више од две судије.[727] Још одлучније говори о томе у *Историји Срба*: „Суђење је поверено било нарочитим царским судијама („судије царства ми"), колегију од најмање три, и то свакако властеоска чиновника, који су

[725] То је већ рекао С. Новаковић, нако мало нејасно: „А унесен је, без сумње, с намером да опомене на савесну примену, из страха да претерана ревност не би с тим чланом злоупотребу чинила (на што су, може бити, стварни случаји опомињали") Законик Стефана Душана, 213.

[726] Скопска повеља 1300. г. наводи „*судију граду*" и „*судију жуйског*", али то може бити остатак византијског уређења, који не смемо проширити на Милутинову Србију.

[727] C. Jireček, Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 179.

судили заједно са намесницима (кефалијама) онако како и византијске судије по провинцијама''.[728] Ипак, ова је слика тачна само за грчке градове у којима заиста налазимо судски колегиј (уп. чл. 176), али тај је суд важио за грађане и за жупљанина који тужи грађанина. Међутим, чл. 110 говори о судији који путује по својој ,,области'', по жупи, а то је вероватно био само један судија који је обилазио жупу као некад missus dominicus у Француској.

Да је у области био појединачни, а не колегијални суд, види се из самог чл. 110, који, иако почиње у плуралу, вели затим у једнини: ,,да нѣсть вол'нь оузети оброка'', а чл. 179 говори ,,коудѣ комоу ѥсть область''. Такав појединачни царски судија судио би по жупи ,,царске дугове'' — оне парнице које спадају у резерват царева суда. Наравно, није имао права да улази у манастирска имања: већ Скопска повеља из 1300. г. забрањује улазак у метохију ,,соудіи маломь и великом''.

Приликом путовања судија је имао право на приселицу, али му чл. 110 забрањује да изнуђује од сељака ,,оброка по силѣ, ни ино што'', тј. да од њих тражи насилно (уп. Bas., II, 1, 12). Ипак му се добродушно дозвољава да прима поклоне, што му ко учини од добре воље.

Члан 111

Члан 111 прети строгом казном за непоштовање судије: види се да је ту реч о судији који путује по области и долази у властелинов двор или у село ради суђења. У феудалном средњовековном друштву властела (па и сељаци) често нису били вољни да се покоравају изасланику централне власти, него би га једноставно ,,одбили'' и чак при томе осрамотили, тј. увредили или истукли. Слична је била одредба у чл. 107 о одбијању судијиног органа. И ту је казна иста: властелину се прети конфискацијом имања, а селу расапом, тј. опет конфискацијом имања и расељавањем. Шта је расап, видимо из босанске повеље из 1395. г. која описује како је краљ Твртко казнио село Кола за то што је ,,учинило седам мртвих крви'' како би се осветило суседном селу: он сељаке ,,все разагна и землю зароби'',[729] а речено село поклони свом властелину.

Као субјект кривичног дела предвиђен је, с једне стране, појединац властелин, а с друге, читаво село, што одговара социјалним односима оног доба. ,,Да један властелин, једна врста владаоца на свом властелинству, држи се охоло према државном судији, те га осрамоти, то је могуће, али да се на то исто одважи један сељак, то скоро није могуће, те не ваља ни да се предвиђа. Међутим цело село може да у извесним приликама изађе из обичне послушности према власти, о чему је социјална стварност Душанова доба сигурно пружала довољно емпиричког материјала''.[730]

[728] К. Јиречек, Историја Срба, III, 141.
[729] С. Новаковић, Законски споменици, 318.
[730] Т. Тарановски, Историја, II, 91.

Члан 112

Ова је одредба значајна по томе што спомиње разне врсте тамница којих је било и царских и црквених и властеоских (што се види по стилизацији: ,,или ѥсть чловѣкь царства ми или цркковны или властѣл'скы''). Обично су затвореници држани у подруму куле или које друге зграде. Сачуван је запис двојице затвореника које је ћесар Војихна држао у пиргу пет месеци ,,ничимь кривеѕь''. Запис на црквеној књизи, коју су они читали лежећи у кули, вели: ,,Ох, ох, що ми є тужно вь тескотє сеи и вь смраду сем''.[731] Тамнице се спомињу у другом делу Душанова законика, у чл. 184 и 185, а и у чл. 19 наводи се црквена тамница.

Грозоте тамнице ублажавају се у старо доба тако званим правом прибежишта (jus asyli).

Право азила познато је већ старом робовласничком друштву. Код старих Јевреја било је читавих ,,градова уточишта'' (IV књ. Мојс., 35, 11 и V књ. Мојс., 19, 2). Код Грка и Римљана били су храмови богова прибежишта за злочинце и одбегле робове. Исто тако у хришћанским државама црквама је било признато право да буду прибежишта за кривце. Скраћена синтагма доноси читаву главу под насловом: ,,О прибѣгающихь кь црькви оть напасти'' (Е-3) са пет одредаба. Значајно је што је у Скраћеној синтагми избрисана одредба Потпуне синтагме која не даје робу право азила и дозвољава господару да га истргне из цркве и чак убије без одговорности. Изгледа да ова одредба није више одговарала Душановом добу када се положај отрока доста подигао.

У Душановом законику нема ниједне одредбе о азилу у цркви, пошто је Скраћена синтагма донела о томе доста прописа. Али чл. 112 и 113 Душанова законика доноси значајно проширење тог права: царев двор пружа право азила исто као и црква. То је у вези са византијским схватањем о ,,светости'' цареве личности.

Сваки сужањ који је побегао из тамнице и добегао на царев двор добија слободу, било да је човек ,,царски, црквени или властеоски''. Видимо да је реч пре свега о зависним сељацима (меропсима и отроцима), који су из ма којих разлога чамили по тамницама својих феудалних господара.

Тај је сужањ слободан ,,чимь приде на дворь'', тј. с оним стварима које је са собом донео. А све оно што је ,,одбегао'', тј. оставио у бегству код свог господара, припада томе господару.[732]

Да ,,одбећи нешто'' значи — изгубити, оставити у бегству, видимо из руског летописа: нормански кнез Јакуп у бици 1024. г. ,,отбѣже златые луды'', тј. изгуби у бегству свој златом везени плашт.

[731] А. Соловјев, Одабрани споменици, 165.
[732] Поводом речи ,,одбѣгль'' в. Т. Тарановски, Историја, II, 77—78 и сумње Н. Радојчића (Законик Стефана Душана, 121).

Слично томе у чешком праву XIV века „odběžné správno jest aby ztratil kdož před pravem běží od své hospody”, тј. имовина одбеглог човека остаје његовом господару.[733]

Члан 113

Право азила, које по чл. 112 припада царевом двору, простире се и на патријархов двор.[734] Сужањ који би из царева двора побегао на патријархов двор добија слободу, а исто тако и сужањ који би из црквеног двора добегао на царев двор.

У томе члану ништа се не говори о сужњу који би побегао из тамнице, царске или властеоске, на патријархов двор, али је врло вероватно да се и на њега простире право азила, пошто је патријархов двор изједначен са царевим.

Можемо споменути да и у мађарском праву, још у XI веку, дворовима краља и свих бискупа припада исто право азила као и црквама.

Члан 114

Јачањем феудалних односа у српској држави властеоски сељаци све чешће беже од господара. Они су бежали на манастирска имања (уп. чл. 22 Душанова законика) у туђу земљу, тј. у туђу државу, а затим су се разочарани враћали у цареву државу, на иста места, да наставе свој меропашки живот. У томе случају, јемци, који су за њих јемчили, ништа не плаћају.

Значајно је што се ту спомиње установа општег јемства. Вероватно је бежање због феудалне експлоатације попримало толиког маха да су се феудалци почели борити против те појаве установом општег јемства: сељаци су имали да јемче један за другог да неће побећи са феудалног имања, а у случају бегства једнога сељака плаћали би јемци утврђену своту.

У изузетним случајевима добијали су сељаци право да се врате из туђе земље на манастирско имање без кривичне одговорности. Тако деспот Стефан даје 1405. г. следећу повластицу имањима манастира Тисмена: „Имь же и вѣроу дахь, иже вѣхоу чловѣци црьковны прѣжде запоустьвеніа, гдѣ се оборѣтаю, или оу земли царства ми или на Оугрехь, да идоуть свободно кьждо на свое мѣсто, и никто оть властель царьства ми да не има никомоу забавити, ни да моу што задръжи”.[735]

[733] Brandl, Glossarium, 188.

[734] Уп. Б. Гардашевић, Патријаршијски и царски двор као места азила по Душановом законику. *Гласник (службени лист) Српске православне цркве*, XXVIII. Београд 1947, 168—172; о азилу у Византији в. Z. v. Lingenthal, Geschichte, 326—330 и T. Saturnik, Přispěvky, 126—127, 133—134.

[735] С. Новаковић, Законски споменици, 752.

Члан 115

И тај се члан односи на одбегле сељаке који се враћају из туђе државе, али не на исто место него на имање другог феудалца. Такав феудалац (обично манастир) може да има „милосну књигу”, тј. цареву повељу која му дозвољава да прима те одбегле сељаке. Пример овакве повластице пружа наведена хрисовуља деспота Стефана из 1405. г. манастиру Тисмену, која вели: „Въ симь аште кто побѣгне оть земле царства ми оу Оугрьскои земли или оу Блъгарьскои, или мои чловѣкь или моего властелина, прѣбывь тамо три лѣта, или двѣ, или едино, и въсхоштеть възвратити се оу прѣдреченнаа села црькокнаа, свободнь да есть да прѣидеть”, осим оних који су извршили неке тешке злочине.[736] Дакле, манастиру се даје изузетна повластица да прима одбегле владаочеве и властеоске сељаке. Ипак, деспотова повеља изузима извесне категорије злочинаца: „Аште боудеть царьствоу ми што непакостиль, или боуде властелина моего покралъ, или боудеть оубіица или свештеннокрадць, или е робь коуплень на имѣніи, или дѣвицопохиштитель; таковымь свобода не даваеть се по писанныхь”. Међутим, чл. 115 Душанова законика изрично даје слободу чак ономе који је „побегао од свог господара од суда”, тј. од патримонијалног суда феудалца коме је потпадао. Вероватно је да се амнестија по чл. 115 простирала само на случајеве мањих кривица, а не на тешке злочине споменуте у повељи из 1405. године.

Стојан Новаковић тумачи: „*Туђа земља* значи у овом члану *туђе властелинство*”. Али аналогија са чл. 114, па и навод из повеље из 1405. г., јасно показују да се ту мисли на туђу државу. Новаковић сматра да је могао „бегунац наћи начина којим би себи милост цареву набавио”. Мислимо да је немогуће да би одбегли меропах, који се налази у Угарској или Бугарској, набавио себи повељу од цара, него „милост цареву” има да покаже онај феудалац који прима туђег човека. То се види из последњих речи: „ако ли нѣ дасть милости да моу га врати чии боудеть” — субјект је реченице феудалац, који има да изнесе милосну књигу или да врати сељака његовом господару.

Члан 116

Ова одредба о нађеним стварима састоји се из два дела. Први део говори о поступку око ствари нађених у царевој земљи, други прописује поступак о стварима нађеним у туђој земљи за време рата. У првом делу забрањује се стари обичај по коме је налазач задржавао нађену ствар код себе, изјавивши (вероватно пред суседима): „вратићу ако ко позна”. Сада се њему прети глобом као тату или гусару. Тарановски[737] је правилно осетио „да ту недостаје одредба о томе шта има налазач да позитивно учини са нађеном ствари”. Лепо је упозорио

[736] Исто, 753.

[737] Т. Тарановски, Историја, III, 86.

на чл. 134 Будванског статута из доба цара Душана. Та одредба у преводу гласи: „Одређујемо да ако неко лице нађе туђу ствар, дужно је да је преко судских органа (per il senico et vataco) пријави судијама и да се то објави на тргу да се ствар тамо налази. Ко поступи на супрот томе а ствар буде код њега нађена, сматраће се као крађа и онда плати глобу".[738] По старом словенском праву (уп. чл. 29 Руске правде) дужан је био господар изгубљене ствари да о томе објављује на тргу. Сада је та дужност пренета на налазача и судске органе. Врло је вероватно мишљење Тарановског који вели: „Као извор за ово новотарство могло је да послужи напредније право приморских градова, напосе Статут града Будве који је био састављен за време царства".

Други део чл. 116 говори о поступку за време рата. Све оне ствари без сопственика (res derelictae), које се нађу у туђој земљи, има да буду предате цару или војводама, свакако с тим да буду затим подељене као плен. Значајан је израз „да вѣде и несе", што значи да та одредба говори не само о стварима које се носе, него и о живим бићима (стоци, коњима и људима), које неко ухвати и *води* пред војводе. Да се и у првом делу мисли на оваква жива бића, можемо закључити из речи „похвати или оузме" — човека или стоку налазач хвата, а ствари узима.

Дакле, и чл. 116 садржи у себи implicite, одредбе о сељацима и робљу одбеглим од господара, које неко ухвати у српској држави или у страној држави за време рата. Том скривеном везом објашњава се смештање чл. 116 после чл. 114 и 115. Он се исто тако, бар једним делом, односи на „прѣжемь людии".

Члан 117

И ова је одредба у вези са освајачким ратовима Душанова доба. Освојена је нека земља (Тесалија, Епир), а у њој су се нашли *људи* или други правни објекти (коњи, стока), који су тамо прешли пре но што је царска војска освојила те области. Тај одбегли човек (или стока) остаје на месту код новог господара и не сме се потраживати.

Само оно што је прешло после освајања може пређашњи власник да потражује од новога. Тако стоји у Бистричком и Раковачком рукопису и то изгледа логично. Текст Призренског рукописа доста је нејасан. Његово „не иште" нема смисла и вероватно је плод погрешке преписивача, под утицајем сличног „не иште" у претходној реченици. Глоса Призренског рукописа: „рек'ше къда је било размирје, а нѣсть била земља и градове царевин" не може се објаснити онако како је то хтео Новаковић „да није слободан правдати се речима: то је из времена рата" пошто 1) реченица „къда је било размирније" итд. само је споредна, а нема главне која је потребна у правним формулама (уп. чл. 51 и 116) и 2) пред тим формулама обично стоји глагол „и рече" (чл.

[738] О томе в. још И. Синдик, Однос града Будве према владарима из династије Немањића. *Историски часопис*, VII. Београд 1957, 25.

51), „да не рече" (уп. чл. 116). Међутим, израз „рек'ше" у језику оног доба значи: „то јест" (уп. Властареву синтагму). Мислимо да је то била глоса дописана на ивици са значењем: „то јест, када је било ратно време, а није била земља и градови цареви". То објашњење односило се на први став чл. 116. Призренски преписивач XVI века превео је ту глосу на крају члана и тиме је створио забуну.

Иста одредба односи се, пре свега, на побегле зависне људе (меропхе и отроке) и укида, у интересу феудалних власника, тражење оних људи који су побегли пре рата, али наређује тражење одбеглих после рата.

Видимо да су тешке социјално-економске прилике оног доба изазивале бежање зависних сељака и да је то питање забрињавало феудалне земљопоседнике. Том су питању посвећене, поред чл. 26, све одредбе од чл. 112 до чл. 117, а затим у другом делу Душанова законика чл. 140, 141 и 201.

Члан 118

Од чл. 118 почињу одредбе о правима трговаца и грађана, тог „трећег сталежа" у Душановој држави. Развитак робноновчане привреде доносио је користи владару и држави; стога се Душанов законик брине да се трговина неометано развија и тако привуку страни трговци у земљу.

Сличне одредбе налазе се у уговорима с Дубровником почев од краја XII века. Дубровчани нарочито инсистирају на гаранцијама за своју трговину, а српски и босански владари радо уносе те тачке у своје повеље.

Већ у повељи краља Милутина Дубровнику око 1283. г. налазимо глобу од 500 перпера за онога ко би нешто „испакостивь имь, или што оузьмь" од дубровачких трговаца.[739] Иста је глоба прописана у повељи краља Стефана Дечанског из 1326. г. за онога: „кто ли имь што испакости, трьговцемь, оу земли кралевьства ми".[740] Као што је већ приметио Ф. Зигељ, можемо сматрати ту одредбу уговора с Дубровником за извор поменутих чланова Душанова законика.

У члановима 118—122 ова је одредба добила расчлањен облик. На првом месту забрањује се свакоме властелину или сваком човеку трговцу „забавити по силѣ" или „заграбити куплю" а да му силом наметне новац. Трговцу је призната потпуна слобода да продаје коме хоће своју робу или да је не продају коме неће. Израз „забавити" који значи „задржавати", „узнемирити", познат је из Душанове повеље из 1332. г. којом дозвољава Дубровчанима да купују жито у његовој држави с тиме „да имь никто не забави, ни властелинь, ни владалць кралевьства ми".[741] У Душановом уговору од 20. септембра 1349.

[739] С. Новаковић, Законски споменици, 157.
[740] Исто, 164.
[741] Исто, 166.

г. опет се каже: „да гредоу своими главами, иманиѥмь своимь, и нихь трьговци сь коупломь свободно безь забавѣ по земьли царьства ми и кралѥвѣ, да имь никтоо ништа не оузмѣ по силѣ ни забави, ни властелинь царьства ми, ни кралѥвь властелинь, да никтоо любо вь земьли царьства ми и кралѥвѣ, тькмо да ходе свободно".[742] Исту тачку налазимо у повељи цара Уроша из 1357. г.

Читање: „развалꙗвь" у Призренском рукопису није тачно, боље је „разбалꙗвь". То је дубровачки израз створен од италијанског sballare, тј. растоварити, отворити бале (balla, товар).

Члан 119

И овај члан наставља одредбу о слободи трговине и тачније је рашчлањава. Док чл. 118 говори о неометаном путовању трговаца, чл. 119 дефинише њихово право да продају своју робу и да купују робу по земљи без сметње. У уговорима склапаним с Дубровником пре доношења Душанова законика нема овакве посебне одредбе: њена садржина се подразумева у наведеним општим тачкама о слободи трговине. Тек у посебној повељи цара Уроша од 24. априла 1357. г. налазимо сличне и тачније дефинисане одредбе: „Да си греду Доубровчани сь трьгомь и сь коупломь свободно по земли и по градовехь царьства ми и по трьговехь, да си продаю куплѥ своѥ, и да си коупоую што имь трѣбоуѥ оу земли царьства ми".[743] Занимљиво је што у овој повељи цар Урош прети сваком властелину који би повредио слободу трговине Дубровчанима овом казном: „да ми ѥсть нѣверньоу нѣверно име, и да плати все самоседмо што имь воуде строуль, по законикоу царьства ми". Ту се цар Урош изрично позива на свој Законик који није ништа друго него Душанов законик и позива се свакако на чланове 118—121. Међутим, место глобе од 500 или 300 перпера, у уговору је прописана седмострука накнада штете. То је пример слободног тумачења прописа Душанова законика у следећим годинама.

Члан 119 разликује трговце који продају „скрьлата и мале и велике коуплѥ". Скрлат је скупоцена чоха отворено-црвене боје (scarlatum, француски écarlate). Вреди споменути да је трговина скупоценим тканинама била понекад ограничавана, на пример, у уговору Византије с Русима 944. године. Још 1234. г. дубровачки кнез обећава краљу Владиславу у знак пријатељства 1000 перпера и 50 лаката „скрьлата чистога и чрьленога, когаре ты самь господинь облюбиши".[744] Доцније краљ Милутин обећава 1302. г. дубровачким трговцима „да имь се не оузима по силѣ ни скрьлато, ни медь, ни моука, ни коꙗ коуплꙗ".[745]

[742] Исто, 169.
[743] Исто, 177.
[744] Исто, 140.
[745] Исто, 162.

Читање рукописа атонске групе: „мале и велике коуплѥ" тачније је него читање призренске: „малѣ и велике роуке". У повељи краља Уроша од 1254. г. Дубровнику: „и да гредоу сь велимь трьгомь на трьге кралевьства ми, ѥмше оДь кавада дори до свиль; а што ѥ мала коупла, да си ю продаю по земли кральевьства ми".[746] Видимо да се правила разлика између велике и мале „купље", тј. трговине на велико и на мало.

Члан 120

Члан 120 изричито забрањује царевом царинику да задржи трговца и да од њега купи робу „оу вез'цѣниѥ". Док је у претходним члановима било говора о властелину или којему било човеку, сада је Законик нашао за потребно да изричито спомене одговорност царинка. Интересантно је да сличне одредбе нема у ранијим уговорима са Дубровником, чак ни у уговору цара Душана из 1349. г., иако се у њима понекад спомиње цариник и његове функције. Тек у повељи цара Уроша од 24. априла 1357. г. која много подробније него раније повеље дефинише слободу трговине, вели се: „и да имь нѣ вольнь никто забавити, да ни задрьжати; ни ꙗ царь, ни патриꙗрхь, ни властелинь, ни властеличикь, ни кефалиꙗ, ни кнезь, ни севасть, ни цариникь, да никто любо оть владоуштихь по земли царьства ми иже се обрѣтаю".[747] Цариника је било по свим већим трговима: већ 1234. г. спомиње се краљев цариник (commerciarius) који има да стоји у Дубровнику.[748] Дубровчани нису плаћали царину на граници за увезену робу, али су је плаћали на тргу за продату или купљену робу. Ту је царину на тргу наплаћивао цариник, који је наравно могао да злоупотреби своју власт и да од трговца тражи да му робу прода по јефтинијој цени. Санкција за ово кривично дело злоупотребе службене дужности предвиђена је у чл. 122.

Случајеве противправног поступања цариника са трговцима наводи К. Јиречек.[749] Око 1302. г. Которанин Драго де Балдуино, који је држао краљеву царину, опљачкао је млетачког златара Блажа, настањеног у Брскову, и држао га 9 месеци у строгом затвору у Скопљу. Сам дужд још 1318. г. пребацује за то краљевом поклисару, опет Которанину Басиљевићу. Почетком 1354. г. млетачки трговац, племић сер Паоло Квирини, тужи се да га је Улцињанин Лука де Кимо (свакако цариник) затворио у царинарницу на ушћу Бојане, па га пустио тек уз откуп од 400 дуката. Узалуд су Млеци тражили накнаду од цара Душана. Из једног писма улцињске општине, потчињене царици Јелени, видимо да ово питање није било приведено крају ни 1357. године. Ово је драстичан пример размимоилажења између одлучних декларација Душанова законика о правичности и стварних прилика у Душановој царевини.

[746] Исто, 152.
[747] Исто, 177.
[748] Исто, 142.
[749] К. Јиречек, Историја Срба, III, 218—219.

Члан 121

Према чл. 121 ниједан властелин нити ко други (господар или представник власти) не сме да забрани својим људима или другим трговцима да иду на царске тргове. Тиме се дозвољава слобода унутрашње трговине. Као што је добро приметио Ст. Новаковић, „овај је члан био у вези с правом монопола или прече продаје или купње које су краљ, као господар, и гдекоја властела имали". Ипак, Новаковић наводи без доста разлога Милутинову повељу Дубровнику из 1308. г. у којој краљ вели: „**И да имь не намѣтоуе безь воле месо коупити или краве или свиние, или кралево или чие годѣ ... развѣ кьди се хоке кралево месо продати, да се зароучи по всѣмоу тръгоу, да не продаю ни коупоую меса, доколѣ се кралево прода**".[750] Ту је сасвим други однос: владар као крупни произвођач, као најбогатији поседник у земљи, шаље своје месо на трг и наређује да се оно прода пре осталог, те тиме сузбија економску конкуренцију. Члан 121 предвиђа други случај: феудални господари неће допустити својим људима или трговцима да иду на цареве тргове како би могли на лицу места купити од њих јефтиније потребне производе.

Члан 122

Овај члан скоро нема самосталног значаја. Он само прописује санкцију за кривична дела из претходних чланова. Сваки властелин који задржи трговца има да плати 300 перпера, а исто тако и цариник. Значајно је то што је у чл. 118 прописана глоба од 500 перпера (уп. чл. 16 Которског статута).[751]

Члан 123

Члан 123, који се односи на саске градове, налази се само у Призренском и Раковачком тексту; нема га у верзијама Душанова законика писаним на југу, у Струшком, Бистричком, Атонском и др. Али је вероватно постојао у протографу Студеничког рукописа.

Он говори о рударским градовима који су у средњем веку имали велики значај у Србији. Процват рударства објашњава се све већим развитком производних снага и прелазом на робноновчану привреду. Српски владари настоје да искористе рудна блага као своју регалију и позивају, од средине XIII века, Сасе као стручњаке, вероватно из Угарске, из Спиша (Ципса) или Ердеља. Саси су развили рударску делатност у Брскову, које се спомиње од 1254. г., Руднику (од 1295. г.), Трепчи и Јањеву (од 1303. г.), Новом Брду (од 1326. г.) и другим местима. Имали су своју аутономију, свакако као Саси у Спишу: имали су своје изборне кнезове, католичке цркве, сопствени суд; за спорове

[750] С. Новаковић, Законски споменици, 161.

[751] Исто, 6.

са Србима и Дубровчанима постојао је мешовити суд са поротом, установљен још од краља Милутина.[752] Угледни грађани називали су се *пургари* (од немачког Bürger), а обични рудари *рупници* или valturchi.

У рудницима су се налазиле и ковнице. Поред Саса, у тим трговима било је Срба, Дубровчана и Которана и Саси су се женидбеним везама брзо стопили с тим нашим католицима.

Душанов законик не доноси никакву општу одредбу о њиховој аутономији, која се подразумева у чл. 137 о градским хрисовуљама. Члан 123 доноси само једну посебну одредбу, поводом њихових сукоба са српском властелом.

Као рудари, Саси су уживали нарочиту повластицу да секу шуме, које су им биле потребне за топионице.[753] Пошто је иначе крчење шуме давало ономе ко крчи потчињено право својине у планинама, видимо да су Саси присвајали искрчену земљу (требеж, лаз) и обрађивали је. То њихово право изрично је споменуто у повељи угарског краља Стефана од 1271. године. Саси у Спишу,[754] а и Саси у Србији свакако су добили исте повластице.

Док су планине биле својина владара, то се право признавало. Али, пошто право својине на планине све више прелази у руке властеле (и манастира) путем даровница (уп. чл. 81), настао је конфликт између градског и феудалног сталежа. Вероватно да је власт, због жалби суседне властеле, нашла за потребно да у Законику стане на пут том заузимању земљишта. Законик признаје и оснажује оно што су Саси захватили пре 1349. г., али се отада Сасима забрањује да прибављају својину на искрченој земљи — остаје им само право службености: да секу дрва за потребе трга и рудника. Посечена шума има да „стоји пуста", да би се опет могла подићи.

Сукоб је решен у корист властеле, али значајно је што стари Раковачки текст додаје: „**ни властелинь люди да не сели**" — шуме око тргова имају да остану такве ради нових потреба и не смеју да буду претворене у ничија пољопривредна имања.

Поред захватања шума, било је случајева да су Саси заузели и друго земљиште које припада властели; ти се случајеви сматрају за противправне — „**безь правде**" и властела се упућује да Сасе тужи суду по закону краља Милутина.

[752] В. Скарић, Старо рударско право и техника у Србији и Босни. Београд 1939; М. Динић, За историју рударства у средњевековној Србији и Босни. Београд 1955.

[753] О праву сече дрвета в. A. Zycha, Das Recht des ältesten deutschen Bergbauers bis in 13 Jahrhundert. 1899, 170.

[754] „Volumus insuper, quod in metis et limitibus, silvis et nemoribus, per nullius conditionis hominem impendiantur vel graventur, verum ipsi larga potiantur licentia *silvas extiprandi* et *in terram arabilem redigendi*, suisque usibus applicandi" (Gy. Fejér, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, I—XLII. 1829—1844; V, 1, 133). Стога не можемо прихватити мишљење Т. Тарановског који каже: „То је сигурно прекорачивало њихове повластице и сачињавало узурпацију која се дуго трпела, али је најзад услед развијеног већег цењења земље изазвала против себе реакцију" (Историја, III, 90).

У повластици краља Милутина Дубровчанима од 1302. г. предвиђа се за сукобе између Дубровчана и Саса мешовити суд од две судије, Саса и Дубровчанина.[755] Сигурно је исти начин био прописан за суђење између Саса и Срба. Доцније, у уговору од 1387. г. број судија је повећан: „половина Сась соудии, а половина Доубровчань";[756] ту се предвиђа и порота као доказно средство. Исти начин суђења остаје у уговорима из 1405, 1428. и 1445. године.

Члан 124

У грчке градове које је потчинио Стефан Душан можемо убројити — у Македонији: Охрид, Серез, Мелник, Зихну, у Арбанији: Кроју, Берат, Авлону, у Тесалији: Бер, Ларису, Трикалу, Фанар, у Епиру: Јанину, Арту и др. Сви су ти градови имали извесну самоуправу и економске повластице, које су им цареви потврђивали.[757] Сачувана је повеља цара Андроника II Јањини из 1319. г. којом се грађани ослобађају царина и царских дажбина, потврђује имовина изван града, ослобађају војевања осим при одбрани свога града, а предвиђа се и извесна самоуправа, на пример, бирање судија од стране грађана (М. М., V, 78). Вероватно је и цар Душан потврдио ту хрисовуљу када је Јанина дошла под његову власт.

У барселонској архиви пронађени су 1899. г. латински преводи хрисовуља града Кроје, издатих од Андроника II и краља Душана 1343. г. у којима се потврђују и пређашње повеље Манојла Комнена, Јована Дуке и Тодора Ласкара. Душанова повеља: 1) потврђује граду право својине на земљиште и друге земље изван града, 2) забрањује кефалији да тражи од грађана глобе, ангарије, порезе и царине, 3) ослобађа грађане плаћања царина изван града, на пример, у Драчу, 4) потврђује да су ослобођени ангарија и царина на градској капији и 5) забрањује хапшење грађана без суда и истраге. Повеља је издата „епископу, клиру и властели (nobilibus)" тога града.[758]

Другог је типа повеља издата у јуну 1342, г. „световној и црквеној властели" града Фанара од феудалног господара Тесалије, Михајла Гаврилопула.[759] Господар (αὐθέντης) се заклиње својим вазалима и обећава им: 1) потврду хрисовуља пређашњих царева, 2) потврду баштина, 3) слободу од пореза и приселица, 4) одређен начин војне службе, 5) неодговорност рођака у случају невере и 6) сталешки суд пред судијама из истог сталежа. Ова је повеља типична за Тесалију,

755 С. Новаковић, Законски споменици, 162.

756 Исто, 200.

757 G. Bratiani, Privilèges et franchises minucipales dans l'Empire byzantin. Bucurest 1936.

758 L. Falloczy und C. Jireček, Zwei Urkunden aus Nordalbanien. *Archiv für slav. Philologie*, XXI, 96—98; С. Новаковић, Законски споменици, 787—789; А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље, 310—321.

759 Повељу је објавио L. Falloczy (*Archiv für slav. Philologie*, XXI, 96); в. А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље, 323.

где је феудална властела играла велику улогу, чак у градовима. Свакако је цар Душан потврдио ту повељу Фанару, када је 1348. г. потчинио Тесалију.[760]

Из чл. 124 видимо да је цар Душан издао хрисовуље и простагме свим новоосвојеним грчким градовима, наравно на грчком језику. Сада се на Сабору од 1349. г. свечано потврђује неприкосновеност тих повеља и градске имовине, коју градови држе „до сега-зи сьбора".

Члан 125

Члан 125 наставља одредбе о повластицама градова: једна од значајних повластица јесте ослобођење од дужности „приселице".

У натуралном газдинству раног средњег века владари, државни службеници и страни посланици имају право на бесплатан стан и храну од становништва кад путују по земљи. То је право познато као descensus у западној Европи, zálaz у Чешкој, stan у Пољској и μιτάτον у Византији (уп. чл. 57).

Развитак новчане привреде води постепеном сужавању те дужности која се често замењује плаћањем извесног намета у новцу или слободном уговору.

У Византији и Србији ослобађају се поноса и приселице црквена имања; градови се исто изузимају од те обавезе.

Већ краљ Коломан у повељи Трогиру из 1108. г. ослобађа грађане Трогира дужности давања конака у свом граду у случају краљева доласка ради крунисања или расправљања државних послова, односно он обећава да се ниједном грађанину неће нанети сила у његовом дому.[761]

Према чл. 125, сваки жупљанин „мал или велик", тј. сељак или властелин, треба да се настане код гостионичара (стањанина), а овај одговара за ствари које му путник преда. То је случај depositi de jure или, тачније речено, recepti cauponis, познат још старом римском праву. Гостионичар одговара новчано за сваку изгубљену ствар, а путник има право на actio de recepto.[762]

Лепу илустрацију томе члану доноси К. Јиречек: 1405. г. ишли су пет Дубровчана с робом из Приштине на панађур у Вучитрн; тамо су отсели у гостионици (albergo) и предали ствари *стањанину* да их закључа у својој комори (camera); затим је дошао неки Турчин који је хтео да избаци госте. Један од њих, Прибош, напустио је кућу, а његова је роба пропала. Ствар је изнета пред дубровачке судије у Трепчи. Један од Дубровчана вели: „çashauno de nuy del suo valixio recomandò al stananin. Come recomandò, chussi tolse".[763] „Стање" је имање, пртљаг.

760 А. Соловиевъ, Фессалийские архонты въ XIV вѣкѣ.

761 M. Kostrenčić, Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom. *Rad JA*, knj. 239. Zagreb 1930, 99.

762 L. Arndts, Lehrbuch der Pandereten. III. München 1852, 162.

763 C. Jireček, Stanjanin. *Archiv für slav. Philologie*, XIV, 75—77.

Члан 126

Члан 126 доноси још једну повластицу градовима. Сваки је град као правно лице имао своју ,,градску земљу около града'', на којој су грађани имали винограде, баште, зимовишта. Душанова повеља граду Кроји из 1343. г. потврђује граду 19 зимовишта (hiberna) с њиховим земљама, виноградима, маслиновим вртовима, рибњацима и т. сл.[764] На тим земљама често су се дешавала разбојништва и крађе: обично су суседни сељаци пљачкали имовину богатијих грађана, као што видимо из података дубровачких судских књига.

Члан 126 одлучно прописује да сваку штету, која би била учињена на градској земљи разбојништвом или крађом, има да плати ,,околина'', тј. околна села најближа граду. Ова одредба баца светлост на известан антагонизам између града и села. Други су случајеви одговорности ,,околине'' предвиђени у чл. 58, 100, 158 и 191.

Члан 127

У овом члану, у који је опет повластица за грађане, меродаван је текст Струшког а не Призренског преписа.[765] Оправљање града је тешка дужност која не би могла да падне на саме грађане, ,,била би за њих превећ велики терет, нарочито по мање насељеним градовима'', како тачно вели Новаковић. Стога дужност ,,градозиданија'' (καστροκτισία) пада на читаву жупу, утолико пре што град има у случају непријатељске најезде да пружи склониште и жупљанима. Манастирска су села ослобођена подизања градова (Скопска повеља из 1300, Охридска повеља из 1345. г.)[766] чак и за време деспота Стефана (повеља Атонској лаври 1414. г.).[767]

О дужности подизања градова у средњовековној Турској подробно је писао М. Влајинац.[768] Андроникова повеља из 1319. г. ослободила је грађане Јанине зидања других тврђава, али одређује да су они дужни одржавати своја утврђења.[769]

Цар Душан редовно ослобађа црквене метохије подизања градова.[770] Поред ,,градозиданија'', али много ређе, спомиње се и ,,градобљуденије'' (βιγλιάτικον) — стражарење у граду, које као дужност опет не пада само на грађане, него и на сељаке из околине. Понекад се зове и грчком речи ,,цаконство''.

Већ у Скопској повељи из 1300. г. вели се: ,,града ни зидати ни влюсти''. Понекад се та обавеза преноси на поједина села. Из повеље краљице Јелене селу Затору видимо да је ,,градобљуденије'' главна обавеза тог краљичиног села: ,,И да стоє оу кэули по ѥдань редомь''.[771] Такви су и ,,вьдци царства ми'' у близини Штипа 1335. године.[772]

Цар Душан је 1348. г. хиландарска села ослободио цаконства по градовима.[773]

Члан 128

Члан 128 доноси једну општу одредбу ,,о помоћи цару''. То су изузетни случајеви када су и феудална имања заштићена имунитетом, дужна да учествују у извесним работама у корист цара, као што су приноси (у новцу или натури) када цар жени сина или га крсти, и рад кулуком када цар гради двор или куће. По смислу чл. 128, ове обавезе падају на све грађане и на сва имања, исто као чл. 23 о поносу цара. Ипак, у повељи деспота Стефана из 1411. г. једној хиландарској метохији манастирски људи у Јагодини ослобађају се ,,одь работь господьства ми: одь градєниіа коукь и дворовь, и оть понось''.[774] Новаковић је навео лепу паралелу: ,,На западу је, такође, био у обичају овај ванредни данак који се у Француској звао aide féodale, и краљу се помагало ванредном помоћу кад би имао да удаје кћер, кад би му син дорастао до оружја, или кад би краљ допао ропства, па би га требало откупљивати''.[775] Можемо рећи да су то остаци патријархалних односа из префеудалног доба. Развијеније државно право апсолутистичке Византије не зна за овакву ванредну помоћ, јер има разгранат систем новчаних пореза.

Члан 129

Специјалну врсту државног суда сачињавао је војни суд: на војсци војводе имају исту власт као и цар. Ова стилизација показује да су се у војсци чували односи из префеудалног доба по којима је владар војни заповедник и главни судија у војсци. Сада, у вези с порастом државе и војске, он своју власт преноси на војводе. Под њихову надлежност спадају властела и њихови људи. Како мисли

---

[764] А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље, 313—315.

[765] Сматрамо да реченица „и жоупа што ѥсть прѣдѣль тога града" није додатак Струшког рукописа као што мисли С. Новаковић (Законик Стефана Душана, 223) него да се она налазила у оригиналном тексту Душанова законика, а да је њу испустио непажљиви преписивач Призренског рукописа прескочивши од: „тогази града" на „тога града".

[766] А. Соловјев, Одабрани споменици, 75, 129.

[767] Исто, 196.

[768] М. Влајинац, Згон. Београд 1932, 34—45, 202—216.

[769] F. Miklosich et J. Müller, Acta et diplomata grecca medii aevi sacra et prophana collecta. Vol. I—VI. Vindobonae 1860—1890; V, 82.

[770] Види његове грчке повеље од 1345. до 1352. г. (А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље, бр. II до XXV).

[771] А. Соловјев, Одабрани споменици, 85.

[772] А. Соловјев, Бьци у Душановој повељи г. 1355. *Прилози за књижевност*, књ. VI. Београд 1926, 184—190.

[773] С. Новаковић, Законски споменици, 420.

[774] Исто, 466.

[775] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 224; енглеска Magna Charta, чл. 12; E. Lousse, La societé d'ancien régime. 1943, 177—178.

Тарановски, на војсци је престајала патримонијална власт властеле над њиховим људима-војницима.[776]

Значајна је одредба у Будванском статуту по којој, ако владар лично иде у рат (на земљишту од Скадра до Котора), град Будва је дужан да му стави 50 војника; ако неки од тих војника украде неку ствар од ратног плена, цар може по својој вољи да га кажњава: у овом случају цар фунгира као војвода (St. Budyae, c. 1).

Како вели Тарановски, непокоравање властеле војводама може бити двојако: прво, властелин неће да се покорава војводиној пресуди изреченој против њега лично и, друго, властелин може да покуша да за лакше иступе (,,судове мале'') сам кажњава своје војнике. И једно и друго је забрањено и непослушник властелин има да буде кажњен као ,,преслушник царев''.[777]

Можемо навести да је цар Душан имао на своме двору нарочитог ,,војног судију'' (κριτὴς τοῦ φοσσάτου) као у Византији. У томе звању видимо 1348. г. ,,дворанина царства ми'' Маврофора.[778]

Члан 130

У вези са одредбама о војном праву донета је нарочита одредба о заштити цркава, свакако на тражење црквених власти. У Душановим ратовима који су се водили против православних Бугара, Арбанаса, а нарочито Грка, при заузимању нових области, лако су могле да настрадају цркве и манастири. Стога је донета строга одредба против онога ко ,,обори'' (поруши) цркву.

Казна је: ,,да се оубие или обѣси'', како стоји у свим рукописима, почев од Струшког. Али Призренски рукопис има: ,,да се оубие и обѣси'', што може имати свој смисао: у чл. 95, опет у кривичном делу против црквеног сталежа, убица има да се ,,убије и обеси'' (тако стоји и у Струшком и у Призренском рукопису). Већ смо објаснили да је то нарочито срамна казна — вешање кажњеникова леша. Вероватно исто било је прописано у чл. 130 (према Призренском рукопису), али су доцније верзије, почев од Струшког рукописа, промениле тај пропис уневши алтернативу: да се убије мачем или да се обеси.

Члан 131

Члан 131 једини је који допушта двобој и то само у војсци.

Као далеки одраз крвне освете, судски је двобој типично доказно средство префеудалног доба и доба раног феудализма. Душанов законик га не спомиње нигде у обичном судству: сматрамо да је тумачење ,,узданиа'' у чл. 102 као судског двобоја погрешно, пошто

[776] Т. Тарановски, Историја, III, 156.
[777] Исто, 156.
[778] А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље, 143.

Душанов законик познаје боља доказна средства, почев од поротника до писаних исправа.

Само је у војсци двобој допуштен, јер феудално уређење сматра да војник-витез треба увек да буде спреман за мегдан; стога је у европским војскама двобој био допуштен до XIX века, као остатак феудалних схватања.[779]

Сматрамо да се у чл. 131 не говори о судском двобоју него о вансудском: два посвађана војника могу да се обрачунају на мегдану. Ипак закон строго пази да се тај двобој не претвори у свеопшту битку. Свађа двојице војника из два различита одреда могла је лако повући за собом братственике или земљаке ове двојице, те је свађа могла лако да изазове велики неред у војсци. Стога су прописане строге казне за те помагаче, које се чак мењају и пооштравају у разним верзијама: Призренски текст вели: ,,да се бию'', док у Струшком стоји ,,да се оубию'', у Раковачком ,,онаи да се оубіе'', а Бистрички, Атонски и Ходошки прописују: ,,роуцѣ да имь се отсѣкоуть'' што је остало и у млађој рецензији. Та је последња казна типична за византијско војно право, по којем се секу руке ономе ко краде коња у војсци (С. С., Л—8).

Члан 132

Ово је интересантна одредба у вези с ратним приликама. У чл. 116 постоји одредба по којој све ствари нађене у туђој земљи треба предати цару и војводи да они изврше поделу плена.[780] После тога се заплењени објекти (не само ствари, него људи, коњи и стока) могу продати коме хоће. Интересантан руски документ из 1300. г. из Витебска говори о трговцима који су ишли за војском да купују заробљенике као робље. Вероватно је то постојало и на Балкану. Члан 132 дозвољава да се купују не само објекти пореклом из туђе земље, него и они који су раније били од непријатеља заплењени у српској земљи; купац стиче на њих право својине. Ако пређашњи власник позна своју ствар и рекне формулу: ,,оно је моје'', купац има да се оправда поротом (клетвеницима) да је заиста купио у туђој земљи, а да није сам ни украо ни однео тај објекат из српске земље; у томе случају признаје му се право својине.[781]

Интересантна је формула: ,,ни тать, ни проводьчиа, ни вѣстникь'' и њено упоређење са формулом у парници од 1457. г. из Сребрнице:

[779] К. Јиречек, Историја Срба, III; К. Кадлец, Првобитно словенско право, 124—126; Ј. Томић, Мегдан у Срба XVI и XVII столећа. *Летопис Матице српске*, књ. 216. Нови Сад 1902, 4.
[780] Према статуту града Будве један део припада цару (Stat. Bud., cap. 1).
[781] У Скопској повељи из 1300. г. је друкчије: ,,Ако си га ие кто коупиль оть кого или плѣниль у тугои землін, все да се вракы лицемь кь црькви. А они да си продавьчиіе себе ищуть''. (А. Соловјев, Одабрани споменици, 79). Ту се изузетно манастиру признаје право својине на његове објекте заплењене у туђој земљи.

,,нисмо ми тоэи краги ни свеца ни часници'', ,,ни светници ни честници ни проводачьіа''.[782]

Члан 133

Поред владара који има право на ,,поносъ'' (а тим самим и на приселицу) у сваком селу, чак и у манастирском према чл. 23, исто тако и поклисар[783] који представља страног владара има право на чашћење ,,оу чие любо село''. Ипак је ово право приселице ограничено: поклисар са својом пратњом има право само на један оброк, на ручак или на вечеру, а затим треба да путује у друго село да не падне на терет становништва.

Треба навести да су у Српским повељама поједине манастирске метохије ослобођене те дужности, на пример, у Скопској повељи из 1300. г. вели се: ,,оброка да дати апоклисиароу ни севастоу'' и ,,апоклисиаринъ да не стае оу монастири'', а затим у једној Милутиновој повељи Хиландару из 1302—1309. г. у контексту: ,,ни пса, ни апоклисиаріа''.[784] У пет Душанових повеља, од 1332. до 1349. г., опет се спомиње ослобођење манастирских имања од ,,пьсара'' и ,,поклисара'',[785] а у Лесновској повељи из 1348. г. метохија је ослобођена од ,,провода поклисарь''.[786] Ипак, у много већем броју манастирских повеља метохије се ослобађају од приселице за псара, али поклисар није споменут, што можемо тумачити да су те метохије биле дужне да дају приселицу страним поклисарима.[787] Хтетовска хрисовуља из 1337—1343. г. говори изразима који су слични оним у одредби Душанова законика: ,,и псароу или вечера, или обѣдь, кьди га врѣме прижене'',[788] док поклисар није споменут.

Члан 133 изрично говори: ,,гдѣ придоу оу чие любо село'', што би значило да се та одредба односи и на све манастирске метохије. Онда настаје правно питање: остају ли на снази имунитети споменутих појединих метохија, или их опет закон укида? Имамо тачан пример из којега видимо да су имунитети у хрисовуљама могли да постоје као leges speciales и поред lex generalis: тачно на дан издања Душанова законика, 21. маја 1349. г., цар Душан издаје повељу анагносту Драгоју, којом ослобођава метохију његовог новог манастира близу Грбова ,,одь поклисара и пьсара'', а и доцније, 1355. г., издаје манастиру св. Николе у Добрушти повељу са сличним ослобођењем ,,одь пьсара, одь поклисара''.[789] После тога у манастирским повељама нема више

[782] А. Соловјев, Одабрани споменици; 218—219; о речи „поводьчина" уп. C. Jireček, Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 211.

[783] „Поклисарь" или „апоклисиарь" је грчка реч ἀποκρισιάριος.

[784] С. Новаковић, Законски споменици, 395.

[785] Исто, 403, 407, 424, 459, 470, 471, 473.

[786] Исто, 680.

[787] Исто, 310, 411, 449, 456, 467, 486, 507, 508, 512, 515, 516, 531, 698, 704, 766.

[788] Исто, 660.

[789] Исто, 720, 759; уп. И. Синдик, Однос града Будве према владарима из династије Немањића, 28.

ослобођења од поклисара, једино повеља Вука Бранковића из 1377. г., којом прилаже цео метех св. Ђурђа Скопског Хиландару, вели: ,,да несть надь нимь ни кефалие градскога, ни коульскога, ни владица, просто рекше ни иеднога, ни поклисара''.[790] Сличност ове формуле с изразима у Милутиновој повељи из 1300. г. истом манастиру даје могућност за закључак да је специјално ослобођење метохије св. Ђурђа остало на снази и после издања чл. 131 и да поједини имунитети, одређени у хрисовуљама, нису били укинути ни после издања Душанова законика.

Члан 134

У чл. 108 била је реч о таксама које пристав добија као ,,издавштину'' за предају спорних или поклоњених објеката. Члан 134 прописује значајне таксе поводом издавања ,,милосних књига'', тј. царских дародавних повеља. Велику таксу добија логофет, чија је дужност била да састави повељу и да провери тачност њеног издавања, што се изражава у повељи речима: ,,логофеть прѣроучи, записа и потврьди'', а у латинском преводу*.

Ако је поклоњено једно село, логофет добија 30 златних перпера; ако је записана читава жупа, опет по 30 перпера од сваког села. Сачувана повеља цара Уроша челнику Муси из 1363. г. приказује нам жупу која обухвата 56 села,[791] дакле, поводом даривања те жупе, логофет би добио 1680 златних перпера, огромну суму за коју је могао да купи неколико кућа. Изгледа да се властела и црквени сталеж нису бунили против толиких такса, пошто су знали да ће брзо накнадити тај трошак у облику феудалне ренте од експлоатисаних сељака.

Вреди забележити да у поменутој повељи из 1363. г. цар Урош ,,самь прѣроучи писати'', а логофет није споменут. Вероватно је да је то било учињено да се избегне такса, тим више што се ова повеља не тиче неког новог даривања, него само размене жупа између два великаша. Свакако, када су челник Муса и кнез Војислав први пут добили своје жупе, они су таксу платили.

За разлику од логофета, дијак (писар) који је повељу писао имао је много скромнији приход, 6 перпера од сваке повеље: речи: ,,за писаниє'' показују да је он ту таксу добијао од повеље, а не од сваког села. Годишње плате није било. Међутим у Дубровнику оног доба општински канцелар имао је одређену годишњу плату и поред тога скроман приход од сваког акта (1 динар, 6 фолара, чак 1 фолар, према важности написаног акта).[792]

[790] Исто, 452.

[791] А. Соловјев, Одабрани споменици, 166.

[792] О *дијаку* и *логофету* у Србији в. С. Станојевић, Студије о српској дипломатици. XI. *Глас СКА*, CVI, књ. 61, Ср. Карловци 1928, 82—95 и CLVII, књ. 80, Ср. Карловци 1933, 221—249.

* Латински текст није наведен у рукопису (Т. Н.).

Члан 135

Као и чл. 82, о приселици за Влахе и Арбанасе, чл. 135 има за циљ да ограничи право војске на приселицу. Пролаз војске која тражи бесплатну храну и стан од становништва, био би тежак терет за становништво, а ипак у оно доба превласти натуралног газдинства, када војска не прима плату, нормална је обавеза становништва да војску храни. Ретко је која манастирска метохија била ослобођена „оть приселице, оть конске, оть псара и оть поклисарь" (повеља из 1348. г.);[793] у том контексту јасно је да овде „воиска" значи једну врсту приселице.

Члан 135 прописује за војску исти ред као и за катуне Влаха и Арбанаса — где један одред војске „падне у село" (баш као тежак терет), други, који иде за њим, не сме да се задржи у том селу. Ипак, није одређено колико времена може да се задржи тај одред у селу, да ли само пола дана, као поклисар по чл. 133, да ли цео дан или више? Мислимо да је то зависило од тока ратних операција и стога није могло да се пропише унапред. Новаковић види у томе „сталну тежњу законика да терете давања стана и хране селима смањи и олакша колико се год може". Треба споменути да се та тежња руководи колико бригом за сељаке, толико и интересом феудалаца да њихова села не буду разорена.

Члан 136

Наслов: „година 6862" јасно показује да су чланови, почев од 136, били донети или потврђени на неком сабору 1354. године.[794] Вреди споменути да тог датума нема у Струшком рукопису, али он се налази у девет осталих рукописа старије рецензије; нема га у рукописима млађе рецензије, почев од Паштровског.

Члан 136 сачувао је облик посебне царске наредбе, простагме, која је сада унесена у Законик. Тај члан прописује строгу послушност свим царским наредбама (већ у Bas., II, VI, 9 и 15). Значајно је што се ту спомињу као евентуални непослушници и царица и краљ и властела, док црквене установе нису изрично споменуте. Тим поводом Тарановски вели: „Тешко би било претпоставити да неко од свештенства „пречује књигу цареву", те стари законодавац, који редовно пази само на оно quod plerumque fit није сматрао за потребно да о општој поданичкој дужности опомиње и цркву", која је иначе спроводила византијску идеологију о покорности владаочевој власти.[795] Ипак, израз „и вьсакомоу чловѣкоу" показује тежњу за генерализацијом и може да обухвата и грађане и чланове клира.

Наравно, у доба феудализма најчешће се дешавало да владара не слушају баш његови моћни вазали. Као пример можемо навести

[793] С. Новаковић, Законски споменици, 424, 470, 473.
[794] Тачније, између 1. септембра 1353. и 31. августа 1354. године.
[795] Т. Тарановски, Историја, I, 153.

случај баш из година издања Душанова законика. Цар Душан је поставио свог шурака, деспота Јована Комнена, за господара великог дела Арбаније: деспот је на обали близу Авлоне опљачкао насукани млетачки брод служећи се обалским правом (jus naufragii), које је ипак било укинуто уговором између Дубровника и Србије 20. септембра 1349. године.[796] На жалбу млетачког поклисара, истог дана, 20 септембра, цар је обећао да ће се и та штета надокнадити, али поклисар пише: „Господин цар посла (књигу) споменутом свом рођаку . . . и нареди му да накнади сву штету, али тај рођак господина цара не учини ништа, што је цара заболело, али није могао ништа из љубави према госпођи царици".[797] На крају, цар је 13. априла 1350. г. лично платио 1120 дуката одштете и послао их у Млетке по своме поклисару Михаилу Бући. У вези преговора о укидању обалског права стоји и Душаново писмо од 26. септембра 1349. г. којим цар обећава поклисарима Млетака и Дубровника да ће им исплатити све дугове, између осталог 1600 перпера за дубровачки брод, „дрѣво кое се е оу Зети разбило тере оузела госпожда царица".[798] Видимо да је царица Јелена имала своју област у Зети, вероватно ону исту којом је раније управљала краљица Јелена, и ипак није сама платила штету, него је то препустила цару.

Баш овакви случајеви непослушности саме царице и великих феудалаца цару изазвали су одлучну наредбу чл. 136, у коме ипак нема никакве кривичне санкције.

Предвиђа се случај да се царево наређење не може извршити због фактичке немогућности или због тога што се не може одмах предати тражени објект (новац или друго), онда царев гласник има да се врати цару и да му реферише. Тарановски тим поводом вели: „Што је за тим рефератом имало да дође, о томе законик ћути, али је дотични резултат могао очевидно да буде тројаки и то — или да се наређење у потпуности понови, или да се укине, или да се на одговарајући начин према стварним приликама промени".[799]

Члан 137

У првом делу Душанова законика налази се већ чл. 124 којим се потврђују хрисовуље издате грчким градовима. Сада, у другом делу,

[796] „И що се развие дрѣко венетьчко и дубровьчкоо, що утече у землю царьства ми и кралеву, да се не узме ницщо, да есть свободноо" (А. Соловјев, Одабрани споменици, 146).
[797] Š. Ljubić, Listine o odnošajah izmedju Južnoga Slavenstva i Mletačke republike, III, 176.
[798] С. Новаковић, Хрисовуља Душанова од 20. септембра 1351. којом наређује да се дуг Дубровчанима исплати. *Гласник СУД*, књ. X, св. XXVII. Београд 1870, 285—286. Писмо нема датума, а издавачи су ставили 1351. годину. Ипак, у самом тексту писма вели се да је споразум постигнут 20. септембра 6858, тј. 1349. г. када су цару дошли млетачки и дубровачки посланици. Јасно је да је писмо 26. септембра издато исте године, а не две године касније (уп. А. Соловјев, Одабрани споменици, 152).
[799] Т. Тарановски, Историја, I, 154.

видимо одредбу сличне али проширене садржине. Тим поводом Новаковић вели: „Или што се мислило да су тиме (чл. 124, А. С.) ослабљена таква иста права градова који су се у Србији и раније налазили, или што се нашло да чл. 124 може дати повода таквоме мишљењу или што су и српски градови желели и старали се да се и њихова права унесу у Законик онаким начином каквим су унесена права грчких градова, нађено је да се овај члан унесе у Законик".[800] То је мишљење тачно, треба само прецизирати који су то градови који су се налазили у српској држави пре Душанових освајања у грчким земљама. Било их је три врсте:

1) Највише података имамо о најповлашћенијим приморским градовима, у које се рачунају Котор, Будва, Бар, Улцињ, Скадар, Дриваст. Они су имали своје статуте, а и хрисовуље које су добијали од српских владара.

2) Друга врста повлашћених градова су саска рударска места, као Брсково, Трепча, Ново Брдо, чија је аутономија свакако била потврђивана сада изгубљеним хрисовуљама.

3) У трећу врсту спадају српски градови Ниш, Призрен, Скопље (освојено већ 1282. г.). И они су могли да имају своје хрисовуље, иако нису уживали толику аутономију као прве две врсте.[801]

За све те градове важи чл. 137 у коме се нарочито наглашава да ни сам цар не сме ништа променити у тим повластицама. У вези с том одредбом стоји и чл. 176.

Члан 138

Члан 138 говори о фалсификатима царских оптшинских повеља којих је било доста у оно време. Баштинска хросивуља најјачи је доказ права својине; пошто оне нису биле регистроване у владаочевој канцеларији и није се водила евиденција раније издатих даровница. Појединци, и то властела или представници цркве, често су долазили на мисао да повећају свој феудални посед помоћу фалсификата.[802]

У овом члану не говори се о потпуно фалсификованим повељама, него о делимичном преправљању: у аутентичној повељи нађе се „име (неког села) лажно приписано", или поједине речи и реченице преиначене, да би се добило више користи помоћу тих интерполација.

Као казна предвиђа се поништење целе преправљане повеље, а тим самим и конфискација баштине.

[800] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 228.

[801] Из списа Живот деспота Стефана од Константина Филозофа види се да је деспот око 1405. г. дао граду Београду „освобожденије градоу томоу отъ вьсачьскыих вѣщеи, дасть же и закѣть симь сь вьсакыимь оутврьждениемь не поколѣбати се" (С. Новаковић, Законски споменици, 87). „Закѣть" (διαθήκη) означава у кићеном језику Константиновом *наредбу*, *повељу*.

[802] О фалсификовању повеља и о мерама за утврђивање аутентичности докумената писао је исцрпно Станоје Станојевић (Студије о српској дипломатици. XXIV. *Глас СКА*, CLIX, књ. 87. Београд 1936.

Сличну одредбу налазимо већ у Скопској повељи из 1300. г. где се у санкцији вели: „Кто ли се обрѣщет ухищрениемь диаволимь прѣтворивь едину чрьту отъ сихь више писаниихь у семь хрисовулѣ ... да плати у царину 500 перперь".[803]

У пресуди градског суда у Серезу под председништвом митрополита Саве (Србина) из 1365. г. наводи се како су калуђери манастира Кастамонита у спору с манастиром Есфигменом поднели суду повељу цара Стефана. Суд је испитао повељу и нашао да је фалсификована.[804]

Члан 139

Ова одредба директно упућује на чл. 68, на оно што је „царство ми записало оу законице". Види се да цар даје проширено тумачење чл. 68 и сматра га обавезним не само за пронијарске меропхе, него уопште за све меропхе.

Стојан Новаковић вели: „Пошто су се члановима првога законског зборника од 1349 осигуравала у свем права господарска, показало се потребно да се у другоме зборнику помисли и на права насељеничка или радничка (меропашка)". Види се да је било доста случајева прекомерне експлоатације сељака, да су феудалци или њихови управни органи тражили од сељака работу и ренту преко онога што је прописао чл. 68. Могло је бити доста случајева жалби и незадовољства. Стога нова одредба строго прописује да у том случају меропах може да тужи суду свога господара и нико не сме да га задржи од суда. У случају да меропах добије парницу, судија има да обезбеди извршење пресуде гаранцијом јемаца који би јамчили за осуђеног феудалца да ће он заиста платити штету меропху. Чак је предвиђено да господар не сме после тога да се свети меропху.

Најмаркантније је у овом члану то што меропах може да тужи суду и самог цара и царицу: ово је лепа декларација, поводом које Ст. Новаковић примећује: „Питање је како се то вршило, али је занимљиво да су оновремени законодавци на то мислили".

Да бисмо разјаснили то питање, можемо навести аналогију из законика Majestas Carolina из 1347. године. Сам чешки краљ Карло IV, који је написао пројекат тог законика, вели у чл. XLII: „Иако је владар ослобођен од закона и не може бити осуђен од икога, ипак тачно је да владар буде везан законима", стога краљев сељак коме би управљачи села чинили неправду, може да тужи суду краља; али ради одржавања краљева достојанства тужба се не подиже лично против краља, него увек против његових чиновника.[805] Вероватно је да се сличан поступак примењивао и у Душановој држави.

[803] А. Соловјев, Одабрани споменици, 82.

[804] А. Соловјев, Судије и суд по градовима Душанове државе, 159.

[805] Уп. Т. Тарановски, Majestas Carolina и Душанов законик, 53; в. M. Wlainatz, Die agrar-rechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens, Jena 1903, 194—195 и Н. Радојчић, Јемства личне и имовинске слободе по Душанову законику, 7—17.

Члан 140

И чл. 139 и многи следећи опет износе на видело класне супротности у српском феудалном друштву. Појачана експлоатација сељака у вези с развитком робноновчане привреде имала је за последицу бежање сељака са феудалног имања у градове и у шуму (у хајдуке) или покушаје прелаза на друга имања, где су им нудили лакше услове живота. Познато је и из историје руског права како интензификација феудалне привреде тражи што више руку за крчење и обраду земљишта: крупни феудалци, нарочито манастири, радо позивају на своја имања сељаке, обећавајући им олакшице: то је ишло на штету средње и мале властеле која тражи од владара строгу потврду везаности сељака за земљу.

Та конкуренција између разних врста феудалаца довела је до уношења чл. 140, који је у поређењу са чл. 115 много строжији. Док по чл. 115 држалац туђег сељака има само да га врати првом господару, по чл. 140 он се кажњава као неверник, тј. конфискацијом имања и смртном казном.

Предвиђа се само, као изузетак, случај да неки феудалац има „књигу царства ми", која му изрично допушта примање туђих сељака. Већ поводом чл. 115 нисмо могли да се сложимо са тумачењем Ст. Новаковића које он понавља и поводом чл. 139, да је то царско писмо „допусно којим је човек насељеник могао оставити једнога па прећи другом господару". Сматрамо да поједини зависни сељак никад не би добио овакво писмо од цара, него да се ту ради о повластици датој феудалцу, као што видимо из повеље деспота Стефана манастиру Тисмену (в. коментар чл. 115).[806]

Исто као у чл. 139 та забрана примања туђих сељака простире се и на самог цара и царицу: опет треба тумачити да се та одредба односи на управнике њихових сељака, што би иначе испало да сам цар може бити кажњен од суда као неверник.

Члан 141

Ова одредба приказује нам другу класну супротност оног доба — економску конкуренцију између феудалаца и градске буржоазије. Експлоатација сељака терала је многе меропхе да напуштају своје баштине и да беже у градове где су се надали лакшој заради. Градови су радо примали те сељаке који су изгубили своју земљу, пошто градска буржоазија тражи јефтине радне руке за занате, за нове мануфактуре, за кућну послугу. Стога су средњовековни градови проглашавали начело „Stadtluft macht frei" — сам градски ваздух чини човека слободним: сваки сељак који пребегне у град ослобађа се феудалне завис-

[806] Г. Острогорски, Две белешке о Душановим хрисовуљама светогорском манастиру Ивирону. Матица српска. *Зборник за друштвене науке*, 13—14. Нови Сад 1956, 76.

ности. То начело обично је потврђивао владар коме је била потребна подршка буржоазије.

Тако у статуту града Будве, издатом за време цара Душана, налази се чл. 2: „О слободи онога ко дође да се настани у земљи (Будве)" — „Ако неки (зависан) човек господина цара или неког његовог властелина или неког грађанина дође да станује у нашем граду, нека буде дужан да служи само општини. Ниједан грађанин не сме да га потчини себи".

Међутим, под утицајем феудалне властеле, цар Душан прописује да „тргови и кнезови по градовима" не смеју да примају туђе људе, тј. зависне сељаке и прети истим строгим казнама.

Настаје питање: да ли се та одредба простире на све градове, чак и на оне најповлашћеније, као Будва и Котор? Сматрамо, као и поводом чл. 133, да је изрично потврђена lex specialis остајала на снази поред lex generalis и да се чл. 141 односи само на тргове и мање градове.[807]

Члан 142

У првом делу Душанова законика чл. 57 говорио је о властели која би чинила штету сељацима када се служи правом приселице, обично када би путовала службеним послом. У овој злоупотреби власти видели смо израз класне супротности.

Сада, у другом делу Душанова законика, чл. 142 опет говори о властели која чини зло сељацима „прѣз-законь царства ми што ѥсть царство ми оузаконило на сьбороу", тј. противно чл. 57, и опет прописује строжу казну. У томе случају властелину има да се „оузмѥ дрьжава", тј. држање жупе и града, а поред тога треба да надокнади од своје имовине[808] сву штету и да буде кажњен као „пребегалац". У самом Душановом законику нема нигде казне за пребеглице, али у Скраћеној синтагми (П-5) налазимо две одредбе које прете смртном казном свакоме од „православних" ко пребегне непријатељу.[809]

Из ове строге одредбе видимо да су били чести случајеви да властелин, место да управља како треба својом облашћу, пљачка села и сељаке и „затире државу" својом безобзирном експлоатацијом.

[807] Доста је загонетна стилизација: „и трьговѣ и кнезовѣ и по градовѣхь" коју налазимо у свим рукописима који имају тај члан, Призренском, Бистричком, Барањском, Атонском, Ходошком и Шишатовачком. Остали рукописи уопште немају те одредбе. С. Новаковић сматра да под „кнезовима треба разумевати старешине жупске, којих је било различитих", али из контекста изгледа да је реч о кнезовима по градовима.

[808] Плата „од куће" значи плаћање из личног, приватног имања одговорног лица; уп. у уговору с Дубровником 1326. г.: „да имь кралѥвство ми плати из моѥ коукѥ" (С. Новаковић, Законски споменици, 163).

[809] К. Јиречек (Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 159) упозорио је на разлику између речи „пребеглица" (Überläufer) и „побеглица" (Flüchtling); уп. Т. Тарановски, Историја, II, 131.

Треба само да се подсетимо сликовитих израза грчких повеља цара Душана, које ослобађају манастирске метохије од упада те властеле овим речима: „И нико од кефалија . . . или ма ко други да . . . не простре на њих руку лакому и грабежљиву" — χεῖρα πλεονέκτιν καὶ ἅρπαγα (Рус. 1349),[810] или: „да . . . нико од све властеле и властеличића царства ми нипошто . . . не простре лакому и неправедну руку на његова имања" (1352. г.);[811] у повељи цара Синише 1361. г. вели се још „и штеточинску ногу" (πόδα κακωτικὸν ἢ ἐπιζήμιον).[812]

Треба навести да су ти изрази преузети из византијских повеља, јер су у Византији властела и чиновници били познати по својој грабежљивости.

Члан 143

Опет видимо у другом делу Душанова законика јасну допуну првом делу. Члан 49 прописује одговорност крајишника у случају упада непријатељске војске коју он не би задржао на повратку из земље. Сада имамо још један случај одговорности у борби против хајдука.

Заоштравање класних супротности у феудалној држави водило је бежању сељака у шуме, стварању хајдучких чета — гусара.[813] Највише су се оне задржавале у граничним планинама и прелазиле би у случају потребе у другу државу. Борба против њих јесте дужност војводе-крајишника — у случају да гусарска чета[814] пређе преко државе крајишника и врати се с пленом, а крајишник је не задржи, он плаћа седмоструку глобу.

Опет као у чл. 49 крајишник се не кажњава ако је непријатељ (или гусар) тек упао у државу — одговорност настаје тек ако крајишник не спречи поновни излазак из државе. Ради тога крајишник има да позове сељаке на „потечицу" (повеља деспота Лазара Ватопеду),[815] тј. да дигне хајку против гусара. Сличну одредбу имамо у чл. 97 Пољичког статута: „а ча је гуса очита како војска, тај носи закон као војнички; прво је да се *потич* учини на закон, ча би отела" (у ред. В: „закон је да се потече и учини ча би отели").

---

[810] А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље, 129.

[811] Исто, 181.

[812] Исто, 237.

[813] Тамно је порекло речи „гусар, хусар". Академијин Рјечник изводи њу од латинске речи cursa, cursor, што неће бити тачно, јер речи хѫса, хѫсарь и chąsa јављају се већ у црквено-словенском и старом пољском језику (увек са назалом). Не стоје ли оне у вези са старогерманском речи Hansa која значи *удружење, савез за одбрану?* У сваком случају то је старословенска реч. Од ње потиче мађарска реч huszar која означава војника-коњаника, исто као што реч *хајдук* може значити војник-пешак; уп. P. Matković, Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567. *Starine JA*, knj. 22. Zagreb 1890, 130.

[814] Чл. 143 Душанова законика вели „гоусарь", у једнини, која замењује множину исто као „Влахь или Арбанасинь" у чл. 82.

[815] А. Соловјев, Непозната повеља деспота Стефана манастиру Ватопеду. *ПИЧ*, I, Београд 1935, 482—483.

Члан 144

И ова одредба донета је као допуна и проширење одредбе из првог дела Душанова законика и то чл. 58. Тамо је било говора о сељацима који учине зло селу умрлог властелина. Сада чл. 144 говори о сељацима који опљачкају имање побеглог властелина. Новаковић није дао никакав коментар томе члану, док је Тарановски лепо рекао: „Карактерна је за своје време она слика социјалних и специјално аграрних односа, која се нама открива иза наведених казнених одредаба. Били су они знатно напрегнути; незадовољства се против властеле нагомилало код сељака много; постојало је неко сакривено врење; чим је властелина-господара нестало, било због тога, што је умро, или што је своје имање напустио, увек је било опасности да се околни сељаци против њега подигну, нападну и разоре његову кућу и његово имање".[816] Док у чл. 58 Закон штити имање умрлог властелина, чл. 144 штити имање „побегаоца" који је крив пред владаром. За овакво пљачкање напуштене имовине од стране „околних села и жупе" могла се наћи, поред класне мржње, извесна побуда (а и оправдање) у старинским схватањима кривичног права: имање тешког кривца треба да буде „разграбљено" од племенске или територијалне заједнице.[817]

Душанов законик не допушта више овакве облике примитивног самосуда: он штити ту имовину, која треба да припадне држави путем конфискације и прописује оштру казнену репресију против сељака. Они треба да буду кажњени као „неверници царски", не само због тога што су повредили интересе фиска, него и због тога што је пљачкање властеоског имања израз незадовољства потиштених сељака, које треба сузбити у интересу феудалне класе.

Члан 145

Од чл. 145 до чл. 150 унета је у Душанов законик повеља цара Душана против хајдука и непознатих крадљиваца.

У феудалном друштву средњег века хајдучија је била веома распрострањена као израз незадовољства експлоатисаних сељака својим положајем. Као што је већ навео Новаковић, Скраћена синтагма доноси доста одредаба против разбојништва и крађе (у главама А-11 и К-8), од којих последња прети смртном казном „нарочитим разбојницима". Сада Душанова повела проглашава одлучну борбу против разбојника и познатих крадљиваца, прописује још строжије казне, а уводи и колективну одговорност. Тарановски примећује: „Као што се види из стилизације наведене одредбе, није ту у питању репресија против појединих случајева крађе или разбојништва, него општа борба против тата и гусара, дакле против оних људи, који су познати као тати и гу-

---

[816] Т. Тарановски, Историја, II, 128.

[817] Уп. познати „поток" и „разграбление" у Руској правди (чл. 7 и др. по Троицкому I списку) или у Грбаљском статуту (чл. 9): „да му нас Грбаљ све што има изједе и попије".

сари'',[818] тј. против професионалних крадљиваца и разбојника. Циљ је ове наредбе да се сви професионални тати и гусари ухвате и да буду кажњени.

Пошто феудална држава нема за то ни истражних ни полицијских органа, општинама се намеће дужност да оне спроводе генералну истрагу (inquisitio terrae generalis). Таква истрага добро је позната средњовековном немачком праву као Rügeverfahren, а у руском праву XVI—XVII века као ,,повальный обыск''. Изасланик државне власти сазива збор на коме се од сељака тражи да именују кривце и да их издају.[819] За разлику од чл. 99 и чл. 100 Душанова законика, где се селу оставља на вољу да изда или не изда потпаљивача, сада се селу прети најстрожом казном, ако се у њему после тога ипак пронађе кривац ,,село треба да се распе'', тј. да буде расељено (уп. чл. 24).

Казне су пооштрене: гусар треба да се обеси стрмоглавце, што је нарочито мучна казна, а тат да се ослепи. Чак и господар села, тј. властелин или пронијар, одговара новчано за сву штету која је учињена, а осим тога треба и сам да буде кажњен једном од поменутих казни. Из тога видимо да цар Душан преноси на феудалне господаре села дужност да врше генералну истрагу: они су највише одговорни ако се у њиховом селу ипак пронађе професионални тат или гусар. Новаковић добро примећује ,,да под *господар* на завршетку не треба разумевати баш велику властелу него омање имаоце који су у селу седели и селом својим сами управљали'',[820] тј. пронијаре или властеличиће.

Члан 146

Као наставак претходног члана, чл. 146 прописује исту строгу одговорност за сеоске старешине, ако се у њиховом селу нађе гусар или тат.

Интересантна је терминологија тих старешина по селима и катунима, коју је већ доста тачно објаснио Ст. Новаковић. Он вели: ,,*Кнезови* су, без сумње, сеоске и катунске старешине по северозападним странама, даље од утицаја грчкога;[821] *премићури*, (примићури управо и у понеким оновременим делима *примикири*, од грчкога πριμικήριος, којом се речју означавао црквени старешина, па је, одатле, пренесена и у села) су то исто у крајевима ближе ка Грцима;[822] *владалац* је онда

[818] Т. Тарановски, Историја, I, 95.

[819] Статут угарског краља Ладислава говори у чл. 4: „de purgatione furti, si quem tota villa furem proclamavit" тј. читаво село проглашава некога за крадљивца.

[820] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 233—234.

[821] „Кьнезь" на челу влашког катуна у Жичкој повељи 1220. г. (С. Новаковић, Законски споменици, 572) и у Хиландарској 1282. г. (Исто, 390); уп. J. Bogdan, Über die rumänischen Knezen. *Archiv für slav. Philologie*, XXV, Berlin 522 и сл. у XXVI, 100 и сл.

[822] „Прѣмикюрь" на челу влашког катуна близу Врања у повељи краља Душана (С. Новаковић, Законски споменици, 414) и код Призрена у повељи 1348. г. (Исто, 692, 693). Близу Велбужда спомињу се 1381. г. „по селѣхь примикюриѥ" (Исто, 448).

значио простога управног чиновника, и они су се наместо кнезова и примићура налазили у селима властеоским или црквеним.[823] *Предстајници* и *челници* су то исто, ови последњи пак називи као да су се онда понајвише употребљавали за старешине сточарских села или катуна''.[824] Као што је он приметио на другом месту, та велика разноврсност назива можда је зависила од тога да ли су они били наследни, бирани, или их је господар постављао.[825]

За одговорност сеоских старешина за хајдучију по селима Новаковић наводи занимљиву паралелу — распис Шабачког магистрата против хајдука од 6. маја 1808. године. У њему стоји: ,,Оштро кметовом налажемо да од сада ако би који у хајдуке отишао, у тога вере нема, нити ће се на веру звати, него оно село хоће пропасти и сеоски кметови. А онај који одврља тераће се док се из ове земље не истера. И ове године што је год похарато у коме селу, то ће село под морање платити. И од сада, у коме се селу човек похара, оно ће село малом и главом платити, и оно село на томе месту више остати неће, нити баштина, нити виноград, него ће се у пропаст окренути . . . Који би кмет сеоски затајао да је какво рђаво дело урађено, и не јави, вечито у апс допасти ће, а онај који им хлеба даде, главом ће платити. А најпосле од кметова за свако зло и добро дело изискиваће се да одговарају''.[826] Видимо да Карађорђеве власти прописују исти ,,расап'' села и исту строгу одговорност сеоских кметова за сваки случај разбојништва као и чл. 145 и чл. 146 Душанова законика.

Члан 147

Члан 147 уводи строгу одговорност властеле-господара села којима су сеоске старешине ,,владаоци'' саопштили да у селу има гусара и тата, а господари нису предузели никакве мере, јер су се начинили да то нису чули.[827] Тај члан свакако циља на већу властелу која не станује у дотичном селу, него управља тим селом помоћу разних ,,владалаца'', за разлику од мање властеле, одмах одговорне према чл. 145.

[823] „Владальць" је управник села постављен од господара: „владальць црьковни" у повељи 1276. г. (С. Новаковић, Законски споменици, 387), „владальца вивше 6 оваца" у Светостефанској повељи (Исто, 628).

[824] „Предстанникь" је познат само по овоме члану Душанова законика. „Челник" може означавати велико достојанство: на двору владаоца помиње се „велики челник", „челник ризнички" (Ђ. Даничић, Рјечник, III, 460). Али из бележака К. Јиречека види се да се челником и данас у грчком језику зове старешина катуна у околини Пинда и Олимпа (К. Јиречек, История на Българитѣ. София 1939, 44; в. С. Новаковић, Село, 50).

[825] С. Новаковић, Село, 109.

[826] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 234; уп. цит. из Протокола шабачког магистрата од 1808. до 1812. године. *Гласник СУД*, II од., књ. 1. Београд 1868, 18.

[827] Ђ. Даничић преводи реч „понєвѣдити сє" као non curare. Једини је пример овај члан Душанова законика (Рјечник, II, 361).

Члан 148

У вези с претходним одредбама, чл. 148 наставља питање о судском поступку против професионалних гусара и тата. Види се да је брига о истрази против њих поверена судијама постављеним од цара да суде по областима. Прописано је да свако без разлике, црквене власти, властела и остали људи, има да изврше судијине наредбе које се односе на разбојника и крадљивца. Непослушност судијиној „књизи" се кажњавало се исто тако као и непослушност царској наредби, тј. по чл. 136. „Прѣслоушникь" је онај који је „преслушао", пречуо царску заповест.[828]

Члан 149

Члан 149 још тачније прописује поступак против „обличног" тата и гусара. У старом правничком језику словенских народа *лице* значи не само особу, него и ствар, и то corpus delicti код крађе. У вези с тим, глагол „обличити" значи јавно доказати (уп. чл. 5), а „облични" — ухваћен на делу, или онај код кога се нађе доказ његове кривице (уп. чл. 109). Поред те две врсте, у „обличене" злочинце рачуна се и онај кога преда судијама „жупа, или село, или господар",[829] тј. онај кога су на неки начин, по договору територијалне заједнице, признали за окореле злочинце и тим самим „обличили". Декрет угарског краља Ладислава за све њих каже: si quem tota villa furem proclamavit.

Све те три врсте криваца имају да буду строго кажњене: реч „ослепе" односи се на тате, а „обесе" на гусаре.[830]

Члан 150

Овом се одредбом завршава новела о татима и гусарима. Док се у претходном члану говори о начину поступања с „обичним" злочинцима, чл. 150 прописује поступак у случају оптужбе без „обличенија", тј. без стварних доказа. У томе случају оптужени има право да се правда божјим судом.

Сујеверни средњи век примењивао је разне облике божјег суда, који су били познати и у античко доба. Поред правдања кључалом водом, „котла", споменутог у чл. 84 и чл. 106, ова одредба прописује доказивање „железом", које се иначе не спомиње у српским повељама. Али угарско право добро познаје тај judicium ferri condentis и широко га примењује. У Варадину је католички капитол уписивао све случајеве правдања усијаним гвожђем, које је било праћено наро-

[828] Т. Тарановски, Историја, II, 114—115, 124.

[829] Сматрамо да је читање Струшког, Бистричког и др. рукописа „или ихь прѣда жоупа или село" тачније него Призренског: „или ихь прѣдадоу жоупѣ, или селомь".

[830] T. Saturnik, Přispěvky, 122—124, 132—133, 137—138.

читим црквеним обредом.[831] Интересантно је што тај варадински регистар из XIII века зове то суђење словенском речи „правда" (ad praudam misit), из чега бисмо могли закључити да је он и раније био познат словенском праву. Чешка Рожемберска књига са почетка XIV века зна за právo-železo. али Majestas Carolina из 1347. г. покушава да укине ордалије (божји суд) као увреду божанства.

Византијско писано право не зна за ордалије, али у обичајном праву феудалне Византије можемо наћи тај обичај: никејски цар Јован Ватац наређује око 1240. г. будућем цару Михаилу Палеологу да се оправда усијаним гвожђем.[832] Историчар Пахимер говори да је у XIII веку правдање железом било у великој примени у Византији.[833]

Душанова одредба прописује строго црквени облик правдања: оптужени је дужан дићи железо из ватре пред вратима цркве, пронети га кроз цркву и положити на олтар. Ако би се опекао, значило је да је доказано да је крив.

Члан 151

Од чл. 151 почиње читава новела о пороти, која обухвата четири члана. Она изгледа као једна замашна реформа — завођење пороте у свим кривичним делима, „и за много и за мало". И пре 1354. г. били су познати поротници као клетвеници (Eideshelfer, conjuratores), који имају да се закуну за оптуженог и да га оправдају својом заклетвом, а у случају да не положе заклетву, да га тим самим окриве, „признају за кривог". Поротници нису судије, јер се пред њих нису износили докази, они су сами доказно средство, али од пресудног значаја — после њиховог исказа судији остаје само да оптуженог пусти или да му одмери казну.[834] Свечан број, 24 или 12, поротника познат нам је и из ранијих суђења око земље. Члан 151 уводи одређене бројеве према величини кривичног дела, од 24 до 6.

Одредба нарочито инсистира на томе да поротници „несоу вол'ны никога оумирити", што значи да не смеју фунгирати као „крвно коло" које може да измири завађене странке, него они морају оптуженог да оправдају или да га признају за кривца.[835]

Значајно је што се пуноважно решавање признаје већином гласова, док се раније од клетвеника обично тражи једногласна одлука. Како вели Тарановски, „пошто је познато, како је већина гласова тешко крчила за себе пут у средњем веку, могла би се дотична наредба у Душановој новели признати за једну нову реформаторску меру".[836]

[831] R. Rauscher, O registru Varadinském. K dejinám božich soudu v Ucharach. „Beatislava", III. Bratislava 1929, 307—326.

[832] Z. v. Lingenthal, Geschichte, 407—408; Acropolita, I, 103—105.

[833] G. Pahimeris, De Michaele et Andronico Paleologis libri tredecim. I—II. Bonn 1835; I, 33.

[834] К. Јиречек, Историја Срба, III, 146, 149, 160, 162, 163; Б. Марковић, О доказима у кривичном поступку, *Полицијски гласник*, III, Београд 1907, IV, 1908.

[835] О поротницима у XVIII в. в. А. Соловјев, Студије из историје нашег народног права у XVIII веку, 215.

[836] Т. Тарановски, Историја, III, 212.

Иста одредба прописује црквену церемонију, свечану заклетву поротника у цркви пред свештеником, што ипак није могло да се увек изврши, јер су у парницама око међа поротници долазили на лице места, куда их је и после Душанова законика обично водио на заклетву пристав или ,,отрок'' (пресуда из 1454. г.).[837] Ипак, да би порота сачувала свој црквени облик, владар шаље понекад поред пристава и једног или два епископа да закуну поротнике (пресуда из 1376. г.).[838]

Члан 152

Члан 152 изрично вели да је порота регулисана још за време Милутина и да се она и тада одређивала према сталешком начелу. За велику властелу поротници морају бити такође велика властела, а за средње људе — њихова ,,дружина'', што значи људи истог друштвеног положаја. У средње људе Новаковић убраја властелу, трговце, грађане; могли бисмо додати још и попове. Напокон за себре, за које се Душанов законик служи интересантним збирним називом ,,себрьдіа'', опет је прописана порота од људи из њиховог сталежа.

Значајно је то да по овој одредби у пороту не смеју да уђу ни рођаци ни непријатељи оптуженог. У старије доба поротници су се обично бирали између рођака и братственика оптуженог, што је остатак родовско-племенских односа. Одредба Душанова законика чини у том погледу велики корак у правцу објективизације пороте. Док, на пример, Врбански и Которски статут наређује да поротници буду ближике, consanguinei оптужене стране, чл. 151 то не допушта. На сличном гледишту стоји Будвански статут из доба цара Душана који садржи одредбу по којој противна странка има право да одбаци поротнике, ако су рођаци оптуженог, и да у пороти не смеју бити крвни непријатељи или кум оптуженог: ,,e se li fasse padre o fratello o cugino carnale o nievo o barba o avo o cugnajo o genero o socero o consegro ... ancora non puo esser ... inimico del sangue, compare ''etc. (St. Bud. c. 113, ,,De guarenti'').

Члан 153

Члан 153 значајан је по томе што из њега видимо да порота у Душанову законику није више једнострана доказна порота, него да је више објективна, пошто у њу улазе у једнаком броју поротници и једне и друге странке. За ,,иноверце и трговце'', тј. католике из Приморја и Дубровника, у случају њиховог парничења са Србином, порота има да буде састављена од једнаког броја Срба и од дружине тих иновераца.

Опет се Душанов законик позива на ,,Закон светог краља''. Међутим, у уговорима краља Милутина с Дубровником нема овакве

[837] А. Соловјев, Одабрани споменици, 214—216.
[838] Исто, 169—171.

одредбе, тамо стоји само: ,,Аке воуде пра сь Сасиномь, да воуде іеднь Сасинь, а дроуги Доуковчанинь, прѣдь теми да распраклаю''[839] и: ,,И ако се обрѣте кои дльгь междоу Срьблиномь сь Доуброкчаниномь, да имь и соудь прѣдь соудномь срьбскимьи прѣдь іединѣмь Доуброкчаниномь''.[840] Ове одредбе говоре о мешовитом суду у којем је један судија српски поданик (Србин или Сасин), а други Дубровчанин. Вероватно је да је та одредба у пракси укључивала у себи и доказивање мешовитом поротом, састављеном у једнаком броју од представника Дубровчана и Саса или Срба. Тек уговор цара Душана с Дубровником из 1349. г. говори јасно: ,,И кьди прии Латининь Срьбина, да да Латининь Срьбиноу половиноу Латинь, а половиноу Срьбль сведоке; такожде и Срьбинь кьди при Латинина, да моу даіе сведоке половиноу Срьбль, а половиноу Латинь по законоу, како соу имали оу родителіа и оу прародителіа царьства ми светаго кралиа''.[841] Дакле, тај уговор објашњава да је и у време Стефана Дечанског и Милутиново постојао ,,закон'', тј. обичај по коме тужилац има да одреди ,,сведоке'', поротнике, од представника обеју народности, који ће се заклети за оптуженог.

Члан 154

Из овог члана види се да је задатак поротника — заклети се и тиме оправдати оптуженог: ако се они не закуну, он је тим самим окривљен. Претпоставља се да поротници могу да погреше: већ после њихове ,,оправе'' код оправданог нашло би се ,,поличие'', тј. доказ његове кривице, крађе, убиства и сл. У том случају поротници морају да плате ,,вражду'', највећу глобу, као и за квалификовано убиство по чл. 94, хиљаду перпера, свакако сви заједно.

Поред тога, они губе извесна часна права — не смеју никада више да буду чланови пороте; то се види из упоређења речи ,,да несоу ты-зи поротници вѣровани'' са чл. 160, где се порота дефинише као ,,вѣровани чловѣци''. Још један је губитак часних права (infamia) предвиђен речима: ,,ни да се кто оть нихь ни моужи ни жени''. Те су речи изазвале доста разних коментара. Најпре је Новаковић написао: ,,Завршетак . . . није јасан ни по смислу ни по речима. Поред свега размишљања нарочито ми је са свим остало нејасно оно *мужити се* покрај *женити се*''.[842] Доцније је Тарановски рекао: ,,Само по себи реч *мужити се* не може изазивати никакве тешкоће у њеном разумевању, јер је употребљена у повељи кр. Стефана Дечанског св. Николи Врањинском 1326. г., где се између осталог каже овако: ,,*и ако се јегова ... жена омужи по јегове смрти*''...,[843] Дакле се потешкоћа може са-

[839] С. Новаковић, Законски споменици, 160.
[840] Исто, 162.
[841] Исто, 170; тако је и у уговору цара Уроша 1357. г. (Исто, 180).
[842] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 239.
[843] Т. Тарановски није приметио да је већ Ђ. Даничић унео у свој Рјечник реч ,,омоужити се'' с цитатом из исте повеље (F. Miklošič, Monumenta serbica, 112)

стојати само у томе, што преко речи „*да се кто от них не моужи*" наведена одредба нас упозорује, да је могло бити у пороти и женскиња. Али то је питање, које нас на овом месту не занима. Свакако „*ни да се кто от них ни моужи ни жени*" мора да значи губитак права на ступање у брак".[844] Више се на ово питање није вратио.

Међутим, М. Доленц је још пре десет година опрезно рекао „да се може наћи разлога за речи *ни мужи*, ако се пристане на то да су и жене могле бити поротници". Наводећи Винодолски статут вели „да не би морало бити у Србији сасвим искључено учешће женских у пороти".[845] Ово кратко исказано мишљење остало је непримећено.

Доцније, 1937. г., др В. Радовановић написао је велики чланак у којему замера Новаковићу, као кабинетском испитивачу, што није разумео реч „*мужити се*", која се чује у народном говору у смислу *удати се* и износи своје ново тумачење: он сматра да је то осуда несавесних поротника на гашење њихова рода и порода, путем забране свакога брака за све њихове укућане и мушке и женске.[846] Сматрамо да је та замерка Новаковићу неоправдана. Наравно, Новаковић није налазио тешкоћу у самом значењу речи „мужити се". Њему, као верном помагачу Даничићеву при састављању речника, било је јасно да „моужити сє", „омоужити сє" значи nubere, удати се. Тешкоћа је за њега била у другом: стајао је на гледишту да је порота у Душановом законику прави поротни суд, а није могао да замисли жену у улози судије у средњем веку.

Међутим сада, када знамо да је порота у Душановом законику ипак доказна порота, можемо претпоставити да је у њој могло бити и женских. За то имамо паралеле у Винодолском и у Будванском статуту.

Члан 56 Винодолског статута вели поводом силовања да жена која нема сведока „од речене силе" има да положи заклетву на јеванђељу сама—25, тј. са 24 поротника — „и сви ње поротници имају бити жене", вели чл. 56. Слично томе, у Врбанском статуту, по чл. 1, жена има да присегне сама—12: половину поротника има да одреди суд, а половину мора она да нађе сама „жене добра гласа". У судским записима града Загреба налазимо из 1420. г. да осумњичена за крађу девојка Јелена има да се оправда заклетвом пред олтаром само—трећа, с особама „себи сличним" (sibi similibus), дакле девојкама. Примери из загребачке судске праксе, којих има доста, показују да су жене могле да саставе доказну пороту у случајевима' 1) да силована жена оптужи некога и 2) да је нека жена оптужена за кривично дело, од крађе до убиства и врачања.

и „моужити сє" с цитатом из истог члана Душанова законика и објаснио обе као nubere, удати се (Рјечник, II, 216, 96).

[844] Т. Тарановски, Историја ,II, 67.

[845] M. Dolenc, Dušanov zakonik, 88

[846] В. Радовановић, Две омашке у тумачењу Душанова законика, II. Осуда неисправних поротника на гашење њихова рода и порода, 158—164; уп. М. Пурковић, Прилози српској историји: 3 (Шта значи „мужити се" у Душановом законику?) *Прилози*, XII, 1932, 168.

Члан 113 Будванског статута о поротницима изрично каже да „жена може да буде верована ако је парница о реду у млину, о пунолетству, о деци и о девојачкој невиности".[847]

Видимо да су жене (а понекад и девојке) могле да буду поротници не само у питањима о силовању и девојачкој части, него и у читавом низу других кривичних и грађанских спорова. Стога реченица „ни да се кто од нихь ни моужи ни жени" не представља више тешкоћа.

Не бисмо могли примити тумачење В. Радовановића да се та казна односи на потомство поротника, а не на њих лично. У Душановом законику израз „оть нихь" означава саме личности о којима је реч, а не њихово потомство, например, „одь митрополить и оть епископь или оть игоумень" (чл. 28), „никто одь ванникь" (чл. 131), „оть соудии единь" (чл. 181). Да је законодавац хтео да одреди казну за потомство, рекао би „од његова рода" (уп. чл. 41), или „од порода". Сматрамо да чл. 154 предвиђа личну казну за поротнике, утолико пре што је казна за потомство потпуно непозната кривичном праву.

Али, пошто је та казна неравномерна, она не би погодила сваког поротника од којих је већина већ ожењена или удата, била је брзо укинута и замењена другом, равномерном: „да сє заточє оу иноу землю", тј. да се протерају из државе[848] (већ у бистричкој и атонској верзији). Ова је исправка постала меродавна за све доцније верзије.

Члан 155 и чл. 156

У првом делу законика, чл. 57, ограничава се злоупотреба права приселице од стране властелина. Сада Законик доноси одлучну одредбу којом проглашава да се од данас укида „приселица" и „след" по жупама, што је велика олакшица за цареве сељаке. Сељаци имунитетних властелинстава били су иначе ослобођени приселице, што се одавно наглашава у манастирским повељама, а подразумева се у чл. 26 за црквена имања и у чл. 42 за властеоске баштине. Цео терет приселице падао је на „царске меропшине" (уп. чл. 34). Да би се укинула та неједнакост, чл. 156 одриче властелину свако право на приселицу или „иноу кою платоу", тј. принос од царевих сељака, него властелин на путовању треба од сада да плати за сваку услугу својим новцем „оть коуки" (уп. чл. 35 и чл. 52).

У чл. 155 има нејасности: најпре реч „слѣдь", која се јавља као назив неке работе само у том члану и за коју нема потврде ни у једној повељи оног доба. Даничић је ту реч објаснио доста неодлучно као

---

[847] „Ancora volemo, che la moglia sia creduta, se fosse questione di giorno de molino, di eta danni, de fanti, de virginita de punzella" (Stat. Bud., cap. 113); уп. А. Соловјев, Жене као поротници у Душановом законику. *Архив за правне и друштвене науке*, IV, Београд 1939, 403—407.

[848] „Заточити", exilio mulctare: „заточена ме быкша родитєлємь" (F. Miklošić, Monumenta serbica, 112; уп. Ђ. Даничић, Рјечник, I, 368).

„comitatus (као да је то)".[849] Можемо се сложити с тиме и сматрати да је то дужност праћења властелина, „следовања" за њим.

Друга је нејасност у реченици „развѣ ако се слоучи" и тд. Новаковић сматра да чл. 155 забрањује приселицу једнога властелина на земљи другога властелина и „да су људи дужни били давати приселицу *само своме властелину а не туђему*". Затим, он вели: „Од тога се правила изузимало ако је где у жупи боравио властелин стегоноша, коме је приселица припадала, или ако је био мањи какав властелин..." Али ако та властела има право на приселицу, онда зашто се при крају члана 155 вели: „ты-зи да плакıаю"? Стога је Новаковић рекао: „При крају као да у тексту нешто оскудева, али смисао би био да су само та два случаја била изузетна, а сви други да су морали плаћати".[850]

Ипак је текст исти у свим рукописима, почев од Струшког и Бистричког. Не можемо сматрати да је он свуда био погрешан и морамо покушати да га протумачимо, не уносећи у њега никакве промене.

Новаковић је узео прилог „развѣ" у смислу *осим*, као изузетак предвиђен за властелу. Али ако загледамо у Даничићев *Рјечник*, видећемо да реч „развѣ" значи не само praeter, него и sed и solum и њом може да почне не антитетична него консекутивна реченица.[851] У многим примерима које Даничић наводи, друга реченица не значи изузимање, него објашњење прве, на пример, „нисоу остали дльжни, развѣ ми соу све платили". Баш у Душановом законику имамо доста примера како друга реченица афирмативно објашњава оно што је у првој речено у негативном облику (чл. 37, 56, 151). Нарочито сличан чл. 155 је чл. 125: „Градовомь да нѣсть присѣлице; развѣ кои иде жоупланинь, да ходи кь станганиноу" (и да му плати за стан). Сасвим сличан је ред речи у чл. 155: „присѣлице да нѣсть ни слѣда ништа; развѣ ако се слоучи велика властѣлина стегоноше оу жоупѣ; или помала властелина ... ты-зи да плакıаю". Одредба укида приселицу: чак ако дође велики властелин или мањи властелин, и они имају да плаћају. У овом тумачењу та се одредба слаже и са чл. 156, где „развѣ" има исто консекутивно значење.

Велики властелин стегоноша то је великаш који има право на свој посебан *стег* (као baro banderiatus у Угарској) и који управља читавом жупом,[852] која му је дата у државу. Поред њега, спомиње се мањи властелин, који држи државу „на се", вероватно управља мањом облашћу. Доста је нејасна реченица: „не имаю оумѣсь ничие мегıе собомь и мегıю своомь дрьжавомь": реч „оумѣса", коју Даничић преводи као communio, непозната је другим споменицима.

---

[849] Ђ. Даничић, Рјечник, III, 133.

[850] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 240.

[851] Ђ. Даничић, Рјечник, III, 22.

[852] Нешто је друго „владарев стегоноша": 1326. г. спомиње се Младен (вероватно деда Вука Бранковића) као vexiliffer regis iuvenis (Monumenta ragusina, V, 213); 1370. г. Никола Алтомановић шаље „suum vexilliferum sive voyvodam" Радина с војском против Дубровчана (Исто, IV, 21). Народна песма спомиње како је Стефан Мусић пошао у рат под својим крсташ-барјаком.

Члан 157

Како вели Ст. Новаковић, „Из овога се члана види како су жупе биле различите". Било је жупа потчињених једном господару, као што је, на пример, жупа Брвеник била потчињена кнезу Војиславу, а жупа Звечан челнику Муси пре 1363. године. У анализи Брвеничке жупе видели смо да је ту споменуто 13 дворских села, 31 село појединe властеле и 12 села без ближе ознаке (вероватно царске меропштине); манастирска села уопште нису наведена, јер су она потпуно изузета из надлежности господара жупа.[853]

Поред таквих жупа, потчињених господару великашу, било је и „смесних жупа", у којима је било и царских и црквених и властеоских села, потчињених разним господарима, и „села смесна", подељена између два и више пронијара. У таквим жупама, као представник државне власти, налази се кефалија у граду. Кефалија се поставља на краће време (у Византији на две године). Његова власт простире се у извесним случајевима и на жупу. Тако, према чл. 57, кефалија има да се брине о сигурности по путевима, ради обезбеђења спољне и унутрашње трговине, у интересу владајуће класе.

Дужност је кефалије да постави стражаре по путевима, који би те путеве чували, особито на опасним местима — у клисурама и на прелазима река. Такви стражари познати су и у Византији под именом ἁμίρτωλοί (мартолоси), а доцније у Турској под именом „дербенџија".

Ако кога трговца или другог путника ипак нападну разбојници, или му се нешто украде, путник има одмах да се обрати кефалији, а кефалијина је дужност да плати од своје имовине, а затим да тражи разбојнике и да наплати штету од околних села.

Изгледа да је то нова уредба, донета од цара Душана, јер се у уговорима с Дубровником нигде не спомиње одговорност кефалије за штету нанету трговцима, већ само одговорност жупе или околине.

Члан 158

Члан 158 наставља питање о стражама ради обезбеђења трговине. Између жупа било је пустих брда — „пустоши", која нису припадала жупама (уп. чл. 81 и 92).[854] На путу преко таквих брда „околна села", тј. најближа села једне и друге жупе дужна су да чувају стражу у случају да гусари или лопови нанесу штету путницима у тој пустоши, сву штету плаћају та околна села.

Ово је још један случај непосредне одговорности околине, која је иначе позната из чл. 58, 126 и 191.

Дужност села да чувају стражу у пограничним областима позната је много раније: у повељи краља Драгутина Хиландару наводе се „пры-

---

[853] А. Соловјев, Једна српска жупа за време царства, 25—42.

[854] Краљ Душан у Дечанској повељи спомиње да је некоме Булату поклонио „гороу поустошь" (С. Новаковић, Законски споменици, 655); није јасно да ли је у овом случају *пустош* лична или заједничка имовина.

зрѣнске метохые како соу стрѣглы стражоу одь Грькь''.[855] Нићифор Григора на своме путу кроз Србију 1327. г. бележи да нарочити људи у црном оделу чувају стражу по друмовима од разбојника.

Члан 159

Члан 159 наставља одредбе о обезбеђењу трговаца на путу за Србију. Предвиђа се да трговац на своме путу затражи преноћиште у селу, а господар тога села (властелин) или његов управник неће да га пусти. У том случају, ако путник претрпи штету од гусара, или га покраде дотични господар или управник, има да накнади сву штету. Значајно је што у Призренском рукопису нема речи „и село''; одговорност пада само на господара и његова „владаоца''. Међутим, сви рукописи старије редакције, почев од Струшког, имају додатак „и село'': вероватно предвиђа се директна одговорност сељака, у случају да у селу није био присутан ни господар ни његов управник.

Још је Ст. Новаковић приметио поводом речи „по законоу царства ми, како есть оу закон'нице'' да се из овог члана види да је био закон по коме су се трговци морали пуштати у село да ноће, ма у које доба дошли: „Тога закона посебице нема, ако се и ова услуга не разумева међу оним разним услугама које су за трговце биле прописане члановима 118—122. Ако би се могло утврдити да та дужност није истицала из оних општих наредаба, наведених у чл. 118—122, онда би пред нама био случај једнога закона који је остао изван свих зборника''.[856] Тешко је претпоставити да би та одредба испала из свих рукописа: много је вероватније да је пред нама пример правничке нетачности Душанова законика — он се позива на одредбу која се само подразумева у претходним члановима 118—122.

Исто тако, у многобројним уговорима српских владара с Дубровником није предвиђена оваква обавеза српских села, али се она свакако подразумева у општим изразима: „да ходе ... свободьно, а никто да имь не испакости ништа, ни имь забави ништа'', „да при коимь ихь селѣ чтета наиде, да плати село ближние''[857] и тсл.

Члан 160

Чланови 157—160 чине једну целину: они обухватају наредбе о чувању путева и о безбедности путника.

Сваки трговац, а и калуђер, кога на путу опљачкају или покраду, има да се обрати директно владару. Владар ће му платити из своје благајне, а затим тражити накнаду штете од кефалија и од властелинових жупских господара којима је по чл. 157 стављено у дужност да држе стражу по свима путевима.

[855] С. Новаковић, Законски споменици, 387.
[856] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 242.
[857] С. Новаковић, Законски споменици, 156, 162.

Оваква одговорност самога владара за штету нанету трговцима била је одавно предвиђена у уговорима с Дубровником. У почетку она долази као супсидијарна, тек после одговорности села или жупе (повеља из 1302. г.: „ако село не плати, да плати кралевьство ми''; повеља из 1326. г.: „Не исплати ли имь жоупа, да имь плати кралевьство ми изь моие коукие'').[859] Међутим, у уговору цара Душана из 1349. г. с Дубровником предвиђа се и примарна одговорност владара: „Ако ли се обрещите кто оуземь што любо по селѣ оу земьли царьства ми и кралевьствѣ, вьсе този да плати царьство ми ономоузи, комоу коуде што оузето, а тогази кривьца да иште царьства ми''.[860] Исто тако и цар Урош 1357. г. опет обећава да ће цар платити од своје куће за штету „што имь кто строуие а или оузме вь земли царьства ми''.[861] После тога, у уговору из 1387. г. кнеза Лазара ова одговорност опет прелази у супсидијарну: „И коуде идоу Доубровчане по земли господьства ми сь трьгомь, где га оубие гоуса, или ако га покрадоу оу селе, да имь плакю околина, што имь оузме гоуса и што имь се оукраде; ако ли околина не плати, да плати господство ми што имь се оузме''. Ова одредба остаје на снази до краја деспотовине у уговорима 1405, 1428. и 1445. године.[862]

Значајно је што је, свакако на тражење представника црквеног сталежа, у чл. 160 изједначен са страним трговцима и сваки калуђер: он добија исту повластицу да се непосредно обрати цару у случају да је опљачкан на путу.

Члан 160а

Члан 160а, који је у Бистричком и Атонском рукопису издвојен као посебан, наставља питање поступка у случају штете коју су путници претрпели на путу. Стражари имају да их прате на путу и да их предају другој стражи. У случају штете, путници исту могу доказивати поротом. Нарочито треба подвући да је ту од пресудног значаја оно „што рекоу доушомь ... сь онем'-зи поротници'', тј. исказ поротника мора да буде заједнички с исказом оштећеног. Другим речима, ту не иступају поротници самостално, него уз оштећену и тужилачку странку, као њени помагачи.[863]

Може се поставити питање где ће путник-трговац да нађе те поротнике? Сматрамо да у овом члану (као у чл. 82 „Влахь и Арбанасинь'') једнина: „гость и трьговаць и Латининь'' може да означава множину. У оно време ретко би трговци путовали појединачно кроз балканске земље, нарочито из Дубровника кроз Хум, где су их често пљачкали гусари или осиона властела. Стога се трговина обично водила у караванима, у који се удруже неколико трговаца са 100—200 коња и исто

[858] А. Соловјев, Одабрани споменици, 85.
[859] С. Новаковић, Законски споменици, 163.
[860] Исто, 169.
[861] Исто, 178.
[862] Исто, 201, 219, 223, 234.
[863] Т. Тарановски, Историја, III, 201.

толико наоружаних Влаха.[864] Тиме се објашњава зашто се у другој реченици о оштећеним говори у множини: ,,ако ... изгоуби, да ѥсть порота'' итд. Они би нашли поротнике ,,веровање људе'' из особља свог каравана.

Реч ,,гость'' овде вероватно означава угледног страног трговца (уп. у уговору из 1229. г. Смоленска с Ригом: ,,Латинскии гость у руской земли'' и ,,руськии гость у Ризѣ'' чл. 16, 35. и 42). Уговор кнеза Лазара из 1387. г. прави разлику између Дубровчанина ,,кои се ѥ ... забаштинилъ оу Новомь Брьдоу'' и оних ,,кои ли соу гостиѥ, и несоу се забаштинили''. Дакле, има страних ,,трговаца'' стално настањених у својим колонијама по Србији, који воде трговину с Дубровником, а друго су ,,гости'' који долазе директно из иностранства.[865]

Члан 161

Од овог члана почиње низ одредаба о судском поступку у који Законик тежи да унесе што више реда (чл. 161—165 и чл. 167). Члан 161 интересантан је по томе што доноси исцрпну терминологију судског поступка. Обе странке које се ,,прѣ'' (парниче) на суду[866] за своју ,,причю'', тј. парницу, тражбину,[867] зове се ,,пьрчіа'',[868] онај који му одговара ,,отьпьр'чіа'',[869] његов је задатак ,,от'пирати'' (чл. 66 и чл. 73).

Цела расправа води се усмено, у вези с тим она се зове ,,прича'',[870] а странка ,,глаголѥ'' или ,,говори''.

Пред судом оптужени не сме да парницу заплиће тиме што терети тужиоца другом кривицом да би себи олакшао. Та је забрана већ била изречена у чл. 84: ,,на соудѣ да нѣсть ... опаданіа''. Сада је она поновљена у много прецизнијем облику: оптужени не сме да терети тужиоца, чак ни невером. Тек када се парница дефинитивно расправи, оптужени може да се поново парничи — ,,да глаголѥ съ нимъ прѣдь соудиіами''; али док је прва парница у току, не сме да у њу умеша своју оптужбу.

---

[864] М. Динић, Дубровачка средњевековна караванска трговина. *ЈИЧ*, III. Београд 1937, 119.

[865] С. Новаковић, Законски споменици, 201.

[866] Глагол „прѣти се" познат је из чл. 33, 88, 91, 139 Душанова законика; уп. многобројне примере код Ђ. Даничића (Рјечник, II, 506).

[867] Ђ. Даничић нема речи „причніа", пошто му још није био познат Призренски рукопис Душанова законика.

[868] Облик „пьрчю" долази само у Призренском рукопису. Сви остали рукописи наводе на овом месту „пьрьца". Т. Д. Флорински је погрешно наштампао у Струшком рукопису „првци", вероватно у рукопису стоји „прѣца" (в. текст Струшког рукописа. Т.Н).

[869] П. J. Шафарик (Památky, 47) је погрешно наштампао „да несть воланьщть парчіа", у две речи (A. Kucharski, Antiquissima monumenta, 148); ту је погрешку исправио Ђ. Даничић (Рјечник, II, 278).

[870] Парница се зове и „парьва" и „парьніа" (Ђ. Даничић, Рјечник, II, 277), а долази и облик „пьра" (С. Новаковић, Законски споменици, 160, 387).

Члан 162

Ток расправе је усмен, али пресуда има да буде написана (уп. чл. 163). Док се позив на суд може вршити усмено, показивањем печата (чл. 62), пристав не сме извршити пресуду без ,,судијине или царске књиге''. Пристав не сме да учини (,,оучме'')[871] нешто друго, него што је писано у судијиној наредби. Тим поводом М. Костренчић с разлогом вели ,,да су овде у установи пристава државним законодавством проведене извесне реформе, које су у складу с основним интенцијама законодавне политике другог дела (Законика, А. С.) уопште, тј. модернизовање управе и судства с истовременим јачањем ауторитета централне државне власти. Одмах у почетку чл. 162 стоји категорична норма да пристави не могу никаквих функција да врше без исправе било судијине било цареве, којом се из основе обара досадашњи положај пристава као лица јавне вере, и снижава их стварно на судске помоћнике. Од усменог рада пристава тежиште је сада пренесено на судијину односно царску књигу тј. коју пристав има једино да изврши или да је уручи насловнику''.[872]

Поставивши питање да ли су те реформе могле ухватити корена, М. Костренчић наводи пресуду из 1376. г.,[873] која јасно показује да су ,,реформе Душанове, нарочито колико се односе на пристава, остале више на хартији, него што су могле бити проведене у пракси. Унаточ чл. 162 Душанова законика, видимо и опет да пристав ради као лице јавне вере, он се даје на утврђење граница а не исправа''.[874]

Члан 163

Члан 163 стоји у тесној вези са претходним и наређује судијама ,,да оуписоую соудове'', што би могло значити да је у питању записник целе судске расправе. Али, како примећује Тарановски, ,,тешко би било претпоставити да се наређивало вођење судског записника у данашњем смислу''.[875] Немногобројне пресуде сачуване из средњег век-
а

---

[871] Само у Призренском рукопису стоји: „да оузме пристава", што сматрамо за погрешку (у Раковачком рукопису стоји: „да не оузме"); док у Струшком и Студеничком рукопису стоји: „да не оузме", а у Бистричком, Атонском и Барањском: „да не име приставь ино чинити"). С. Новаковић тим поводом вели: „Карактеристично је што се погрешка „оуч'ме м. оуз'ме понавља и у Струшком и у Студеничком рукопису" (Законик Стефана Душана, 129—130). Ми сматрамо да то није погрешка, јер је постојао глагол „оучети" на пр., 1414. г. Андрија Маројевић пише из Србије: „ако оучму моћи сам прѣстати" (*Гласник Зем. музеја у Сарајеву*, 1908, 184). Глагол „оучьти" стоји у истом односу према „оучинити" као и „почьти" према „починити" (прост глагол čьng, čęti. Bernecker, s.v.) у сад. времену и један и други глагол могу имати облик „учмем" и „почмем" (уп. V. Mažuranić, Prinosi, 956).

[872] М. Костренчић, Fides publica, 57.

[873] А. Соловјев, Одабрани споменици, 169—171.

[874] М. Костренчић, Fides publica, 59.

[875] Т. Тарановски, Историја, III, 219.

показују да се у тексту пресуде наводе и основни подаци из тока парнице и доказног поступка. Тако је било већ пре цара Душана, за време краља Дечанског (пресуда о међама хиландарским из 1327. г.).[876] Тако је било и после Душана: пресуда о хиландарским имањима 1376. г.[877] и судска повеља кнеза Лазара о Лешјанском манастиру доносе доста момената из самог тока парнице.[878] За време деспотовине, зетска пресуда из 1445. г. уноси у пресуду ток парнице с дискретним говорима парничних странака.[879] И пресуде из 1454. г. о хиландарским међама уносе у директном облику заклетву поротника — ,,старишика''.[880]

Према пропису чл. 163, судија треба да држи написану пресуду код себе, што претпоставља стварање судске архиве, а други примерак има да преда ономе ко добије парницу. Из чл. 162 видимо да се још трећи примерак предавао приставу ради извршења пресуде. Доцније, у XV веку, тај је поступак постао још сложенији: наведена зетска пресуда из 1445. г. изрично вели да је један њезин примерак био послат из Зете ,,у ризницу господина деспота'', тј. у Смедерево, у централну архиву.

Трећа тачка тог члана нарочито инсистира на томе да се као пристави шаљу људи поштени, правични и поуздани — то је одјек старог схватања да је пристав лице ,,јавне вере'', које има да ужива свеопште потпуно поверење.

Члан 164

Већ у првом делу Душанова законика налазе се одредбе о везаности сељака за земљу: чл. 93 забрањује ,,провод'' туђих људи, а чл. 115 ,,примање'' њихово. Према чл. 93, казна је за непослушност властелина да оштећеном феудалцу врати ,,самоседмог'' човека. Вероватно иста казна се подразумевала и за примање туђег човека. Међутим, у другом делу Душанова законика чл. 140 и чл. 141 доносе много оштрије одредбе: нико не сме примити туђег човека, под претњом најстрожије казне, као за царева неверника.

Према тачном тумачењу Ст. Новаковића, чл. 164 јасно показује да је Душанов законик заиста био израђен на два сабора у годинама 1349. и 1354: ,,Види се из текста да су биле две наредбе, једна блажа од 1349, а друга оштрија од 1354, и овај члан је извршен у закон баш за то да оштријој наредби, тој од 1354, одузме повратну силу за раније случајеве и да за њих, за све оне који су се догодили пре тога сабора од 1354, утврди поступак по закону од 1349, по првом законику, који је блажи''.[881]

Пошто је та одредба имала карактер прелазног наређења и после десетак година изгубила свој значај, јер се више нису подизале парнице

[876] С. Новаковић, Законски споменици, 397, 398.
[877] А. Соловјев, Одабрани споменици, 169—171.
[878] А. Соловјев, Једно суђење из доба кнеза Лазара, 188.
[879] А. Соловјев, Зетска пресуда из год. 1445, 41 и сл.
[880] А. Соловјев, Одабрани споменици, 214—216.
[881] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 245—246.

за случајеве из ранијих година, до 1354. г., она се налази само у Призренском рукопису, а можда се налазила и у Струшком, који се прекида на првим речима чл. 163. Није унета ни у Бистрички ни Атонски рукопис, нити у остале рукописе.

Члан 165

Новаковић је сасвим кратко коментарисао овај члан овако: ,,*Потворник* је *сйлеткаш*, *варалица*; *обеза* је *замка*, *обмана*. Данашњим језиком казао би се тај члан овако: ,,*Где се нађе ма какав варалица, који људе наводи на йревару, лаж и сйлетку, да се казни као и крадљивац и разбојник*''.[882]

Ово тумачење није тачно, јер, као што је објаснио Намисловски,[883] ,,*искати*'' не значи наводити, него гонити, тужити суду (уп. чл. 30, 79, 80, 117. и др.). Исто тако и ,,*потворь*'' не значи превару, него осporавање, оптужбу, што се види из Скопске повеље из 1300. г. (чл. 41) и из чл. 162 и 181 Душанова законика, а и из значења глагола ,,*потворити*''. Стога је Намисловски тачно превео: ,,Где се нађе ко буде кога лажно оптуживао помоћу клевете, лажи и интриге''. Исто тако, и то још прецизније, превео је ту реченицу Костренчић у свом приказу Доленчева превода[884] и то овако: ,,Нађе ли се који било опадач и тужи кога на основи клевете, лажи или обмане''. Кривично дело не састоји се у томе што неко ,,наводи људе на превару'', него што их лажно оптужује пред судом.

Томе новом тумачењу додао је своје примедбе и Тарановски: он тачно каже да ,,*йотвор* у изворима значи свуда *ойтужбу*, и у томе погледу потпуно одговара старом руском правном изразу ,,*йоклећь*''.[885] За разлику од тужбе ,,обличне'', с очигледним директним доказима, ,,*поклепь*'' је оптужба помоћу индиректних доказа, која лако може да буде необразложена или лажна. Стога руска реч ,,поклеп'' сада значи скоро исто што и клевета. ,,Исто се, каже Тарановски могло догодити и са српским *йотвором*''.

Стога у једном акту из Загреба из 1389. г. реч *йотворник* значи већ *клеветник*.[886] Ипак, по мишљењу Тарановског, тешко се слаже да потвор у чл. 162 значи оптужбу, а у чл. 165 већ лажну оптужбу.

[882] Ђ. Даничић је доста неодређено превео реч ,,потвор'никъ'' као falsarius, позивајући се само на овај члан Душанова законика (Рјечник, II, 392).
[883] V. Namyslowski, Serbskie prawo karnew wiekach średnich. *Czasopismo prawniczne*, zesz. XXI, № 10—12. Kraków 1923, 83.
[884] М. Костренчић, Др Метод Доленц, Душанов законик, 475. 83 (?)
[885] Т. Тарановски, Историја, II, 12.
[886] Неки Петар декан тужио је Цифуса, којега је суд оправдао, а Петар има да плати глобу од 50 марка: ,,convictus in . . . quinquaginta marcis et *potvornik*'' (J. Tkalčić, Povjesni spomenici, V, 313; v. V. Mažuranić, Prinosi, 1058).

„Потворь" сам по себи није још кривично дело, али „потворь" — „льжомь и овезомь" је лажна оптужба.[887]

Сурова казна за лажну оптужбу „да се каже као тать и гоусарь" прети потворнику вешањем или ослепљивањем. Тарановски сматра да је немогуће признати да се таква казна одређивала за појединачни случај лажне оптужбе и мисли да је ту у питању неки „професионални потворник или опадач". За то тумачење хтео би да нађе доказа у самој стилизацији чл. 165. Он вели да се помоћу формуле „аште ли се обрѣте" обично излаже сам акт кривичног дела — „аште" или кто ли се обрѣте (најде) судивь (оубив) осрамотивь, оплѣнивь и тд. (в. чл. 12, 34, 95, 107, 111, 118, 142, 187), а његов учинилац означава се само заменицом *кто* (ко), без икакве именице; има се дакле у виду појединачни акт . . . Деривативна именица ante actum долази у мањем броју случајева и упозорује на професионалног кривца, и то тата, гусара, тајног ковача новаца (чл. 143, 145, 146, 169). Исти је случај у чл. 165-ом, те мислимо, да ту *потворник* означава професионалног опадача, који се према томе кажњава, као што и професионални тат или гусар".[888]

Ово тумачење не изгледа нам убедљиво, пошто у чл. 144 стоји: „Аште се обрѣте властѣлинь ... побѣгльць". Дакле, учинилац појединачног акта назван је именицом деривативном од његова дела и не можемо мислити на неког властелина „професионалног бегунца". Исто тако, тешко је замислити „професионалног опадача". Свака лажна оптужба кажњава се у средњовековном праву врло строго, обично истом оном казном која би снашла оптуженог да је извршио дело. Ако узмемо да је потворник некога оптужио као гусара или тата, онда је логично да се кажњава истом казном.

Члан 166

Познато је да европски правни зборници из раног средњег века доносе многобројне одредбе о телесним повредама које се све кажњавају глобом у зависности од тежине повреде. Све Leges Barbarorum, па и Руска правда, садрже читаве ценовнике свих могућих повреда, у којима је понекад предвиђена цена за сваки прст и зуб. Слично видимо и у Пољичком статуту, који врло подробно говори о „боју и ранама" и одређује посебне глобе за палац и друге прсте, па и за прсте и палце на ногама (чл. 35).

Међутим, византијски правни зборници врло мало говоре о телесним повредама и то само у општим потезима, а остављају судији да одмери за њих казну. Душанов законик се у томе погледу приближава византијском праву: од свих телесних повреда спомиње само

[887] Ђ. Даничић наводи реч „овеза", calumnia (као да је то) „позивајући се на исти члан Душанова законика" (Рјечник, II, 181); В. Мажуранић (Prinosi, 771) има: „obezati, obligare, ofligari mjesto obvezati itd."; izp. Dan. (i Duš. zak. 247 gdje dolazi *obveza*, bez sumnje po St. Novakoviću, sa značenjem *zamka, obmana*)

[888] Т. Тарановски, Историја, II, 122.

чупање браде у чл. 97 и 98 и то више као увреду части. Па и српске повеље само узгред спомињу „мехоскубину" и „крв" (Светостефанска хрисовуља, чл. 36).

Члан 166 регулише питање повреда и увреда, али у изузетном случају — ако је то учињено од стране пијанице. Он дели та кривична дела против личности у две врсте:

За телесне повреде (ако „посѣче, или окрьвави, а не досьмрьти") прописане су врло строге казне: ископавање ока и одсецање руку. Видимо да Душанов законик не сматра стање пијанства за олакшавајућу околност, него за отежавајућу, и да се удаљава од система глоба за повреде, који замењује строгим византијским казнама.

У другу врсту ексцеса спадају кривична дела против части, обичне увреде (ако некога „задере или му капоу[889] скыне, или иноу срамотоу оучины, а не окрьвави"). Ту је казна лакша, али сложена: пијаница има најпре да добије сто батина, затим да се баци у тамницу (рок није одређен), а после издржаног затвора да се опет бије.

Члан 167

Овоме је члану Ст. Новаковић дао сасвим кратак коментар: „Чланом овим наређује се да се у суђењу сваколика важност придаје ономе што би парничари први пут казали; за исправке и потоња предомишљања наређује се да се на њих у суђењу ни најмање не гледа". Тарановски у много подробнијем коментару примећује да се реч „пьрьци" може узети и у ужем смислу тужиоца и да се „речи које изговори у парници" састоје у основном одређивању његове тужбе: „Баш то се прима од суда као основна изјава, која се у даљем не сме да мења. Није тек на судској расправи одређивао своју тужбу тужилац, него раније у позиву и то се већ „приповедало" (чл. 56) позваном. На суду се тужилац „при за своју причу" (чл. 161), тј. за оно, што је већ испричао, дакле определио у позиву. У више средњовековних права (пољском, чешком и др.) нарочито се пазило, да тужилац, на суду изнесе тужбу тачно онако, како је она била формулисана у позиву; чак најмања промена у тужби, најситније одступање од позивне формуле изазивали су губитак парнице од стране тужиоца. Српско право не зна за такве ригористичке и оштре прописе, али ипак одлучно тражи да се на суду тужба прима према првој изјави тужиоца, а да се у даљем не мења. Баш у томе се, по нашем мишљењу, састоји основни значај Законикове одредбе . . . (чл. 167)".[890]

[889] С. Новаковић наводи реч „капуч" од итал. capuccio, кукуљица, капа (Законик Стефана Душана, 246); А. Радуловић (Кривична дела и царевини и новој краљевини српској. *Отаџбина*, књ. XXIII—XXIX. Београд 1889—1891) је тумачи као „петља" којом је закопчана горња хаљина (од мађ. kapocs, што значи копча), али је ово тумачење погрешно. К. Јиречек наводи capucium као капу у Дубровнику (Историја Срба, III, 290; уп. Д. Вуксан, Отмица капе. *Записи*, књ. XVIII, 1937, 184).

[890] Т. Тарановски, Историја, III, 190—191.

Ово је тумачење врло интересантно, али сматрамо да није сасвим тачно. Свуда где се у Душановом законику „пьрьци" спомињу у множини или у дуелу, они означавају обе парничне странке, а не само тужиоца (в. чл. 73, 161, 175 и 181). Стога сматрамо да можемо остати при Новаковићевом објашњењу: обе парничне странке имају да строго пазе на своје исказе, а суд ће веровати само оним речима које странке изговоре први пут, док потоња предомишљања не важе пред судом.

Члан 168 и 169

Од чл. 168 почиње читава новела о златарима (до чл. 170) у којој се одлучно наређује да не сме бити златара „оу жоупахь ... оу земли царства ми", него само по градовима и трговима.

Према Призренском тексту, чл. 169, испадало би да је свако село у коме би се нашао златар, морало бити расељено, а златар спаљен.[891] Изгледа нам да је то погрешно читање призренског преписивача, а да је тачнији текст Бистричког, Барањског и Атонског рукописа, који прети тим строгим казнама само у случају ковања лажног новца у селима.[892] Ипак, сам чл. 168, који се налази у већем броју рукописа старе редакције, забрањује доста јасно боравак златара по жупама, тј. по селима (али нема кривичне санкције).

Међутим, повеља челнику Муси из 1363. г. јасно показује да у жупи Брвеник постоји читаво „село златарско Луково", које се свакако и даље бави својим златарским занатом. То је још један доказ да су многе наредбе из другог дела Душанова законика биле више декларативног карактера, него што су имале стварног значаја. Донете на брзину, у вези с византијским схватањима о централизованој монархији, и унете 1354. г. у Законик, те одредбе се нису могле спровести у живот за преостали кратак период Душанове владавине. А за време слабе Урошеве владе вероватно се није ни покушавало да се оне доследно спроводе. Стварни живот, заснован на старим обичајима и на начелима натуралног газдинства, ишао је својим током и златарска села мирно су живела на својим местима и бавила се својим занатом до пада деспотовине, а вероватно и доцније.

У „Речнику насељених места" наводе се девет села с називом *Злашари* (у срезовима: дежевском, копаоничком, косовском, врањском, битољском, фочанском, вишеградском и чајничком), а поред тога су златарска села могла да носе и друга имена, као споменуто село Луково.[893]

---

[891] Поводом казне спаљивања за прављење лажног новца Јиречек сматра да је та стара римска казна дошла са севера, из статута угарских и чешких градова, док се у византијском праву и у далматинским статутима прописује само одсецање руке (Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 166). Ипак, спаљивање се налази у Stat. Venet., l. VI, c. 80 („comburatur falsam monetam nostram") и у Stat. Ragus., l. VIII, c. 84 („comburetur ita quod moriatur").

[892] О казнама за бесправно ковање новца в. T. Saturnik, Příspěvky, 120; уп. М. Динић, За историју рударства, I, 13.

[893] А. Соловјев, Једна српска жупа за време царства, 36.

Члан 170

Према овој одредби, златари имају да станују само по градовима, да би ту ковали новац под надзором представника власти — цариника, а и да израђују друге ствари, накит, црквено посуђе и т. сл.[894]

У Душаново доба није било јединствене државне ковнице, него се скоро у сваком рударском месту ковао свој новац. Још из времена краља Драгутина и Милутина познати су сребрни динари из Брскова на Тари (grossi de Brescoa, denari de Brescoa), које су ковали далматински или италијански мајстори. Тај је новац био имитација млетачког сребрног новца.[895] Само од времена краља Драгутина имамо око 25 варијаната тих динара, што значи да су вероватно ковани на разним местима. Године 1333. спомиње се ковница у Руднику, а 1349. г. у Новом Брду. Зна се да је руковање новцем било поверено цариницима, обично Дубровчанима или Которанима.

Поред тога, свој новац су ковали приморски градови: познат је новац из Котора, Бара, Улциња, Скадра, Дриваста и Свача. Сачуван је и посебан новац деспота Оливера са знаком двоглавог орла.

Члан 171 и 172

Ова два члана у тесној су међусобној вези: оба заслужују особиту пажњу и стога су били често коментарисани. Како вели Н. Радојчић у својој посебној студији о тим одредбама, „када је год говор о Душанову законику, онда Срби с највећим поносом, а странци с особитим респектом нарочито истичу две царске заповести у њему", а то су чл. 171 и 172.[896] Никола Радојчић одлично је доказао да изворе тих чланова треба тражити у римско-византијском праву, у коме се водила борба између оријенталног и римског схватања о извору сваког права и о односу владара према њему, оних схватања која се своде на две формуле: „Principes legibus solutus est" (31, Dig., I, 3) и „Principes legibus alligatus est" (израз цара Теодосија II; 4, Cod. I, 14). Јасно је показао да је друго начело обично преовлађивало у римско-византијским законима, сасвим у духу Плинијевих речи цару Трајану: „Non est principes supra leges, sed leges supra principem".

---

[894] Златари су много радили за цркве. У оставини сина и удовице краља Владислава 1281. г. набрајају се 20 икона украшених сребрним оковом и драгим камењем, позлаћена кадионица сребрне решетке и сл. (А. Соловјев, Одабрани споменици, 60). По казивању Данилову, краљ Драгутин имао је на свом двору читаву радионицу у којој су се израђивали поклони за цркве и манастире, као златно и сребрно посуђе украшено бисером и драгим камењем, путири, кадионице и свећњаци). К. Јиречек, Историја Срба, IV, 72). Предмети луксуза израђивали су се за двор и властелу. Нарочито су познати златни појасеви. Г. 1313. спомиње се појас од сребрне жице од 11 фунти тежине, тј. 3.487 кгр., а војвода Сандаљ имао је позлаћени појас од 22 фунте (Исто, III, 289). У благу деспота Ђурђа склоњеном 1441. г. у Дубровник наводе се многи предмети „кова сребрна" у укупној тежини 348 литара и 4 унче (А. Соловјев, Одабрани споменици, 208).

[895] К. Јиречек, Историја Срба, III, 239.

[896] Н. Радојчић, Снага закона по Душанову законику, 100—139 и исти, Die Gründe einer serbischen Entlehnung aus den byzantinischen Rechte. Acad. Roumaine. Bulletin de la section historique, t. XI, Bucurest 1924, p. 228—235.

Две новеле цара Јустинијана, које је Н. Радојчић анализирао, решавају то питање на следећи начин: Новела 82, глава 13, прописује да сваки судија треба да суди и да пресуђује по законима, те ако усред суђења (ἐν μέσῳ) стигне царска наредба (κέλευσις) или неко друго писмо које наређује нешто друкчије, судија има да се држи закона.

Новела 113. понавља исте мисли у још одлучнијем облику: ако за време расправе стигне царска заповест или заповест неких других органа, судија никако не сме да се обазире на њу, него да води парницу према општим царским законима (κατὰ τοὺς γενικοὺς ἡμῶν νόμους) и да је приведе законитом крају; у противном случају Новела прети судији глобом од 10 фунти злата.

Иста су наређења ушла у извод из Новела од Атанасија Схоластика, а затим су реципиране у Василике. Тај чувени зборник из доба цара Лава Филозофа изрично утврђује да општи закони (leges generales, οἱ γενικοὶ или καθολικοὶ νόμοι) важе и против самог владара и владарске куће (7, Bas. II, 5; 9, Bas., II, 6 и др.). Противзаконита царска наредба нема никакве законске снаге. У одредби 16, Bas. VII, 1 понавља се наређење 82. Новеле Јустинијанове а у следећој одредби 17, Bas. VII, 1 наређење 123. Новеле, скоро истим речима. Познато је да су Василике важиле као извор права до самог краја Византијског Царства и да се, на пример, охридски архиепископ Димитрије Хоматијан врло често служио тим зборником у својим суђењима у Македонији почетком XIII века.

Поред тих текстова, Н. Радојчић наводи још и значајну Новелу цара Манојла Комнена из 1159. г. која опет решава питање сукоба између закона и царског наређења: она изрично вели да, ако цар нареди нешто, писмено или усмено, што би се косило са правдом и смислом закона, нека то буде без снаге и дејства (ἄκυρον καὶ ἄπρακτον). Све раније противзаконите наредбе, чак ако су биле учињене у облику хрисовуље, такође имају да остану без дејства. И пред сам издисај Византије цар Андроник II издаје огромну Новелу која храбри судије да право суде без обзира на било кога; а после тога, да би подигао углед суда, Андроник III поставља ,,опште судије'' (καθολικοὶ κριταί), којима даје изузетна права и позива их да чак и самог цара казне и присиле да поправи неправду, ако је учини.

Како вели Н. Радојчић, чл. 171 и 172 Душанова законика вероватно су узети из пуних или из скраћених Василика и то из поменутих одредаба 16. 17. Bas. VII, 1: ,,Они су у српском законодавству отмени странци и морају се више тицати онога дела српског законодавства који је био позајмљен из Византије, него ли онога који је растао из српског уобичајеног права. Но по јасном и оштром тону они су складан део Душанова законика, који чини сјајан утисак разборите енергичности и искрене озбиљности. Цар је, без сумње, дао своја наређења у чл. 171 и 172, позајмљена из Византије, потпуно озбиљно и по њима се равнао, али, држим, више у новоосвојеним, до скоро византијским, областима него ли у старим крајевима''.[897] Он даље каже: ,,Нарочито

[897] Н. Радојчић, Снага закона по Душанову законику, 138.

проглашење ових закона, којима се зајамчује свемоћна снага закона и којима се одузима законска моћ и свакој незаконитој царској наредби, било је један сасвим разумљив акт политичке увиђавности Душанове, особито према новим, незгодним грчким поданицима''.[898]

Можемо додати да реченица „аште пише книгоу царство ми, или по срьчьбѣ, или по любви, или по милости за нѣкога'', које нема у наведеним византијским законима, подсећа нас на одредбу Потпуне синтагме (В—5), која каже да цар не сме да се руководи ни антипатијом ни симпатијом према појединцима (из Епанагоге, II, 1), у српском преводу: „ни же по пристрастию благотворя, ни же за соупротивострастие моуче''.[899] Професор Тарановски прихвата мишљење Н. Радојчића, али наводи још чл. 349 Которског статута, издатог 1301. г., за време краља Милутина. Ту се предвиђа случај кад би који которски грађанин добио повељу од краља којом би супротна странка била осуђена од владара да му плати глобу. Такав се случај кажњавао великом глобом и накнадом штете оштећеној странци. Тарановски примећује ,,да се противзаконита повеља признавала за ништавну и да је суд ценио њезину незаконитост . . . те ју је својом одлуком стављао дефинитивно ван снаге'' и износи ово мишљење: ,,Односи са приморским аутономним градовима стварали су за владаочева акта трајну школу законитости''.[900]

Можемо додати да се скоро у свим феудалним државама средњег века примећује тежња да се само оне одредбе које су донете на сабору са пристанком повлашћених сталежа признају за обавезне законе, а да се владар у својим наредбама мора равнати по тим законима.[901] Можемо наћи доста примера томе у историји енглеског, угарског или пољског сталешког парламентаризма. Није случајност што Душанов савременик, чешки краљ Карло IV, уноси у свој пројект законика Majestas Carolina чл. 42, који вели: Иако је владар ослобођен од закона и не може бити суђен од никога, ипак тачно је да владар буде везан законима (legibus alligatus) и на тој основи могу се против њега подизати тужбе. Ипак, јаки чешки феудалци нису пристали да одобре тај законик, који није одговарао њиховим сталешким интересима. Иста Majestas Carolina из 1347. г. изрично вели да се краљевска наређења, која би била у супротности са уставним одредбама на које се краљ заклео, признају се за ништавне (XVI, §. 3; уп. XVII, §. 3), а онај ко би их од краља измолио и уживао подложан је казни (VI, §. 8, XV §. 4, XVII §. 3, XVIII §. 2).[902]

У феудалним државама владар признаје судијама, који су обично властела, право да одбацују одредбе, које би се косиле са законима. Н. Радојчић је навео, другом приликом, декрет угарског краља Матије

[898] Исто, 139.
[899] С. Новаковић, Матије Властара Синтагмат, 127.
[900] Т. Тарановски, Историја, I, 230—231.
[901] M. David, La souveraineté et les limites juridiques du pouvoir monarchique du IXe au XVe siècle. 1954.
[902] Т. Тарановски, Majestas Carolina и Душанов законик, 52.

Корвина из 1471. г. који говори о истој теми, иако са мање одлучности. У XII члану трећег декрета каже се: „Нека нема снаге такво наше писмо које би било издато против закона и старог обичаја нашега краљевства. Судијама нашег краљевства неће се уписивати у кривицу ако се не буду обазирали на такво писмо" (§. 3 и 4).[903]

Интересантну паралелу налазимо и у првом Литванском статуту из 1529. г. краља Жигмунда (I, 10), која вели: „Теж обецуем иж листов заповедных справедливост людскую акоколвек повстегаючи от сих мест на потом до жадных судов давати не будем", тј. краљ обећава да неће издавати наређења која би задржавала суђење (literas inhibitorias justitiam hominum quomodo cunque retardantes), а у случају да издА такво писмо, чиновници (судије) немају ни да слушају ни да примају писма која су на штету једне странке: „таковых листов заповедных ку кривде односе стороны одержаных неповинны быти послушны, а ни их мают приймовати" (huiusmodi litteres . . . obtentis obedire seu suscipere eas minime tenebuntur).

Можемо рећи да је социјална база тих одредаба у јачању феудалних сталежа, који теже да ограниче власт владара. Па и Новела Манојла Комнена издата је у доба које се сада карактерише као „доба владавине војног племства".[904] Али су византијски владари познијег доба, а за њима и цар Душан, умели да обуку своје уступке феудалцима, у питању сукоба између закона и цареве наредбе, у облик добровољног „самоограничења" власти, оне Selbstbeschränkung коју су као правну теорију, или боље рећи правничку функцију, разрађивали у XIX веку Јеринг и Јелинек.

Члан 173

Стојан Новаковић је добро објаснио тај члан, рекавши: „По обичају онога времена, властела су ишла на двор царев с пратњом мањом и већом, или према својој потреби или према оној потреби која их је к царскому двору доводила, по позиву, наредби, и тд. У тој пратњи могло је бити врло различитих људи". Треба замислити да се властеоска пратња („дружина") састојала од професионалних војника спремних да ратују, а да у миру штите свог господара и помажу експлоатацију сељака. У такву пратњу лако је могао да дође и неки разбојник или лопов, као извршилац воље феудалца.[905] Душанов законик бори се против оваквих појава, које су се вероватно често дешавале, и прети властелину строгом казном (онај којој подлеже сам разбојник или лопов) у случају да се у његовој пратњи пронађе познати злочинац.

Значајно је што се међу властелом спомињу и Грк и Немац и Србин „или властѣлинь или инь кто любо" (Арбанас или Влах). О грчкој феу-

[903] Н. Радојчић, Судије и закон у средњевековној Србији. Летопис Матице српске, књ. 305. Нови Сад 1925, 53—68.
[904] Г. Острогорски, Историја Византије, 174, 194.
[905] Значајно је што реч „гусар" означава од XV в. у Угарској војника-коњаника, а реч „хајдук" војника-пешака, или властеоског слугу (у том значењу позната је у Пољској и Русији још у XVIII в.).

далној властели било је већ говора поводом чл. 39. За „Немце" можемо упутити на податке које је сакупио М. Јиречек[906] о западним најамницима — гардистима цара Душана: нису они сви били Немци, него је међу њима могло бити и Италијана и Франака и Каталонаца. Сваки од њих сматран је за властелина или барем за властеличића и добијао је баштину или пронију. У општој хрисовуљи Душановој светогорским манастирима, издатој новембра 1345. г., краљ обећава да убудуће не смешта на манастирским имањима ни Србе ни друге гардисте (φύλακες), тј. да им неће давати пронију.[907]

Сличне податке о властели разних народности налазимо у Душановој повељи, писаној 3. децембра 1355. г. под Бером у Тесалији: „да га за то не поище . . . нитко ѡдь властель царства ми, ни грькь, ни латининь, (ни трьговець ни Сасинь) . . . кто ли потворѣ да се распе и накаже по законику царства ми".[908] Ту се под „властелом царства ми" подразумевају пре свега Срби, а затим се изричито спомињу Грци и Латини, тј. западни „Немци", а и католици из *Приморја*, властела из Котора, Будве и Бара.

Члан 174

Реч „земланинь" значи исто што и χωρίτης, сваки становник земље, као и „жупланинь"; на пример, у Душановој повељи из 1345. г. кефалији Рајку спомињу се жупљани ἀπὸ τὴν χώραν (sic!) који су у спору с епископом.[909] Али, пошто су становници жупе већином сељаци, те речи означавају пре свега сељаке, а властела се од њих издваја: у Хтетовском практику и у струмичкој пресуди из 1372. г. наводи се „властела и хора".[910] Ст. Новаковић добро је објаснио да „земланинь" значи управо „*ратар*" или „*сељак*" у ширем смислу. Навео је примере из Жичке повеље где се говори о дохотку „оть поповь или оть Влахь или земал'скихь люди", где се пастири или сточари супротстављају „земаљским људима", тј. ратарима. Поред тога, та реч може да има и шире значење, означавајући сваког поседника земље у жупи. Тако се у Драгутиновој повељи одређује да црквени људи имају „са земляни соудь" пред краљем или пред краљевим владаоцем. Исто тако, у Душановом одобрењу Дубровчанима да купују жито, „земланинь" означава сваког сеоског становника: „кто ли се обрѣте оучинивь некою забавоу Доубровчанииноу или земланииноу кои моу продаѥ жито". Стога је Новаковић дао при крају нетачну дефиницију: „Не зна се, дакле, тачно шта је значило земљанин, али је очевидно да је значило већега држаоца ратарских земаља, који има подчињене баштине".

Сматрамо да је у чл. 174 „земланинь" несумњиво узет у ужем смислу потчињеног земљорадника, јер је смисао одредбе у томе што

[906] К. Јиречек, Историја Срба, III, 130.
[907] А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље, 32.
[908] М. Пуцић, Споменици српски, II, 23—24.
[909] А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље, 24—25.
[910] А. Соловјев, Одабрани споменици 130, 170.

тај „землianинь" (тј. меропах, сокалник, мајстор, сеоски поп или занатлија) има право да располаже својом баштином и купљеницом, ако их има, али од те потчињене земље треба увек да буде работник који би вршио работе феудалном господару села (по чл. 68). У случају да не буде работника, на пример, ако је земљанин продао своје имање властелину, грађанину или другом слободном човеку, господар има право да конфискује ту баштину или купљеницу.

Члан 175

Овај члан одређује делокруг дворског судије, највишег судије, који је заменио владара, као што је у Угарској био judex curiae. Да је у Душановој држави заиста постојао „дворски судија", видимо из податка да је један од чланова царског посланства папи 1354. г. био judex generalis Bossidarus.[911]

Према чл. 175, задатак је дворског судије да суди оно што се деси на самом двору, тј. парнице између дворске властеле и других дворана. Поред тога, могао је да суди и када се оба парничара нађу на царском двору. Врло је вероватно да је дворски судија судио и као виша инстанција, у апелацији. Властарева синтагма познаје апелацију (ἔκκλητος — „посоужденние, второи соудь"), која је дозвољена против сваке пресуде (С. С., Д-6, 5).

Иначе, овим чланом се забрањује преношење парнице на царев двор, пошто су постављене судије по областима, који имају да суде у првој инстанцији. То је борба против старог схватања да свако изнесе своју парницу пред суд владаочев.

Врло је вероватно да је извор ове одлуке у Василикама (L. VII, tit. I, 18, преузете из 123. Новеле Јустинијанове) као што је приметио Н. Радојчић.[912]

Члан 176

Ова је одредба доста нетачно стилизована: почиње са: „Градове въси по земли царства ми", као да се односи на све градове у држави Срба и Грка, и на северу и на југу. Међутим, даље се вели: „да соу на законѣ ... како соу били оу пьрвыхь царь". „Први цареви" могу да означавају само византијске цареве, Душанове претходнике у јужним областима државе (уп. чл. 40). Из тога произилази да се ова одредба односи, пре свега, на грчке градове, којима се зајемчује њихово правно уређење и оно византијско право које су имали за време Византије. У томе је та одредба блиска чл. 124.

[911] A. Theiner, Vetera Monumenta historica Hungariam, sacram illustrantia. I, 1859, II 1862; II, 8. Изгледа, ипак, да дворски судија Божидар није имао много посла, јер је могао да отпутује у дуготрајно посланство у Авињон. И доцније, за време деспота Ђурђа 1435. г., спомиње се велики судија: „il grando zudese del signor dispoto" (C. Jireček, Das Gesetzbuch Stephan Dušans, 191).

[912] Н. Радојчић, Законик Стефана Душана, 136.

Прописује се и начин на који ће се судити грађани међу собом „прѣдь владал'циград'скыми и прѣдь црькорнымь клиросомь". На основу судских аката из грчких области Душанове царевине, показали смо да је то у оно доба уобичајени мешовити суд.[913] Њега сачињавају епископ с његовим клиром („црквеном властелом"), а то су: епископски иконом, саћеларије, скевофилак, протекдик, логофет, протонотар; поред њих 3—4 властелина (кефалија, бивши кефалија), од којих неки носе назив „васељенског судије" (καθολικὸς κριτής). То је одјек реформе цара Андроника III из 1329. г., који је у Цариграду и по другим градовима поставио за „васељенске судије" духовна и световна лица заједно и предао им судство и у грађанским и у кривичним стварима. Од тог доба датира онај систем универзалног мешовитог црквено-световног суда, који налазимо у наведеним актима и у чл. 176 Душанова законика. Такви су били судови у Серезу, у Мелнику, Зихни, а вероватно и у Скопљу, Призрену, Охриду и у Пећи. Ти градски судови у којима црквене власти воде прву реч, примењивали су пре свега начела византијског права за грађане. Стога им је била потребна Скраћена синтагма поред Душанова законика.

Када „жупљанин", тј. становник жупе — властелин, поп или сељак, тражи правду од грађанина, дужан је да га позива пред тај градски суд по познатом начелу римског права: actor sequitur forum rei.

Члан 177

Члан 177 стоји у вези са чл. 175 и одређује још једну врсту делокруга дворског судије: она властела која се увек налазе у царевој кући, тј. која врши функције дворана и гардиста на царевом двору потчињена су само дворском судији. Ако ко тражи нешто од таквог властелина, треба да га позове пред дворског судију. Такав властелин није потчињен градском или жупском судији, чак и кад има непокретно имање у граду или жупи.

Можемо претпоставити да је дворски судија решавао и парнице између ове властеле на двору.

Члан 178

Стојан Новаковић у свом кратком коментару овоме члану вели да је „исти овај предмет расправљан и првим законодавним радом 1349. године" и упућује на чл. 107. Заиста, у чл. 107 забрањује се кривично дело против правосуђа — одбијање и злостављање судских органа од непослушних странака. Сада чл. 178 говори о даљим последицама те противправне радње. У случају да је неко одбио судског пристава, судија треба да напише наредбу кефалији или властелину, држаоцу жупе, с тим да њихови чиновници („власти") изврше судијину

[913] А. Соловјев, Судије и суд по градовима Душанове државе, 147, 162.

наредбу. У случају да то они не изврше, кажњавају се ка цареви „пре-слушници" (уп. чл. 129, 136 и 148).

Ова је одредба значајна по томе што знатно подиже углед судија: управна власт треба да извршава наредбе судске власти, и то чак и највиши представници управне власти — велике властеле, који држе читаве области, треба да буду послушни извршноци судских наређења.

Члан 179

Већ у првом делу Душанова законика била је донета одредба о судијама који путују по области (чл. 110). Сада се чл. 179 нарочито налаже да судије обилазе своју област, да је прегледају и да деле правду убогима и сиромасима „којима би другојачије тешко било до њих до-прети".[914]

Под утицајем цркве, средњовековни владари сматрају за једну од својих дужности да штите сиромахе и да тиме подигну свој углед и стекну што већу популарност. Тако у својој крунидбеној заклетви 1070. г. хрватски краљ Звонимир обећава да ће штитити сиромахе, удовице и сирочад (pauperes, viduas atque pupillos protegam).

У византијској књижевности много се говори о томе да је идеал царске власти — човекољубље и доброчинство (φιλανθρωπία καὶ εὐεργεσία Цар је дужан да чини добро сиромасима, да их храни на своме двору, да се брине о сирочади и да прима жалбе од потлачених на својим пу-товањима.[915] Циљ царске власти дефинисан је у Синтагми овим речима: „Конѣць цару ѥже благодѣяти" (Τέλος τῷ βασιλεῖ τὸ εὐεργετεῖν. *П. С.*, B-5; из Epanag., II, 3).[916]

Пошто владар не може лично да стигне у сваку област, њега у тој функцији замењују судије које је он поставио по областима. У над-лежност тих судија спадају свакако тужбе меропаха против феудалних господара, који би од њих тражили работе „преко закона" (уп. чл. 139).

Члан 180

Ова се одредба враћа на питање о виндикацији украдене ствари које је већ било расправљано у првом делу Душанова законика. У чл. 92, али само у изузетном случају, ако се та ствар препозна „у пу-стоши". Сада је донет општи пропис: ако ко позна свој објекат својине (покретну ствар, стоку или коња) код некога, а зна да му је то одузео

[914] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 254.

[915] O. Treitinger, Die oströmische Kaiser und Reichsidee. Jena 1938, 229—230; P. Lemerle, Recherches sur les institutiones judiciaires à l'époque des Paleologues. *Annuaire de l'institut de Philogie et d'histoire orientales et Slaves*, IX, 1949, 369—384.

[916] Повеља цара Душана Иверском манастиру 1346. г. почиње од ових речи: „Као што је својствено и природно дисати, тако је и царевима (својствено) чинити добра дела" („Ὥσπερ τὸ ἀναπνεῖν οἰκεῖον καὶ κατὰ φύσιν, οὕτω καὶ τὸ εὐεργετεῖν τοῖς βασιλεῦσιν ἐστιν" А. Соловјев и В. Мошин, Грчке повеље, 38).

гусар („гоушено"), или лопов („крадено"), или моћан човек („силомь оузето"), притежалац спорне ствари има да „да сводь". Свод је ста-рински начин доказивања, познат праву свих словенских народа. Осум-њичени има да каже од кога је ствар прибавио, истрага иде од тог лица, које опет има да каже од кога је ствар добило, док се не дође до онога ко не може да објасни порекло ствари и сматра се за кривца. Примере свода имамо у Руској правди и у најстаријем чешком и пољском праву, обично под истим именом (свод, svod, zuod).

У српском праву свод се спомиње у уговорима с Дубровником из 1349. и 1357. г., где је у интересу трговачког промета унета наро-чита олакшица за трговце. Ако је дубровачки трговац купио коња на тргу и платио царину, у случају да неко препозна тог коња, цариник има да јамчи за трговца да је коња купио, „а тата не зна". У том случају нема свода. Али, ако је куповина била извршена без цариника, трговац треба да да свод, тј. да покаже од кога је купио.[917] У уговору из 1387. г. и доцнијим уговорима олакшица је за Дубровчане још већа. Ако дубровачки трговац купи коња на тргу, а ухвати тог коња Србин или Сасин и рече: „оукраденъ ми ѥ или гоушенъ", Дубровчанин има да се закуне да не зна „нѣ свѣтьца ... ни гоусе, ни татьве", него да је поштено купио. У томе случају оштећени опет нема право на свод.[918]

Значајно је што се у чл. 180 предвиђа свод чак ако је објект куп-љен „оу инои земли", док Руска правда изрично вели: „а изъ своего го-рода въ чюжу землю сьвода нѣтъ". (чл. 36, Кар.).[919]

Члан 181

И овај је члан сачувао облик посебне царске наредбе судијама. Говори о изузетном случају када владар суди у својству друге инстан-ције, путем релације (relatio ad principem, ἀναφορά. Bas. VII, 1, 17).[920]

Видели смо сличне случајеве у чл. 78, поводом парнице о црквеној земљи, и у чл. 105, када је суд констатовао противзаконитост владао-чева писма, изнетог у току парнице. Сада одредба предвиђа трећи случај: „велико дело које судије не могу расправити", иако је суд био састављен од неколико чланова. Како вели Тарановски, „ту се могу замислити две врсте тешкоћа".[921] Прва би била у томе што у по-стојећем праву судије нису нашле одговарајућу одредбу, онда празнину у праву не сме да попуни суд, него сам владар има да реши питање и да изда одговарајућу одредбу. Друга врста тешкоће била би у запле-

[917] С. Новаковић, Законски споменици, 170, 180.

[918] Исто, 201, 219, 222, 233.

[919] О своду говоре: С. Новаковић, Свод Душанова законика у народној песми. *Zbornik u slavu V. Jagića*, 1903, 61—64; К. Јиречек, Историја Срба, III, 151, 168; Т. Тарановски, Историја, III, 193—194.

[920] А. Соловјев, Душанов законик г. 1349. и 1354. Београд 1929, 206; Н. Радојчић (Законик Стефана Душана, 138) указује још на књ. II, тит. VI, 23 Bas. = Just. Nov., 113, c. 1.

[921] Т. Тарановски, Историја, III, 163.

тености парнице, коју суд не би могао да разреши. У оба случаја један од судија има да се јави пред цара, а с њим и обе странке. Цар, као врховни судија, има да пресуди парницу.

Нешто слично предвиђа Лесновска повеља из 1349. г.: „И о соудѣ што се не може расоудить прѣдь епископомь, да греде прѣдь царство ми, а инде нигдаре да имь не боуде суда".[922]

Други део овога члана изгледа као самостална одредба, која опет прописује, исто као и чл. 163, да судије имају да уписују „вьсвакы соудь" (нејасно је, да ли само пресуду или цео ток парнице). Као разлог наводи се: „да не би било сумњичења пресуде и да се све врши по закону царства ми". Интересантно је да се та одредба налази само у Призренском и Бистричком рукопису, док су је Атонски и Барањски избрисали, вероватно као сувишни дупликат чл. 163.

Члан 182

Члан 182, који се налази само у Призренском, Бистричком и Раковачком рукопису, изгледа скоро као дупликат чл. 175, у којем је већ било речено да „нико не сме да се позива на царев двор, него да сваки греде пред свога судију". Извесна је разлика у томе што чл. 175 вели: „Нико да се не позива", тј. да не буде позван, док се у чл. 182 вели: „нико да не позове" (свог парца) и што је тачније речено: „оу дворь царства ми, или камо инамо", тј. не сме да пренесе парницу на неки други надлежни суд. На то је вероватно мислио и Ст. Новаковић када је рекао: „Понављање је учињено зато, што се овде хтела иста мисао да искаже и с друге стране, с погледом на област појединих судија и што се у члановима од 175 до 183 у главноме истиче у Законику уређење судства које је у царству Душановом вредело. Може бити да тој истој целини треба да припадну и чланови 184, 185 и 186, па, може бити, у потпунијим рукописима и члан 188".[923]

Ипак, пошто та одредба изгледа као дупликат, она се не налази у Атонском, Барањском и Ходошком рукопису, као ни у рукописима млађе редакције.

Члан 183

Реч „станикь" је доста нејасна. Даничић, који је њу познавао само из овог члана Душанова законика, превео је неодлучно као „incola (ваља да је то) насељеник уопште".[924] Новаковић је 1887. г. написао читав чланак[925] у коме је изнео слично мишљење, да та реч значи становника уопште и да је отприлике синоним речима *себар* и *земљанин*.

[922] С. Новаковић, Законски споменици, 680.
[923] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 256.
[924] Ђ. Даничић, Рјечник, III, 163.
[925] S. Novaković, Was bedeutet станьникь im Gesetzbuche Stephans Dušans. *Archiv für slav. Philologie*, X, Berlin 1887, 570—581.

Ипак, даља размишљања и нови подаци из повеље уверили су га да је „станик" опште име за све врсте пастира, за коњухе и за овчаре, за Влахе и Арбанасе.[926] Своје ново мишљење Новаковић је засновао на чл. 187 Душанова законика, који је Флорински објавио и у коме се говори о станицима у вези са „становима и коњима царевим", и на аналогији с једном одредбом Светостефанске повеље, која гласи: „Пастырıемь вьсѣмь, овьчарıемь и конюхомь и каздичарıемь и кобыларıемь да се плакıа како и оу Стоуденици".

Сматрамо да је Новаковић у праву, али да треба још сузити појам станика. Нема нигде података о томе да су се Власи и Арбанаси сматрали за станике, они се увек јављају посебно под својим именом.

Реч „стань" може значити impedimenta (ствари, пртљаг), што се види из чл. 125, а у чл. 189 вели се „становѣ или кони цареви", „кони и пси и станови цареви". Из тога би се рекло да станови означавају пре свега цареву комору. Стога бисмо могли превести реч „станици" као цареве коморције: цар путује са многим коњима, ловачким псима и великом комором, у коју могу да се убрајају и стада оваца. Не можемо се сложити с мишљењем Ст. Новаковића, који у коментару том члану вели да су станици „без сумње у бесправности, у простоти и у живљењу изван друштвеног реда, по планинама, највише приближавали отроцима". Недавно објављена повеља челнику Муси из 1363. г. спомиње „село станичко Страси" и „село станичко Орахово". Видимо да су станици били повлашћене дворске слуге које станују у посебним селима по жупама, исто као и дворски коњушари и постељштаци.[927] Аналогија са чл. 103, где се говори о отроцима, који такође иду пред цареве судије за пет предмета, није довољна да станике приближимо отроцима, у толико мање што у чл. 183 имамо значајан додатак: „за землю". Станици, као повлашћене дворске слуге, могли су да имају своју земљу и да се око ње парниче, што је већ Новаковић приметио.

Члан 183 прописује да сви станици иду пред судије за „велика дела" за које им је вероватно раније судио сам владар: сада се та надлежност преноси на судије. За мања дела могао би да им суди њихов старешина, „старѣи прѣдь станови", који се спомиње у чл. 187.

Члан 184 и 185

Обе одредбе, чл. 184 и чл. 185, говоре о тамницама, које се иначе мало спомињу у Душанову законику. У систему казни Душанова законика тамнице заузимају најмање места, али су оне често служиле као истражни притвор и као средство за наплаћивање глоба и других дажбина (уп. чл. 198, по коме и властелина треба држати у тамници

[926] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 257.
[927] А. Соловјев, Једна српска жупа у време царства, 25 и сл. Наше мишљење дели и Т. Тарановски, Историја, II, 131 и III, 143—144) и Н. Радојчић (Законик Стефана Душана, 138).

док не плати соће). Било је доста феудалних тамница по манастирима (уп. чл. 19) и по властеоским дворовима, које би се пуниле непослушним сељацима.

Видимо да је, поред тога, било тамница по градовима и трговима, које су се налазиле под управом кефалије и властеле, који те градове и тргове држе, а чл. 185 показује да су постојале и нарочите царске тамнице.

Обе одредбе строго забрањују примање ма ког зависног човека („чига чловѣка") у тамници без посебне царске наредбе, под строгом казном од 500 перпера. Новаковић с правом вели: „Таку наредбу не умемо данас да објаснимо. Може се мислити да се хтела да спречи некаква злоупотреба и самовоља, али не можемо да докучимо зашто се наређивало да се у тамнице може примити само по наредби царевој". Заиста, је тешко замислити да би се поводом бацања у државну тамницу сваког зависног сељака тражила посебна царска заповест. Нешто сличну одредбу налазимо у византијским Василикама (22 Bas. IX, 35), али она говори о томе да нико не сме бити бачен у тамницу у Цариграду без наредбе виших судија, а у областима без наредбе управника тих области,[928] што је доста изводљиво. Међутим, Душанов законик предвиђа много већу централизацију и баш управници области имају да чекају цареву наредбу.

Можемо додати да Скраћена синтагма (Ф-1) доноси неколико одредаба о тамницама: једна прописује властелину обавезу да сваке недеље посећује тамнице и да наређује стражи хумано поступање. Друге прописују дужност епископа да посећује тамнице сваке среде и петка и да пази на то да власти поступају са затвореницима по закону, у противном, епископ може да се жали цару.

Члан 186

Пошто се чл. 186 налази само у Призренском рукопису, на последњој страни, а прекинут је на средини реченице, не можемо о њему много рећи. Новаковић вели: „Види се да се тицао спорова ранијих од Законика, може бити оних у којима је Закоником што повољније утврђивано, а може бити да се тиче и понављања раније већ расправљених спорова. Несачувани свршетак не да нам да видимо којим је путем у томе послу било ударило законодавство српско XIV века".

Пошто се та одредба, исто као и чл. 164, тиче пре свега оних кривичних дела која су учињена „пре овог закона," тј. пре Сабора од 1354. г., она је имала карактер прелазног наређења и брзо је застарела. Стога се не налази у осталим рукописима.

[928] Ἐν δὲ ταῖς ἐπαρχίαις, χωρὶς τῶν ταύτας ἰθυνόντων ἢ τῶν κατὰ τόπους ἐκδικων (=6 Cod. IX, 4). Οὐδένα χρὴ ἐμβάλλεσθαι φυλακῇ, χωρὶς κελεύσεως τῶν μεγάλων ἀρχόντων τῆς βασιλίδος πόλεως ἐν...

Члан 187

Члан 187, који је сачуван у Бистричком, Атонском и Барањском рукопису, говори опет о праву на приселицу. Слично чл. 82 о Власима и Арбанасима и чл. 135 о одредима војске, ова одредба тежи да регулише приселицу, која је тешко падала становништву. Како вели Новаковић, „Пошто су цар и царица обично путовали с великом свитом, природно је да је требало онолико посла, труда и потрошка као и када прође војска или станари са својим многобројним стадима". Стога после пролаза цара и царице, или царевих станова или коња, прописује се исто што и за пролаз Влаха или војске: после тога не сме у истом селу да се задржи одред царевих станова. Док чл. 82 предвиђа за кршење сличне наредбе накнаду штете и глобу од 100 перпера, а чл. 135 уопште не доноси кривичну санкцију, значајно је да чл. 187 прети старешини царевих станика врло строгом казном: он треба да се преда везан томе селу и да плати седмоструко сву штету.[929]

Опет је Новаковић лепо рекао: „Без сумње се пролазак цара и царице, или царских коња и оваца, сматрао као тежи и мучнији по труду и трошку, него кад прође војска или када обични станари са својим стадима преноће".

У вези с тим чланом стоји и чл. 189.

Члан 188

Како вели Ст. Новаковић, „опажено је већ из досадашњих чланова да су у систему кажњења Душанова законика најјаче заступљене новчане казне или глобе". Наплаћивање тих многобројних глоба од становништва захтевало је да поред судова постоје нарочити судски органи за скупљање глоба, такозвани *глобари*. Они су обилазили свој округ и понекад су се доста дуго задржавали док глобу не наплате. Руска правда XI века доноси исцрпну одредбу о праву „*вирника*" (који скупља „*вире*" — глобе) на храну од становништва: предвиђа се да се он задржава читаве недеље на селу с пратиоцима „отроцима" и са четири коња. Вирник добија известан део наплаћене глобе.

Вероватно је да је сличан ред постојао и у средњовековној Србији, у којој се глобе у натури, а затим у новцу, спомињу већ од Жичке повеље. Сама реч „глобарь" наводи се први пут у повељама манастира св. Николе Мрачког из 1300. и 1339. г.,[930] што наравно не значи да глобари нису постојали и раније. Изгледа да су се они звали и „прахтори" (πράκτωρ), пошто у повељи бугарског цара истом манастиру Св. Николе Мрачког из 1347. г. вели се: „ни севасти, ни прахтори царства ми", тамо где у српској повељи из 1330. г. стоји: „глобаріе ни севасти кралевства ми". Прахтори се спомињу у вези с наплаћивањем глоба већ у Скопској повељи из 1300. г. Како вели Тарановски, „нарочита

[929] „Що воуде строувено", од гл. „строути".
[930] С. Новаковић, Законски споменици, 644, 407.

институција глобара била је изазвана тим што нису се глобе вероватно плаћале одједном, него у ратама, или бар у одређено време, као што и сваки данци".[931] Да се избегну злоупотребе поводом наплаћивања глоба, чл. 188 прописује да глобар не сме ништа тражити без писмене наредбе судијине, као што је у чл. 162 слично прописано за пристава. Али за разлику од тог члана, кривична санкција за несавесног глобара није изрично споменута.

Члан 194 говори и о црквеним глобарима.

Члан 189

Слично чл. 187, овај члан, сачуван само у Бистричком рукопису, опет одређује ред за цареве дворске слуге и коморџије, да не би на својим путовањима пали на терет становништва. Иако се у том члану вели: „Коуде гредоу кони и пси и станови царевы", наравно се мисли мање на њих него на оне коњушаре, псаре и станике који их прате и који морају да буду снабдевени ,,књигом царевом", наредбом која одређује њихова права и време трајања приселице.

Знамо да су коњи цареви пасли по целој земљи на царевим ливадама, а вероватно и на жупским; члан 38 изрично забрањује да се одсада цареви коњи дају на храну по црквеним селима, што значи да су се пре ове одредбе давали, а из акта од 1376. г. видимо да су се ,,цареви коњи" ипак налазили у Струмичкој области на манастирској земљи.[932] Многобројне цареве свиње са свињарима пасле су по храстовим шумама хранећи се жиром (уп. чл. 190). Најзад, бројни псари и соколари ишли су у лов по целој земљи ради снабдевања царева двора.

Члан 189а, сачуван само у Раковачком препису, изгледа као искварена варијанта истог члана: у њему су свакако испале речи: „безь книге царевє", пошто иначе та одредба нема смисла.

Члан 190

Ова одредба приказује нам правни положај шума у жупама. Према чл. 81, све планине у земљи припадају, у начелу, самом владару, а феудалци имају на њима право својине изведено само из владаочева поклона. Исто тако, и све шуме сматрају се владаочевом, односно државном својином: оне не припадају ни сеоским општинама ни феудалцима, уколико им нису изрично поклоњене. Стога цео жир, који се роди у храстовим шумама, припада владару, као плод његове својине. Али цар уступа половину тог прихода властелину који држи жупу, као његов доходак.

[931] Т. Тарановски, Историја, III, 221.
[932] А. Соловјев, Одабрани споменици, 170; Ѳ. Ѳ. Зигель, Законникъ Стефана Душана, 56—57.

Поред тога, владар (и обдарени феудалци) могу да уступе право искоришћавања тог жира сељацима и пастирима, који онда плаћају ,,жировнину" за уживање службености. Ако је право својине уступљено манастиру, манастир узима жировнину од сељака. У Скопској повељи из 1300. г. прописује се за сељаке: „и кто свиниє ижирүiє у црьковныхь горахь, црькьва да си үзима на нихь жировнину — десети вракь". У византијским областима жировнина (βαλάνιστρον) се поред травнине (ἐννόμιον) плаћала у новцу, на пример, у Хиландарском практику из 1300. године.[933] Травнина је данак који плаћају сељаци за право испаше у планинама.[934] У манастирским повељама често се спомиње ослобођење метохија ,,од жировнине и травнине".[935] Како вели Ст. Новаковић, ,,тиме се утврђује цео систем давања цару нечега у име господарства над земљом: и то жита за ораће земље, травнине и жировнине за планине, а чабрине за винограде".

Стојан Новаковић сматра да је овај члан у сукобу са чл. 81, којим се појединим феудалцима уступа право својине на планине, али, као што је исцрпно образложио Тарановски, ,,регалија не коси се са приватном својином, јер стоји над њом. Право владаоца на половину жиропађе није у сукобу са својином властеле на планине".[936] Само је Тарановски погрешио у томе што сво право валдаоца назива ,,жировнином", док је жировнина порез који плаћају сељаци за уживање права службености.

Члан 191

Средњовековни српски владари водили су велико натурално газдинство у којем су једно од првих места заузимале свиње. У повељи краља Уроша I Дубровчанима вели се: „да им не наметү без волє мeco купити или вравє или свиниє, или кралєво или чиє годє".[937] Како вели Чеда Мијатовић, „ово сведочи пре свега да је краљ српски имао великих пољских добара — домена — па с њима газдовао као приватан газда, гајио стоку па је продавао на тргу. Ово су исто радили и властела и манастири".[938]

У Светостефанској повељи краља Милутина спомињу се „станица кралєвѣхь свиньь".[939] Многобројни „свињари" чували су „цареве свиње", које су пасле свуда по царевим шумама и планинама и лако могле да буду објекат пљачке или крађе. У првом случају, ако гусари

[933] А. Соловјев, Одабрани споменици, 164.
[934] Травнину и жировнину спомиње К. Јиречек, (Историја Срба, III, 252).
[935] С. Новаковић, Законски споменици, 453, 456, 466, 516, 671, 704, 767.
[936] Т. Тарановски, Историја, I, 138.
[937] F. Miklošić, Monumenta serbica, 52.
[938] Ч. Мијатовић, Финанције српскога краљевства. II. Извори за финанцијски доходак у XIII и XIV веку. *Гласник СУД*, књ. 26. Београд 1869, 196.
[939] Љ. Ковачевић, Светостефанска хрисовуља. *Споменик СА*, IV, књ. 3. Београд 1890, 3.

околина, тј. околна села. Сличан отму свиње, штету има да плати околина, наводи се у акту из 1376. г.: зато случај, само поводом царевих коња, цар Душан је лично наплатио глобу што су гусари отели цареве коње, од околних села.[940]

Друга реченица није сасвим јасна, Новаковић чак каже „народ чито загонетна". Могли бисмо је тумачити тако да се она односи на случај обичне крађе; онда цареви свињари имају да се суде са жупом и да чекају на одлуку суда који ће одредити оштету, а вероватно и глобу.

Можемо изнети и друго тумачење: друга реченица говорила би о истом случају, када су свиње украли гусари, и само објашњава поступак одређен у првој. Свињар треба да тужи жупу као целину пред судом,[941] а суд ће одредити која су околна села дужна да плате.

Члан 192

Овај члан налази се само у Раковачком препису под насловом: „*О соудоу правомоу*". Новаковић вели: „Биће да у овом тексту имамо рђаво сачуван текст некога већег члана о томе предмету. Овај члан може нам само служити за опомену колико су непоуздани чланови који се налазе само у Раковачком препису". Заиста, на први поглед изгледа да постоји извесно неслагање између набрајања „царевих дугова" по чл. 103 и 183 и овога члана.

У чл. 103 прописана је кривична одговорност отрока: за њих је као „цареви догови" предвиђено пет случајева, између којих нема ни невере ни разбоја владичаског. У чл. 183 прописани су за „станике" (цареве коморције и пастире) шест случајева: пет истих и шести „за землю".

Међутим, у чл. 192 спомињу се само три случаја: „невѣра", „кръвь" „разбои владичьски".[942]

---

[940] А. Соловјев, Одабрани споменици, 170.

[941] Колективна одговорност жупе као целине позната је из повеље Стефана Дечанског као намесника у Зети пре 1321. г. (Љ. Стојановић, Старе српске повеље, I, 40) и из његовог уговора с Дубровником 1326. г. (Исто, 41). Иначе, Душанов законик свуда говори о одговорности села или околине.

[942] Речи „разбои" и „разбоиникь" имају у црквеној књижевности исти значај као и у садашњем језику. И српски превод Властареве синтагме говори у том смислу „о разбојницима" (С. Новаковић, Матије Властара Синтагмат, 101, 425), али Душанов законик се служи у тим случајевима изразима „гоуса", „гоусар'ство", „гоусарь" док у српским повељама „разбој" долази као назив за отмицу и силовање, напр. „дѣвичь разбои" у Скопској, Хтетовској и Трескавачкој повељи (С. Новаковић, Законски споменици, 616, 659, 671). И у Пољичком статуту имамо главу „Од разбијања женскога", која почиње: „Ако би тко разбијао и силовао женску главу" (гл. 110). Из тога је јасно да „разбои владичьски" у чл. 192 Душанова законика значи силовање девојке или жене из властеоског сталежа, т.ј. „владике" (уп. чл. 53 Душанова законика). О силовању и отмици, „похишение", говори 12. глава Скраћене синтагме (С. Новаковић, Матије Властара Синтагмат, 105—107) под насловом „Закони царьсцїи".

Можемо претпоставити да тај члан говори о кривичној одговорности властеле и да је нејасан само зато што је испуштена реч „властела". Управо властела би могла да иде на суђење пред самог цара за три најтежа кривична дела: за неверу (издајство), коју може најчешће да изврши властелин, за силовање девојке или жене из властеоског реда, што опет може да изврши властелин, и за „кръвь", тј. убиство и тешке телесне повреде.

Тежина је овог члана у изразу: „да идоу прѣдь цара"; док у чл. 103 и 183 отроци и станици иду за најтежа дела пред цареве судије, овде је прописан лични суд царев. То је изузетак из општег начела суђења, који важи за властелу као извесна повластица. За остале врсте „царевих дугова", за парнице око земље, за провод људски, за тата, властели би судиле цареве судије.

Да се суђење пред царем сматра као извесна привилегија, видимо из уговора с Дубровником из 1349. г. по коме цар Душан има лично да суди Дубровчанима „за кръвь и за землю и за проводь". Пошто се у уговору из 1302. г. предвиђа да краљ суди лично Дубровчанима „за неверу, за вражду, за чељадина, за коња", сматрамо да „кръвь" у доцнијем уговору значи исто што и „вражда" у ранијем, тј. пре свега убиство. Стога се не слажемо с Тарановским који тумачи „кръвь" само као теже телесне повреде.[943] Немогуће је претпоставити да би краљ Милутин судио Дубровчанима за убиство, а да би се цар Душан одрекао тога и судио само за телесне повреде. Ко би онда судио Дубровчанима за убиство? На основу те аналогије сматрамо да у чл. 192 појам „кръвь" обухвата пре свега убиство, а можда и теже телесне повреде. Сличну терминологију налазимо у Пољичком статуту, који под насловом „Од крви" обухвата и све случајеве убиства као „мртву крв" и телесне повреде као „живу крв" (чл. 36 и 37).

Члан 193

И овај је члан сачуван само у Раковачком препису. Он стоји у тесној вези са чл. 180 и изгледа као његово објашњење. Члан 180 прописује свод за сваку ствар коју би сопственик нашао код другог лица, а у случају да осумњичени не да свода, има да плати „по закону". Сада чл. 193 објашњава да у томе случају кривац има да плати самоседмо.

Затим је чл. 180 прописивао свод чак и за ствар набављену из туђе земље, што је у ствари било скоро неизводљиво. Стога је још Руска правда прописала да „у туђој земљи нема свода" (чл. 36).

Члан 193 исправља ту недоследност чл. 180 и прописује: у случају да је сумњива ствар купљена у туђој земљи, осумњиченог имају да оправдају својом заклетвом „душевници" (поротници).[944] у случају да се осумњичени не оправда, има да плати прописану глобу.

---

[943] Т. Тарановски, Историја, II, 85—86.

[944] „Доушевникь" је juratus ,conjurator, клетвеник који заклиње „душом" (H. Jireček, Prove, s.v.).

Да је ова одредба тачна, види се по томе: 1) што се законитост прибављања ствари из туђе земље доказује и по чл. 132 поротом, тј. изклетвеницима и 2) што се у уговору с Дубровчанима из 1349. г. изричито вели да се на коња, купљеног у иностранству, не примењује свод, него заклетва купца с још једним другом: „А кои любо трьговьць доведе конїе коупивь изь тоуги землѣ, а познаю се, да се кльне тьзи трьговьць самь дроуги, ере га ѥсть коупиль оу тоугѥи земли, и не зьна тати и гоусара, да не даѥ за този свода". Иста се одредба понавља и у уговору из 1357. године.[945]

Члан 194

Док се у чл. 188 говори о судијама и глобарима, чл. 194 се нарочито одређује наплаћивање глоба од црквених људи. Као што је познато из хрисовуља, манастири и епископије имали су велику повластицу да од сваког суђења на коме би се судило људима њиховог властелинства, наплаћују све глобе за себе и да ништа не предају држави. О томе је лепо рекао Новаковић: „Као да се узимало да је то такође једна врста дохотка од људи, па као што су уступани људи са својом радном снагом и земља, тако је уступан и доходак који се од тих људи добија на суду". У Жичкој повељи владар и архиепископ још деле глобе попола, али Скопска повеља из 1300. г. одлучно вели: „всакоу глобоу да оузима цркьвь малоу и великоу". Та повеља изричито прописује да је чак „оть вражде и оть дѣвичка развоıа и оть конскога провода глоба вса црькоина" (чл. 48). То су резервати владаочева суда, који су, вероватно, били суђени од кефалије, као што се у византијским повељама из манастирског имунитета изузимају φόνος и παρθενοφθορία. Ипак, и у том случају, српски владари уступају глобу манастиру; то се види из Хтетовске повеље: „И што се оучини вражда ... да оузима црькоvь, такожде и дѣвичь развои".[946] Још јасније говори Арханђеловска повеља из 1348. г.: „И гдѣ любо воуде соудь, глоба да ѥсть црькви" (чл. 188). У потпуном складу с тим одредбама стоји и пропис чл. 194 по којем црква наплаћује глобу и од суђења „прѣдь кефалиемь".

Занимљиво је што се ту не спомињу судије, као да је убирање глоба било посао кефалије, који је слао за то глобаре: то се види из повеље од 1355. г. којом цар Душан ослобађа метохију свих работа „просто рекше оть кефалие и оть глобарıа".[947]

Члан 195

Као што вели Ст. Новаковић, „правило св. Саве Јерусалимског који се сматра за оснивалаца манастирског живота, забрањује женама да у манастир и ради молитве улазе" (наравно у мушки манастир).[948]

---

945 С. Новаковић, Законски споменици, 171, 180.
946 Исто, 659, 671.
947 А. Соловјев, Одабрани споменици, 166.
948 С. Новаковић, Матије Властара Синтагмат, 279—281.

У средњовековној Србији било је врло много мушких манастира, док о женским манастирима једва имамо неколико података.[949]

Као што знамо, у Душаново доба био је учињен велики изузетак за његову царицу Јелену: она је заједно с царем дошла у Свету Гору, обишла све манастире и, наравно, ноћивала у њима. После Душанове смрти она је највише пребивала као калуђерица у Мешкејском манастиру, који је био мушки манастир. То је изузетак, учињен за царицу.

Одредба која прави изузетак за царицу и краљицу могла је да буде донета или за време цара Душана, када се мислило на будућу жену младог краља Уроша, или доцније, када је поред цара Уроша владао и краљ Вукашин.

У повељи кнеза Лазара манастиру Дренчи из 1382. г. налазимо други изузетак, доста сличан овоме: „и да не погребаѥть се вьноутрь цркве или вьноутрь монастıра ником жена кромѣ царице или ктиторице".[950] Занимљиво је што се ту још спомиње царица, иако је царица Јелена већ преминула 1375. године. *Можда се мислило на Урошеву удовицу* Ану, о којој нема тачних вести.

Члан 196

Ова одредба, која се налази само у Раковачком препису, прописује да се без одобрења дотичног епископа не може закалуђерити ни човек ни жена. Међутим, по општим правилима православне цркве, „за доношење одлуке о примању искушеника у манастирску заједницу надлежан је према сачуваним нам подацима искључиво игуман".[951] Тако стоји и у Хиландарском типику (глава 37).

Новаковић вели тим поводом: „Пошто је у овоме као неко ограничавање црквених права, а то је у сукобу с општом тежњом Законика, није ми јасно шта се хтело да постигне овим чланом". Не бисмо рекли да је то „ ограничавање црквених права": на известан начин смањује се право игумана, али проширује се право архијереја. Оваква је одредба баш у складу са тежњом Душанова законика да истакне нарочита права архијереја, коју смо видели у чл. 4: „И за доуховны дльгь высакь чловѣкь да имать покиновѣние и послоушание кь своемоу ар'хиерею". Из тога може се логички извести да, ако световњак хоће да се одлучи на ступање у манастир, треба да тражи благослов од архијереја, исто као и за ступање у брак, према чл. 2. Вероватно, недовољна богословска и правничка спрема нижих црквених органа, многобројних игумана и попова, захтевала је што строжију контролу тих правних послова — „духовних дугова" од стране архијереја.

Мало је нејасна због своје краткоће последња реченица. Она може да значи: сваки човек (световњак) има да слуша црквени закон у духовним пословима, што је опет у потпуном складу са чл. 4.

---

949 К. Јиречек, Историја Срба, III, 86.
950 С. Новаковић, Законски споменици, 763.
951 Исто, 647.

Члан 197

Новаковић вели: „И овај се члан налази само у Раковачком препису, те с њим не бисмо могли бити потпуно сигурни". Ипак сматрамо да је он сасвим веродостојан, једино треба исправити „отъ овцъ" на „отъ сто овацъ".

Ова одредба говори о *травнини*, коју смо споменули већ поводом чл. 190. „*Травнина*" (ἐννόμιον, латински herbaticum) је данак који пастири, Власи и Арбанаси, дају владару или феудалним господарима за уживање планина и пасишта. Доста података о травнини налази се у манастирским повељама. Скопска повеља из 1300. г. ослобађа манастирске метохије од травнине у корист владара, али сам манастир има право да „на людехъ црьковныхъ цръква да узима торовщину и травнину".[952] Тај порез није велик: из Дечанске хрисовуље види се да су пастири давали манастиру „одь стада .в. ов'на и .в. игнета, и сиръ, и динаръ".[953] И у Далмацији Власи су дужни у XV веку да дају господару „на лето траварину, од сто овац по дви".[954]

Арханђеловска повеља из 1348. г. вели: „кто оуждене пасти по игоуменовоу реченню, всакъ да дае травниноу како ie закон". Сам „закон" није напоменут свакако због тога што је то био свима познат обичај.

Члан 197 значајан је по томе што одређује травнину у властеоским планинама. Видимо да се њена висина углавном поклапа с наведеним подацима. Новаковић наводи, по Хамеру, интересантну паралелу: „Стари турски закони на Балк. полуострву забележили су да се у стадо рачунало 300 брава и да се за зимње пасиште наплаћивало: *ован, овца* или *јагње*. По том закону било је забрањено орати старинска пасишта (од памтивека), и земљиште тих пасишта није припадало сељацима него господару (властелину)".[955]

Члан 198

Члан 198 налази се само у Раковачком препису, стога његова стилизација није потпуно поуздана. Како је приметио Ст. Новаковић, „врло је могућно да је цео члан у првом тексту био само о соћу, а да је *намет* и *харач* потоњи преписач самовољно додао, пошто се за харач пре турске најезде никако није знало". Иначе, овај је члан значајан и веродостојан. Он прописује подробности плаћања соћа, а што је главно, одређује кривичну одговорност властелина који на време не преда тај порез држави.

Ова одлучна одредба сасвим одговара духу Душанова законика. Властелин је само посредник између меропха и цара: он има да прикупи соће од сељака и да га преда државној благајни.

---

[952] А. Соловјев, Одабрани споменици, 80.

[953] М. С. Милојевић, Дечанске хрисовуље. *Гласник СУД*, књ. 12, II од. Београд 1880, 56.

[954] V. Mažuranić, Prinosi, 1461.

[955] С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 265.

Врло је значајно што се за соће изрично вели да се оно може предати и у облику натуралне ренте: један кабао жита или „перперь динарми". На томе питању треба да се зауставимо. У Византији, где је преовлађивала робноновчана привреда, сви су порези одавно били израчунати у новцу и свака је кућа плаћала према своме имовинском стању просечно један или два перпера, али било је и већих колебања: сасвим сиромашни сељаци плаћају и пола перпера, а богатији до пет перпера; скоро нигде нема ни радне ни натуралне ренте.[956]

Међутим, у Србији, с њезином натуралном привредом, наравно је преовлађивала рента у натури, на пример, у повељи краља Владислава Лимском манастиру 1234. г., поред радне ренте, наведен је „и кьвалъ жита истрѣбивь и оумѣсив".[957]

У Душановој држави, која је ујединила области разних економских формација, настала је потреба да се изједначи српски систем натуралне ренте са системом новчане ренте затеченом на југу. Излаз је нађен у једначини: кабал жита = 1 перпер (или 12 динара).

Стојан Новаковић је у посебном чланку 1905. г. доказао да је заиста у Византији XIV века нормална цена за један μόδιος жита била један перпер.[958] Тиме је утврдио да је кабао исто што и modius — мат (мать). Та се истоветност потврђује српским повељама, у којим се површина земље одређује према мери жита потребног за усев, обично у *матовима* (Лимска, Светостефанска, Грачаничка, Дечанска), док се у јужним областима земља мери *кабловима* (Хиландарски и Хтетовски практик).[959]

Као што је Новаковић навео, према истраживањима Ф. Успенског, мат (μόδιος) износи 40 литри (фунти) по 72 аксаћа, што понавља и К. Јиречек.[960] Међутим, мат као мера површине износио је 200 квадратних мотака (ὀργυιαί), тј. 0,085 хектара, или нешто мање од босанског дунума. Пошто знамо да је византијска литра тежила 0,317 кгр., испада да је мат као мера тежине износио око 12,6 килограма.

Тај се рачун потпуно слаже, пошто и сада за усев хектара треба од 120 до 180 килограма пшенице, а за дунум од 12 до 18 килограма, према квалитету земљишта. Можемо тврдити да је обични мат или кабао износио око 12 килограма жита.

Али настаје питање: да ли су 12 кгр. жита могли да буду еквивалент једне златне перпере или 12 сребрних динара, кад се у Византији један модиј земљишта продавао за један перпер (према Успенском), а крава у Дубровнику за 4 перпера?

---

[956] Г. Острогорский, Византийские писцовые книги. Bisantinoslavica, 9, 1948, 305.

[957] А. Соловјев, Одабрани споменици, 30.

[958] S. Novaković, Le prix normal du blé à Constantinople pendant le moyen âge et le Code de Stephan Dušan empereur des Serbes. *Archiv für slav. Philologie*, XXVII. Berlin 1905.

[959] А. Соловјев, Одабрани споменици, 29, 92, 104, 113, 161.

[960] К. Јиречек, Историја Срба, III, 250.

Сматрамо да је, поред обичног кабла (или модија), постојао и неки велики кабао, или велики модиј, који је био једнак дубровачком стару (sexstarius, stario). То је доказао Решетар,[961] наводећи како се једном дубровачком трговцу допушта да из Улциња добави жита по један перпер за модиј, а другоме, истог дана, по један перпер за стар. Па и доцније, 1354. г., опет је цена за стар жита у Дубровнику била један перпер. Према истраживању Решетара, дубровачки стар је мера запремине од 99,9 литара, дакле, стар жита тежио би 72—75 килограма.[962] Сматрамо да је ,,велики кабао'' имао шест обичних каблова (или матова). Тај велики кабао спомиње се понекад у повељама под разним називима:[963] ,,кабли цареви'' (Арханђеловска повеља), ,,велики каблови'' (повеља из 1300. г.), „.і. кьбль солы дебелієхь'' (Цетињска 1485).[964] И у Византији спомиње се неки μόδιος βασιλικός.[965]

Можемо тврдити да је меропашка кућа давала држави као соће велики кабао жита (тј. стар од 72—75 кгр.), који је заиста вредео један златни перпер и 12 динара.[966]

С развитком феудалних односа тај се порез повећава: у Скадарском катастру из 1416. г. забележени су код сваке куће као порез 1 дукат и 1, ретко 2 модија жита, а у околини Бара 1444. г. сељаци плаћају опет 1 дукат и 1 модиј жита.[967] Напослетку, 1485. г., Иван Црнојевић одређује да кмети цетињског манастира дају цркви „по .г. крьвле вина полѣва и по .а. старь пшенице, а дроугы старь глотине сокіа''.[968] ,,Глотина'' значи невејано жито, и тај се податак потпуно слаже с одредбом чл. 198: „кьбьль жита, половина чистаа, а половина пр̂проста''. Само се порез удвостручио: место једног кабла, два стара жита, што би могло да износе до 150 килограма.

Члан 199 и 200

Оба ова члана, који се налазе само у Раковачком препису, говоре о колективној одговорности села за погинулог туђег коња. Они нам приказују старински обичај: село је одговарало колективном глобом

[961] M. Rešetar, Dubrovačke numizmatike, I, 91.

[962] Српски велики кабао могао је да буде нешто мањи од дубровачког стара. Године 1359. дубровачка влада наређује да се купи жито у Конавлима и то „da grossi XIII in coso 10 chebel, et 10 stario de Ragusi da grossi XV in coso'' (J. Тадић, Писма и упутства, I, 1935, 16). Дакле, дубровачки стар жита коштао је 15 динара, а нешто мањи конавоски „кебел'' (кьбьль) 13 динара, тј. 1 перпер и 1 динар. Према том односу, српски кабао износио би 86% дубровачког стара и био би приближно једнак млетачком стару од 83, 25 литара.

[963] С. Новаковић, Законски споменици, 392.

[964] Исто, 780.

[965] F. Miklošić et J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et prophana collecta. III, 237; К. Јиречек, Историја Срба, III, 232.

[966] И. Божић, Доходак царски. Поводом 198 члана Душанова законика Раковачког рукописа. Београд 1956.

[967] К. Јиречек, Историја Срба, III, 250.

[968] С. Новаковић, Законски споменици, 779.

не само у случају да је у њему убијен или настрадао човек,[969] него и ако је у њему погинуо коњ неком пролазнику — трговцу, властелину или властеоском човеку.

Члан 199 ограничава примену тог права тиме што, ако је коњ липсао сам по себи, „отъ бога'', а сељаци нису криви, село не плаћа ништа.

Члан 200 говори о сличном случају и бори се против злоупотребе које су чинили представници феудалног друштва у односу према селима. Претпоставља се да је неки човек неоправдано наплатио глобу за свог изгубљеног коња. Из контекста види се да је то ,,човек'' потчињен неком господару, властелину, тј. властеоски чиновник или слуга, који обилази села. Он је по старом обичају узео за коња ,,приселицу''. Нас може изненадити овај израз који се не поклапа с обичним појмом приселице. Али постоје потврде за то: сам цар Душан наплатио је ,,приселицу'' од хиландарских села за то што су гусари одвели цареве коње.[970] Видимо да је појам приселице био проширен и на ову глобу, вероватно у вези с тим што су власти или владар лично излазили на лице места и узимали стан и храну од сељака.[971]

Члан 200 јасно приказује случајеве експлоатације сељака од стране властеоских слугу: коњ је погинуо без икакве кривице дотичних сељака, чак се дешава да га је ,,вук појео'', или сам тужилац убио, а ипак наплаћује глобу од села. Законик хоће да те злоупотребе спречи.

Не слажемо се са Новаковићем, који вели да оба ова члана ,,пате од нејасноће''.

Члан 201

Члан 201, иако се налази само у Раковачком препису, сасвим је веродостојан. Можда је издат за време једног од Душанових наследника, али потпуно је у складу с општим начелима феудалног уређења, он приказује ванекономску принуду према зависном сељаку.

Чланови 140 и 141 прописују казну за онога ко прими туђег меропха, али не спомиње казну која би стигла самог меропха, што наравно не значи да није био кажњаван. Напротив, ако га држава није кажњавала, то је право припадало самом господару, који је у том погледу уживао судску власт. Како вели Тарановски, ,,може се претпоставити, да су патримонијалне тамнице на црквеним и властеоским па чак и дворским имањима пуниле баш са одбеглим и ухваћеним меропсима''.[972] Свакако, и пре Душанова законика и у Душаново доба, господари су имали право да кажњавају своје одбегле подложнике.

[969] Вук Ст. Караџић, Рјечник, 310, под „кривина''.

[970] А. Соловјев, Одабрани споменици, 170.

[971] Колика се важност придавала губитку коња показује чл. 3 Будванског статута по којему сам цар има да суди „de caballo robato o morto,'' тј. и у случају да је коњ нађен мртав (у селу) Ѳ. Ѳ. Зигель, Законникъ Стефана Душана, 57—59.

[972] Т. Тарановски, Историја, I, 68.

Можемо сматрати да је чл. 201 био донет с намером да регулише то феудално право и да унесе у њега ред и извесно ограничење. Видимо да феудалац има право да лично (или преко својих органа) тражи одбеглог меропха свуда — и у земљи царевој и у земљи туђој. Он има право да га поврати натраг на своје имање и да га казни срамотном и тешком казном смуђења (уп. чл. 55 и 69) и парањем носа, што би остало заувек као видљиви знак казне.[973] Он може узети од њега јемце, с тим да он више не побегне, али не сме узети ништа од његове имовине, вероватно ради тога да не би држава изгубила пореску јединицу.

[973] У Русији XVII и XVIII в. парање носа примењивало се као казна за ухваћене одбегле робијаше, „вырваныѥ ноздри“, у Пушкиновој поеми „Капетанова кћи“.

РЕГИСТАР ПОЈМОВА И ИЗРАЗА ДУШАНОВА ЗАКОНИКА

(Бројеви означавају редни број члана Законика)

R é s u m é

LE CÔDE DE L'EMPEREUR STEPHAN DOUCHAN DE 1349 ET DE 1354

Le traité de A. V. Soloviev, *Le Côde de l'empereur Stephan Douchan de 1349 et de 1354*, qui est en train de paraître dans l'édition de l'Académie Serbe des Science et des Arts, est le résultat de plusieurs années d'études que l'auteur avait consacrées à ce monument du droit du moyen âge serbe dont nous connaissons 25 copies élaborées au cours de la période du XIVe au XIXe siècle.

Le traité a deux parties: 1) sur les manuscrits du Côde et 2) les commentaires du Côde.

Le première partie du traité est divisée en sept chapitres. Dans les premiers chapitres, l'auteur traite certaines questions concernant l'activité législative dans la Serbie du moyen âge, l'influence du droit byzantin et la méthode de l'elaboration et de la proclamation du Côde de Douchan. Dans les chapitres suivants du traité, Soloviev expose les données générales sur les manuscrits, leur origine, le lieu où ils sont trouvés et les descriptions suivies d'analyses paléographiques et archéographiques. A la fin de la première partie, l'auteur traite les questions de la classification chronologiques et de rédaction des manuscrits conservés.

La deuxième partie du traité comprend les commentaires critiques historiques et juridiques des articles et des notions du Côde. Les commentaires avaient été préparés à la base de la deuxième édition du Côde publiée par Stojan Novaković en 1898.